

Правда и кривда ЗАСПІВ

Бій гримів спереду, з боків і позаду. В ньому, як могли, металися люди, техніка й покривало ночі; воно розпаханим скривавленим шматтям відривалося од крайнеба, звивалось увись і знову, чадне, розпухле, смердюче, падало на здиблену землю.

Прорвалися наші, прорвалися й німці!

Вогонь був таким, що в повітрі снаряди стрічалися з снарядами, міни з мінами, гранати з гранатами. І тільки "катюші", мов жар-птиці відплати, мов шматки невідкритих комет, мов провісники грізного суду над фашизмом, непереможно проносили через усе небо своє смертоносне ячання.

Божеволіло залізо, божеволіли коні і шаленіли люди. Відблиски вибухів спалахували в їхніх очах, у відблисках вибухів темно масніли калюжі крові. Танки із землею зривали її, налітали на танки, в знавіснілому скліщенні виважували один одного вгору, вмелювались один в одного біснуванням гусениць і вогню.

Якщо на світі був бог війни, то він зараз ступав по цьому полі бою технічними ногами і віддирай небо від знівченої землі.

На пагорбі під ціпами бою в жасі здригалося село. Фантастичні сузір'я мін вихоплювали і вихоплювали його з темряви, і здавалось, що хати хотіли кудись летіти, далеко-далеко від усіх страхіть війни... І вони летіли — з гніздами лелек, з дитячими колисками, з недопитим життям.

На цвинтарі од вибухів раз по раз здригалася ветха, казенного стилю церковиця. В ній біля царських врат простягав у благанні до Всевишнього старечі руки застрілений, смертю забутий панотець. Йому по старості літ вдавалося, що з-під землі втікають біблейські кити і що вже надходить страшний суд. В церкві самі гасли свічі і падали столітні боги.

Ось заскрипіли повісплені шашелями двері, і панотіць у жасі поточився назад. Але з паперті входило не видіння страшного суду, а звичайні, змучені дівчатка у військовій формі. Зігнуті, закіптюжені, обсіпані землею, вони заносили в церкву тяжко поранених бійців і клали їх поруч з богами. Ще не вийшовши з пекла боїв, стогнучи; командували і передавали команди непритомні, з широко відкритими очима воїни, і мовчали боги. Але панотець помітив, що і в них поширшали очі.

В церкву, як з кінокадру, влетів молодий русявочубий полковник. За його плечима в багрянному кипінні ворушилась накідка неба. Він зупинився біля правого притвору і невідомо-в кого запитав:

— Тут Марко Безсмертний?

— Тут усі безсмертні — строго відповів йому немолодий воїн, в якого груди і всі ордени були заліті кров'ю.

— Так, вояче, — виструнчився полковник. — Тут усі безсмертні.

— Тільки я один, грішний, потихесеньку затесався сюди, — не журячись такою халепою, привітно посміхнувся боєць, рука якого була недбало вмотана у верхню солдатську сорочку.

— Чого ж ти грішний? — не зрозумів полковник, обережно ступаючи поміж пораненими.

— Бо штрафником чогось був, словом, прогрішився. — Майже щаслива посмішка грала на обличчі пораненого.

— Тепер серед нас нема штрафників, — поправив його немолодий воїн. — Є одна сім'я. Хто тебе сорочкою отак погано перев'язав?

— А я сам, бо хіба настарчить медицина бинтів на наші руки та ноги? — Він підняв поранену руку догори, і на ній почала розкручуватися, розпростуватися сорочка, неначе кров бійця вдихнула в неї життя.

До полковника підійшла дівчина-підліток з оберемком розплетених кіс. В її сльозах тремтіли здрібнілі відблиски воскових свічок. Дівчина ще не звикла до війни і оплакувала всіх безнадійних, яких виносила з бою.

— У мене Марко Безсмертний, — покусуючи губи і скорбно сказала вона.

— Де він, Оксано? — стрепенувся полковник.

— Ондечки, поруч з Георгієм Побідоносцем лежить. — Стояла у красі своїх кіс і сльозин, мов пшеничний колосок вечірній росі.

Вони потихеньку пішли в глибину церкви, зупинились ійеред двома воїнами: мальованим — небесним і пораненим — земним. Навколо небесного воїна білили клубочки хмар, навколо земного — темніли плями нрові. Полковник опутився на коліно, пильно, з жалем поглянув на безкровне, смагляве, з нерівною підківкою вусів обличчя солдата, нахилив голову до його нерухомих груздей і пошепки запитав дівчину:

— Живе?

— Дихає, — нерівною болісною оборочкою взялися перепалені дівочі уста.

Полковник підвівся з підлоги.

— Зараз же кладіть його на підводу — і в шпиталь.
— Чи доїдемо? — скривилась дівчина, і з двома сльозинками обірвались дві крихітні свічечки.
— Доїдете! Інакше не повертайся! — погрозою блиснули очі полковника.
— Єсть не повертатися, — не те сказала, що думала, але полковник і не помітив цього.
Через, якесь хвилину він і дві пари дівочих рук бережно виносили Безсмертного у світання.

Між цвинтарними вишнями й черешнями пряли вухами наполохані коні, шкіра тремтіла і перекочувалась по них. Лілове лоша боязко притулилося до задніх ніг матері і після вибухів попадало їй головою у вим'я, з якого сочилось молоко. Мати зараз трималася спокійніше, ніж рослий підручний кінь. Легеньким іржанням вона, як могла, заспокоювала своє дитя і кусала коня, коли той, вивертаючи очі, звивався на диби.

Усякі дива бувають із пораненою людиною, навіть коли її життя вже тримається не знати на чому. У церкві біля святих і богів нічого не чув Марко Безсмертний, а тільки-но закрутились, заскрипіли колеса, він спочатку відчув темну розпарену спеку, і це його повернуло в дитинство, коли хворим лежав у парноті розімлілого зерна, бо в ті часи у селі зерно було і хлібом, і 'ліками... Еге ж, лежить він присмерком у хаті, а вулицею на возі повертається додому його дід. Над ним гримить та й гримить громовище, а дідові хоч би що: сидить собі на сіні і наспівує свою улюблену пісню:

Он не знав козак, та й не знав Супрун,
А як славоньки зажити,
Гей зібрав військо славне запорозьке
Та й пішов він орду бити.

"Чи не підтягнути я собі?" — думає Безсмертний і тихенько приєднує свій голос до дідової пісні:
Ой у неділю рано-пораненьку
Супрун із ордою стявся...

"І таки справді він у неділю з фашистською ордою стявся", — думає про себе Марко, перелітаючи з дитинства в теперішні бої.

Оксана перелякано оглянулася. Майже нечутно зривалася, шелестіла пісня на устах Безсмертного, як нечутно падали з воза на дорогу краплини його життя. Дівчина заплакала, її сльози теж падали на дорогу і розсівалися з краплинами крові бійця. А Марко й далі співав, дарма що його пісню то з того, то з іншого боку глушили якісь несамовиті громи і дарма що її не чули ні бійці, ні дід, ні коні, ні союзники.

"Чим же він сніває?" — з жахом думала дівчина, знаючи, як гарячий свинець покравяв і потрощив Безсмертного. Але ось пісня затихла. Оксана зупинила коні, нахилилась до Марка. Його серцю уже не вистачало крові, і воно зупинялось, стихало, мов пісня.

— Товаришу Безсмертний, товаришу Безсмертний! — закричала Оксана, перелякано торкаючись руками його плечей. — Не вмирайте, будьте настільки милостиві... Я повинна здати вас живим...

— А я не в... мираю... Я в... видужую. Тільки зерно підігрій... Холоне, — не так почула, як відчула тиху відповідь. Марко хотів розплющити повіки, але тепер для нього це було непосильною роботою. Від усіх його намагань лише легенько здригнулись перехрещені вії. Це не здивувало його, а дивувало те, чого це дід так довго їздить під вікнами, а в двір не в'їжджає, і чого так страшно гримить громовиця, а дощ навіть не шелесне...

Польовий армійський шпиталь знаходився під землею, а на землі, як обрубані й необрубані кряжі, лежали поранені — для них не вистачало місця ні на операційних столах, ні в підземеллі палат. Посірілий, злий від безсоння і втоми, начальник шпиталю непривітними очима зустрів новоприбулих і хрипко запитав Оксану:

— Що, й досі порядку не знаєш? Поранений не з нашої армії. Везіть у свій шпиталь.

Дівчина розгубилась, безнадійно опустила руки, і сльози самі покотились на шинелю.

— Чого ревеш, недотепо!? — розсердився начальник шпиталю. — В ляльки б ще дома бавилась, а вона на фронт побігла. Добровільно ж пішла?

— Добровільно, — винувато схлипнула дівчина, притихла і враз не вона, а слова її заридали:
— Що ж я у той шпиталь доведу? Одне, тіло без душі? І полковник Горюнов наказав під розписку передати вам, — безпорадно і вперто, мов колосок у росі, хилилась і випростувалась дівоча постать.

— Полковник Горюнов? — шанобливо перепитав начальник. — Хто ж цей босць? — кивнув на підводу.

— Безсмертний.

— Яке гарне прізвище! — подобішали слова і обличчя начальника шпиталю. Довгим, як у піаніста, пальцем він підкликав двох санітарів, показав їм на Безсмертного:

— На стіл!

Санітари підійшли до підводи, на мить насторожено обернулись, прислухаючись до заходу. Колеса війни вже гуркотіли недалеко від шпиталю.

— Так, — глибокодумно сказав один.

— Буває, — погодився другий і зітхнув.

— Не никайтесь! — підігнав їх начальник шпиталю. Санітари поклали на носилки Безсмертного й понесли в підземелля, що лаялось, стогнало, плакало, командувало й задихалось у випарах ліків, крові, землі.

— Трояндо, Трояндо, я Лілея! — викликав когось із далини поранений радист. — Як чути? Прийом... Трояндо, Трояндо!..

— Пішов ти к чортовій матері зі всіма своїми квіточками заразом. Ой, болить.

— Що болить?

— Нога болить.

— А де ж вона?

— Нема. В окопі залишилась, а тут болить...

Хтось шарпонував Марка за ногу, потім за другу й здивувався:

— Ви погляньте на цього новака — у нього замість онуч роздертий есесівський прапор.

"Топчу фашизм!.. Топчу кривду!", — хотів сказати Марко, але слова його були такими кволими, що не могли розтулити уст.

Марка знову підхопили чийсь руки, кудись понесли і поклали на щось холодне. Він відчув, як на нього наклала приторно-ідучу маску, і зрозумів, що лежить на операційному столі. Та його охопила така слабкість, що уперше за всієї війни подумав про смерть. І після цього перед ним хитнулись, розходячись у різні сторони, дві дороги. Одна, просвітлена, бігла в рідне село, до неї притиралися головаті соняшники і його хата-білянка, а друга, сіра, імлиста, опускалась у темінь.

"Оця перша — на життя, а друга — на смерть", — зрозумів Марко, стараючись якимось чином помічати тієї другої дороги. Але видіння перемешувались — їх не можна було обхитрити. Раптом все здригнулось од вибуху. Обвалюючись, загупала земля, почувися зойкк, а потім хтось крикнув:

— Хірурга, хірурга виносьте?

Густі гарячі хвилі, обдавши Марка, почали шалено намотуватись на нього й розтягувати все тіло. З цим нестерпним відчуттям він кудись провалився, але згодом почав спливати чи виходити з небуття. Він почув, як хтось, скрадаючись, підійшов і став біля його ніг. Марко розплющив очі, холонучи: на тлі темені, мов на велетенському рентгенознімку, побачив смерть. Вона була точнісінько така, якою знав її з прадавніх казок, з малюнків чи сновидінь.

Смерть відділилась від свого рентгеновського знімка, поглянула на Марка і втомлено, без погрози сказала:

— Тепер уже, Марку Проклятий, настав твій смертний час.

— Брешеш, костомохо! — Не злякався — обурився Марко. Надлюдським зусиллям він підвівся з столу, болючими ногами-ступив на землю і стиснув кулаки, готуючись битись до останнього подиху.

Але смерть не кинулась на нього, а здивовано запитала:

— Чого ж я брешу?

— Бо я не проклятий... То давно, ще до революції, так дражнили мій бідний знедолений рід і мене. Тоді ми були прокляті... І час мій не вийшов, бо я ще не наорався, не насіявся, не налюбубався землею, не нажився.

— Це все правда, — погодилася смерть. — Але ти не маєш чим жити.

— І знову ти брешеш — у мене все є, щоб жити.

— Усе? А де ти візьмеш крові для свого серця?

— Її дадуть мені брати.

— У тебе вже їх нема. Хіба забувся, що я всіх трьох забрала на цвинтар?

— Цього не забувають. Ти забрала трьох, а в мене є тисячі братів — по вірі, по совісті, по любові. Я а ними, вони — зі мною, і в нас одна кров, одне життя... Іди геть од нас! — Марко, пронизуючи очима очниці смерті, підняв на неї кулаки.

І смерть знітилась, відступила назад, увійшла в свій знімок і зникла.

Перед Марковими точима знову з'явилося дві дороги. На тій, що вела через усю землю до його дому, блиснуло сонце, і на його сяйво повертали і повертали золоті голови, обсіпані росою і бджолами, соняшники. А на другій дорозі гойднувся мертвий туман.

Марко, мліючи, заточуючись, падаючи і знову підводячись, як міг, пішов до соняшників. Вони побачили його, загойдалися, вітаючись з ним. Він таки дійшов до золотого поля і вже мав упасти, але соняшники шершавими хліборобськими руками підтримали його, як він колись у аегоду підтримував

їхній рід. І тепер поміж ними він теж був схожий на знівченого, з виваженим корінням соняшника, якому за всіма правилами і законами треба було б умерти, але який своїми законами тримався життя.

І.

У нас тільки в березні після хуртовини бувають оті несподівано дивовижні дні, коли, широко прокидаючись од сну, природа якимсь одним пристрасно-чародійним завершенням так поєднає землю і небо, як навіть бог не міг поєднати душу й тіло.

Подивись в таку пору на небо мальоване, закидане по самі вінця лебединими хмарами, крізь які пробивається голуби́нь, поглянеш на землю милу, свіжо-свіжо зав'яну м'яким, із сонячною росою снігом, що подзвонює першими блакитними струмками, — і не знаєш, де починається і де закінчується білий нерозв'язний всесвіт і де ти знаходишся в ньому.

Отак тепер не знав і Марко Безсмертний, виринаючи з хвиль тривожного й м'якого напівзабуття.

Хмільний, з прохолодою барвінковий цвіт, цвіт провесня і весни, з розмаху крилом ударив йому під повіки і викресав кілька сльозин, що, мов почеплені, загойдалися на темній основі опущених вій. Марко з несподіванки на мить прикрив очі рубцями скріпленої і склепаної, але вже вибіленої в шпиталі руки, відігнав нею рештки напівзабуття, підвівся на санях і радісно, якимось змовницьки-хитрувато, кинув посмішку в пучки зморщок під очима і в задиркувату од природної нерівності підківку вусів. А хіба ж не було чого радіти чоловікові?

Перед собою він бачив не пожмаковані кров'ю бинти й не мертво-стерильні стіни шпиталю, що до цегли й цементу пропахли медициною, а титанічне безмір'я снігів і хмар, з яких у передчутті весни висікалась, вихлюпувалась, виривалася, нуртувала і лебеділа в стрімких пошуках нових форм підмальована просинь. Тепер нічого дрібного не було і не хотіло бути в природі — усе розросталось само по собі, окремі хмари перегиналися, запливали за край землі, мов невідкриті материки, і навіть невидиме сонце таки вихоплювало з далини цілі займанщини, з небесних ковшів проливало на них кипи́нь збунтованого срібла і все це озерами переганяло під усі сторони світу.

Марко спочатку й не повірив, що він живим і напівздоровим в'їжджає у глибину творіння такої краси. То коли він умирав, до нього завжди приходили не бруд і кров війни, а напливала в буйній празниковій обнові земля. І Марко крізь усі свої болі запопадливо, безпорадно і жадібно придивлявся до неї, придивлявся навіть міцно заплющеними очима, бо, і вмираючи, він лишався хліборобом.

І земля тоді теж дивилась на нього, мов жива, і вгадувала його бажання.

Він хотів бачити вишневий цвіт, і перед ним, прямо на знайомих і незнайомих вулицях, на весняних плесах і заводях, навіть на безплідній, проржавленій передовій зацвітали, по-братерськи притуляючись плечем до плеча, червонокорі, в ластовинні вишники. Він згадував ліси — і вони, вивільняючи ноги від покорченого, колючого дроту, а коріння від смертоносної мінної начинки, підходили до нього з своїми мудрими цілющими травами, з добрим птаством, що співом прокльовує ніч, з отими полохливими і милими зайчатами, про яких він ще в першій Групі співав:

А нікуди аайчику вискочити,

А нікуди зайчику виплигнути...

"А нікуди вискочити?!" — и це не про нього тепер? Бо ж попався в лапища смерті, як заць лисиці...

Але силою волі одганяв такі думки, як гайворонів, і кликав до себе чи то ранкове, у весільному віночку сонце, чи напівзабуте дитинство, чи матір. І вони з усіх усюд поспішали до нього, наче він був чародієм.

А найчастіше хотілося бачити свою милогубу, золотокошу, мов осіння вербичка, Оленку, яку по-справжньому почав любити після законного шлюбу. І Олена, притискаючи до грудей їхню єдину доньку, поспішала назустріч йому; навпростець переходила танкові рови, згадочені мотки Бруно, переходила лінії окупації, лінії фронту і лінії смерті, щоб побачити мужа, хоча він і знав, що Оленки вже нема.

Отак земля жаліла його, коли він, ще не нажившись, мав попроїдатися з нею; напевне, тому й виживав, що бачив не хижі химери і страхіття, націлені, надзьоблені на людське серце, а тиху матір з немовлям, і росяну, в пилку пшеницю чи кучерявий овес у видолінку, і селянську хату з соняшниками і рожею перед нею, різноцвіті і пізньоцвіті біля неї, і кумедно бундючного лелеку з лелечатами на ній, який туманного місячного вечора здається вже не птицею, а самим сном...

Від такої дивовижної згадки про лелеку Марко добряче веселіє, знову кидає посмішку в підморожену роками підківку вусів і знов од краю й до краю вбирає їв душу увесь святково-білий світ.

"Та й гарно ж зараз у ньому, наче його нещодавно и не роз'їдала короста війни", — зачудувався чоловік, жадібно придивляючись до мінливої величної єдності землі й неба, між якими десь, як загублений дзвоник, безперестану подзвонює і піддзвонює 'вівсянка.

"І, яке дрібненьке серце, а весну чує. Оце десь незабаром і журавлі принесуть на крилах тепло, і тоді люди вийдуть сіяти овес та ячмінь. Ще й як сіятимуть!" — аж рукою махнув, ніби в ній вигрівалась ярина.

В думках Марко вже виводив сюди сіячів, бачив, як по ріллі, неначе гуси, з боку на бік .перевалювались дряпаки, а зерно ніжно жебоніло землі: "Жив-жив".

Марко справді почув оте "жив-жив", ніби уже навколо нього бризало насіння. Але то обізвалось не зерно, а ще невидимий струмок; він у придорожньому виярку виморщував над собою снігову борозенку і шукав собі свого протіку на скрижанілій землі.

"Життє", — за звичкою, в думках промовив Марко, і зараз він зовсім забув про свої костури, що таким непотребом лежали біля нього, забув і про вісню, що вже шаленіла за німецьким пограниччям. Але небавом єдність світу і думок порушили два підбиті "фердинанди". Вони, як доісторичні потвори, важко виповзли на згірок, підминаючи його. Навіть мертві, з видертими нутроцями, вони ще погрожували одним задертим, а другим опущеним хоботищем і небу, і землі. Оце в них тільки й було від королівського злого родоводу.

— Заєць, заєць! Ось дивіться! — несподівано скрикнув білочубий, статечний на свої дванадцять років Хведю, проворно зіскочив з блаженьких саней, войовничо махнув трофейним батогом і зупинився посеред поля.

Справді, від "фердинандів" вигулькнув вихудлий за зиму заєць і щодуху покотився до лісу, що стояв у такому синьому трепеті, наче щойно винирнув з фіалкової води. І що тільки оце наймирніше у світі звірятко, звірятко дитячих пісень і снів, робило біля скосбочених, неоковирних вилупків смерті? Чи воно випадково прибилося до залізних гробниць, чи на пагорку біля них легше було добратися до солодкої озимини?

— Де тільки примостився довговухий! — і досі дивується малий машталір.

— Хведю, а ваші зайці часом не підгризають «фердинандів»?—засміявся Марко.

Але хлопчак, який звик на повному серйозі відповідати на запитання старших, стулив до купи широкуваті, в сосонку брови і розсудливо відказав:

— А поки що не підгризали. Зайцеві залізо — без надобності.— Він скочив на сани, ще раз поглянув на рухливу грудочку, яка докотилась до діброви, зручніше наклав Маркові ноги бараницею, басовито вйокнув, і худі волохаті коненята спроквола затрюхикали зеленим . од вільгості шляшком, здавалось, вони загубились у безмежжі, в цьому білому зачарованому колі поміж війною і миром. На крутій вибоїні копаниці гуцикнули, крекнули, і крекнув Марко, прикладаючи долоню до правої ноги.

— Отак навіть беркицьнутись можна! — ледве втримався на санках Хведю і з співчуттям обернувся до Безсмертного.— Заболіло? — В сірих, з ясною прозеленню очах майнули недитяча зажура і острах.

— Занило.

— От лихо,— забідкався хлопчак.— Може, чимсь пособити?.. Знову нога?

— Та не тільки вона. Я тепер, Хведю, вздовж і впоперек зшитий, неначе перкалева лялька, боюсь, щоби по всіх швах не розпоровся,— з насмішкою оглянув себе і замуликав пісеньку, де багато було «ой»: це теж зменшувало різні болі.

Хлопчак, похнюпившись, зупинив біля дикої груші коней, а Марко тим часом промацав під штаниною сувої бинтів, що туго скріплювали його тридцятип'ятисантиметровий рубець, на якому то випирали, то западалися незагоєні місця,— це вже залежало від того, чи на холоді, чи в теплі був чоловік. Сукровиця просочилася лише в одному місці, .яке Марко жартома називав сливою, бо коли воно замерзало, то й справді схоже було на сливу. А то ще були на тілі Марка отакі "черешні" й "порічки". І через те, що про них думалося і говорилося теж з насмішкою, вони й боліли менше.

— То як нога, Марку Трохимовичу? — жалісніє худеньке, з западинами навколо рота обличчя малолітка.

— Все танцювати проситься, а медицина поки що забороняє, — не сердяться і не болісніють карі очі, з тими золотими обідочками, в глибинах яких таяться тіні. — їсти хочеш, Хведю?

— Та... я, казав же ж, той, на станції їв, — зам'явся малий машталір і напівобернувся до коней.
— Брешеш, Хведю.

— От і ні.

— Дивочний ти хлопець: такечки, не спікши рака, й думасш обманути мене?

Хлопчак порожевів, ніяково цьвохнув батогом по таранкуватому навколо груші снігу, на якому вугільними лусочками пострибували льодівнички, і тихо запитав:

— А хіба видко, що неправду говорив?

— Поки що видно, а як і далі будеш отаким неподобством займатися, — брехня увійде в кров, і вона вже не буде червоніти. То мотай собі на вус, що старші кажуть. Чуєш?

— Абись то всі старші так говорили, — вихопилось у дитини, і вона вже почервоніла не за себе, а за брехню старших.

Марко насторожився:

— Хтось тебе збиває з пуття?

— Атож, — коротко відповів, соромлячись говорити про такий непотріб.

— І хто ж це, Хведю? — Ліпше вмощує в соломі ногу, щоб не промерзала.

— Та...

— Ну й не кажи, коли не хочеш. Це діло хазяйське і добровільне.

Хведю несподівано розсердився, в його крапчастих очах потемнішала прозелень, а в куточку рота затіпався гнів:

— А сам Безбородько не збиває мене з пуття? Йому ж, було, везу із пасіки мед, а мушу казати, що в колгоспну комору. То це порядок чи не дуже?

— Неподобство, Хведю!

— Отож!

— І що ти зробив?

— Що ж мені довелося робити? — Одразу наче хтось підмінив хлопчак, і на його потрісканих губенятах і навколо них весело заграло зухвальство. — На повному кар'єрі під'їхав до головиного зрубу та як гукну на всю вулицю, Щоб люди почули: "Тітко, де ви там проживаєте? Чи, може, ненароком, казав же ж той, за трудовнем на роботу пішли?"

Вихопилась головиха з клітки зрубу, як завірюха на водохрещта: не любить вона жартів, особливо коли хтось про її незароблені трудовні нагадає.

— Чого тобі, вражої віри басурмене? Тихіше, анахтемо, не можеш горланити, вигукав би ти Гітлера на тому світі через усі плоти й перелази!

— Добре вам тихіше, а в мене коні через клятих гедзів упряж обривають, бо хіба тепер упряжі Оце ж мед захотівся везти, та дорогою забувся куди: до вас чи в комору?

— Пришелепуватий! Не голову, а баняк дір'явий викапустив на плечах! — визвірилась головиха й одним оком мене поїдає, а другим вулицю пантрує.

— Що вже не маю, то собі, а не комусь! — наче розгнівався, а сам аж губи кусаю, щоб не розреготатись.

— Не міг тихцем заїхати у двір? — пошепки питає, а далі голосно, щоб довкола всі люди чули: "Вези-паняй у комору, безтолоч мала!.." А мені що? Вйокнув на коні і так потарабанив, що головиха й сміху не почула. Приїхав до комори, так знову ж негода: комірник Шавула напався і теж безтолоччю вилаяв, що не віддав головисі мед.

— Вони й не догадуються, Хведю, який топковий ти, сміливець і хитрунець! І де тільки навчився?

— А хіба війна всякого не навчить людину, — відразу посерйознішав хлопчак.

— Таки навчить, — звузив очі Марко, пригорнув сирітку, а противна згадка про Безбородька вразила і розтривожила. "Ох, знову доведеться, Антоне, стукнутись з тобою, краще б ти з фашистами стукався".

Марко видобув з соломи зелений мішечок з харчами, вийняв нахололий хліб, американський, з червоними лампасами бекон і подільську, з кулак завбільшки, часничину, До луски якої поприлипали крихітки тієї землі, що перекотила на собі армії і машини кількох сплетених у клубок ненависті й смерті держав.

— Їж, Хведю.

— Спасибі.

— Самим "спасибі" не відбудеш, — лагідно примружився Марко, кумедно ворухнувши нерівною підківкою вусів.

— То я іще, казав же ж тон, чимсь постараюсь, — посміхнувся хлопчак, одразу вирішивши, що дядько Марко зовсім своя людина, про це і очі, і навіть вуса говорять, то нема,чого довго спасатись і соромитись його. Він по-хазяйськи плечем, збив коні на узбіччя, почепив їм опалку з якимись переїдами, поправив свої завеликі чохла на рукавах, а потім уже присів на краєчок саней і сором'язливо Потягнувся до їжі. Заокеанське сало і наський хліб солодко танули в роті, бо відколи Хведю став сиротою, ніколи досхочу не наїдався, а голодував щодня.

Марко їв для годиться, і не тому, що навіть часник пройнявся пахощами остогидлих ліків, які й досі каламутили душу. Думки на мінливих крилах і хвилях заносили його в рідне село, і він його зараз бачив таким, як у день прощання сорок першого: з веселими хатами, що, мов дівчата-білявки, тулились до садків і вулиць, з осоками, що підпирали яєбо, і скрипучими журавлями, що завжди ладні були вдень напоїти людину, а вночі, ставши велетнями, оберігати її сон.

Чотири роки, мов чотири віки, пройшли над землею, мільйони очей згасли на ній і стали землею. Тисячі сіл вогнями благань і скорботи піднялися вгору і вугіллям та попелом упали додолу. Зникло і Маркове село: що можна було зруйнувати, вбити і вкрасти, — зруйнували, вбили і вкрали фашисти. Навіть землю, чорну подільську землю, і ту почали красти й Вивозити в рейх, і тоді деякі свідоміші попи заговорили по церквах, що настає кінець світу. Та не вгадали: наставав кінець фашизму. А ти, Марку, вже не будеш добивати його в самому лігві: дибай на костурах, скалічений і осиротілий, до своєї хати. Хоча, до якої хати, коли її теж нема!

Гей, яким тепер страшним, наче закляття, стало це слово "нема". Навіть оця дитина, що сидить перед ним, скаже:

"Нема в мене ні матері, ні батька, нема ні брата, ні сестри, нема ні села, ні хати, нема ні хліба, ні взуття, нема ні дитинства, ні долі".

Нема кому його ні пожаліти, ні втішити... І в Марка нема жінки, нема доньки, але є стара мати, в якій завжди так добре пахнуть потріскані руки то весняним зіллям," то соняшником, то чорнобривцями, то осінніми грибами, то свіжим хлібом. Навіть батько-небіжчик напідпитку не раз дивувався:

— Коли ти, Ганно, була дівчиною, у тебе славно пахли коси, а теперечки пахнуть руки. Чи так воно завжди буває у вашого брата, чи й тут маєте якусь хитрість?

Не в снігах і не під білосніжними розторсаними хмарами, а в полі між соняшниками на мить майнув образ його матері, коли вона ще була молодшою, ніж він тепер, майнуло її смагляве, обсіяне золотим пилком обличчя, до якого ми так мало придивляємось у свої молоді роки. Марко почув, як прокинувся задавнений біль у грудях, заворушився під повіками. Скоріше, скоріше б побачити свою єдину, відчуті на своїх плечах її вічно потріскані руки, аго пахнуть якимсь зіллям чи хлібом.

От і зник десь ген за обрієм образ матері, а над обрієм знову творилися нові материки, і нові води обмивали їхні береги. Перед ними і за ними лежала незагосна, з потворними слідами війни дорога до матері, до його дитинства, до його майбутнього, до життя, що так химерно склалося в нього. Та навіщо нарікати на це? Воно могло бути і кращим, але могло бути і гіршим. Тепер, коли не підкоротили голову, нема чого ремствувати, що твоє щастя десь завалялось, шукай і твори його в своєму ж спаленому селі, дарма що руки твої ще прикипіли до костурів.

— Дядьку Марку, ви курите?—перебив його думки Хведір.

— Ні, або що?

— Я вам хотів цяцьку подарувати. Дивіться, гарна яка! — Малий машталір бережно витягнув запальничку. Вона була схожа на казкову дівчинку, що наглухо закутала голівку шапочкою з крихітною каблучкою.

— Гарна,— погодився Марко, розглядаючи металеву фігурку, в якій замість серця таївся огонь.

— То візьміть собі,— попрохав хлопчик, а в очах його на мить затремтіла жалість.

— Ні, Хведю, не візьму. Така цяцька тобі згодиться в господарстві. Ти ж тепер сам собі господар!

— Горе мені з таким господарем.— Хлопчик подякував за хліб-сіть, проворно відчепив од дишла опалку, поправив упряж, і підкучерявлені коненята, помахуючи хвостами, веселіше затрюхикали по зеленкуватих коліях, в яких під полозками шипів і посвистував сік березневого снігу. Перед очима у прекрасній єдності рухались земля і небо, а: думки вихлюпувалися за їхні вінця, радіючи й журячись, птахами викружлювали над полем і опускалися на рідних займанщинах і притуманених клаптях землі, між якими колись привільне і розмаїто красувалося його село.

За якихось пару годин Марко, хвилюючись, вбирав очима обриси полів, що ввижались йому і в сні, і перед боями, і в усіх шпиталях. Ось поминути ще оце горбате згарище, і в широкій роздолині має бути великий став. Колись Марко будував його, обсаджував молоденькими вербичками, зарибнював і тут вечорами прислухався до молодечих голосів:

Ой на ставу, на ставочку

Кличе голуб голубочку.

Куди тепер залетіли і де поділися голуби й голубочки, що стрічали тут зоряні вечори і перше кохання?... Марко зручніше вперся спиною в задок саней, а думки його кружляли і коло ставу, і коло всього села, і коло єдиної хатини, якої вже не було, і залітали аж у ті краї, де й зараз біснувалась війна. Темна тінь її майнула просторами і на мить притьмарила красу дня. Марко нахмурився, перекусив якесь солодкувате пересохле стебло, а Хведір проткнув простір пужаком.

— Дивіться, скоро вже буде наш став.

— Хведю, а як він — живе? Чи і його не помилювали фашисти?

— Хто живе? — не зрозумів спочатку хлопчик.

— Та став.

— А-а-а. Живе. Воду не вб'єш і не вивезеш. В низькодолі сумовито похилені верби

велетенською підковою охоплювали засніжений став, а на греблі самотньо темнів огрядний дерев'яний монах'. Він і справді чимось був схожий на вгодованого ченця, який загруз у снігу.

— А риба ж є тепер, Хведю?

Хлопчак задумався, потім похитав головою:

— Не знаю.

— Чого ж ти не знаєш?

— Бо коли німці прийшли, то вони виловлювали рибу бреднями й волоками, а коли наші гнали фашиста, — глушили толком: нашим не було часу ловити.

— Паняй, Хведю, до греблі! Подивимось, чи є риба.

— Як же крізь отакенну кригу ви побачите рибу? — здивувався хлопчак, повертаючи коні до греблі. — І нащо вона вам? Ловити ж не будете?

— І що з того? Не все, Хведю, старайся ловити, це не наймудріше діло. Ось тут можна й зупинити твоїх рисаків, де ти їх тільки доп'яв?

— Їх дід Євмен в якихось різномасних вояків виміняв, коли ті драпали, виміняв за останнього качура і пляшку самогонки. Ще обіцяв їм наловити їстівних жаб, але тим воякам уже було не до ласощів. Отакий був торг! А коли вже почав установлюватись колгосп, дід привів свою пару до голови і сказав, що здає її добровільно, але під розписку з круглою печаткою.

"Може, ще й гербову бумагу скажете дістати? — розсердився Безбородько. — Надокучати прийшли?"

Дід і собі не залишився в боргу:

"Хоч ти, Антоне, й голова, але без документа тобі не вірю. Бачиш, коли я йшов до колгоспу в тридцятому, то потайки збув свої коні циганам. Тоді я був темним елементом. А тепер прилюдно здаю, виправляю пережиток, а ти їх не виправляв ні колись, ні тепер. Пиши розписку та хукай на печатку буряковим духом!.." Цими рисаками дід Євмен першим і заорював поле.

— Живий дід?

— Живий. Так само конюхом працює.

— І так само всіх лає? — засміявся Марко, знаючи невгамовну вдачу старого, який не звик ні спину гнути, ні тримати язика за зубами.

— Аякже, навіть наших лаяв, коли вони і відступали, і коли наступали.

— Чого ж, коли наступали?

— Халепа, казав же ж той, вийшла з ним. Коли німці втекли з села, а наші ще не підійшли, дід першим повернувся додому й на своєму пожарищі заходився для визволителів гнати вночі самогонку. Дуже старався чоловік. А хтось з нашої розвідки не розпізнав, що це свої, і стрільнув по дідовій машинерії. Тоді старий так почав лаятись, що розвідники одразу розпізнали свого і прийшли, раз таке трапилось, вибачатись до нього.

Коли на греблі побіля рядочка дрібних кленів-покленів зупинились коні, Марко почав обережно зсовуватися з саней. Ось він здоровою ногою міцно вперся в сніг, зручно підхопив костури, дибнув до розбухлого монаха й припав до його потемнілого тіла. В середині монаха весело жебоніла и побулькиувала вода, потроху переливаючись у придолинок.

— Хведю, є риба — вода линами пахне! Понюхай! — весело підморгнув хлопчаків. — Хай-но я трохи одужаю, та й станемо ми з тобою господарями ставу.

— Хм...

— Не хмикай, а таки будемо доглядати став.

— І юшку будемо варити?

— І рибу розводити. Викохаємо аж півпудових коропів, Отакенних!

Хлопчак подивився на Марка, який стрибав на костурах, скособочив лукаво оченята й відказав:

— Від кого не почувеш про коропів, то тільки про півпудових, і ніяк не менше ні на грам.

— Правильно підмітиві — розсміявся, широко оглянув придолинок, на якому, підмиваючи сніг, розросталося плесо, оглянув і кострубаті, вітрами нагнуті верби, що підійшли до нього, як минувшина. І Марко в роздумах ближче подибав до них, свідків своїх молодих років, що теж спливли, наче вода. Зненацька, неподалік від себе, побачив двох прищуплених пташин, які лежали біля кущика тілоріза, мов дві трепетні грудочки землі. "Чи не здалося? Ні, не здалося", — пильніше придивляється і навіть радіє, що в тих пришикліх грудочках розпізнав куликів-травників, яких теж не бачив ні в яких краях чотири роки.

"Чи не зарання ви, любі, прилетіли з далекого вирію? Бачите, вам доводиться відпочивати не на весняній землі, а на білих снігах". Марко обережно подибуляв до птахів, які щільно тупились одне до одного в сніговому гнізді. Але вони чомусь і не думали втікати від нього, як не втікали у снах чи видіннях, коли він умирав. Чи, може, й зараз він снить і насправді перед ним тільки видінням тремтить і

небо, і прибутна вода, і двоє пташенят у холодному незатишному гнізді?

Марко, розгойдуючи тіло, ще стрибнув уперед. Одне птааієня занепокоєно повело голівкою і жалісним, ну, прямо дитячим оком аоглянуло на людину, немов прохало: не роби мені, чоловіче, зла. Ти ж володар всесвіту, а я дрібна пташина.

"Не бійся, маленьке, я ніколи не кривдив ваш рід, ні для забави, ні для їжі. Тільки погляну на тебе", — мовчки відповів пташині Марко. А вона в цей час, похитуючись, підвелась на нетривких червоних ноженятах і болісно стрепенула проржавленим серпом одного крила. Марко вражено побачив, що скромно поцятковані груди кулика і друге крильце були закривавлені й пляма крові з кількома пір'їнками темніла на вогкому снігу.

"Хто ж тебе покалічив, бідолахо, коли ти радісно з своєю немудрою, але щирою піснею-посвистом летів до рідного краю? Чи війна, чи хижий птах? І невже ти зібрався вмирати, не дрчкавшись своєї весни? Чуєш, не вмирай, пташино, живи і виводь свою пісню, виводь діток, бо як не буде птахів, то і людське серце стане черствішим".

Марко обернувся, зашкутьгав до саней, упав на них і почав зручніше вмоцуватись у своєму гнізді. Сани знову запетляли шляшком, а з пам'яті чоловіка довго не виходив закривавлений птах і його сумовите око, в якому жалісніла людська скорбота.

— От і заїхали! Тепер хоч вплав кидайся. А щоб тебе їздило вздовж, упоперек ще й навкоси! — невдоволено забубонів Хведь і зіскочив з саней.

— Чого, півпарубче, гніваєшся?

— А якийсь кат за сьогодні моста розвалив, саме зуб'я стирчить.

Справді, єдина уціліла мостина і понівечені пеньки біля неї нагадували якусь гнилозубу пащеку, що чекала на свою жертву.

— Отож, хоч-не-хоч, а доведеться тепер, як замутеліченій вівці, кружляти об'їздами до самісінької ночі. Вдадуться нам ці об'їзди на гниловодді. — Хведько спересердя поторгав ногою підкришений зуб мосту, потім оперіщив його батогом і невдоволено повернув коні назад.

Вечоріло. Сонце, досхочу накупавшись у хмарах і блакитних ополонках, струсонуло на сніги вінець проміння, кинуло на небосхил бузкові барви і легко впаялось у промерзлий край землі. З-під снігу то тут, то там почали виходити вечорові тіні й туман, а в небесних погустілих розводах з'являлися перші зорі. Війна вже не тривожила ні подільську землю, ні небо, тільки тривожила людську душу, яка більш вразлива, ніж уся природа, навіть разом із своєю найкращою дитиною — сонцем...

Подумавши про це, Марко з подивом побачив між вечірніми вербами свою Оленку; до неї наближалось сонце, а вона простягала до нього свої красиві й лагідні руки. Потім, коли вже сонце почало тулитися до плеча Оленки, чоловік збагнув, що це було зовсім не сонце, а їхня єдина Тетянка. Вона, як грибок, приросла до матері й скаржилась, що їй дуже тяжко в німецькій неволі.

"Тетянко, дитино, коли ж ти говорити навчилась? — запитав, не розуміючи, як у світі безнадійно переплутались роки: його дитяну погнали на далекі торговіці людьми у її шістнадцять років. Так чого ж він з уст немовляти чує такі страшні слова?.. Чи, може, його знівечена, скалічена донька в чужому краю має горем, насильством і соромом народжену дитину?.. Краще б не дожити до такої ганьби..."

— Дядьку, ви стогнете. Прочуняйтесь!

— Що? Хведю, це ти?

— Авжеж я, сам, своєю парсуною, — засміявся, згадуючи кимсь сказане таке дивовижне слово.

— Знову щось розболілось?

— Сон... розболівся.

— Сон? То добре, що я його нагнав! — войовничо хльоснув своїм трофеєм.

А Марко ще віддирав од тіла і душі липучий острах, що навалився у сні.

Навколо стояла відволожена вечорова тихість, а в ній золотим мальком поволі коловоротились зорі. Але не високість небесна, а невидиме підземелля вразило чоловіка: він з глибин його ясно почув якісь голоси, здавалося, що то говорила сама знівечена земля.

— Хведю, ти чуєш?

— Чую, — байдуже обізвався хлопчак.

— Хто ж то гомонить у землі?

— Ось тут дід Онисим, якому й досі вісімдесят шість років, — засміявся, дивуючись, для чого дідові треба применшувати літа. — А праворуч проживає сім'я Гончаренків.

— Що ж вони роблять під землею?

— Хіба ж ви забули: всі люди тепер у нас у землі живуть, її фашист не зміг спалити.

Отак Марко і зустрівся після довгої розлуки з селом, про яке геній людства писав, що на Україні воно схоже на писанку. І ось ця писанка зараз ледве окреслювалась у темряві безладно розкиданими купинами землянок і осиротілими, снігом завіяними печами, що не тільки не гріли людей, але й самі, як

старчихи, тремтіли від холоду. То тут, то там, прямо з підземелля, висікалися тьмяні стовпи вогню, і село здавалося не селом, а скупченням здрібнілих діючих вулканів. Ось нижче коріння старої груші розверзлася глибінь, засяяв прямокутний отвір, а на його тлі, наче в кіно, затремтіли людські тіні, обізвалися голоси:

— Ой людоньки, послушайте мене, дурну бабу, і зробіть по-моєму, по-старосвітськи.

— Не послухаємо, і не просіть, мамо. Які ж ви вперті, — обурився молодий жіночий голос.

— І в кого ти, бісова дочко, вдалася така неслухняна та пащекувата?

— У вас, мамо...

— Га-га-га, — загував, наче в діжку, пристаркуватий простуджений бас.

— Хіба ж тепер, людоньки, можна без попа? Новорождена душа повинна святість чути, а ви її одразу до загсу. Підросте — тоді випихайте хоч і поза всі загси і / контори, — не вгавав перший жіночий голос.

— Ти втихомирся, Явдохо, і розсуди своєю розумною головою: де ж це видано, щоб сина героя і до попа?

— Тепер таке время, що про всякий випадок дитя треба носити і до бога, і до загсу, тоді пуття вийде з нього.

— Не баламутьте, мамо, світом. Доконче вам треба розтривожити всіх...

— Сама баламутка, яких земля не знала. І що тільки той герой знайшов у такій вишкарці? Було до кого гнати сілліси аж з фронту, — і жінка голосно схлипнула. Але її одразу ж весело почав заспокоювати пристаркуватий бас:

— Що це, Явдохо, з тобою? Це ж хрестини, а не похорон. Покисла трохи — і підсихай.

"Так це ж старий Євмен". Лише тепер по прислів'ю пізнав голос невгомного і в'дливого дідугана. Марко хотів посміхнутися, але хтось невидимий перехопив і усмішку, і подих, а тілом поповзла комашня. Невже ти, чоловіче, й досі не розучився хвилюватися?..

Земля нагло проковтнула світло й приглушила голоси двох світів, що зійшлися в одній маленькій землянці.

Через якусь мить Марко з подивом почув, що десь угорі ображено загуділи бджоли. Де ж це видано, щоб у березневу темінь, коли навкруги лежить сніг, літала теплолюбна, схожа на краплинки сонця комаха? Чи він знову починає марити?

— Хведю, не чуєш: наче бджоли гудуть?

— Еге ж, гудуть, — сказав, як про звичне. — Що ж їм лишається робити? Тільки густі. А якби могли говорити, то й говорили б, бо і їм довелося за війну витерпіти, наче людям.

— Не вигадуйш, Хведю?

— Чого ж вигадувати? Нищили фашисти людей, нищили й бджіл. А коли горіло село, то горіли і вулики. Тікали люди світ за очі, тікали кудись і бджоли. А як повернулись люди на попелище, то повернулись і деякі рої. Правда, тільки один із них не покинув села: покружляв, покружляв над пожарищем, а далі й шугонув у самотній комин. Звідти бджоли вилетіли зовсім чорними: чи від сажі, чи від горя втемніли. Ну, й не кинули вони пасічника в біді: оселилися в комині. І живуть тепер бджоли вище людини!

Останні слова здивували і вразили Марка: бач, як говорить мале, — і він з любов'ю поглянув на зосереджене обличчя хлопчача:

— Ти, Хведю, філософ!

Але і цим не здивував малолітка: він лише на одну мить насторожився, а далі спокійно відповів:

— А в такий час і філософом невидовижу стати: е над чим подумати людям.

— Ой Хведю, Хведю, — аж пригорнути захотілося хлопчача, але вража нога заважала, і Марко знову пустив усмішку і в пучки зморщок під очима, і в нерівність вусів. — А в чиему ж комині оселились бджоли?

— В Гордієнковому.

— Так ми вже й Гордієнків проїхали?

— Авжеж.

— А я нічого й не впізнав.

— Де вже впізнати в такій содомі. Вйо, чистокрівці!

Маркові ще дужче перехопило подих: це вже рукою подати до його хати. Хоча, до якої там хати?.. І він так просвердлює поглядом темряву, що аж очі починають щеміти.

Ось і старі верби зашуміли над Шавулиним завулком. Ще трохи проїхати — і почнеться зарічка. А де ж той могутній праявір над водою? Таких яворів Марко, хоч скільки світу пройшов, ніде не бачив. Ага, Ось і він стоїть над руїнами, покритий сивиною, наче самотній велетень, що пнеться дістати, до неба. Вижив-таки, діду! Вистояв негоду!

Коненята задріботили по блаженському дощаному містку, взяли ліворуч і зупинились між якоюсь солом'яною купиною і обгорілою нечупарною піччю. Так невже цей розхри станий белебень і є його подвір'ям, невже це земля його дитинства, його щастя і горя? Невже ці обламані штурпаки були колись садом і цвітом? Як згорбилось, здичило і поменшало усе навколо. А мати ж дома? І поки Марко хапався і забував за думками, про свої костури, Хведько вже скочив з саней, виструнчився і, як дорослий, простягнув загрубілу, потріскану руку:

— Вітаю вас, Марку Трохимовичу, з благополучним приїздом до рідного дому, хоча його, казав же ж той, вже й нема. Але лісництво у нас потроху випикує людям дерево, то й зіб'єте собі якусь хавіру, а далі буде видно. Коли не так віз, то вже пробачайте, краще на цих рисаках, не сумлівайтесь, ніяк не міг: і вони голодні, як і люди.

— Спасибі, Хведю, спасибі, синок,—розчулено відповів, втискаючи милиці в сніг.— Ти ж нікуди не йди, повечеряєш з нами. Чуєш?

— Одведу коненят і загляну. Ось і двері до вашої землянки. Пособити?

— Я сам.

— То я речі знесу.

— Знось,— не думаючи ні про які речі, відповів, аби відповісти.

— Добре ж пригинайтеся, щоб, казав же ж той, лоба не підкували.— Хлопчак стояв біля східців, ладний, коли треба буде, допомогти чоловікові, яким зараз гаряче перехитували спогади, радість і тривога... Невже з-під самого краю смерті ти добрався, дошкутильгав до тих дверей, за якими тебе чекає твоя єдина, якій ти навіть не писав після останнього поранення: спочатку не знав, чи виживеш, а коли почав одужувати, вирішив, що тебе вже раз поховали, то чи не гірше буде матері, коли з тобою щось трапиться на фронті і вона вдруге ховатиме тебе?..

Вітер птицею шугонув на рухливе покриття землянки, струсонув з соломи кілька співучих, з крихтами льоду краплин, і серце Маркове зараз під тягарем споминів і думок теж крижаною грудкою падало вниз.

«Хоч би комір розщобнути»,— потягнувся рукою до шиї, але одразу забувся, що мав робити.

Скільки разів з передових і шпиталів його стривожене серце рвалося додому, а тепер, коли він стояв перед своєю новою печальною оселею, воно ладне було от-от зупинитись. Гляди, ще й лусне, як м'яч, і ніхто не дізнається: чи від радості, чи з жалю.

Костури наосліп, невпевнено промацують землю, чавлять крихку наморозь і грузнуть у напіввідталих східцях. Ось він пораненою ногою торкається невеличких одинарних дверей, крізь щілини яких висотується тепло. Марко навпомацки знаходить запітнілу клямку, штовхає її кулаком і, пригинаючи голову, обвалюється в оселю кам'яного віку. Щось маленьке, живе кидається під ноги, і раптом; наче здалеку-здалеку, обзивається до болю знайомий голос матері:

— Не випустіть мені зайченя.

"Яке зайченя?" — дивуючись, не може второпати чоловік. З тьмяно-золотистого туманного світла оселі до нього наближається хулава постать матері, і Марко ще не вірить, що це вона. Мати саме сидить за прядкою — пальцями виводить, а устами вирівнює свою безконечну нитку. Одна нога матері взута в чуню, а друга, що крутить колесо прядки, боса. Це одразу нагадало дитинство, коли мати всю зиму пряла і людям, і собі, і завжди вона крутила колесо тільки босою ногою.

— Добрий вечір, — видавлює з себе вітання Марко і відчуває, як з його очниць висікаються ті іскри, від яких можна і заплакати, і засміятись.

— Зачиняйте двері, чоловіче добрий, — не одривається мати від пряжі. — Доброго здоров'я вам.

— Добре, якось уже зачину, — хоче й не може посміхнутися: хвилювання заморозило його обличчя, лише кров шаленими коліщатами розкручується під скронями, і вони починають слухати.

— Ой? Що це? — по-пташиному стрепенулася і аж поменшала в переляці мати. Невеличка, суха, трохи надломлена в плечах, вона ошелешено зіскакує з ослінчика, повертається до сина, розводить руки, а потім зціплює вузлом і кладе на середогруддя. — Ой людоньки добросерді, та що ж це?.. — Якусь мить шукає по стінах невидимих людей, далі німотно зупиняє погляд на синові. — Ти?.. Марку, невже ти? — і в словах її тремтять біль і сльози.

— Це я, мамо. — Хоче плечима зачинити двері, а вони знову, налягають на нього.

— Марку!.. Дитино! — аж тепер надривно скрикнула мати, ще не вірячи, що перед нею стоїть син, і не радість, а переляк і видима скорбота проходять її поораним і темним, як земля, обличчям, здригаються в тих зморшкуватих гніздечках біля уст, де колись були лагідні ямки молодості. І очі, налиті страхом, спасаються засвітитися хоча б росинкою надії. Неначе боячись, що син її от-от зникне, мов сон, вона болісно допитується: — Марку, так ти насправді живий?

— Живий, мамо;— починає підкусувати нижню губу, щоб не тіпалась. — Ось бачите:

полатаний, на трьох ногах, як старий кінь, але живий. — Хоче дибнути до нгі, але здорова нога вросла у глизяву долівку, ніби чавунний стовп, а костури все норовлять випасти з потерплх рук.

— Ой Марку, це ж ти!.. — мати зойкнула, тісніше притуляючи до грудей викручений вузол рук, а ноги починають самі заточуватись—одна взута, друга боса. — А я ж на тебе похоронну, чорнову, получила...

— Чорнову? Отакої! Ще цього мені не вистачало. — Він одразу в темній далині неясно побачив розвержене поле бою, на якому хтось умирав, і цим "хтось" — був він. На мить у видінні дивився на себе, ніби на чужого, а в тіло неприємно вбуравлювалась гаряча й крижана роса. Одначе треба заспокоїти матір, і він посміхнувся до неї. — А це, мамо, не так уже й погано: кого живцем ховають, той житиме довго. Така прикмета в людей?

— Марку! Синочку мій дорогий!.. Живісінький... І для чого ж я за упокій твоєї душеньки правила? Нащо такий гріх брала на себе!.. — застогнала всім тілом, а найрадісніші почуття захитали нею, мов росяним кущем.

І тільки тепер стара Ганна кидається до сина, завмираючи, водночас обіймає і притримує його, а він, горблячись, нахилиється над нею, і пучки зморщок під очима виколихують радість, біль і рух сльози. Марко устами піднімає вище темну хустку і вперше цілує материну сивину. Коли він ішов на війну, мати ще була чорнокосою. Вона обома руками пригинає його голову до себе, заглядає у вічі і переконує саму себе:

— Їй-бо, це ти, Марку, а присій-бо, це ти, і не хто інший. Дитино моя дорога, кровинко моя виплакана, — збентежено, радісно, вражено вдивляється у вузькувате, з тією мінливою смаглявістю обличчя, що взимку вибілюється, а влітку земляніє, у веселу й рішучу правдивість очей, в добрі й насмішкваті уста, в усе те, що зветься її сином. А дрібні сльози осипаються й осипаються з її вій і очей, що і плачуть, і посміхаються. Марко ніколи не бачив на материнім виду таких крихітних сліз, напевне, старість чи лихоліття здрібнили їх, як здрібнювали все на світі.

— Не плачте, мамо.

— А хіба ж я плачу? — щиро дивується вона, зовсім не помічаючи, що й зараз сльози розтікаються по її зморшках. — Я радію, Марку, що це ти... І вуса твої, навіть за війну не вирівнялись. А люди ж не повірять...

— Що мої вуса не вирівнялись?

— Ні, що ти повернувся... Як воно тільки в світі буває... От побачиш — не повірять.

— І чого ж?

— Вони тепер такі стали розтривожені, спантеличені, що не вірять і в закон.

— У закон божий? — одразу веселіє чоловік.

— їв закон божий. Кажуть — це хвантазія. Тільки вірять у кінець війни, а деякі — в кінець світу.

— А ви, мамо, і в те, і в друге вірите? — засміявся Марко.

— І навіть убієніє тебе не змінило... — сплеснула руками стара Ганна, одразу ж перелякалась того страшного слова, а потім теж посміхнулася всіма зморшками. — І досі ніяк не втямлю, що ти повернувся. Роздягайся ж, дитино. Намерзся, певне, голодний. Переводить погляд на болючу ногу і німотно випитує її про те саме, що випитували тисячі матерів, боячись запитати про це дітей.

"По землиці ходити тобі, на росі здоров'я набиратись", — мов зиклинаючи, звертається до ноги, а потім говорить до сина:

— Присядь, Марку, дай хоч надивитись на тебе, бо вже навіть і в снах мало бачила, — на мить поклала голову на груди своєї дитини.

— Повірили в той папірець?

— І вірила, і не вірила, та серце запеклось наче камінь. Ти ж один у мене зостався, — наче місяць у небі... А знаєш, де твоя похоронна? —оглянулась назад.

— Звісно, за якимсь образом.

— І як ти вгадав? Справді, за образом Георгія По" бідноносця. Ось я тобі зараз покажу її, — махнула рукою на молодцюватий, хоч і закіптюжений, образ святого, що впирався у діжечку, з якої виглядали ребристий часник і перші зелені кіски цибулі. — Кум Василь казав, щоб я похоронну чи в рамку взяла, чи в конституцію положила, а я — за Георгія, бо і він, і ти душили Гітлера-зміюку, щоб його всі громи і землетруси викидали з святої землі... Ой Марку, хай тобі все добре... Роздягайся ж, дитино. Ось я зараз пособлю...

Мати тільки тепер здогадалася змахнути сльози з очей і знову в оціпенінні притулилася головою до сина. А він відчув, що її руки не пахли ні соняшником, ні чорнобривцями, ні грибами, ні свіжим хлібом, а з усіх задавнених і свіжих зморщок віяло димом. Може, і він тепер забився в селянські руки, як сама земля.

Сьогодні печаль потиснулася у землянці Ганни Безсмертної; радість веселою ластівкою шугала, тріпотіла над матір'ю, і вона іноді аж руки піднімала вгору, щоб перехопити і притиснути до грудей оте невидиме снування, що тремтіло й ткалося над нею, мов тепле марево. В материйне відтале серце сяялись і сяялись Маркові слова, як під Новий рік сіється в хаті жито-пшениця і всяка пашниця, перемішувалися з її думками. І навіть слухаючи щось тяжке, вона могла: посміхнутися, бо в цю хвилину хтось тихенько говорив їй: "А Марко повернувся".

І вона знову з подивом та безмірною любов'ю дивилася на сина, дивуючись, як він, перешитий на різні фасони "всякими лікарями, залишився тилі самим Марком, яким був і до війни, їй знову хотілося тулити до себе свою дитину, торкатись його рук, болючої ніженьки, виговорити всі слова, що каменем запеклися навколо серця, але мала ту неймовірну делікатність селянської душі, яка завжди в усьому стримувала себе, окрім ділечка. І той, хто привик з усякої нагоди охати і зойкати, навряд чи зрозуміє тих глибоко люблячих матерів, які рідко цілують своїх чоловіків і своїх дітей, і навіть ласку зустрічають здивованим: і-і!

— Навоювався ж ти, сину, як накосився. І чого б тільки не жити людям у добрі та злагоді? Позавидували фашисти на наші душі, то й самі без тіла залишаться, бо як хто у світі не викручує темні мізки, а все одно кривда ніяк і ніде не переможе правди. Може, тобі якусь припарку прикласти до ноги?

— Обійдеться.

— Ой Марку, Марку. — Більше не стає слів у матері, і вона з любов'ю несе до своєї дитини заокруглені піввінця по-дівочому довгих вій, що не старіли над виплаканими прив'ялими очима. — Увесь ти в батька пішов.

Біль хвилями пройшовся в середині чоловіка: як запізно він згадав про свого рідного.

— Давно були на могилі тата?

— Восени, дитино, коли з його живого хреста осипалося листя.

В землянці залягла тиша. Крізь далечинь років мати і син побачили на якусь мить живую наиріднішу людину і живу вербу над її могилою.

Далеко від рідної оселі загинув у січі з денікінцями комнезамівець Трохим Безсмертний. Порубаного й постріляного поховали його друзі в степу біля річки на тому ж місці, де він упав з коня. Майстри не тесали Безсмертному кленової домовини, боєм задимлені друзі не покривали йому очей китайкою, не насипали високої могили, не говорили сумних і красивих слів, як подобає в такому випадку.

Мовчки в журбі зіскочили бойові побратими з графських і куркульських коней, саперними лопатками і шаблями викопали неглибоку яму, опустили в неї свого товариша, а біля нього поклали шаблю, щоб і на тому світі кришив нею погань, та й помчали доганяти ворогів. Навіть трикратного пострілу не дали на прощання, бо обмаль було набоїв. А потім якась християнська душа поставила на могилі невеличкого, з молоденької вербиці вирубаного хреста, диво сталося у степу — після дощів ожило мертве деревце, з порубаної середини викинуло гілочки, і вони зеленими ручатами потяглися до сонця. Згодом пристрасною силою життя деревце скинуло мертву поперечку і вже стало не хрестом, а гілкою вербицею і людською пам'яттю. А матері, коли вона приходила сюди, іноді здавалось, що в тій вербі оселилась її наболіла душа...

— Говори ж, сину, говори, — першою відганяє за давні спогади і біль.

— Про що ж вам казати? Можу тільки про війну, бо не виходив з її упряжі...

— А хто тепер кому про інше розкаже? Чим живемо, тим і дихаємо.

Після ще якоїсь розповіді про бій мати вибачливо подивилася на Марка, метнула до кабиці, щоб скапарити сяку-таку вечерю. Вже від вогню інколи з недовірою поглядала на сина і на збитий з двох дощок стіл, на якому лежала чорнова. Як тепер з нею бути? Чи кинути у вогонь, чи покласти в різні податки, що теж лежали за Георгієм Побідоносцем?

Але потім вирішила: то вже така судьба сина, і хай він робить з нею, що захоче. Все-таки недарма, навіть після похоронної, благала долю і на ранніх, і на пізніх зорях, щоб вернувся Марко. От і нагрів неждано, мов перший грім, байдуже, що костурами гримить. І не дуже постарівся, тільки вуса трохи в молоко вмочив та на скронях зморшки накіпили. 'Ох, аби ще внучка з Германії повернулася і заспівала так, як співала її бідолашна мама:

Он сяду я край віконця

та виведу золоте волоконце...

Але не внучка, а вона, баба, всі ночі тепер сидить край сліпого віконечка, навпіл з прядива й думок пряде своє тяжке волоконце і вже не примерклими очима, а душею, болем своїм виглядає свій рід. Ой, а чого ж це вона й досі чапає в одній чуні? Геть усе, усе витрусилось із голови. Ганна вихоплює з-під лавчини блаженке полатане взуття, а до неї підкочується зайченя й починає тертися біля ніг.

— Їсти, дурненьке, хочеш? — питається, наче звірятко може щось відповісти.

Зайченя кумедно ворухить рухливою kwasолиною носа і кладе на спину довгі, мов іграшкові човники, вуха.

— Що ж тобі, сирітко, дати? — і далі розмовляє з ним, наче з дитиною.

— Звідки він у вас, мамо?

— У лісі знайшла, замерзав бідолаха, зараз уже оклигує. Оце ж тепер уся худоба наша, бо Гітлер і кури пожер, і корови в салотопці перетопив, щоб його нечисті до судного дня на бісячий лій топили. — Мати, як могла, проклинала навіженого фюрера і тут же лагідно посміхалася до сина або одразу мовчки починала сумувати, що нема в нього ні жінки, ні доньки, а потім втішалася думкою, що й онучка повернеться, як стане Гітлеру капут, і непомітно для себе починала говорити: — Яка ж вона гарненька була. А очі — одне синьоцвіття, та й годі.

— Де вона тільки тепер? — зажурився Марко і зажурилися всі його зморшки під очима.

— Може, й добивається додому, як та перепілка.

— Може... — почав думками розшукувати оті затуманені далі, з яких, певне, добивається додому його єдине дитя. Як топольку, ростили її, а війна з корінням вирвала його топольку, а ти, батьку, мучся і карайся, чи є вона на землі, чи, може, лежить у землі.

Мати, вгадавши його думку, поспішила заспокоїти:

— Не журись, дитино. І Гітлер не всіх зможе вичавити.

— Мамо, а які у вас тепер очі? — несподівано запитав Марко. — Ніяк не розберу при цій електриці, — косо поглянув на каганець, змайстрований з гільзи снаряда.

— І нащо воно тобі? — здивувалась, зніяковіла і зітхнула мати. — Хіба ж діти придивляються до наших очей? То тільки ми втішаємось, ними...

— Та інколи придивляємось: — Марка вразило, що матір засоромилась такого запитання, бо й справді: хто цікавиться очима старих? — У вас були сині-сині, як весняне небо після дощу.

— Як ти, сину, гарно сказав, — зітхнула мати. — За все життя ні від кого не чуда таких слів, навіть од батька твого,... І невже в мене справді такі були очі? — аж зачудувалась, згадуючи минулі роки.

— Сині були, як барвінковий цвіт у росі.

— А тепер стали сивими. Інша роса виполоскала мій синій цвіт, — відповіла тихо. — Ти знаєш: у нашому роді довго не сивіють, діди парубоцькими чубами задаються. Ну, а теперішня гризота не подивилась іа це. Спочатку в мене посивіли коси, а потім очі... Таки придивлявся до матері? Дуже стара стала? — з вдячністю посміхнулася до своєї кровинки, і відблиск молодості майнув у її справді сивих од скорботи очах. — Я тебе ще голодом не заморила? Ось уже зараз картопелька буде.

— В мундирах?

— І в мундирах, і роздягнена, і товчена, і так шматками, — в гніздечках біля уст сіпнулася і завмерла посмішка. — Тільки присмаки нема до неї — розтертою кользою чи маком посипаю. Звикай, сину.

— А нащо ви стільки наварюєте?

— О, ще й питає. Думаєш, почувши, яро тебе, не збереться перегода капела?, Тебе ж люди і живого, і мертвого любили... Тьху, знову цей папірець баки забиває, — кивнула головою на стіл. — І що тільки вдіяти з ним? Лежить же, ніби сама печаль. Чи не спалити його? — подивилась на сина.

Марко зирнув на страшний документ, що тепер сумирно лежав біля дерев'яної сільнички і темної; як земля, хлібини. А лежав же він раніше в цій землянці, наче покійник у склепі.

— Паліть, мамо, за смертю шкодувати не будем, — одвернувся від того папірця, що волею випадку, немов чорний ворон, поквапився принести його, Маркову, смерть до матері, она, нема чому дивуватись: сідав же, гайворон на охололі груди Маркові, видирав його душу, біля якої мостилася смерть, і, може, помилково, віддер її, костомаху, замість життя та й шугонув зі своєю здобиччю у далекий край.

Чоловік аж посміхнувся, риразно побачивши таке видовисько, хоча немало їх завжди проходило перед очима, бо в Маркове серце з самого дитинства світ нахлюпувався гомоном землі і відгомоном пісні.

Мати з потаємним острахом підійшла до столу, двома пальцями взяла папірець, де якимись закарлючками була накраплена смерть, і понесла його до кабиці. Марко в задумі, з цікавістю поглянув на матір. На її зосередженому обличчі заколивавсь світ і виразно пройшли тіні страждання, що їх приніс цей клапоть війни. Мати ще раз глянула на нього й кинула у вогонь, а сама, наче молитву, урочисто і пристрасно зашепотіла якесь заклинання, Марко тільки й почув: "Іди, смерте, на болото і в беавість, де люди не ходять, де звіри не бродять, де півЧоловік аж посміхнувся, риразно побачивши таке видовисько, хоча немало їх завжди проходило перед очима, бо в Маркове серце з самого дитинства світ нахлюпувався гомоном землі і відгомоном пісні.

Мати з потаємним острахом підійшла до столу, двома пальцями взяла папірець, де якимись закарлюнками була накраплена смерть, і понесла його до кабиці. Марко в задумі, з цікавістю поглянув на матір. На її зосередженому обличчі заколивавсь світ і виразно пройшли тіні страждання, що їх приніс цей клопоть війни. Мати ще раз глянула на нього й кинула у вогонь, а сама, наче молитву, урочисто і пристрасно зашепотіла якість заклинання. Марко тільки й почув: «Іди, смерте, на болото і в безвість, де люди не ходять, де звіри не бродять, де півні не ніготь...»

—Таки горить смерть,—сказала після усіх чаклунських «тьху-тьху». Марко не знав, що про такий випадок треба робити: набундючитись, чи бути суворо-вручистим, як його матір, або махнути рукою і посміхнутись, як уміють збоку подивитися на своє лихо наші люди. «Практики ще не було такої»,— насмішковано відповів своїм думкам, придивляючись, як на припічку коцюрбився, чорнів і кришився вісник смерті.

— Спалила, пропади вона пропадом, змішала з жаром попел чорнової.— Одійшла від кабиці і стала опоряджати стола, наче хотіла затерти й слід, де лежала похоронна, і знову з острахом поглянула на ногу.— Не болить вона?

— Не болить вона,—підкреслив материну повагу до пораненої ноги.

Мати похитала головою, в думках відділяла обман від правди.

— Хіба ти скажеш про свої болі, які вони є? .Знаю тебе добре. Ти каліцтвом похвалитись не будеш... І не підманюй, що скоро ходитимеш?

— От побачите. Ще й танцюватиму шивертом-вивертом.

— Ви всі нас .утішаєте на старість, як ми вас утішаємо малими. Це теж трохи пособляє, бо серце нас хоч і мучене, та все вірою живе. А як на тій неділі, коли саме хугувало надворі, що й світа божого не видно, втішала мене якась молодиця І Достукалась до цієї оселі, обтру

сила сніг і стала біля дверей, як мальована. Довго-довго розпитувала про тебе, душею вмовляла не вірити похоронній: всі вони приголомшують людину, а не всі правду кажуть. Погомоніли разом, пожурились укупі та й розійшлися, як рідня.

— Що ж то за молодиця була? — стрепенувся і здивувався Марко.

— Ніби вчителька приїжджа. Привітна така, хоч з обличчя смуток і не сходив.

— Вчителька?

— Еге ж. Тебе добре знає. Сама гарненька, терноока. І подарунок мені під полою принесла — муки на заміс. З пайка свого відірвала.

— Дивина! — Марко наморщив чоло, пригадуючи, яка б це вчителька могла допитуватись про нього. — І ви взяли борошно?

— Відмовлялась, так вона зобижатися почала. Казала, що без день прийде на свіжий хліб. Та й не прийшла. А я для неї й шикухи дістала, щоб зварити вареники з урдою.

— Як же її звати?

— Як? — мати поправила хустку, напружено замислилась. — Ось тобі й маєш: вигубилося з пам'яті. Голова стала, мов решето, — нічого не втримає.

— Може, потім пригадаєте.

— Може, й згадаю. А ще раніше новий вчитель приходив, теж дуже гарний з лица і душею, Григ'брієм звати, цього запам'ятала. О, вже хтось іде.

Зверху справді загупали чиїсь кроки, обізвалися голоси, а в землянці захвилювався каганець. Марко зручніше сів на тапчані, випростався, щоб людям менше впадало в вічі каліцтво. Першим на порозі з'явився сивий, мов голуб, пасічник Зіновій Петрович Гордієнко, а з-за його плечей виглядала по-старосвітськи навхрест зачохлена двома хустками рухлива голова Христі Гордієнчихи. Старий непомітно подав матері рамку з щільником і одразу пошкунтильгав до Марка, обійняв його, залоскотав зеленкуватою бородою, що пахла димом і медом.

— Ну, здоров, здоров, Марку! Хвалити долю, живим повернувся у свої хороми.

— Чи не тю на тебе! — одразу ж накинулась на чоловіка Гордієнчиха. — Тепер ніхто не подивується таким хоромам. Тепер щастя, коли душа хоч в якому не є тілі знайшла пристановище.

— Ет, задзвонила на різдво, то й до великодня не зупиниш, — відмахнувся старий рукою від жінки. — Хоч тут не торохоти, наче порожняком.

— Здоровенькі були, тітко, — з любов'ю і жалістю дивиться на округле з кирпатинкою обличчя, а перед його очима, немов швидкоплинні осяйні вагони, аж мигтять далекі літа, коли в хаті Гордієнків він знаходив і сердечну радість, і 'зустрів своє перше кохання. — Як ви там?

— І не питай, дитино. Як люди, так і ми, — простягла, витерши об подолок, руку.

Марко поцілував її. Христя од несподіванки аж заточилась, за звичкою, хотіла тюкнути на нього, але одразу ж зжалісніла і цією ж рукою потягнулась до очей.

— А коли ж я, Марку, своїх діточок побачу, як тебе? Коли ж вони повернуться з далекої

сторони?

— Повернуться, дурна, як менше збиратимеш сльози в торбину. В тебе й зараз стане глузду відкривати похорін, — обірвав її Гордієнко... — Так же іноді плаче, Марку, що від сліз десятчані сорочки тліють.

— А він і слова не дасть, ірод, сказати, росинки не дасть зронити, дарма що біля бджоли цілий вік товчється. — Гордієнчиха кулаком і очима насварилась на свого "трутня" і пішла до кабиці помагати матері, якій жінки непомітно передавали якісь мисочки або хліб, а чоловіки різнодержавні пляшки, закорковані качанами кукурудзи.

Сини чорної землі і жорстокої долі, вічні хлібороби і списані по "чистій" воїни, великі цілинні натури, вздовж і впоперек переполосовані війною, і звичайні прості дядьки, в міру дипломати, а без міри трудівники, які брели своїм горем, як темним морем, підходили до Марка. Підходили в незугарному одязі, в неоковирному взутті, зляпаному казна з якого ременю чи склеєному з трофейних автомобільних камер. Підходили з тяжкою задавленою тугою на обличчях і з добрими словами на устах. Репаними і паленими, стріляними і рубаними руками обіймали чоловіка і мовчки втішали його цими ж руками.

Матері як матері, питали одне й те саме: чи не стрічав десь їхніх синів, які стукають вже собаці-Гітлеряці в залізні двері. Батьки ж допитувались, чи скоро закінчиться війна, бо як іще далі протягнеться таке безголов'я, то й люду на світі не зостанеться. І тільки дівчата не питались про своїх наречених, яких з кожним днем ставало все менше й менше — на чужих далеких землях досівалося наше найдорожче зерно й любов. І в дівочих очах Марко бачив девимовяу тугу, яку не передадуть, напевне, й генії пензля, бо ж хіба можна в одних очах вмістити і чорні тіні війни, і муки.утрат, і роками та свинцем перерване чи кров'ю зйдеие кохання, і самою природою, а не дівочою цнотливістю ледь намічені полохливо-зворушливі й тривожні ознаки материнства.

Ще хтось загував угорі, скрипнули двері, і в підбитому тьмою одвірку, наче в рамці непокірний портрет, заворушився невисокий, міцнотілий, в свитці на розхристі. дід Євмен Дибенко, за ним тінню гнувся журавлистый Петро Гайшук, якого в селі прозивали міністром без портфеля. До біса розумний, але по-дядьківськи обережний, Гайшук, може, й дослужився б до високих посад, аби не мав природної недовіри до не хліборобського хліба і не так любив худобу, особливо ж воли. На самоті він їм і співав, і говорив з ними, і вони розуміли його мову. Тепер, коли війна знищила волів і забрала добру частку Петрового здоров'я, він переніс свою любов на коні, хоча від їзди верхи не мав задоволення: його довгі ступайща майже завжди волочилися по землі.

З-за спини Гайшука протиснулась лукава гостроборода мордочка Максима Полатайка, теж конюха. Він без жодного слова щедротно-величним рухом подав матері пляшку якогось заморського, з барвистою етикеткою вина.

— Крадене? — тихо і строго запитала мати.

— Невже ви хотіли, щоб я у підвалі самого Антонеску торгівлю розводив? — здивувалось і .обурилось усе обличчя Максима.

— Як же воно з підвалу Антонеску долежало в тебе до сьогоднішньої години?

— А ви думаєте, я тільки одну пляшку взяв. собі на згадку про Антонеску? Для чого тоді було їздовим служити в армії?

— А що тут: збори чи вистава? — одразу ж, ще не поздоровкавшись, заgrimів старий Дибенко.

— Ой мовчи, Євмене, вічно ти... — Мов біль. стала біля чоловіка полохливоока з безнадійно опущеними руками Євмениха.

— Хіба ж я пам'ятник, щоб мовчати?. — витискається з рамок одвірка. —Пропустіть і мене, люди добрі, до голови.

— До якого, діду, голови? — здивувався одноногий Василь Тримайвода, на грудях якого красувалися три ордени Слави і всі три — за "язики". — Адресою помилилися.

— Мовчи і диш, розвідко! — Старий гострозоре обвів усіх поглядом, а когось і плечем підштовхнув, добираючись до Марка.— Хоче, вилупок, щоб я в такому ділі помилився! Прийшов до справжнього голови — Марка Трохимовича Безсмертного.

— Що ви, Євмене Даниловичу, який я вам голова,— чудуючись, озвався Марко.

— Не безіменний, не безрідний і не чорти-що, а справжній, довоєнний, що в голові і в душі має понятіє і до землі, і до людей, і до коней, і до хліба святого, і до риби у воді, і до птиці у небі, і до вдови нещасної, і до сироти безрідної! Що, може, брешу, люди?

— Правду кажеш, Євмене,— першим обізвався Зіновій Гордієнко.— Марко чоловік з любов'ю. Пам'ятаєте, яка пасіка була за нього?

— Пасіка, пасіка,— перекиривив його Євмен.— Колись люди віск до богів у свята носили, а

тепер дехто до самогонщиць в усі дні тащить. То яка ж пасіка не переведеться на трясцю.

— Мовчи, Євмене, мовчи та диш,— болієно попросила Євмениха.

— Сама помовчуй. Задобре і на горі живеться Безбородьку: очі і макоїди від жиру і самогонки послухали. То як я буду теперішнього голову визнавати? — непримиренний полиск забився в очах старого Євмена. — Не визнаю його — і край.

— А тебе ж, Євмене, Безбородько хоч трохи визнає? — в'їв Гордієнко.

— Ми з ним живем, як різні царства-государства. Я й совєцьку власть до двадцятого року не признавав, аж поки землю не отримав, бо розв'орстка була. А тепер отого викрутня Безбородька. визнавай! Та за яку ласку чи заслуги?—визвірився на Гордієнка.—Чи, може, за те, що цей недбалець совість прогуляв, як червінець, а хитрості напозичався? Мовчиш, нудьго? Ото-то воно й є!.. Доброго здоров'я, Марку.

— Добрий вечір, діду,— сердечно здоровкається з старим.— Дозолив Безбородько вам?

— Коли б тільки мені, то півлиха було б. Хіба ж то робітник? Він перед очима—мелун, а за плечима—кладун.

Навколо пожвавішали обличчя, а Марко весело похитав головою:

— Ви, діду, нічутінку не змінились.

—Таки нічутінку. Чого ж мінятися діду?—доторкнувся червоною від холоду рукою до сивого акуратно підстриженого бурячка борідки, яка доречно подовжувала коротколице обличчя. — Я ж не той метелик, що "ура-ура" на всі трибуни вистрибом летів, коли ж заgrimіло — під трухлюю корою лялечкою причаївся, а там і в гусінь обернувся. От яке в житті кіно буває. А я — війна не війна — увесь час біля коней човпію, і в рай чи в пекло на конях думаю трапити, бо такий мій талан кінський. А весь час мене елементом називають.

— За язик, діду, тільки за язик, — з насмішкою обізвався світлоокий Василь Тримайвода. — Довгий він у вас.

— А ти ж його міряв? У мене, бісова макітро, коли хочеш знати, нічого куцого нема. І вік мій довгий, і труд, і стаж, і язик. Та говорить він тільки правду, а ви її в резолюції не записуєте. Як, Марку, не відсобачило тобі ногу? Тепер це діло не трудне: техніка висока. Що воно тільки буде, коли ще вищою стане? То як нога?

— Скоро на двох буду чапати.

— Оце діло! — зрадів старий. — До книги чи там до портфеля вистачить і голови, а до землі ще й ноги потрібні. Значить, обома ходитимеш?

— В Марка Трохимовича діла куди гірше моїх, — тріпнув біляво-золотистим, наче достиглий хміль, чубом Василь Тримайвода. — Я один чобіт п'ять років буду човгати, а йому треба цілу пару на рік.

— Ой мовчи, безчутвенне опудало! — з жалем обізвалася біля напівпричинених дверей гарячоока й гарячоуста Варка, Василева жінка. — Притарабанився ж до мене восени; став біля плоту і в хату не заходить. Побачила його, вибігла на подвір'я й захолола, мов тіло без душі, та в сльози: "Ніженька моя дорогенька, не ходи вже тобі по землі". А він, чудій, вперся спиною в тин і регоче: "А будеш літати по небу і з святими грати у футбол..."

— Щось же їй треба і там робити, — мило, з посмішкою чи насмішкою над собою одказав чоловік, який ніколи не міг натішитися роботою: він був столяром і стельмахом, шевцем і бондарем, човнярем і рибалкою, слюсарем і радіоаматором, ткачем і навіть костоправом, не кажучи вже про усі уміння хлібороба. Хто в селі, мов лялечку, вшиє покрівлю? Василь Тримайвода. А хто вивершить, наче пишні палаци, скирти? Знову ж таки він. Тепер завзятий, широкої вдачі Василь Тримайвода, здається, не етільки журився за ногою, скільки за тим, що марно пропадає половина його талантів.

— Хоч би трохи нижче одфугасило, — коли-не-коли скаржився Василь домашнім, і хмара набігала на його високе, навпіл розсічене зморшкою чоло. — Тоді сам під неї, як під паню, вирізав би якесь кріселко. Ну, як не уважила Іона мені, не уважу і я їй: обійдеться без кріселка... Іноді, лише в снах, Василь бачив себе зовсім здоровим, і тоді на його довірливому обличчі всюди — і коло уст, і коло носа, і в міжбрів'ї, і коло очей — починала трепетати щасливо-недовірлива усмішка, і це одразу ж вганяло в сльози пристрасну Варку, від гарячих і лихих очей якої мало хто міг одвести погляд.

Дід Євмен пильне подивився на Марка, поторгав його ногу, потім костури, зауважив, що зроблені вони з нетривкого матеріалу, а тому треба скоріше видужувати.

— Ти, Євмене, свої насмішки дома чи в стайні залишив би, — не витримала мати і зібрала губи в оборку, забувши, що єдиний син старого нещодавно загинув у Словаки.

—Які ж це, жінко добра, насмішки? — здивувався. знизав плечима дід Євмен. — Я хочу, щоб твій Марко відразу одужував і брався за головування. Бо ж це чоловік приїхав, до нас! Він колгоспний закоморок не зробить своєю хижкою і з людиною не поздоровкається матюком.

— Після цієї та знову ж цієї. І чого ти вчепився не-вгавущо з отим головуванням? Мало тобі одного Безбородька? — вже зовсім обурилась мати.

— Еге, коли б він один, паплюжник, був! — На білкуватих очах старого заворушилися колючі іскорки. — Одного шелягового правителя, куди не пішло, можемо і горілкою по вуха залити, і вгодувати, як свиню. А от усе його кодрло, побачиш, пустить нас з торбами старцювати. Ти цього хочеш?

— Ет, нічого я не хочу, тільки не пасталакай лишнього, не забивай мені баки в такий празничний день.

— Ох і розумні твої баки, наче в Миколи Другого.

— Нехай тобі всячина, вже й до царя добрався, — одразу повеселішала мати.

— Я увесь вік до правителів добираюсь, а вони до мене, отак поки що й живемо. А ти щось свої памороки на дуже обережне сито починаєш пересівати! — з повною зневагою одвернув набурмилене обличчя від Ганни. — Тобі ж, Марку, хоча б ти й без ніг був, все одно доведеться головувати. От і приймай завдаток! — бережно витягнув аж з-під сорочки якусь пошарпану і втемнілу від часу чи негоди книгу.

Вона щось далеке і рідне нагадала Маркові, і серце, опереджаючи розум, прискорило свої перебої.

— Що це, діду?

— Не впізнаєш?

— Пізнаю і не пізнаю.

— Довоєнний список нашого села, — сум прокотився очима старого. — Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю. — Марко, хвилюючись, узяв книгу. — Де ж ви її роздобули?

— В конторі, коли німці входили в село. Вже тільки вітер бавився нею, підіймав угору всіх уписаних людей і жбурляв, куди хотів. І страшно, і боляче мені стало тоді. Беру її в руки, а вона і в руках трепеще, мов птиця... Отак і опинилась у мене... Треба ж, щоб якийсь дурень списки зберіг, а потім заглядав і журився над ними, куди яка душа залетіла.

В землянці одразу стало тихо. Повів минулих років пройшовся по всіх обличчях, згадалося, що нема вже на землі багатьох людей, які були в цих списках. Марко взяв книжку, перегорнув перші дві сторінки, і задавлені, вицвілі літери глянули на нього живими людськими очима.

— Антоненко Федот Володимирович...!

— Під Сталінградом у танку згорів. Ордени розплавилась на грудях, — одразу скам'яніло добре обличчя Василя Тримайводи.

— Бакун Михайло Тимофійович.

— На Букринському плацдармі героєм став. Тепер в Саксонії командує артилерійською бригадою. Якщо дуже захоче, — вискочить в генерали.

— Вовк...

— Був і залишився вовком. Утік, як поліцай, безвісти. Утікаючи, проклинав свою долю. А хіба ж вона винна?

— Геращенко Максим Данилович.

— Зв'язківець в артилерії. Пише: стільки розмотав по різних НП і вогневих кабеля, що вистачило б обмотати вздовж і впоперек усю землю. Напевно, бреше.

— Дибенко Іван Євменович.

— У Високих Татрах закрит дота грудьми. Клубок куль пройшов крізь саме серце і розколов його. В Словаки поховали воїна, а пісня про нього живе в Словаки і в нас.

Марко поглянув на прочинені двері, наче звідти мала долинути пісня. І вона справді долинула. Згори обізвалися приглушені дівочі голоси. Вони вже прохали не людей, а грому, щоб той не трусив землю, бо в ній відпочивав їхній кароокий Іванко, і грім не чіпав землі, а нахилив До неї хмару, і вона плакала над словацькими горами, куди залетів із братами Дибенко Іван.

І зараз без голосу, мовчки заплакав дід Євмен Дибенко, піднісши до очей зморшкуватий полумисок долоні. На кінці його шпакуватих вусів заблищали дві краплини. Він пальцями розчавив їх, опустил руку донизу і перегодя сказав собі:

— Покис трохи — і висихай. Тобі ще краще, ніж іншим: сина вбили, а доля його по світу ходить.

Вражений нелюдською силою пісні і судьбою своїх земляків, Марко наосліп знайшов костури, мовчки протиснувся до порога, навстіж відчинив набряклі двері і тяжко застрибав по хрустких східцях.

Одразу за невидимою вулицею темною ріллею впало неспокійне березневе небо. Між хмарами і в ламкому гіллі самотнього обгорілого дерева блищали віщі зорі, і зовсім недалеко від них чи поруч з ними стелилася дівочання. Вона, як безсмертя, ішла по землі, ішла вище люди, які тулилися у землянках.

Городами і згарищами на всі сторони світу розходились гості, і під усіма чотирма сторонами світу їх чекали глизяві землянки, наволохачений холод у кутках, тяжкі не статки, жалі і невсипущі, на жагучих, на кривавих сльозах замішані, сподівання.

З самого краю життя батьки виглядали живих синів, матері — живих і мертвих, і свої руки найчастіше прикладали до грудей, чи то щоб втихомирити серце, чи то щоб відчуті оті літа, коли під серцем виношувались, а біля грудей сміялися, плакали і засинали діти. То хіба ж вони могли навіки заснути в чужій землі? Хіба могла безжалісна кривда згасити, попелом розвіяти їхні очі і все те, що було радощами і любов'ю, тривогою і надією? І знову тягккі, благанням розбухлі руки опускались на груди, які і досі, після усіх страждань, берегли тепло дітей, навіть тих, на яких уже прийшли похоронні.

Старші дівчата теж з-під самого краю життя, в уболіваннях, що єднали бентежне пройдешне з невідомим прийдешнім, чекали суджених; колишні вечори під синьоцвітом зоряного неба їм здавались недосяжною казкою, що пройшла повз них, і, може, тому закіптюжені солдатські листи-трикутники вони носили біля грудей, де колись лежали парубочі руки.

А молодші дівчата, які ще соромились своїх форм і обрисів юності й не знали, для чого їм дано дівування, чекали останнього пострілу і якогось чуда, що одразу ж тоді настане. І вони вже на свої незатверділі плечатка з серйозністю богинь і з усмішкою богинь брали найтяжчу чоловічу роботу, не шкодуючи юності і майбутнього материнства.

Марко навіть у темряві бачив довірливу і чисту красу їхніх очей, на яких не раз уже закипала роса найтяжчих утрат, згадував свою доньку і думав над одним: чи зуміють люди, близькі й далекі, за своїми щоденними клопотами, хоча б збагнути, як ці непорочні дівчатка, надриваючись від мук і непосильної праці, рятували і їхню судьбу від фашистської свинцевої крапки? Чи зуміють їх, богинь двадцятого віку, на добрих руках носити вчорашні воїни, чи знайдуться такі слова у тих, хто книги пише, що приворожили б серця людей до цих ще не розквітлих пролісків, які ручатами своїми, душею своєю, майбутнім своїм, у злиднях і нестатках, без хліба і людського одягу спиняли війну і віщували весну! ?

А вони ніби відчували, що думав про них дядько Марко, і віночком оточили його, остерігаючи, щоб десь не посковзнулися зрадливі костури. То як же, подивившись у такі очі, можна було чимось окривдити людей чи обдурити їхні сподівання? Коли подумати, твої старші й молодші друзі більше бажали тобі добра, аніж ти сам міг дати їм. І навіть те, чого вони ждуть од тебе, по суті, стає твоїм добром чи славою. Вони чекають, щоб ти не зледачив, а став справжнім господарем тієї землі, на яку вперше ступив м'якими ноженятами. Вони хочуть бачити в тобі свого батька і брата, а не бурмила, від якого вже зранку тхне самогоном. Вони бажать, щоб їм весело, з піснею, а не з матюком працювалося з тобою. Вони сподіваються, що при тобі земля родитиме не тільки на хлібозаготівлі, податки, натуроплати, зустрічні плани і голову, але й на хлібороба. Тож не забувай про це, чоловіче, коли маєш голову, а не кендюх на плечах...

На ніч взявся морозець. Під ногами, як чортове насіння, хрустіли вугляки і дзвінко зойкали кружечки пухирчастого березневого льодку; розламуючись, він якусь хвилику достоту пахнув земляним холодком щойно зірваних підсніжників.

Дід Євмен останнім вийшов з землянки, напакував біля переддвір'я люльку їдучою кореневою кришанкою і заходився вибивати огонь з кремінця, примовляючи до нього.

— Ану ж, бісова культуро, давай жару, спікся б Гітлер у ньому, наче жаба... Ану ж!

Євмениха зітхнула і підвела на Марка сухі до блиску очі, в яких, крім скорботи, нічого вже не було.

— Чуєш, Марку, до каменя говорить. От яким у мене став чоловік. Все це після смерті сина... Як він утішався своїм одинаком. Тепер, коли мене нема, вийме синову сорочку або піджак і з ними говорить — журиться. Або підійде до яблуні і теж гомонить із нею; згадає, як підсаджував на неї своє дитя, і навіть руки простягне вгору. Та з такого жалю і дерево може заголосити. А зі мною мовчить.

— Ти що там, стара, наговорюєш? — підозріливо запитав Євмен, нарешті вибивши іскру.

— Та нічого. Радію, що Марко повернувся, — зіщулилась Євмениха і темними віями прикрила свою скорботу.

— Ага, — заспокоївся старий і знову для чогось викресав кетяшину іскор. Але несподівано цей, завжди прошпигований вітрами і сам йоржистий, неначе вітер, чолові'яга в один чирк вискочив на подвір'я і, задерши вгору бурячок борідки, зосереджено почав прислухатись до неба, з хмарної середини якого зворушливо пробився зоряний кущик.

Євмениха занепокоєно подивилась на чоловіка, торкнулась рукою його плеча:

— Може, месери?

Але старий навіть не ворухнувся і цим ще більше стривожив жінку:

— Чуєш, Євмене, бомбовози чи месери?

— Де там, відвідьмилось, відбіснувалось їхнє. Гуси летять! — тепло здригнув голос старого. Він скинув шапку і привітав нею птахів, що саме летіли під цвітом самотнього зоряного кущика. А Марко підняв угору костури і в цю хвилину сам скидався на підбитого птаха з одерев'янілими крильми.

— Гуси-лебедята, візьміть і мене на крилята, — співучо заблагала вдовівна Ольга Бойчук, і поміж її подруг сплеснув невеселий сміх.

— Як знайдеться хтось — візьме! Полетиш.

— О, і другий ключ подає голос, — обізвалася вугластенька соковитогуба Галина Кушніренко і потяглась до неба обома руками, а за нею і решта дівчат; тепер здавалося, що й вони схожі на птахів.

— Життє... Десь з-за Дунаю летять. А хлопці наші саме на Дунаї смерть ломлять, в дим би вона розсипалась. Ну, бувай, Марку. — Дід Євмен натягнув шапку на вуха і попрямував додому. За ним тихо, неначе похнюплена тінь, побрела Євмениха. Старих зграйкою обігнали дівчата. А Марко ще прислухався і до їхніх кроків, і до простудженого клетоту гусей, які повертали й наvertsали його в далеке дитинство, коли більше було птахів у небі і менше калік на землі.

Як тоді веснами славно й легко бігалося йому вслід за пташиними ключами, аж поки ті на маянні крил не заносили частину його радості й дитячого серця. І чомусь защеміло чоловікові у грудях і очах. Він поглянув на небо, махнув костурами і подибав услід за ключем, що вже обтрушував на сніги останнє гелготіння. В думках чоловіка теж спливали й спливали слова дитячої пісеньки: "Гуси-лебедята, візьміть мене на крилята", — дарма що інші, дерев'яні крила приковували його до землі.

Марко дибубляв своїм рідним скрижанілим селом, неначе по шматку якоїсь омертвілої планети. Тепер і тополі не радували його: чорні, обдертокорі, без живих разочків бруньок, вони скидалися на кістяки доісторичних рибин. Як тяжко сумно і непевно навколо, серед убитих дерев, мурашників-землянок і кладовищ печей, що стояли потворними пам'ятниками фашизму. І цей сум посилювало безгоміння: ніде ні пісні, ні слова людського, лише інколи спросоння обзивалися одноногі, як і він, журавлі, наскрипували, що тепер і люди, неначе джерельна вода, живуть у глибинах землі. На чийомусь скособоченому, з розщелинами криничному зрубі він сів перепочити, вдвляючись у неспокійну теміню; вона увесь час мінилася, переодягалася, ворушилася, мов жива, розкривала іноді прогалинки з однією-двома зірками, що тремтіли, мов дорогі прикраси. З глибини криниці сонним паруванням дихала вода, і неждано з темені її він виразно почув дитячий плач.

З несподіванки чоловік приляк до зрубу, їжаком сама по собі заворушилась чуприна, а в голову полізли найстрашніші здогади. Він з жахом нахилився до води, і знову почув плач, але вже не з криниці, а з боку дійшов до води. Марко полегшено озирнувся. Неподалік від зрубу темно горбатилась землянка, там непокоїлась чиясь дитина, і голос її якимись невідомими щілинами пробивався до серцевини криниці. Чоловік почав оддирати цей біль від грудей, прикидаючи, коли зможе підняти село з землі, весело розкидати по ній білі, мов лебеді, хати, а біля них підвести молоді деревця і соняшники.

"Еге, я вже, здається, сам себе призначив головою", — посміхнувся в думці, хоча, ніде правди діти, не раз думав, що після війни йому доведеться головувати, дарма що, крім великих турбот і халеп, майже нічого не мав од того чину.

Він не був ні славолюбом, ні грошолобом, ні хитруном, ні тим, що Може під ударом одразу ж пригнути і сплюгавити душу. Вона в нього була м'яка, але й уперта і навіть норовиста. Тоді він думав тільки про одне: як вивести людей чорної землі у справжні люди і щоб не жебраний хліб мали вони. За головування тіпали його різні слизькоязикі верхоглядці, мов повісмо конопель, вибивали не так терміття, як гордість, а він тримався свого, і життя його попадало на різні шальки терезів: то у високі передові, то у судові інстанції. Бувало, сьогодні про його успіхи аж медом капало з газетної сторінки. А завтра він виявлявся анархістом, зривщиком, саботажником і взагалі підозрілим елементом. Але і в найтяжчі хвилини не згинався, мов підцерковний дід, перед своєю нелегкою долею і не пив із нею змирщини. Він гримав на неї, сперечався, як міг, одстоював себе і людей, карався, журився, та не впадав у безвихідь і не бідкався за чаркою своїми карбами, що справедливо, а найчастіше несправедливо нарізалися знову ж таки на думці.

"От і почав свою давню їкриню перебирати і таким вийшов, хоч ікону малюй та в церкву неси", — погудив сам себе, підвівся з вгрітого зрубу і знову хильцем пострибав по снігу, приглядаючись до того, що звалось селом, але не було ним, і ніс в думках видіння нових осель-білянок.

За греблею, що перетинала неширокий видолок луку, темніло громаддя старих осокорів, в його перешіптуванні з вітром, у пахощах кори і гілок уже вчувалось життя. Ще недавно поміж цими деревами стояла камінна, земством збудована школа. В ній колись він пізнавав премудрість "отченаша" і вважався мізковитим, але дзигльованим отряхою. В цій же школі його, півпарубка, в громадянська війну допитував хмуорокий і темний, наче з афонських образів знятий, денікінський офіцер. На рожевому дорогому папір'ї, в кругах якого ниділи двоголові орли, чітко й красиво вписав йому розстріл без суду і перехрестився на божу матір-троєручницю. А вже після громадянської війни

він, Марко, в цій же школі зустрів своє перше кохання — молодюсеньку вчительку, яка перед самим шлюбом невідомо чого утекла від нього. Він не доганяв її, немов молоді літа. Великою гордістю перемагав велику любов, але й досі не знає, хто її переміг: чи гордість, чи літа, чи пісня золотокосої, мов осіння вербичка, Олени. І от уже нема ні першої, ні другої його любові, але є великий жаль і до першого, і до другого кохання, а третього не буде... Коли б тільки донька повернулася з неволі...

Тихо-тихо шумлять-перешіптуються осоки, а поміж ними грудням битої цегли, сивого недозрілого граніту і мерзлої склянистої грязі лежить те, що звалося школою. Невже і виродки, що висаджували в повітря цю будівлю, теж колись до своєї школи ходили? І чи до людської мудрості припадали вони, чи до якоїсь грязі?

Марко підіймає шматок ніздрюватого сивого каменя, якому не вистачило ще кількох тисяч років, щоб заграти синім полиском. І цей уламок жене по його руці тихий сумовитий трепет, сповнює ним усе тіло, перегортає минулі дні. Виходить, і камінь має силу сколихнути і дитинство, і юність і нагадати сьогоднішні слова матері. В людини з роками сивіють очі, а холодний сивий камінь через тисячі літ вбере в себе тепле синьоцвіття. Чи не мудрування?

Марко бережно роняє частку колишнього підмурка. напівобертається і помічає, як біля причілкового осокора завурушилась невисока жіноча постать. Ось вона завмерла і щось по-пташиному полохливе і по-жіночому розгублене, безпорадне "вчувається в її тонкому обрисі. Що в таку пізню годину тут робити жінці чи дівчині? Одягом городянку нагадує, а хустку по-селянськи запнула. Марко бачить, як невідома збирається похапцем іти від руїн, і він швидше дибуляє вперед.

— Хто ти, жінко добра? — зупиняється недалеко від причілкового осокора і пильно вдивляється в наглухо запнуте обличчя невідомої. Тільки очі глянули на нього, і по них від догадується, що обличчя жінки має бути красивим. Настороженість, непевність і глухе передчуття охоплюють чоловіка. Він ще раз запитує: — Хто ти?.

— Я твоя доля, — бринить несподівана і загадкова відповідь.

Навіть фронтовика можуть вразити і приголомшити ці слова. Марко зачудовано стовпіє і ще чогось очікує, а далі починає посміхатися.

— Така у мене гарна доля?

— Ти кращої варт, — чує мелодійну, жалем перевиту відповідь. Йому здалося, що давнина, і далина, і сон забриніли в її голосі. Марко аж одвів голову, ніби мав побачити в темряві щось з далеких років. Але нічого, крім осокорів, що теж, здавалось, проросли із самої темряви, не побачив.

Він повертає голову до невідомої і спочатку навіть не вірить, що її вже нема. Яким чародійством так швидко могла вона зникнути, забравши з собою і несподіванку зустрічі, і відгомін давнини?

— Гей, доле, куди ж ти знову побрела? — з докором, насмішкою і настороженою зацікавленістю кидає в ніч, вистрибує на стежину, але ніде ні лялечки. Жінка і з'явилась, мов сновиди, і сновидою зникла.

Отак, нарешті, й стрівся чоловік зі своєю долею. Хоч би догадався попрохати, щоб скоріше забрала в нього костури. Багато щастя не просив би він. Але доля, видко, здогадалась, яке в нього буде прохання, та й скоріше втекла. А через якусь хвилинку Марко вже завагався: чи зустрів біля цього осокора якусь химерну жінку, чи йому привиділось? Але в його душі й досі бентежно бриніли її слова, і щось у них було знайоме, наче десь він уже чув цей голос... Хм, коли по зросту судити, невелика в нього доля, але, видать, проворна: одразу наче водою змило. Утримай таку за поли!

Він іще якусь хвилину чогось бентежно очікує, прислухається до темряви, а потім, посміхаючись і глузуючи з себе і загадкової зустрічі, минає руїни, вибирається на майдан. Перед ним туманно підіймаються обриси старої дзвіниці й церкви. Оці єдині будівлі тільки й залишились незруйнованими у мертвому і живому селі. Видать, так завжди буває на білому світі: богам більше перепадає щастя, аніж людям...

IV

В клітчастих віконцях трибанної церкви нерівне дихає тьмяне світло, здається, воно увесь ч.ас роздумує: чи хилитатись йому поміж небом і землею, чи зітхнути востаннє й погаснути. І хоча вже в Марка все частіше зрадливо підгинається здорова нога, а в пахви болем врізаються костури, він вирішує добратися до незвичного вогника: хто там біля нього студить, гріє чи ятрить душу?

Перед церквою самотньо бовваніє залізна брама — огорожу навколо неї теж проковтнула війна. Дібаючи цвинтарем, Марко здивувався: на снігу рясніла безліч дитячих слідів. Що тут було робити дрібним пташеняткам? І чи не забагато див на сьогодні: біля школи зустрів свою долю, а біля церкви дитячі сліди... Що ж то за жінка була? Іоворила, неначе з якоїсь забутої казки чи книжки вийшла... А голос все'дно щось нагадує йому. Тільки що?..

Д таких роздумах Марко підіймається на прочовгану паперть, гримить по ній костурами і

плечима налягає на важкі церковні двері. Вони, зітхнувши, прогортають у куток встояну переддверну темряву, а до Марка пробивається невірний олійно-сірчаний блиск неживого проміння царських врат і неясні плями святих та богів.

Але не царські врата і не втемнілі боги вражають чоловіка. Він з подивом, недовірою і навіть з потаємним острахом викруглив очі, бо—в церкві діялось щось не те: біля вівтвря стоїть не батюшка в ризи чи рясі, а кремезний, в офіцерській шинелі наопашки, років тридцяти п'яти горбоносий красень, на грудях якого висяють ордени і медалі.

"На порядний іконостас розжився чоловік, тільки чого із ним у церкву заліз? Богів дивувати?" — тихенько хмикнув Марко, придивляючись до невідомого русочубого красеня. Біля нього, на незастеленому поставці, немилосердно кіптюжить змайстрований з гільзи снаряда світильник, нерівно кладе світло і тіні на з'юрмлених і одиноких святих. А до поставця по-братерськи притулились кобза і горбастий автомат.

"Навряд, щоб такий інструмент коли у церкві лежав. Дивоглядія, та й годі!" — Марко стає недалеко від правого приділу, де серед темного малювання його колись дивувала свята Варвара, яка була схожа на святково прибрану сільську дівчину в намисті, вишитій сорочці і вінку.

Красень в офіцерській шинелі заглянув у розгорнену книгу, що з іншими лежала на поставці, випростався, випнув ковальські груди, що аж обізвалися срібним дзвоном, і зосереджено, навіть трохи артистично став перед святими й низькуватим голосом почав говорити до них:

Один у другого питаєм:

Нащо нас мати привела?

Чи для добра? Чи то для зла? Нащо живем? Чого бажаєм?

І, не дознавшись, умираєм,

А залишаємо діла.

Мальовані праведники і мученики, все більше й більше виходячи з темені, слухають незвичні святі слова і строго мовчать. Мовчить і бог, тримаючи в руці поколупану землю. Напевне, і він ніяк не може збагнути, чого йому доводиться замість теплих пахоців ярого воску вдихати чадний бензиновий сморід і вислуховувати поезії не Матвія і Іоанна, а пророка Тараса.

Як і все несподіване, Марка захоплює оця дивовижна пригода в церкві, і він уже з повною приязню дивиться на невідомого і вирішує, що це артист.

"Вони химерні, можуть, коли нема людей, і богам читати вірші. Може, це й непогано — проходити репетицію перед богами, щоб чути святість перед людьми".

Незабаром здогад, що він має справу з артистом, знаходить нове підтвердження: невідомий, щось пробурмотівши собі під ніс, бере бандуру, сідає біля поставця і починає перебирати струни. А от зарокотали, зажурились вони і почали затоплювати всю церкву тугою далекої давнини, над якою забився красивий, але надірваний голос.

"Ех, артисте, провоював ти, напевне, свої зв'язки", — з жалем подумав Марко. Але пісня, хоч і зривалася, мов підбитий птах, уже міцно чіплялася крильми за серце, переносила його у далекі краї, у віки, у печаль.

Закувала та сива зозуля Рано-вранці на зорі;

Он заплакали хлопці-молодці,

Ген, ген, у турецькій неволі в тюрмі.

З кожним словом сумнішало, хмурніло обличчя співака, наче його самого забивали в кайдани. В нього вистачало голосу вирватись на верхів'я мелодії, коли на хвилях синього моря злітали запорозькі байдаки, але цього вже не помічала Маркова душа; з неї змивається цікавість до церкви і святих, а народжується цікавість, довіра і співчуття до співака-бурлаки, який, видать, теж черпнув горя не з мілкого дна, воно й зараз оживає в очах, і в розгонистому рисунку брів, і в тінях, що охоплюють лице чоловіка.

І раптом Маркові здалося, що невідомий застогнав, застогнала й кобза, до якої він припав головою. Яке ж лихо чи розпука нагнули його до журливих струн, від яких ще й досі відривалась туга й порівну плескалась біля мальованих раю й пекла?

Марко добре знав ціну чоловічої туги і чоловічої сльози.

Не в церкві—в житті він мав і рай, і пекло, хоча ніколи не був ні святенником, ні грішником. Коли випадала часина раювання, щасливо дивувався: чому вона дісталася йому, а не комусь кращому? Коли ж йому діставалися пекельні випробування, теж скрушно дивувався: чому ж не розберуться, чого він вартий? Той, хто волею часу цінує, кладе на терези чийось душу, повинен сам бути, мов кришталь, і несхибно розуміти, що найбільша мука — це навіть мука не втрати чи прощання з єдиним світом, що може більшати чи дрібніти, а мука несправедливості суду чи навіть осуду.

І от зараз Марко вже не по обличчю невідомого красеня, а по лініях його зігнутої постаті

відчував, що не сила предківської пісні, а щось інше насаджувало його. І йому треба пособити дружнім потиском руки, чи вірним словом, чи поглядом. І Марко якомога тихіше загував своїми костурами. Але вони все одно розбудили чутку луну, вона шугонула і вгору до мальованого неба, і в олійно-сірчане золото царських воріт.

Невідомий здригнувся, підвів голову од кобзи, і від приторку його чуба тихо-тихо забриніли струни. Він пильно вдивляється в Марка темним, настороженим поглядом. Але враз його очі починають світлішати, як світлішає світання, вириваючись з темного лона ночі. Струсонувши чуприною, красень в приємному здивованні підводиться на ноги, підіймає вгору дві навскісні стрілки брів і м'яко, хороше посміхається до Марка.

— Ви Безсмертний?

— Що ви! Я звичайний смертний, — відповідає посміхом на усмішку.

— Я не про це, — бентежить невідомий, і на його довгастому вибіленому виду з'являються нерівні рум'янці, що при невірному світлі більше скидалися на тіні.

— А про що ж ви? — Марко прямо-таки любується красенем, відчуває, що зустрівся з справжньою людиною, і хоче все в ній бачити гарним.

— Ви Марко Безсмертний? Правда ж? — допитується і ясніє чоловік.

— Що правда, то правда, — погоджується Марко. — Невже це видно по мені?

— Безумовно, видно, — добряче сміється невідомий, а його обличчя стає прекрасним од сердечності і якоїсь милої загадковості. — Я саме таким вас і уявляв.

— Уявляли? — дивується Марко. — То до цього часу ніколи не бачили мене?

— Не бачив, тільки чув.

— Буйна у вас фантазія, як і чуб. А хто ж ви будете? Напевне, артист?

— Хіба схожий?

— Викапаний артист.

— Ні, я викапаний учитель.

Марко весело примружився:

— Учитель — і в церкві?

— Так у святому ж місці, а не в пеклі, — відповідає жартома. — Тепер два світи зійшлися не тільки в гігантській битві, а навіть у цій сумирній церквичці, що доживає свого віку.

— Навіть так?

— Авжеж.

— Як це зрозуміти?

— Просто. Прислали, вірніше, я сам набився у ваше село дітей учити. Здивувало моє бажання заврайвно, розчулився він і сказав на прощання: "Хоч на морозі, а вчи, бо війна війною, а розум людський не має перелогамі лежати. Сій добре і вічне!.." Ну, й приїхав я сіяти, подивився на руїни школи і почав приглядатись до церкви. Але переконав людей лише на половину: зійшлися на тому, що в будні тут буде школа, а в свято — церква.

— Цікаво! — засміявся Марко, тільки тепер помітивши в церкві ряди шкільних парт.

— Цікавого, сказати по правді, не так уже й багато, але вибирати не було з чого та й не було коли. Отак і пристав у прийми до отця Хрисантія, який і досі велику революцію називає великим потопом. Спочатку в тій дивовижній школі дехто з малечі лякався чортів, а тепер нічого — позивали, називають їх фашистами і, як можуть, збиткуються над ними. Це не дуже подобається нашому попові, тому й сам своєю персоною почав проявляти інтерес до будівництва школи. Ви б, може, присіли, бо я такий негостинний... — бережно присовує нефарбований стілець, що пахне ще свіжістю лісу.

— Можна й присісти. — Марко зручніше опускається на стілець, щоб спиною опертись на парту. — Як зовуть, величають вас?

— Григорієм Стратоновичем Задніпровським.

— І самі з-за Дніпра?

— Так, з самого низів'я, де сонце, хвиля та степняк, — замріяно поглянув поверх святих, які й не нюхали пахошів ні степу, ні великої води.

— А тепер сієте... в церкві?

— Неповторний час, як сказав один поет. Його не забудуть ні учні, ні учителі, ні наші нащадки... Ви, я чув, на лузі народились?

— На лузі, в сінокісну пору.

— А я на морі, в шаланді, — хотів посміхнутися, але несподівано посмутнішав, і біля уст повибивались півмісяці зморщок. — Та, видать, не вийшов з мене достойний син моря.

— Закачує?

— Ні, заносить, — ще більше спохмурнів Григорій Стратонович. Ніби шукаючи розради, він

стиснув пальцями струни, і вони обізвалися стогоном.

— Заносить? — перепитав Марко, думаючи, що є таке морське слово. — Не розумію.

— Що ж, колись розкажу про цей термін, — з притиском вимовив останнє слово.

— А може, зараз?

— Хіба вам не пора спочивати? Ви ж тільки з нелегкої дороги повернулися.

— І це знаєте?

— Усе, що було до війни, потроху знаю про вас. І про вашу похоронну чув. І вашу матір, як міг, утішав, бо і самому щось подібне до похорону готувало життя.

— Тепер?

— Тепер не дивина. В мене ж було до війни, — боляче злетіли вгору і підломилися брови.

— В тридцять сьомому році? — стрепенувся Марко, згадавши своє.

— Ще раніше.

— Раніше?.. Еге, і вас, бачу, доля не милувала. То й розповідайте, Григорію Стратоновичу. Ніч довга, церква простора, можна не тільки з святим гомоніти. Погомонимо і ми, грішні, щоб чистішими чи розумнішими стати.

— Пригода моя, Марку Трохимовичу, довша ночі, та не світліша за неї. Скільки років і яких років сплигло, а вона и не думає тьмаритись, мов картина рідкісних фарб, — сказав Задніпровський з гіркою посмішкою чи насмішкою. — Вам, знаю, можна в усьому довіритись... Напевне, чули, як грав пісню про турецьку неволю?

— Чув. Розтривожили, роз'ятрили нею.

— Вона частка нашої давньої історії, а для мене — давньої і недавньої.

— Навіть недавньої? •

— Так. Чи не всі тепер думають, що турецька неволя була якихось триста-чотириста років тому...

— Правду кажете.

— А я скуштував її в тридцятих роках, — гнівом і болем спалахнули очі, а красиве обличчя і особливо повіки видимо постаріли. — В ті роки я стрічав свою молодість. Тоді мені не ходилось, а літалось. Усе мені було любим, доступним, радісним. І справді, чого й бажати було? Куди не піду — всюди жданий гість, за що не візьмусь — робота горить у руках, наука ж сама лізе в голову, а тут ще й сині очі до серця добрались. На людях ідеш із нею, мов з королівною; на самоті — несеш до моря, як русалку, хоч і не любила моя Оксана моря, зрадливим називала. А я тільки підсміювався і забороняв стихію ганьбити зрадництвом. Не радували Оксану ні мої щедрі влови, ні химерні рідкісні створіння, здобуті з морських закапелків. Усе хотіла, щоб я переїхав на Полісся, де біля межиріччя і лісу зросла вона. Ось там вода, так вода: біля неї усі дівчата синьоокими народжуються. А які діброви, бори! Напровесні голубіють від пролісків, весною біліють в сунічниках, влітку червоніють од ягоди, а восени палають золотом і пурпуром. Я не погоджувався з нею, називав це місцевим патріотизмом.

— Хіба море має менше кольорів, ніж твої ліси?

— То потаємні кольори, — сердилась і морщилась Оксана. — В них жертовна кров виступає.

Отак і сперечалися з нею, аж поки одного разу не поплив з побратимом Дмитром ловити скумбрію. Перед тим Оксана ніяк не хотіла пустити мене в море, прямо сльозами благала, ніби чула безщастя. Я вже почав здаватися на її підмову, але Дмитро підняв нас обох на кпини, пообіцяв мені на день народження подарувати спідницю і газову хустинку. Такі хустинки тоді в моді були. Насмішка перемогла дівочі сльози.

Пригорнув я свою зажурену пташину, чмокнув у те місце щічки, де завжди брав початок її гнівний рум'янець, та й в шаланду. І поїхали ми, наспівуючи, за обрі", ближче до морського серця. А воно й показало свій норів, коли ми вже тішилися добрим уловом. Пізно, ой як пізно спохватилися ми і з усіх сил почали гребтися до берега. Дрібною лусочкою затанцювала, закрутилася наша шаланда по розораному скаженим плугом морі. Ми, як могли, боролися з хвилями, але вони нас погнали туди, де вже й море, і небо, і темінь, і грім біснувалися в одному клубку... Да, таких фарб мені ніколи не доводилося бачити на хвилях, і якщо на них виступала чиясь кров, то це була бісівська кров, яка бажала людської.

Не раз ми потопали в скаженій купелі і якимось чудом чи лиходійством вилітали на піну розлючених гребенів, щоб знову провалитися в розвержену душу стихії. Усією дикою силою вона, здається, на третій день викинула нас на чужий берег, прямо в турецьку неволю.

Темнокрилим гайворонням з криками радості й перемоги налетіла на нас прикордонна варта. Закільцювала мотуззям і помчала до вищого начальства, а далі — в тюрму. Чужа пекельна зловтіха тремтіла над нами, напівживими, з задубілими серцями і кров'ю. Але цього ж дня в тюрмі наша кров закипіла вогнем і запеклася смолою — тюремники відразу ж почали вибивати з нас свідчення, що ми

шпигуни. Їм дуже для чогось потрібні були шпигуни... Про людські муки немало написано книг. Наші муки були не більшими, але, напевне, й не меншими. Три роки з нас намагалися вирвати, витягнути чи вичавити потрібні їм свідчення, і наші тіла навіть до болю отупіли. Здається, тільки одного разу я перелякався, і не мук, а слів, коли мене завели в катівню до нового ката, в свіжій шовковій сорочці, в старанно випрасуваному костюмі, в петличці якого безнадійно погойдувала голівкою вниз повішена квітка. Від цієї цивілізації в катівні мені стало моторошно. Виморщуючи не грізну, не злостиву, а привітну посмішку, наскільки може бути привітною посмішка у ката, він обома руками ласкаво показав на багаття біля стовпа і заговорив майже добірною українською мовою:

— Досить вам запиратись, добродію Задніпровський. Те, що було з вами до мене, то був заспів. А пісня може початись допіру, — підійшов ближче до стовпа. — Гримати на вас не хочу, залякувати — нема рації, але так буду підсмажувати, що розтопляться рештки вашого смальцю і запал'ають на цьому багатті. Самі почувете, як він буде шкварчати.

Усмішка погасла на обличчі ката, а в очах його ворухнулась така дрімуча, така первісна здичавілість, що мене охопив жах: як такий вилупок печерного віку міг дожити до наших часів і звідки в нього взялася людська мова? І невже це створіння знає, що в світі є слова: любов, добро, людяність. Чи й воно, може, говорило про кохання якійсь довірливій жінці, чи навіть цілувало її?..

Це був останній допит. Я витримав його, витримав і Дмитро. А після цього 'до нас, уявіть, навіть тюремники пройнялись повагою. Правда, це не завадило засудити нас до страти — треба ж було ховати кінці в воду. Ми з побратимом спокійно вислухали вирок, тільки щільніше притупилися плечем до плеча, взяли за руки і глянули один одному в вічі. Вони були правдиві, змучені і скорбні. І це вже була скорб не за життям, а скорб за нашою землею, за правдою, яка оберігла б наші згасаючі імена. Нам хотілось тільки одного: щоб на Батьківщині знали, що ми витримали іспит на звання людини. Бо тут слідчий сказав: нас на Батьківщині вже проклинають як зрадників-перекинчиків і навіть показав страшний клапоть газети. Це було найбільшою карою.

Після зачитання вироку до нас було навіть виявлено тюремну гуманність: запитали, яка в цьому житті буде наша остання воля, особливо спокушали тим, що ми, як російські люди, можемо досхочу напиться. Так легше жити і легше вмирати.

— Дайте нам побачитись з радянськими людьми, — в один голос заявили ми.

— Це неможливо, — розвів руками наш темний тюремний дух Фатін. — Вони грішники, а вам уже пора думати про святе, — і, викресавши з оливкових очей сміхотинку, великодушно махнув рукою: — Так і буде — повезу сьогодні вас у райський закапелок.

І таки повіз на якийсь бенкет тюремників, де були і музика, і квіти, і вино, і танцюристки, які під тягучу музику так вививалися усім тілом, начеб з нього вже були виїняті і кістки, і жіночність. Мов на поганий сон, дивились ми на цей передсмертний танок, а самі бачили свою землю і журилися одним: невже вона покладе ганьбу на наші імена?

До нас підійшов хмільний, веселий і задоволений своєю великодушністю Фатін, кивнув головою на танцюристок:

— Славні?

— Не знаю, — відповів я.

— Ви навіть жіночу красу не цінуєте? — Тюремник здивувався і розплився у хтивій посмішці.

— Тепер мені жінки вже здаються іншими створіннями, тими, про яких тільки давно колись у книгах читав.

— За цих три роки ні жінки, ні їхні примхи не змінилися, — засміявся Фатін. — Вибирай, Григорію, яку хочеш із них. Виконаю твою останню волю.

— Мені така воля не потрібна.

— А може, передумаєш?

— Ні, нема чого.

— О, ти дуже розумний або дуже хитрий, — схвально сказав тюремник. — Коли б ти насправді зазіхнув на якусь із цих краль, тебе мертвого б повезли звідси. Всюди і завжди треба честь знати, — з гідністю, без почуття гумору сказав тюремник про честь. — Іще, поки не пізно, кажи своє останнє веління.

— Дайте нам побачитись з радянськими людьми. Хіба це так важко?

— Важко, Григорію. Шум підніметься. А шум гарний тільки на бенкетах, — блиснув дотепом і вже наче з заздрістю поглянув на мене. — Ох, і вперті ви, більшовики. Чи вас із металу виплавляють, чи з каменю висікають? Напевне, мало ви радості маєте в житті.

Я обурився:

— А ваша радість — це не блюзнірство, приправлене вином і розпустою? Хіба вам не жаль, що ці розчавлені дівчатка не красою, не материнством, а поганими хворобами наділять ваших людей?

Тюремник навіть здригнувся, але одразу ж опанував себе:

— Я не мулла. У мене вистачає і своїх турбот... Що ж, пора їхати.

А другого дня біля нас більше звичного заметушилися чорні духи тюрми. Спочатку ми подумали, що це наш останній день. Але потім прийшли інші здогади, і в серці забилися надії. Про радянських в'язнів дізналося наше посольство, і незабаром воно вирвало нас з лапищ костюмахи... Отаке-то, Марку Трохимовичу, і до цього часу буває на білому світі.

— Буває, — важко зітхнув Марко, іще переживаючи те, що переживав колись оцей красень.

— А потім з турецької неволі потрапив я у німецьку — в оточення раз і вдруге попав. Правда, вирвався з мішка на вашому Поділлі. Ну, тут я вже знав, що робити: за обидві неволі мстився нелюдам.

— Партизанили?

— Партизанів. Командиром загону став. Тричі фашисти мою голову цінували, та так цінували, що навіть нашим деяким дурням заздрісне стало. — Глибока зажура і образа майнула в очах Задніпровського, і він ледве стримав стогін.

— Що ж трапилося з вами? — занепокоївся Марко, Він уже розумів, що недаремно партизан припадав головою до кобзи в самотній церкві. Очевидно, немала гризота підточувала серце красеня. — Якесь лихо?

— І сам не знаю: чи це початок лиха, чи тільки підступність тих слів, що вдаряють під серце, а самого серця не прокусять. Та не будемо про це! — похнюпився чоловік, притиснув до грудей Кобзу і так вдарив по струнах, що десь у церковному закарпелку прокинувся, перелякано писнув горобець і полетів за вітвар. Задніпровський провів його поглядом і, відповідаючи своїм думкам, виморщив посмішку:

— Отаке буває: можна подумати, що над тобою божий дух махнув крильми, а то звичайний і до того шкідливий горобець. І, дивись, куди полетів, — у вітвар, щоб і там напаскудити. У вас, Марку Трохимовичу, теж колись був такий горобець?

— Та всього було, чоловіче добрий, — задумано поглянув на вчителя. — Життя — не шовкова травичка, на якій ніг не наколеш. Є в ньому і горобці, є і гірші створіння. Коли подумати, кожна людина має свою гадюку, але мав і свого лебедя, що якийсь час чи усе життя підносить її на своїх крилах.

— Хороше, Марку Трохимовичу, дуже хороше сказали. Таким я вас і до зустрічі уявляв: душевним чоловіком, сільським інтелігентом, сільським енциклопедистом. .,

— Та що ви, — відмахнувся рукою. — Не передавайте, Григорію Стратоновичу, куті меду.

— Ні, не передаю. Хіба ж я не чую, яка тільки мова у вас!

— Мова як мова — од людей і книг перейнята. Правда, в інших книгах дуже бояться мову нашого селяка до рівня хоча б якогось слюсаря дотягнути, наче це загрожує робітничому класу чи інтелігенції. — І, щоб не говорити про себе, запитав: — Не зобижають вас, Григорію Стратоновичу, в нашому селі?

— Та, здається, поки що я більше декого зобижаю. Безбородько скаржитися, що жили вимотую з нього будівництвом школи.

— З нього не дуже й вимотаєш. Будується-таки?

— Будуємось з гріхом і скрипом. Грошей нема, матеріалів обмаль, тільки й живем — надіями... Коли б уже скоріше скрутити голову фашизму. Як уже хочеться вимовити, почути над усією землею святе слово "мир". Тоді, здається, і в заворожений світ по-інакшому будеш входити.

— Це правда... Знайшли ж ви в цьому завороженому світі свою Оксану?

Задніпровський насупився, помовчав, для чогось потягнувся до Шекспіра, але знову поклав книгу на поставець.

— Знайшов, краще й не знаходив би... Вона вийшла заміж за вчителя, перетягла його до того межиріччя, де родяться діти з синіми очима, і народила двох темнооких доньок. Має корову, телицю, свині, свою хату, зобастий табун гусей і гітару з рожевим бантом. Але навіть не це, інше вразило мене: Тоді, як я повернувся з турецької неволі і проходив перевірку, про мене хтось пустив отруйну чутку. Вона, очевидно, зайшла і на Полісся, куди я поїхав працювати, бо коли зустрівся з Оксаною, вона побіліла, скособочила вид, очі, поставу й ледве промовила:

— Чого ви?.. Я не знаю вас.

Я прийшов до неї хоч, як то кажуть, з розбитою, але з любов'ю. Поки я допитався до Оксани, поки дочікувався її на подвір'ї і в хаті, мою любов зруйнували і скороспілий шлюб, і вим'яста корова, і достойне рохкання свиней, і навіть рожевий бант на гітарі. Та все одно хотів хоч подивитись на свою милу, як на свою молодість, її слова приголомшили мене.

— Оксано, невже ти чуткам повірила? — застиг біля її гітари. — Я перед усіма чистий, мов голуб. Але вона вперто і вже зі злістю повторила:

— Чого вам?.. Я не знаю вас.

— Не знаєш? — спалахнув і я. — Тоді познайомимось. Григорій Задніпровський, новий інспектор вашого райвно.

— Ой! — зойкнула вона, і вже її очі засвітилися іншим переляком. — Сідайте, прошу вас. Пробачте, Григорію Стратоновичу... Пробачте... От не думала, не гадала.

Вона, виходить, злякалась не моєї великої любові, а мого маленького чину... Коли ж ти, людино, вимізерніти встигла? А Оксана вже якось і усмішку вимучувала, і нижніми половинками очей просила замирення.

— Як ти недобре, бідно живеш, — обвів я поглядом хату з голубками, з усюди натициним рішельє та квітками з пересохлої дерев'яної стружки.

— Неправду кажете, — образилась, не зрозумівши мене. — У нас тепер усе є. Помучились студентами, а тепер, хвалити бога, оперились.

— Да, хвалився одуд пір'ям, а про дух свій мовчав, — бринькнув я на її гітарі і запитав лише одне: — Навіщо ж ти море зрадливим називала? — та й подався з хати, перед порогом якої два капловухі підсвинки підвели рожеві писки, як таляри достатку.

Він втупив зневажливо-скорботний погляд у морок церкви, наче там коливалася та частка його минувшини, що і кров'ю і сукровицею одірвалася од серця, але деколи прибивалася до нього, як прибивається до берега обшарпана безплідна крижина, на якій, одначе, залишилися і крихти землі, і попіл давно згаслого багаття.

Кожен по-своєму відштовхує од себе недобрі крижини минулого, і рідко хто, навіть через довгі роки, признається в тому, що колись і в нього було багато гніву, а мало великодушності. Не признався в цьому, вірніше, ніколи й не замислювався над цим, і Григорій Стратонович, який щойно наглухо зачорнив підсвинками образ Оксани.

— Отак і розбилось життя, мов скляна лялька, — з жалем сказав Марко, бо він не тільки слухав, але й входив у сказане, у ті неспокійні, тінями підозри заштриховані роки, що зруйнували не одне кохання і, знову ж таки підозрою, руйнували любов до людей.

Григорій Стратонович стрепенувся: його вразило співчуття в голосі Марка.

— Ви-наче пожаліли Оксану?

— Таки пожалів, і ваше кохання, і долю дівчини. — Марко помовчав, бо водночас поспітались і житейська гіркота важких літ, і думки та згадки про чиєсь і своє кохання, і болі за своєю донькою, яка невідомо де і як зустріла свою обкрадену, покалічену юність. Як складніше все буває в житті, аніж ми думаємо, коли караємо осудом чиюсь долю, чиюсь любов. Чи не так було і з Григорієм Стратоновичем?

А йому вже не терпиться взнати, чому ж Марко пожалів Оксану.

— Це, напевне, тому, що я більше 'прожив 'на світі... Ви, Григорію Стратоновичу, не раз і не два співали пісню "Коло млина, коло броду два голуби пили воду". Бог знає, хто і коли склав цю пісню, а ми, вже надивившись на різне в житті й заглянувши в очниці смерті, думаємо і журимося над тими пташенятами, що мали любов. Так хіба ж менше треба думати про жіночу любов, хоча б тому, що жінки, на жаль, не щасливіші за нас. Чи за великими турботами, за грандіозними діяннями, за страшними битвами ми не забуваємо часом, що їх треба більше оберігати од усього лихого і непосильного? Та й сама історія забуває про це: тепер вона, як ніколи, кладе на жіночі плечі такі ноші, що не всякий монумент витримав би. Але ж монументам дітей не треба родити...

— Це вже, Марку Трохимовичу, інша мова, узагальнення. Я обома руками голосую за них. Марко невесело подивився на вчителя:

— Ми часто за узагальнення голосуємо обома руками, а від конкретного, буденного уміємо відмахнутись теж обома руками. А з'єднай ці два береги містком, скільки по ньому добра пройде для людини... Не вийшла тоді Оксана вслід за вами?

— Поривалася раз і вдруге, та захопилася за одвірок, приросла до нього, і тільки плач наздогнав мене біля хвіртки, де вже дрібніли, засинаючи, кручені паничі... І такий той плач був невтішний, що вже хотілося пожаліти не се бе, а її.

— Не пожаліли, не повернулись, не сказали їй слова втіхи, не обтерли її сліз.

— Не було кому, не було! — запально вирвалось у Григорія Стратоновича, його миле горбоносе лице взялося рисами непримиренності.

— Може, й не було, і це невдвовижу... Ну, а хоч і запитали, як їй велось тоді, коли ви опинились у турецькій неволі? Чи ніхто не отруїв її серця вашою незвичною історією? Чи ніхто, прикриваючись так званою пильністю чи іншою високою матерією, не дзвонив на похорон вашій любові?

— Не визнаю ні любові, ні дружби, ні приятелювання і до перших заморозків чи до першого грому!.. Хоч би як там було, а вона винна!

— Все це правильно, як узагальнення, а чи правильно було з Оксаною?

— Безумовно!

— Вам, знаю, видніше, і ви, напевне, більш рішучий чоловік. А я, по старості своїй, зваживши сказане вами і свої здогади про те, які від вашої історії в ті роки могли розходитися кола, не знаю, чи винити, чи оправдувати дівчину.

Учитель підвів навскісні брови, поправив шинелю, що почала сповзати з плеча:

— Оправдувати? Але чому?

— Бо в нас уже стількох судили, що чимало слабших людей зів'яло не цвівши, — підвівся з ослона Марко. Похмурі зморшки посікли вздовж, впоперек і навкіс йому чоло, надбрів'я, затремтіли в бровах і біля очей, що одразу втратили частину свого блиску. — Я теж, Григорію Стратоновичу, пив свою чашу в тридцять сьомому році. Вона не вищербила моєї душі. Але я бачив, скільки в ті роки переломилось людей, від високого метнулось до тихих закутків, до дрібнюсеньких справ і утіх, за них, мовляв, можуть сварити, але не карати. Є й така сторінка в нашому житті, бодай не було її. Не знаю, хто мудрував-лукавив над нею, хто був її чорним чи, може, засліпленим автором, хто страшно согрішив, чи не знаючи наших людей, чи не вірячи їм, чи ненавидячи нас, але він гадюкою підозри ослабив і силу нашу, і любов, і віру.

Задніпровський слухав, затамувавши подих. Од хвилювання поблід чоловік, а погляд його не раз косував на двері: він знав, що при такій розмові свідки можуть стати суддями.

— Прокляте питання, проклятий вузол, хто тільки зав'язав його!? — жагуче вирвалось у нього. — І я не раз думав над ним і думок цих боявся. Аж тепер знову на вернула до них одна гадина, може, ви й знаєте її — Поцілуйко Гнат. Йому я не дав довідки партизана. А за що ж було давати?.. Не знаю, звідки воно, приміром, таке взялося:

коли я віч-на-віч підіймаюсь на смерть — мені вірять усі, коли я загину — шанують усі, а коли я, може, чудом, розціпивши лапища смерті, залишаюся живим, хтось і починає доколупуватись: чому я вижив і чи не можна за це пересіяти мою душу на підситку підозри? Так це пильність чи щось інше?

— Може, комусь наша смерть більше потрібна, ніж життя! — похмуро сказав Марко. — А ваша гадюка, якій ви не дали довідку, може, стає коліщатком у проклятій грі. І таке може бути в цьому вузлі, хто його тільки розрубає!?

Блукаючи в сутіні догадок і прибиваючись до якихось хистких висновків, два воїни самі ще не знали того, що торкнулися тих сторінок народної драми, які міг породити й винятково трагедійний випадок, але які міг пережити й здолати тільки великий народ!

Стривожений погляд учителя вихопив з напівтемряви тьмянний образ Іуди. І аж здригнувся чоловік. Марко теж пильно поглянув на Іуду.

— Що, і до цього часу люди не змогли вирвати Іудине коріння?

— Виходить, так. Воно чіпке, пристосувалося з століттями до всяких обставин... Пам'ятаєте: біблійний Іуда після своєї чорної справи узяв мотузок і побіг вішатись. А мій Іуда, коли йому вдасться хоч на часинку здолати мене, дивись, як окривджений, на вищий чин виплазує, мене смертельним грішником затаврує, а себе, не моргнувши оком, впише в правдолюбці й почне опаскуджувати все навколо себе і підозрою, і доносами, і брехнею, і користолобством.

— Що правда, то правда: на людському горі велике не вродиться, а муха-червивка поживу знайде.

— Мені іноді дивно і лячно стає, — продовжував Григорій Стратонович, — як біля нашої святині і величі, та такої величі, якої ще не знав людський рід, могла, невідомо .всякому потайнику, вилупитися та мізерія, що, прикриваючись ідеями і іменем революції, б'є в ідеї і в революцію своїм жалом? Ми найстрашнішого ворога—фашизм— вже закопуєм у могилу, а цей ворог ще поміж нас ходить, то кидає грязь на наші звершення, то вкраплює тлінь у святині. І, дивись, його не хапають за руку, як скрито-вбивцю, а ще й прислухаються до нього, бо ж він уміє видати своє шипіння за голос маси.

— А ви лобом хоч раз зіткнулись зі своїм "правдолюбцем"?

В очах Задніпровського зійшлися страждання і гнів.

— Гадину і її шипіння за спиною чую, але не можу піймати її за хвіст. Адже вона проти тебе не виступає прилюдно, а б'є анонімною, нашіптуванням, накаркуванням. І вона опиняється на вигідніших позиціях, аніж ти, бо не ти судиш негідника, а він тебе руками твоїх не в міру довірливих однодумців і підозрою комісій.

— І все дно Іудиному корінню недовго звиватися. Скоріше б закінчилася війна! — Марко сказав ці слова як заклинання того часу.

Тяжку розмову їм перебив гуркіт біля дверей, і звідти одразу ж хтось басогласо запитав:

— Громадяни православні, коли ж ви дасте чистий спокій чи відпочинок храму божому! ? — Чіпляючись за парти, з темряви, мов шмат її, виколиваввся кордубатий; барчистий, з переспілим огіркуватим носом панотець.

Громадяни православні засміялись, а піп витріщився на них круглими п'януватими очима, під якими циганськими сережками повигинались перепійні синці, несхвальне похитав головою і возгласив:

— Істинно, чую не смиреніє слізне, а еретичний сміх у храмі божому, вяще же нічто же!

— Ізиді, панотче, не бурчи даремно, бо не твій сьогодні день, — стримуючи посмішку, заговорив Григорій Стратонович. — Не погань святого і шкільного місця недостойною буряківкою.

— Не буряківкою, а сладчайшою морелівкою, — повчально уточнив отець Хрисантій, і на його досить земне обличчя ліг вираз комедійної святості. — Морелівка — воістину веселить серця, її і на благочинському соборі ухвалили.

— За що ж сьогодні ви, панотче, цмулили веселіє серця: за хрестини чи мерлини?

— Не вгадали, — за останнє зведення Інформбюро! — він переможно підняв угору вказівний товстючий перст.

— Тоді прощаються гріхи ваші.

— Богохульник! — випалив отець Хрисантій і опустився на парту, прикривши її ряснотою тілес і одежі. — А ти відаєш, чадо младоумне, що мій отрок під самим Бреслау стодвадцятидвохміліметровим дивізіоном командує? То-бо й воно! Коли б у нього було не духовне, а робітничо-селянське соцпоходження, він, може, в полковники вискочив би, і я тоді пив би тільки генеральські коньяки!

Така щиросердість розвеселила Безсмертного і Задніпровського.

— Так відречіться, отче Хрисантію, від свого сану, повісьте рясу на городнє опудало, щоб власні діти не соромились вас, — порадив Марко.

— Не можу одрішитись од сану, тоді мій увесь рід перевернеться в могилі: він почав попівствувати ще за кріпаччини, це я сам знайшов у клірових відомостях, а батько мій був аж отцем-ключарем. То як же мені прощатись з попуванням? Та й літа мої не ті, і голос не той: керувати самодіяльністю не візьмуть, а заглядати в руки дітям не хочу, — зовсім одверто заговорив панотець. — Опасаюся тільки, щоб потім через мене чадо моє не уволити з дивізіону, — справжня зажура лягла на м'ясисте обличчя попа і на його похнюплений огірок носа.

— Хто ж його може уволити, коли він у самому пеклі побував! — заспокійливо сказав Марке.

— Е, не кажіть мені: я не сьогодні народився на світ. Фортуна — зрадлива дівиця. Адам в раю біля самого бога проживав, та прогнали ж його навіть із раю. Молюсь і за своє чадо, і за все святе воїнство.

— І по сумісництву п'єте?

— І п'ю, — погодився отець Хрисантій. — Цим християнин і відрізняється від турка. — Розгойдавши стан, він підвівся з парти, підійшов до чадного світильника, провів над ним рукою і драматично виморщив лойовите чоло. — Оце несамовите кіптюження скоро всіх святих у грішників оберне, і не знатимуть люди, кому поклонятися. І нащо такий клопіт святим?.. Гріхи, гріхи і воєнна суєта, піду ще благовіст почитаю. — Але спочатку він, похитуючись, звернув на крилас, де висів реєстр святих з означенням, хто з них і в чому допомагає грішним мирянам — чи в господарстві, чи в медицині. Там отець Хрисантій чимсь залишився невдоволений, бо забубонів, як осінній дощ, прочовгав чоботиськами по стертій підлозі й пішов у темінь.

Коли заскрипіли і грюкнули церковні двері, Григорій Стратонович запитав Марка:

— Як вам наш душеспаситель?

— По-моєму, життєлюб.

— І навіть бабодур.

— До цього часу?

Григорій Стратонович засміявся:

— До цього часу. Одного разу напідпитку признався, що його грішити заставляє тільки давня звичка, а не щось інше.

— Добре маєте сусідство. Чого він так пізно приходив. Перевірити, як приймає господарює, чи привела любов до храму божого?

— Скоріше любов до горілки. Напевне, десь трохи не допив. А у ризниці у нього є деякі запаси не тільки червоного вина. Може, скористаємось ними? Не раз отець Хрисантій спокушав мене в підходящу годину навідатись до його закапелка.

— Глядять, ще цей душеспаситель споїть вас, — посміхнувся Марко.

— Таке не загрожує мені. Але сьогодні можна було б відзначити ваш приїзд.

— Спасибі, утримаюсь.

— Не вживаєте цього зілля?

— Вживаю, але тепер, на жаль, перейшов на наперстки: медицина так обчиржила мені нутроші, що там тепер більше душі, аніж тіла... Напівживого розпатрали, розібрали мене якимось у підземному шпиталі, а тут як вдарить артраліт і перекалічив мало не всіх, які порались біля мене.

Залишився я сам і через якийсь час, прийшовши до пам'яті, зопалу підвівся на ліктях. Ніде нікого, тільки на операційному столі лежить біля мене вся моя середина й потихеньку парус. Ніколи не думав, що така вона неприваблива і так її багато. Але потім медицина так походила з ножами, що залишились ріжки та ніжки: постаралися, щоб чоловік менше хліба і напоїв споживав.

Григорій Стратонович з співчуттям і захопленням поглянув на Безсмертного:

— Отак щоб хтось сказав про своє каліцтво, повірте, вперше чую!

— Повірю. А тепер заграйте, Григорію Стратоновичу, щось душевне, журливе.

— Журливе? Чому?

— А в цих піснях, здається мені, завжди більше душі.

— Ви ж підтягнете?

— За це не питаєте. Тіло моє фашисти здорово пережарювали, а дух і голос майже довоєнного калібру залишились.

— А мій голос, як і молодість, обірвався в турецькій неволі... Чував, що багато знаєте пісень.

— Хто з українців не знає їх? Чи на безхліб'ї, чи на хлібах, чи в хлібах виростає, а з піснею не розлучається.

— Це правда, що коли ви повернулися з недоброго місця, то сім днів зі своїми друзями випивали і лише одні весільні пісні виводили?

Марко весело похитав головою:

— І тут прибрехали — тільки чотири дні.

— І лише весільні?

— Тільки їх. Тоді на журливі не тягло.

— І на чотири дні вистачило весільних пісень? — з недовірою подивився на Марка.

— Якраз тільки на чотири, а далі пішли працювати. Та ви не дивуйтеся, тоді у мене пам'ять цупкішою була і до пісень, і до книг. Чи не почнемо "Забіліли сніги та забіліли білі"?

Журливою тугою і стогоном обізвалися струни кобзи; в сумовитому звучанні зажурилася пісня двох бурлак над судьбою невідомої людини, яка замість долі мала кривду, холодну, наче сніги, що забіліли, але мала й вірність побратимську, гарячу, ніби кров, наточена з чистого серця.

Мовчазні святі, застоявшись на своїх довічних місцях, з подивом прислухались до житейського співу, а Маркові не раз здавалося, що їхню пісню слухає іще хтось, причаївшись у темені біля дверей. Це знову й знову нагадувало йому зустріч з невідомою жінкою.

"Чи не химерна доля у нього?" — послав думки до зруйнованої школи і ген-ген по всіх усядах, де стрічався чи розминався з тим, що люди назвали судьбою.

Десь, наче в підземеллі, невиразно проспівали перші півні. Марко стрепенувся, дослухаючись до напівзабутого співу.

— Як швидко час пройшов, — почав збиратись додому.

— І для мене майнув, наче хвилинка.

Григорій Стратонович проводжав Марка до руїн школи. Тут він, як перед цим Марко, теж підняв шматок холодного каменя і німотно поглянув на нього.

— Питаєтесь, коли шкода буде?

— Питаюсь, бо живу нею і в усіх найкращих снах бачу її. Думаєте, розкіш морозити ваших дітей у церкві, а своїх у дзвіниці?

— Як у дзвіниці? — здивувався і похмурнів Марко.

— А хто ж мені взимку в спаленому селі міг приготувати хороми? От і знайшов собі в дзвіниці тимчасовий притулок. Є у мене п'ятеро дітей...

— П'ятеро!? — з недовірою перепитав Марко. — Скільки світу, стільки й дива! Коли ж, вибачайте, ви розжилися на п'ятерку дітей? Де час узяли?

Задніпровський посміхнувся:

— Час про мене сам подбав.

— Близнятами нагороджував?

— Ні, обійшлося без них, а то ще більше було б.

— Так ви до зустрічі з Оксаною вже мали діток? Нічого не розумію.

— Та не косуйте, Марку Трохимовичу, доведеться ще затримати вас до третіх півнів однією історією.

— Розкажіть.

— Може, присядемо на зрубі?

— І це можна. — Марко, зачепивши головою ключку журавля, сів на дилину, а проти нього примостився Задніпровський.

— Історія ця тяжка і проста. Був у моєму загоні один розвідник-шибайголова, з тих, що і в пекло

з піснею полізе. Сам статурний, очі великі, з вогнем і сміхом навпіл. Викличеш іноді його, даєш таке завдання, що в самого наперед душа умліває, а він стоїть, посміхається і очима грає, мов на досвітках:

— Виконаю, товаришу командир, їй-бо, виконаю, а що мені, молодому-нежонатому.

Попервах його самовпевненість дратувала, морщила мене — все грішив, що легковажить або бравує чолові'яга, і починав свою лекцію:

— Розумієш, Кульбабенко, що від цього завдання залежить доля сотень людей? Тямиш, яку потрібно виявити спритність і обережність, розшифровуючи фашистську систему охорони? На цьому ділі, як і сапер, можна помилитися лише один раз. Нічого не роби, як це ти умієш, з копита!

Він наче й посерйознішає, блисне подвійним поглядом сміливця й дотепника і одразу ж запевнить:

— Аякже, товаришу командир, все зрозумів до кришки! На болючий зуб чортові маю стати. Але не сумлівайтесь: причаюсь у есесівців під носом, як миша під мітлюю...

Випалить таке, і в тебе від серця одляже.

— Бережи себе, Іване.

— Авжеж, берегтиму, батьку. Ніч-прамати — не дасть погібати, — скаже повнодзвонню, впевнено, козирне і з усмішкою зникне, розтане в пралісах, немов лісовий цар. І так само несподівано виринав з ночі, в грязі, в своїй і чужій крові, але неодмінно виконавши завдання. В його фортуна почали вірити навіть скиглії і кислії, які більше, ніж треба, думали про смерть. Хтось про нього навіть пісню склав. Вона прибилась і до нашого загону. Пам'ятаю, одного вечора заспівали її хлопці біля вогнища, і на неї саме нагодився з розвідки герой. Зрозумівши, що співають про нього, він одразу поблід, обурився, замахав руками:

— Хлопці, покиньте це неподобство.

— Чого? — здивувались партизани.

— Бо я ще живий...

Скільки його не переконували, він стояв на одному, що пісні мають співати лише про мертвих, і страшенно сердився, коли хтось починав співати про нього.

Та якось в люте голоморожжя зайшов до мене в землянку наш особіст, ви його знаєте, він тепер працює в нашому районі начальником МВС.

— Як його прізвище?

— Григоренко Демид.

— Григоренко? — вражено перепитав Марко.— Цього знаю ще з двадцятого року. Хороший чолові'яга, тільки страх яким недовірливим був.

— І тепер таким залишився,— посміхнувся Григорій Стратонович.— Так от. заходить він до мене, сідає на обземонок і несподівано запитує:

— Як тобі, Григорію, спитьсь взагалі?

— На сон і сни,— кажу,— не зобижаюсь.

— Не зобижаєшся?—багатозначно перепитує особіст, якого часто мучило безсоння.— А на розвідників теж не зобижаєшся?

— Чим же вони провинились?

— Хто його знає чим, — загадково поглядає на мене.— Кульбабенко ще не повернувся?

— Ні, сам знаєш.

— Нічого я тепер взагалі не знаю,—з серцем пригнувся до груби, рукою витягнув жарину, прикурив.— А не довго, по-твоему, розгулює він по різних місцях?

— Думаю, не довго,— починаю тривожитись, чи не попав Кульбабенко в фашистські лапи, заглядаю чоловікові у вічі, а він одводить погляд від мене.— Щось трапилось?

— Та поки що й сам не знаю... А що ти взагалі думаєш про Кульбабенка?

— Що ж про нього можна думати? Герой!

— Герой? Ти впевнений?—презирливо перепитує.— Але чий герой?

— Та ного ти почав зі мною розмовляти загадками? Що тебе тривожить?

Григоренко пропик поглядом:

— Успіхи його тривожать. Великі успіхи! Бачиш, у пісню вже встиг попасти. Отак, гляди, і в історію попаде, тоді скидай шапку перед ним,— насунув картуза на очі.

— А чого, може, й скинути доведеться! Ще ми не знаєм, що він може зробити.

— От цього то дійсно не знаєм! —зловісно сказав Григоренко.— А тобі, Григорію, ніколи не спадало на думку таке питання: чому так везе Кульбабенку? Випадковість це, уміння чи щось інше?

— Інше? Що ж може бути інше? — вже й мене починає охоплювати непевність.

— До цього я ще не доколувався.

— Так чого ж ти авансом починаєш каркати на людину?

— Бо твій Кульбабенко, — вже передає розвідника тільки мені, — загадковий тип! Не знаю, з якого берега і як він опинився у тебе.

— Чого ж у мене, а не в нас?

— Бо він тобі одразу сподобався. Може, не так?

— Так. І що ти проти нього маєш?

— Поки що тільки одні крихти, — потайний твій Кульбабенко.

— То й добре, що потайний. Це розвідницька вдача, професійна жилка.

— Професійна? А може, коли копнути глибше, ворожа? — насовує на хмарні очі розкуйовджені брови. — Подумай, що робить звичайний чоловік, якщо він одружений? Буде він з цим критися?

— Навряд.

— А от я дізнаюсь, що Кульбабенко одружений, має гарну жінку, виводок дітей і іноді, звісно, самочинно, навідується до них, а себе видає за молодого та нежонатого, — перекривив голос розвідника. — Сьогодні я перепитав усіх його друзів, і всі вони теж не знають, що Кульбабенко жонатий. Так чим пояснити це засекречення і чи воно єдине взагалі в біографії цього типа? Може, поки ми крутимо над ним свої мізки, він продає фашистам наші душі.

Я зіскочив з стільця.

— Що ти, Демиде!? Хіба таке може бути? Це так не схоже на Івана.

— Схоже не схоже, а задачку з іксами він задав. Пахне тут смаленим! Правда, може бути, що в нього жінка з непевних соціальних прошарків і він таїться з цим... Знав я й таких оригіналів. Тоді ще було б півбіді. Як повернеться — беру його під свій нагляд. А в розвідку щоб і не заїкався більше. Хто його знає, що він там робить, з ким водиться і кому служить.

Ці слова жаром обдали мене. Я перебрав у пам'яті поведінку і роботу розвідника, але ні до чого не міг присікатися, хоча для нас не було новиною, що ворог засилає в партизанські загони найспритніших агентів. А Григоренко тим часом витягнув з планшетки фотокартку і подав мені. Любийся, коли ще можеш любитися, і взагалі! На фото я побачив самого Кульбабенка, незвичної, своєрідної вроди жінку і четверо Кульбабенят. Мимоволі я посміхнувся до них, а Григоренко покосився на мене і похмуро тицьнув пальцями на жінку:

— Чом не краля? Так і пре з неї голуба кров. Окульбачила якась аристократична вуличниця чи бісова попадянка нашого Кульбабенка. Якщо запродався тільки через неї. — й Григоренка була особлива неприязнь до жінок за власні сімейні нелади.

Про всякий випадок ми подвоїли дозори, перенесли в інші місця вогневі точки, а в село, де жив Кульбабенко, послали свою людину й дізналися, що наш розвідник справді має сім ю, четверо дітей, а жінка його з діда-прадіда селянка, до війни була ланковою і нагороджена орденом "Знак пошани". Отряхуватий Кульбабенко, виявилось, був зразковим сім'янином і навіть тепер, без дозволу інколи провідував своє чимале посемейство. В цей же день повернувся і Кульбабенко, обвішаний бельгійськими вальтерами і репаними гранатами. Він молодцювате став на порозі командирської землянки, струснув з себе дзвін чужої зброї і по-юнацьки ясно глянув мені у вічі. Цей погляд підкупив мене і якось одразу розвіяв мої сумніви.

— Завдання виконав?

— Виконав, товаришу командир! — приховуючи усмішка подав мені викрадену карту міста з позначеними на ній воєнними об'єктами.

Я одразу ж припав до карти, прикинув деякі раніше здобуті відомості. Ні, це була не фальшивка.

— І як ти и дістав? — допитуюсь у Кульбабенка, а сам знаю наперед, що він неодмінно промовчить про себе а згадає невідомих друзів.

Так воно і вийшло.

— Дружки допомогли: вони в гебітскомісаріаті їздовими служать, — відповідає розвідник,

— Чи не забагато в тебе різних друзів?

Таки забагато, — знову посміхається Кульбабенко — и хлопець компанійський.

І це теж була правда: він якось одразу вмів здружитися з людьми, одразу ставав душею товариства.

Іване, а ти мастак брехати? — несподівано запитав я Кульбабенка.

— Умію, — збентежився він, а потім, подумавши, що це треба в розвідницьких справах, веселіше відповів: — Брехати — не ціпом махати.

— А правду від брехні вмієш відсіяти?

— Дивлячись у кого. Але постараюсь, батьку, — з готовністю дивиться на мене. — Когось треба перехитрити?

— Постарайся себе перехитрити.

— Себе? Для чого б воно? — здивувався Кульбабенко.

— Не догадуєшся? — нахмурився я. — Ану, як на духу, розкажи всю правду про себе.

Кульбабенко захвилювався. У великих очах згас вогонь, а уста налилися жаром.

— Я всю правду, батьку, колись сказав про себе. Втаїв тільки про сім'ю.

— Тільки й всього?

— Жінкою і дітьми присягаюсь! — гірко вирвалось у нього.

— Для чого ж це було робити?

— Побоявся, батьку.

— Ти, і побоявся!? Чого!?

— Що пожалієте багатосімейного і не пошлете в розвідку. А в мене особисті рахунки з фашистами. Оце й увесь мій гріх перед вами і партизанами.

— А які ж у тебе рахунки з ворогами? Когось убили?

— Рідного брата на Піренеях, в Іспанії, значить... Всі сумніви розвіялись, мов дим. Хотілося підійти, обняти, поцілувати дорогу людину, але стримав себе.

— Більше нічого не втаюєш?

— Ні, ще є один грішок. Коли було з руки, я провідував свою дружину. Ми й досі дуже любимося, — промовив якимось винувато, все його обличчя й шия почервоніли, і він провів рукою по рум'янцях.

— Діти знали про це?

— Ані одне.

— Так потай навідувався?

— Це вже діло партизанське. Та й жінка у мене чутка, наче тиха вода. Тільки вдарю пальцем у причілкові вікно, вона вже й на ногах. Давненько не був у неї... Простіть мене, дурного.

Ми, звісно, простили йому, правда, вибатькували для порядку. І знову Кульбабенко зникав ночами, як лісовий цар, і виходив з ночей, мов добрий світанок. А позаторішньої весни, коли саме починали розвиватися глухі дуби, Кульбабенко не повернувся з розвідки: якась каїнова душа виказала його. Він сам до останньої кулі і гранати тримав бій з усіма фашистами і поліцаями, що були в районному центрі. До нього, вже вбитого, боялись деякий час підступити вороги, а потім в безсилій злості мертвого повісили на майдані. Через два дні и зняли його з шибениці і поховали з найбільшими партизанськими почеснями. По війні, є надія, і пам'ятник поставим йому...

Після похорону я сам партизанськими стежками пішов до його дружини. Вночі добрався до невеличкої селянської хатини. Між двома високими ясенями вона здавалася білою колискою. Та це й насправді було так: виколисала ж вона стількох Кульбабенків. Довго я стояв перед причілковим вікном, перед чужим колишнім щастям і теперішнім горем. Наді мною журно шуміли ясени, наче і в їхні зелені душі увійшла людська печаль. Нарешті тихенько постукав у шибку. В хаті почулось шамотіння, обізвалися чийсь кроки, заскрипіли двері, і на порозі з'явилася постать напівроздягненої жінки, навколо її стану, як темний дощ, заворушилися коси. Вона поправила їх, застигла на порозі, і навіть у темряві було видно, яким щастям освітілося її обличчя.

— Іваночку, рідний, як добре, що ти завітав: у нас уже син народився,— низькуватим, клекотливим і пристрасно-радісним шепотом обдала мене і одразу ж перелякано подалась назад.— Ой, горенько моє, хто ви, що ви!?

— Не лякайтесь, Катерино Павлівно, я командир вашого Івана.

— Ой, а що з Іваном!? Боже мій!..— зойкнула вона, гойднулась, і зливою гойднулись її буйні коси, закриваючи обличчя і всю постать. Вона обома руками розметала їх, наблизилася до мене лице.— Що ж із ним?

І в мене тоді не вистачило сили сказати їй правду.

— Він поранений, — насилу вичавив із себе цю брехню і ледве стримав зітхання.

— Поранений? Куди ж? Тяжко? Ой, скоріше кажіть! — Вона одвела руки від серця, потягла мене до хати, то без надії, то з надією допитуючись: — Скажіть правду: він буде жити?.. Не мовчіть! Буде жити?

— Жити він буде, — не сумнівайтесь, — це я сказав більш упевнено, бо знав, що в нашій пам'яті розвідник Іван Кульбабенко ніколи не помре, ніколи!

Жінка трохи заспокоїлась, витерла сльози і почала мені дякувати.

"За що ти дякуєш, людино дорога, — за мою страшну брехню?" — мучився я, а Катерина, поправляючи коси й одержу, вже рівніше питала:

— Де ж він тепер?

— Літаком перекинули на Велику землю.

— На Велику землю... Невже вона тут йому була замалою? — задумалась жінка, з благанням і надією поглянула на мене. — На Велику землю... І сина не побачив. Як би він зрадів.

— На кого син схожий?

— Знову на Івана. Всі сини в батька пішли, — вперше посміхнулася вона, а я мало не застогнав.

Катерина похапцем позапинала вікна, засвітила гасничок, почала готувати якусь вечерю. Я тяжко опустився на лаву і не спускав зору ні з жінки, ні з колиски, в якій лежав маленький, вже незадоволений життям чоловічок, тільки для матері схожий на Івана. А сама мати була наділена тією вродою, що наче стверджувала схожість між жінкою і землею. І хоч вона мала п'ятеро дітей, в очах, в сльозах, в рухах її проглядала дівочість... Що ж, перегодя Катерина дізналася, що її Іван загинув, згодом і мою брехню простила. А коли ми вийшли з лісів, я подався до Іванової Катерини, пособив трохи ш всячиною, пожив трохи в її хаті і полюбив спочатку дітей, а потім і саму Катерину. Однієї місячної ночі відчув, що не можу бути без неї, і, як умів, сказав про це:

— Був я, Катерино Павлівно, батьком вашого Івана, а тепер хочу бути батьком його дітей. Виходьте за мене... Отак і придбав собі п'ятерку дітей. — І, щоб Марко не подумав, що трохи вихваляє себе, жартома додав: — Пайка якраз тепер на тиждень вистачає: меле дівора, як на жорнах. Але партизани не забувають нас.

Марко незграбно нахилився до Задніпровського, поцілував його в щоку.

— Спасибі, Григорію Стратоновичу.

— За що? — здивувався той.

— За любов до вдови... За людяність...

— За справжню любов я повинен їй дякувати... От побачите, яка вона в мене, — сказав не без гордоців. — Здається, довгі-довгі роки я шукав, очікував її.

— Добре сказали. А в очікуванні гарні і людина, і природа... Коли це минається—все стає буденним. На дружбу! — потиснув руку вчителю.

На дружбу! — зворушено відповів. — Добре, Що ви є на світі добре, що ми зустрілись. Я вас додому доведу.

— Доберуся сам. Завтра ж заходьте до мене. Дорогу не забули?

— Ні. Неодмінно зайду.

— На добраніч.

— На добраніч.

От і розходяться двоє нових друзів з такими почуттями, наче вони давно знали один про одного, тільки якось до цього часу їм не доводилось зустрічатись.

V

Задніпровський ще довго стояв на розхристаному цвинтарі, придивляючись до постаті Марка Безсмертного, а потім, коли вона зникла, дослухався до нерівного перестуку милиць. Але, зрештою, затихли й вони, а в душі не вляглась теплінь почуттів.

Людина приїхала, — вголос говорить учитель. — Ач, як про очікування сказав—хоч у книгу записуй. Це не Безбородько з підземним лабіринтом крота, — морщиться при одній згадці про Безбородька.

Надворі трохи посвітлішало. На небі з хмар творилися темні хащі лісів, і в їхньому русі і розвої вчувалась хода весни.

І Задніпровський вголос питається в неї: "Ти йдеш?" В стороні обізвався вітер, заскрипіло дерево, змінився малюнок неба, а чоловік посміхнувся і похитав головою.

Ще кілька років тому він дивувався, коли його батько міг розмовляти з нивою або лісом, з сонцем у небі чи колоском у руці. А тепер ось таке непомітно прийшло і до сина. Чи роки приносять це людині, чи з роками гострішим стає відчуття живого в німій природі? Після своїх партизанських літ він не може не говорити з лісом, з деревами, під якими колись лежав чи під якими навіки лежать його друзі.

І зараз хащі хмар на небі наблизили до Задніпровського справжні ліси, ліси його страждань і боротьби. Минувшина крилом майнула над чоловіком і здивувала його: як він зміг вийти з усіх оточень, свинцевих дощів і з таких зашморгів огню, коли в підпалених лісах звірина бігла до партизанів і навіть гадюки не кусали людей...

В церкві Григорій Стратонович з кременю висік огню і знову засвітив мідну кіптюжку, в якій ще недавно чаїлася смерть; навколо одразу ж розсунулась темрява, кіптюжка загрозливо зафахкотіла і зав'юнилась чорним снуванням. Але тепер з'юрмлені святі якось веселіше дивились на вчителя, начеб і їм було приємно, що він зустрівся з другом.

"Отак можна збагнути і коріння імпресіонізму — все залежить од настрою... Але чи не янголи

нагнали холоду своїми крильми?" — мерзлякувато повів плечима і поглянув на янголів.

Справді, від білизни їхніх крил, що замерзали на тлі зеленкуватого мальованого неба, віяло холоднечею. Григорій Стратонович, щоб розігрітися, походив по церкві, міцно вдарив кілька разів руками по плечах, а потім присів біля поставця і почав проглядати своє писання про партизанські роки. В душі й перед очима почали оживати події, люди, ліси, полум'ям охоплені села, але на папері все це виглядало бідніше. І він, караючись, охопив чоло руками.

Як же йому в дрібноту чорних літер втиснути безмір'я любові, вдихнути життя його друзів, життя непомітних у будні людей, які в дні війни вросли в пісні і легенди? Або як, наприклад, передати силу звичайної зернини?

Він пригадав, як під самий Новий рік у фашистську тюрюгу попався старий партизан Данило Броварник, який, відпустивши бороду, з лірою ходив старцювати по селах. А в загін Данило Броварник приносив цінні відомості й шматки хліба; і, роздаючи їх партизанам, він говорив про людей, красивих і добрих, які винесли йому хліб, змелений в безсонні ночі на жорнах і вчинений на жіночих сльозах.

— Головне, хліб повинен бути без сліз, — не раз у задумі говорив старий хлібороб. І за цими словами стояли його віра і надія. Коли Данила Броварника впхнули в забитий людьми камінний склеп, він назвав себе Дідом Морозом і, граючи свою роль, невимушене почав знайомитись і розмовляти з усіма в'язнями. А коли надійшла дванадцята година, коли Новий рік невидимо став, на порозі камінного мішка, дід Броварник звідкись дістав зерна і почав ним посівати в'язнів, урочисто примовляючи: "Сійся, родися, жито, пшениця, всяка пашниця, на щастя, наздоров'я, на Новин рік, щоб краще бити ворога, ніж торік!"

Скидаючи шапки, в'язні посхоплювались з промерзлої землі, вражено прислухаючись до знайомих слів, до далеких днів миру, до прадавньої казки своїх батьків. Зерно їм падало на голови, а в головах народжувалось нове заповзяття, а в руки прибувала нова сила. Цієї ж ночі вони всі й вирвались із тюрми. І чи не допомогла їм здобути волю ота зернина, що повинна рости і родити без сліз? Але як про це написати, щоб воно дійшло до людей, сколихнуло їхні серця?

— Алхімік і чорнокнижник ще й досі не спить? — в темряві несподівано легко задзвонив мелодійний голос, і до Григорія Стратоновича непомітно підійшла невисока тендітна жінка. Сумовита посмішка тремтіла на пошерхлих пелюстках її напіврозкритих уст.

Учитель од несподіванки здригнувся, рука, за звичкою, сама потягнулась до автомата. Він одразу ж одсмикнув її, поглянув на жінку і засміявся:

— Ну й налякала ти мене, Степанидо!.. Саме чомусь партизанська минувшина згадалась.

— Дивно було б, якби ти про щось інше думав. Ну, чого посміхаєшся і мружишся?

— На світило завжди доводиться мружитись,— засміявся Григорій Стратонович.— Та й чудуюсь із голосу твого: як дзвенів у дитинстві дзвоником, так і досі дзвенить — не переводиться срібло в ньому.

— Яке вже там срібло,— в опущених куточках її заокруглених уст ворухнулась печаль.

— Чисте! — переконано сказав Григорій Стратонович.— А ти чого не відпочиваєш?

— Не спиться, брате, перед дорогою. Та й молодість встала-ворухнулась перед очима,— промовила з насмішкою до себе.— Пройшлася ж оце селом, і все-усе згадалось, що промайнуло навіки. Тут же я зустріла свою вісімнадцяту весну. Які сади, які оселі стояли тоді...

— А в очах тоді не стояло перше кохання? — змовницьки покосував на сестру Григорій Стратонович і посміхнувся.

— Звідки йому було взятися?—мало не скрикнула жінка і кинула сполоханий погляд на брата.— Мелеш таке...

— Так уже й мелю... У вісімнадцять років до гарненьких дівчат кохання приходив звідусіль,— не помітив її хвилювання.

— Ет, не патякай зайвого.

— Ніколи не думав, що любов — зайвина,— так само напівжартома говорить Григорій Стратонович, але Степаниді зараз не до жартів, і скорбота проходить її обличчям, тремтить у щойно вибитих зморщечках біля носа і забивається під повіки. Але жінка якось опановує себе і навіть у подиві поводить плечем:

— І чого ти сьогодні так багато говориш про любов? Задніпровський ясно поглянув на свою зведену сестру, підвівся і простягнув уперед могутні ручища молотобійця:

— Питаєш чого? Бо маю тільки ці прострелені руки і лише одне нічим не обкарнане багатство — зветься воно любов'ю!.. Це не диво, коли хтось у свої вісімнадцять чи двадцять років покохає когось. Це любов для себе, чи для двох, чи для свого вогнища. Я не гуджу і її, але горджусь, що маю більшу любов. Вона, як спадщина, дісталась мені від моїх батьків, од їхнього хліба і пісні, від чарів нашої м'якої задуманої природи і від моїх побратимів по сердечності, по мислі і зброї. І хоч я зараз живу на

злиденному пайку, а моя дружина, поки розріже хліб, кілька разів ножем викреслює на скоринці пайку дітям і мені, я б за все разом узяте золото Рокфеллерів не віддав би й частки свого багатства. Бачиш, як розхвалився перед тобою, бо таки маю чим.

Степанида посміхнулась і зітхнула:

— Який ти щасливий і... нещасний, брате. Григорій Стратонович нахмурився, в душі ворухнулись його жалі і невдачі, але він одігнав їх і обурився:

— Чого ти мов з гарячки заговорила? Чому я нещасний!?

— Бо різна погань смикає тебе, мов горох при дорозі.

— І це тому, що я іду по дорозі. А зверну я, зверне другий, третій з дороги, то погань і виповзе гадиною грітися на сонці.

— Але як вона жалить тебе!

— Так, вона може вжалити мене, принизити мою гідність у очах збайдужілих людей, потьмарити мій день, а проковтнути — не проковтне. І не роби мене безщасним, бо велике щастя було в моєму житті: коли гриміло над усією землею, я, як умів, і руками, і плечем, і грудьми одводив нещастя од людей... Колись мене дивував своєю поетичною силою один образ із пісні: «А я тую чорну хмару рукавом розмаю. А прийшов час — і я теж розганяв найстрашнішу хмару і живим вийшов з-під неї. Це, сестро, зветься не сліпим, а справжнім щастям. — Він легко, обома руками пригорнув Степаниду і забубонів їй у саме вухо: — й поменше думай про всяке таке, бо в світі є над чим кращим думати. Та й погостуй у нас ще з деньок. Обличчя Степаниди трохи розпогодилось:

— Добре, що ти такий у мене...

— Сякий-такий Пантелій, а все-таки веселій, — засміявся Григорій Стратонович. — Так побудеш іще деньок?

— Не виходить — уже канікули закінчуються.

— Та и у дзвіниці жити гірше, ніж у хаті, — насмішувато примружив очі.

— І це правда, — не стала заперечувати. — В ній од холоду і тіло, і кості німіють. Це не оселя, а наслання якесь.

— Зате діти під великими дзвонами ростуть! Прикмета гарна!

Степанида підперла рукою обличчя.

— Лишенько моє із такою прикметою.

— Це ж тимчасово, — заспокоїв її Григорій Стратонович. — Завтра-позавтра переберемось у землянку і заживемо, як люди. Сьогодні вже й скла роздобув на віконця, поцінно дісталось.

— Ще и радіє, наче бога за бороду піймав, — докірливо похитала головою. — Хтось би інший, на твоєму місці, при твоїх заслугах, уже в палаці сидів би.

— Облиш, Степанидо, старі мелодії, страх як не люблю їх, — одразу нахмурився Григорій Стратонович. — Прийде час — і в палаці буду жити.

Жінка недовірливо подивилась на брата:

— Коли ж він, романтику мій, гордість моя, прийде?

— Коли всі люди матимуть палаци чи щось подібне. Не раніше і не пізніше.

— Подвижництво і знову подвижництво, а якийсь тобі хитрий Безбородько вже й зараз у палаці сидить і підсміюється над такими, як ти.

Григорій Стратонович пильно подивився на сестру і постукав себе пальцем по чолу:

— В тебе голова чи її ерзац на плечах? Голова?.. То нагадай мені випадок з історії, коли чесні люди мали більші матеріальні вигоди, ніж пристосуванці чи злодії?

— Здаюсь, брате, перед твоїми знаннями, твоєю логікою і слов'янським стоїцизмом. Ти в мене найкращий випадок, — не розсердилась, а мило посміхнулася жінка. — Добре, що твій тато, овдовівши, знайшов мою маму... Який він рослий і гарний був! Пам'ятаєш, як ми на їхньому весіллі у виярку за хатою танцювали.

— Кому що в голові, а тобі танці і в церкві згадуються, — засміявся, махнув рукою Григорій Стратонович. — Ти вміла крутитись, як голуб-вертун.

— І це все уже назовсім відійшло, — зітхнула, задумалась Степанида, — і дитинство, і життя батьків, і твоя молодість. Тільки мамина хатка іноді так нагадає всю передчасно втрачену рідню, що і сльози, й іскри аж бризнуть з очей.

— Порідшав наш косарський рід, — і собі зітхнув Григорій Стратонович. — Підкошував усюди він смерть, але и смерть косила його. — Він бережно посадив сестру на ослін, уважно подивився на неї. — Та журба журбою, а жити треба. Чи не думаєш ти інколи, що живеш тепер, як у дуплі? Смуток ні розуму, ні сорочки не дасть. На людях треба побільше бувати, сестро, на людях!

— Вони такі ж нещасні, як і я, — стрепенулась і підвелася із ослона.

— Хм! Новину відкрила! А щастя їм, гадаєш, союзники з-за морів попривозять? — невдоволено

хмикнув Григорій Стратонович. — Вони ж, люди, з сльозами посіють його, але дочекаються своїх великих жнив. Хочу бачити в цьому посіві справжню зернину і своєї сестри. Більше нічим тебе не можу втішити. Плакати з тобою не сяду за один стіл... Ну, прояснись, невдашечко моя. Ти ж така добра, славна, тільки занадто крихка душа в тебе, мов колосок у жнива. — Він знову пригорнув Степаниду, поцілував у надбрів'я і зразу ж приклав пальця до уст: — Тебе! Усі святі на грішників дивляться!

Степанида мимоволі посміхнулась, поглянула на святих, підвела над довгастими очима чорні дуги брів.

— Що б я, Григорію, робила без тебе?

— Невже б гірше борщ затирала?

— Напевне, гірше. І як не тяжко, Григорію, буває на душі, а завжди чекаю, що ти розберешся у ній ліпше, аніж я.

— Бо душа твоя схожа тепер на каталог, а я хочу, щоб вона була недописаною книгою, — махнув кулаком. — Більше пірнай у життя, більше й діждешся від нього.

— Чого ж мені ще ждати?

— Та не старості ж, зрештою, — це само неждано прийде. — Чекай хоча б... любові!

— Звідки?

— І од людей, і, може, од якоїсь... людини,

— Не кажи такого. Любов тепер — не актуальна тема.

— Вона завжди актуальна. Поки людина живе — повинна чекати чогось великого.

— Це ілюзія романтики?

— Це сила життя, — сказав переконано.

— Добре, що в тебе життя схоже на перехрестя доріг, де ніколи не буває безлюдно, а в мене воно — невтоптана стежина... До тебе приходив Безсмертний? — запитала, наче між іншим, а в душі озвалося хвилювання.

— Чого лукавиш? Ти ж бачила, — допитливо поглянув на сестру. — Чом не підійшла до нас?

— Боюсь... і не знаю, про що з покаліченими розмовляти, — почервоніла Степанида. — Чогось я і досі не навчилася утішати людей.

— Щось ти, сестро, наговорюєш на себе. У шпиталях розмовляла ж з пораненими, якимось утішала їх. Ну, чого забігала очима по святих місцях?

— Не все ж тобою любуватися, — відповіла знехотя. — Кажуть, буцімто він дуже покалічений?

— Дуже. Але такий чоловік житиме, як дуб-довговік.

— Він чимсь на тебе схожий... Постарів, посивів цей дуб-довговік?

— Присипала, притрусилася приморозь, та й чого дивуватися? В такі літа, навіть без війни, сивина — не дивина. Що ж, пішли відпочивати, — перевісив на плече автомат, • взяв кобзу і дмухнув на світло.

Одразу всіх богів і святих проковтнула згущена темрява, і тільки тепер Степанида провела руками по обличчі, що пашіло жаром, і важко схлипнула.

— Ти чого, Степанидо? — вражено зупинився Григорій Стратонович.

— То так зітхнулось, — опустила руки на груди. — Стільки зібралось за ці роки, що просто дихнути чи видихнути не можна.

З церкви, пригинаючись, брат і сестра переступили поріг дзвіниці, де був сляк-так опоряджений закоморок, в якому тимчасово притулилася родина Григорія Стратоновича. Тут, у кутку, чадів вицяцькуваний з патрона каганець, на вузькуватому полу покотом упоперек спали діти й матір. Погляд Григорія впав на смагляволице красивоброве обличчя дружини. Навіть під грубою ковдрою виділялись її привабливі дорідні форми. Брат і сестра переглянулись, знову добряче подивились на сплячу матір.

— Земля? — пошепки запитав Григорій, який і досі, наче юнак, не міг надивитись на свою Катерину.

— Земля, — кивнула головою Степанида і підійшла до плетеної коліски, де переховувалось од церковних мишей сляке-так харчування.

Григорій присів на краєчок полу, придивляючись до обличчя дружини. Якийсь недобрый сон почав тривожити жінку. Раптом вона застогнала, ворухнула руками і грудним болючим голосом промовила тільки одне слово:

— Іва-а-ночку!..

Степанида, наче від удару, зіщулилась од цього поклику, боязко поглянула на брата. А він, зганяючи хмарину з чола, заспокоїв сестру.

— Чого ти страхаєшся?.. Не вперше вона кличе його. А як же інакше? Він — її перше кохання. Він ^батько й дітей... Так можна, хоч у сні, послати до нього свій голос?.. Не ревнувати ж її до вбитого? В Степаниди заблищали очі: вона зараз винила брата, хоч і знала, що та не винна.

— Але ж як тобі тяжко від цього! Вона отак може увесь вік кликати його... Увесь вік бути з тобою, а снити ним.

Григорій недобре подивився на сестру:

— Так, може, їй сказати, щоб вона у снах була вірнішою до свого другого чоловіка і не згадувала першого?

— Ні... але... — розгубилась жінка.

Григорій розсердився, рвучко підвівся, став напроти сестри:

— Не "алекай" мені, досить. Противною ж, скажу тобі, стала ти бабою! Сама стільки пережила, овдовіла, перестраждала, а зеленяччя й досі росте в твоїй голові. Життя людей, що сходяться крізь трагедії, не раз викидає уламки цих трагедій. Хіба я маленький — не догадувався, що мені може бути важко? Не на медові дівочі поцілунки ішов. А чи подумала ти, що я міг би одружитись на Катерині навіть без її любові до мене?

— Християнське співчуття до ближнього?

— Ні, любов до неї. І як буває противно чути, коли хтось дивується, що я пішов на п'ятеро дітей, і говорить таку мізерію, як щойно ти... Лягай нарешті спати. Я одвернусь...

Степанида підійшла до брата, простягла руки і винувато поцілувала його.

— Жіноча послідовність, — буркнув той.

— Прости мені, Григорію. Це ж не злість, а мій біль вихлюпнувся наверх.

— Кому він тільки потрібний? Носишся з ним, наче курка з яйцем. Сама заміж виходила б, все веселіше було б з книжками та пелюшками.

Степанида спалахнула:

— Не будь, Григорію, жорстоким,

От і віддячив тобі. Іду на змирщину. Можу навіть на честь тебе вдарити у дзвін. Скажи тільки у який: у великий чи постовий? — рішуче пішов до порога.

— Божевільний, ще й справді вдарить! Від тебе всього можна чекати! — цупко вчепилась за братову руку, відтягнула його од порога.

— Що ви тільки робите? — в здивованні прокинулася Катерина, напівпідвелася з полу, а її коси полилися по плечах і затопили, подушку темною хвилею. — Діти ж прокинуться... Григорію, ти вечеряв? — потягнулася до нього поглядом, налитим такою радістю і любов'ю, що за нею видно було всю розкрити душу.

Григорій Стратонович посміхнувся дружині, обома руками зважив її коси, сказав, що вага їх знову побільшала, переможцем поглянув на сестру і непомітно шепнув їй:

— Земля?

— Свята, — щиро відповіла Степанида.

А сама "земля", відчуваючи, що про неї говорять щось хороше, покращала і закриваючи руками груди, міцними ногами торкнулася долівки. От і не пішла, а попливла жінка по химерній оселі, щоб поставити на крихтний стільчик для свого мужа кілька печених картоплин, тарілочку з олією та сільничку з дрібковою сіллю.

VI

Підбитий птах майже завжди залишається сам. І тоді в німій безвиході його очі тоскно світяться смертельною тугою. Хто хоч раз на віку бачив такі болючі, смертельною вогкістю обведені пташині очі, той ще більше має шанувати усе живе. А кулика-травника не залишив у біді його товариш, отож, напевне, одужає пташина, та й в очах бідолахи була жалість, біль, але не було тієї вологи, яку приносить тлінь.

Притулившись плечем до верби, що сутулилась над чиєюсь невеличкою сажалкою, Марко знову чомусь згадав птахів, яких бачив сьогодні в придолинку. Він добре запам'ятав цю пару і, можливо, пізнає її, якщо птиці оселяться побіля ставу. От знайшов чим турбуватися! І все-таки добре було б, якби він побачив їх уже здоровими, в справжньому, а не в сніговому гнізді, або з дрібним виводком... А коли ж ти, Марку дочекаєшся свого виводка?

Отак і снувалися думки в чоловіка — від церковного раю до пекла неволі, од гнізда до землянки, від птахів до людей, і нічого незвичного не було у цьому сплетінні, бо ж хіба не пташиною він звав колись свою доньку? Вирвали її ще без крилець із рідного гнізда і кинули в чужу чужину, щоб не співало, а мучилось дитя. Чи живе хоч воно?.. І тепер зустріч з невідомою жінкою, що назвалася його долею, здалася гіркою насмішкою, блюзнірством. Всипати б такої березової каші, щоб не хитрувала, наче циганка на ярмарку.

Од вітру тихо поскрипувала і зітхала верба, її, однотонне старече квиління проникало у тіло людини, розходилося по ньому і народжувало інший відгомін і думи.

Колись за іскристі, мов з сонця виплетені коси він називав свою дружину золотою вербичкою.

Такі ж коси в спадщину дісталися й доньці. Чи іскряться вони десь у білому світі, чи зітпіли в землі, чи згоріли в диявольських печах, — невже людський розум придумав їх!.. І зараз уже застогнала не верба, а людина, вдивляючись у нерозгадану далечінь. Але що ця далечінь могла сказати йому? По ній то скрадався, то дужчав вітер, розколюючи і дерева, і темінь, і хмари.

Десь зовсім недалеко обізвалися голоси, застукотіли копита.

Хто ж так пізно зібрався в дорогу? — Незабаром Марко побачив, як завулком проскочили чимось високо навантажені сани, а біля них тінямигнулись дві постаті. Чоловік одразу відчув темне діло, дибнув од верби ближче до дороги і в цей час почув знайомий голос Антона Безбородька:

— Ну, Тодоше, ні пуху ні пера. їдь з богом, тільки, дивись, не продешеви...

— Усе буде в акурат, не сумлівайтесь, бо діло йде — контора пише! — засміявся другий чоловік, вискочив на сани і вйокнув на коней. Ті дружніше почали розбивати копитами хрустку дорогу.

"Невже це поїхав Тодох Мамура? — Марко здивовано і гнівно поглянув услід саням, що вже зливалися з темрявою. — І яке в нього панібратство хоч з крученим, але таки з головою колгоспу?"

В селі Тодох Мамура колись уважався самим спритним, підступним і жорстоким злодієм. Не раз його забирала міліція, але він завжди так викручувався, що ніколи не попадав під суд. З міліції він якось навіть гордовито, з шиком зухвальця повертався додому, і на його щелепастому виду жорстоким самозадоволенням поблискували невеликі очі, схожі на підсмажені гарбузові насінини.

— Фортунить тобі, Тодоше, — часто заздрили йому конокради, дрібніші злодіяки і різні відлюдки.

— Наговорюєте, братці, і всілячину городите на бідну голову Тодоха, — якось аж кособочились од лукавства злодійські очі. — З вами, по слабості своїй, знаюсь, чаркуюсь, та сам ніяк не краду— пам'ятаю: життя злодія скороминуще, а я про більше думаю, бо діло йде — контора пише.

Це викликало серед злодійні веселе сміховисько, до якого охоче приєднувався і окоренкуватий, але проворний Тодох. Тільки інколи, вже допиваючись до безтями, він міг зневажливо махнути рукою на своїх заздрісників і, аж роздуваючись од горілки і самовпевненості, кинути їм:

— Дурна раклія! Не мізки, а свиняча шерсть висторчкувалась у ваших макітрах. Святе в надлому ділі одне: не мати спільника і свідка! — На його вигнутих, мов турецькі ятагани, щелепах вибивалася дика жорстокість, яку він підкреслював ударами кулака. — Спільника — сам не беру, свідка — не милую, хіба що того, який у колісці попискує, бо діло йде — контора пише.

— Одчайдух ти, Тодоше, істинний одчайдух, — шаленіла в захваті раклія, п'ючи за здоров'я фортунника.

— Може, й не одчайдух, але чогось-таки вартий, — великодушно дозволяв злодійській потерусі вихвалити себе і починав наспівувати свою улюблену:

Не в одного дядю с нальота стрелял,

Не в одной тьоті губки целовал, і-xxx!

В колгосп Мамура, звісно, не подавав заяви, а щоб на нього не косували люди і начальство, примостився сторожем у райспоживспілці. І за час його сторожування ні один лиходій не наважився залізти до крамниці. Це було безсумнівним доказом далекоглядності голови райспоживспілки і причетності Мамури до злодійського кодла. Але десь у сороковому році Мамура неждано-негадано з'явився на колгоспних зборах і там, жуючи і ковтаючи слова, почав прилюдно каятись, признався, що мав за собою злодійські грішки, але тепер бажає працювати чесно, як усі, бо діло йде — контора пише, а він ніяк не хоче, щоб услід йому старе й мале тицяло пальцем. Людей це признання зворушило, і Мамурі задали тільки одне запитання:

— Що ж, Тодоше, заставило тебе. прийти з каяттям? Совість чи попався, може?

— Ні, не попався, я 'не з таких, які всліпу промишляють... Донька, люди добрі, заставила, — і тут не збрехав Мамура. — Сказала, що візьме та й навіки втече од мене. А я ж її, кляту, люблю над усе в світі. От, і подумав собі: а нащо я маю її молоді літа своїм злодійством паскудити? Донька ж росте, скоро дівкою буде, бо діло йде — контора пише.

І в цей час люди почули плач п'ятнадцятилітньої, з не по-дівочому серйозними очима Галини, яка не один день воювала зі своїм люблячим батечком. Спочатку він, розводячи вбоки викривлені щелепи, з кулаками-довбешками кидався на доньку:

— Навчилась у різних семилітках-десятилітках та комсомолах на мою голову, трясця казила та дубила б тебе і твою тиху матір! Як дам тобі, посмітюхо, каяття, то скрутишся, звертишся і кров'ю заридаєш мені!

Але й це не злякало Галину. Тендітна, з першими обрисами дівочості і з трагедійним надриком у погляді, вона твердо вичікувала, поки батько викине з грудей своє шаленство і лайки, а потім гордо жбурнула йому в обличчя:

— Я й без твоїх кулаків тепер щодня кров'ю плачу. І не лякай мене, коли хочеш, щоб тебе

батьком називала. Я тобі не матір, яку ти навіки злякав. Не зробиш по-моєму — більше ніколи не побачиш мене.

Мамура ошелешів тоді й розгублено опустил кулаки. В характері доньки він побачив свою упертість, побачив, нарешті, що вона вже не дитина і шукає своєї стежки в неспокійному світі. І знайде, бісова дівчина, бо діло йде — контора пише. Вже навіть з якоюсь приязню поглянув на делікатну постать одиначки, на її мальоване вродою і упертістю обличчя.

"Королівна! Ця нізащо не одягне якоїсь штуковини із чужого плеча. І справді, коли роздумати головою, нащо такій бути злодійською дочкою?" — Чортихаючись і дивуючись у душі, він таки мусив поступитися перед цим паростком, але злість свою все одно зірвав на жінці.

Мамуру прийняли до колгоспу. Він спроквола, неохоче, але виходив-таки на роботу, "конав" свою норму і відшив од себе злодіяк. Люди почали вірити йому. Але перед самою війною міліція знову схопила Мамуру. Проте пофортунило и тоді: війна врятувала його від суду. Під Проскуровом у першій сутичці з німцями одчайдух Мамура підняв руки вгору, а ще через тижнів два з'явився у своєму селі і ревно взявся за старе ремесло. Але не врахував одного: фашисти, грабуючи цілі держави, не любили мати спільників у цьому ділі, ні великих, ні малих. Вони швидко добрались до злодія і, не обтяжуючи себе процедурою слідства, присудили його до страти.

Тепер одчайдух Мамура вже не підіймав руки вгору, а звиваючись на землі, хапався ними за добротні німецькі чоботи, цілував і сльозами закапував їх, присягався у своїй вірності "визволителям". Але й це не допомогло — його кинули до тюрюги. Проте й тут доля не розминулася з Мамурою: він, уже безнадійно посірілий, з очима, що втратили підсмажену брунатність, опинився в партизанській камері. І коли лісове плем'я зробило підкоп, Мамура утік з усіма, але одразу ж подався не в ліси, а на хутір до однієї нечупари-жмикрутки, яка не цуралася ні процента, ні краденого, ні хапаного добра, ні чужих чоловіків. У цієї напівхвойди й прожив Мамура, мов горобець у стрісі, до весни визволення. От тоді він і з'явився в своєму селі, з явився навіть з папірцем, що був засуджений німцями за... зв'язок з партизанами. Збагнувши, що люди повірили папірцеві, Мамура згодом і себе переконав, що знався з партизанами. Після цього він мало не щодня приписував собі нові заслуги і навіть почав проявляти інтерес до громадського життя. Спочатку він бажав не так багато: посидіти в президіях, бо йому вже тепер без президій не можна.

Марко не знав, як Мамура жив останні роки, але він ніколи не вірив жодному його слову, відчував непроглядну, кров ю і брудом заляпану безодню його злодійського єства. І ось тепер на одній доріжці він побачив Безбородька й Мамуру. Це теж може здатись поганим сном. І, щоб перевірити себе, Марко опиняється на дорозі й нахиляється до землі. Неблискуча намерзла колія за ніч наволохатилась намороззю, і її чітко прорізали сліди копаниць. Продибав-ши кілька кроків, Марко у вибоїні помітив якусь річ. Це була звичайна прядівляна кукла, її зворушлива головка з розпушеним волоссям нагадувала жіночу. Виходить, Мамура повіз прядиво. Не до римаря чи мотузника вночі возять оці кукли, схожі на жіночі голівки. І Маркові їх стало жаль, мов живих, а всередині заворушилась, побільшала злоба проти Безбородька. Видно, совість ніколи не мучила його, навіть у часи великого лихоліття. Недарма сьогодні так бушував дід Євмен. А як гірко пожартував старий за вечерею:

— Тепер наш колгосп став легкий, як птах, торкни — і полетить.

От і летять сьогодні кукли, завтра ще щось полетить, а люди працюють, журяться, нарікають, заробляють нужденні грами, але надіються, що закінчиться війна і начальство податки зменшить і безбородьків пожене з постів і президій, бо інакше — загине село. І в найтяжчі будні село сподівалося дочекатись свого свята, з хлібом-сіллю на столі, з дітьми навколо столу і з правдою біля хліборобського діла.

І костури, і думки втомили Марка, але не міг він викинути зараз ні своїх костурів, ні думок, ні сподівань. Правда, костурів швидше позбудеться, а коли повеселішають його думки, як он ті дві зірки, обведени золотавим, з передвесняною вогкістю, туманцем?.. Скоріше б закінчилась війна!..

Ось уже небавом і його подвір'я. Він знову, збираючись перепочити, зупиняється біля чиєїсь полупленої печі і завмирає: з челюстей печі висунулись чиїсь ноженята, вмовившись на припічку. Марко спочатку розгубився. в голову пекучими жаринами посипалися страді адогади, і він мало не випустив з рук запітнілі поступь.

"Щось треба робити, щось треба робити", — кілька разів довбнею біла та сама думка. Але що саме робити — не знав. Нарешті з острахом нахилився до припічка. Йому здалося, що він почув чиєсь дихання. Чи то, може, вітрець зашелестів? Ні, таки насправді дихання! Ху! Тепер він однією рукою поторсав розтоптані чобітки, і в них відчув життя. Від серця потроху почав одлягати страх, і Марко вже потягнув ноженята до себе. З глибини челюстей почулося невиразне бурмотіння.

— Гей, хто там зимує!? — майже радісно закричав. — Ану, вилазь скоріше!

Ноженята заворушились, посунулись ближче до Марка, перегнулились і незабаром перед

чоловіком смачно і заспано потягувався Хведько.

— Ну й злякав ти мене, шибенику, — потягнувся рукою до мокрого чола. — Що ти тут робиш?

— Що роблю? Ночую. Хіба що? — позіхнув і зразу ж посміхнувся Хведько.

— У печі ночуєш?

— А що ж, на снігу? — й собі запитав хлопчак, дістаючи з припічка свої книжки і зошити.

— Так у тебе нема ніякого притулку?

— ...Я завжди в себе в льоху ночував. А сьогодні, коли був на станції, вода підтопила льох. То треба ж було десь ночувати, — розважливо сказав хлопчак і гигикнув: — Так ви дуже перелякались?

— І не питай. Ходім, Хведю, до мене.

— Як ходім, то й ходім, — одразу ж погодився хлопчак і дмухнув на свій школярський пакуночок.

В землянці давно непокоїлась мати, витягуючи свою безконечну нитку.

— Де так, сину, довго барився? А я вже чого не передумала: чи не впав на дорозі. Мерзлота, слизота тепер, що й здоровий валиться з ніг, як старець-прошак. Хведю, а тобі не пора спати?

— Він, мамо, поки що буде жити у нас, а далі побачимо. Правда, Хведю?

— Не знаю, — розгубився хлопчак. — Я завтра виллю воду з льоху і переберусь туди.

— Ой ти горенько моє. — Марко пригорнув дитину. — Роздягайся скоріше, їсти не хочеш?

— Я ж у вас вечеряв.

— Та в печі тобі, може, такі наснилися страви, що одразу зголоднів. Не снились?

— Маму бачив у сні, — тихо одказав хлопчак, і обличчя його постаршало. — Вони йшли долиною, а я наздоганяв їх і наздогнати не міг.

— Вже й не здоженеш, дитино, — запечалилась Ганна й кінчиком хустки витерла очі. — Не тісно вам буде тут? — показала на застелений поміст з кількох дощок, що правив за ліжко.

— Помістимось, мамо.

— Мусите. Тільки подушок нема в мене. Мурашки і ті мають подушки, а ми зараз без них живемо.

— Як, Хведю, переживемо це лихо, чи ти ніяк не можеш без подушок?

— Таке скажете, — посміхнувся хлопчак, скидаючи завелику сорочку.

— Мамо, а що робить То дох Мамура?

— Найшов кого проти ночі згадувати, — одразу ж невдоволення почало затікати в її зморшки.

— Був душогубом і злодієм, таким і залишився. Перше він обкрадав окремих людей, а тепер увесь колгосп. Безбородько настановив його завгоспом.

— Мамура — і завгосп!?

— Атож. От і стараються обоє, соціалізм розтягують по кутках і закутках.

— Ну, а люди ж як?

— Люди! Та хто радиться з ними? Чоловіки на війні, а тут бабами командувати не тяжкое терпіть, труднощі воєнні — перекинула Безбородька. — Його іноді ще й похвалює начальство, бо сяк-так виконує плани. Хитрий мурмило, знає: скільки баби не голосуватимуть, то не вони, а начальство буде скидати чи наставляти його. Відпочивай уже.

З невеселими думками лягав Марко. Він довго не міг заснути, а коли сон почав насновувати біля очей свою теплу основу, її розірвало зайченя: воно хоч і тихенько чебе-ряло по землянці, але міцно било долівку цурпалком хвоста.

...До Марка сходились і сходились люди, і ті, що жили, і ті, що залишилися тільки в списках. Потім приємне погойдування винесло вгору землянку, і вона стала хатиною, з вікон якої було видно сади, луки і став. Сади були обгорілими. Але на їхніх чорних покручених руках буйно квітував і бринів рожевий цвіт. Марко в подиві зупинився перед однією яблункою, яка вивершувалася розкішним гербом цвіту, припав до її обвугленого стовбура і почув під корою перестук соку. Він так обзивався у дереві, неначе воно мало людське серце. А на ставку рибалки тягли важку тоню, над ними співали ті самі кулички-травники, яких він бачив під кущем тілоріза. Далі з'явилася церква, старі образи на ній здавалися потемнілими куклами прядива. Кордубатий отець Хрисантій зустрів його з якоюсь пляшкою в руках і хитро посміхнувся:

"Нема вашого Задніпровського, — уже в новій школі орудує. А я переходжу в самодіяльність. Востаннє в церкві п'ю, досить грішити".

Марко пішов до школи. Біля осокорів, де він зустрів свою долю, над ним загримів гарматний грім. Марко підвів голову і на хмарі побачив бородатого веселошочого діда з солдатськими обмотками на ногах. Дід підморгнув йому:

— Злякався? Це не гармати, а я, грім, гримів. Чуєш, війна закінчилась! То й будь здоров і нічого не бійся. Поплив на хмарі провіщати перемогу...

Марко прокинувся з усмішкою на вустах, повернувся, кречнув і почув тихий голос Хведька:

— Ви не спите?

— Не сплю.

— А чули, як у сні сміялися?

— Не чув.

Хлопчак рукою намацав Маркову руку і щось ткнув у неї:

— Візьміть собі, Марку Трохимовичу.

— Що це, Хведю?

— Запальничка. Таки нехай вона буде у вас. У господарстві знадобиться, — сказав Марковими словами.

Чоловік збагнув, що зараз робиться в дитячій душі.

— Ну, спасибі, Хведю, за подарунок. Тепер і я буду з вогнем! Давно не мав такого славного подарунка.

— Справді? — зрадів хлопчак.

— Справді. А як захочеш побавитись нею, бери у мене, зобижатись не буду, — пригорнув до себе дитину і зітхнув.

VII

Ніч найкращий спільник закоханих, тільки тих, що нежонаті. Справи одружених уночі куди гірші, навіть коли ти голова колгоспу.

Антон Безбородько, провівши очима сани з Мамурою, оперся спиною об криничний журавель і думає про те, над чим інколи думають по ночах деякі чоловіки. В голові неоднолюба, відтискаючи всі господарські турбації, нерівне крутиться і снується один клубок: "До кого і як піти?"

Хтось, може, й не дуже мудрує біля такого, потаємною пристрастю наплутаного клубка, але статечний Безбородько не легковажний джигун. Він знає, що любовці народжуються в таємниці і найкраще, коли в таємниці, без зав'язі, одцвітають. Кому в цьому світі, практично, потрібний розголос чи підозра? Ні тобі, ні твоїй любці, ні тим паче власній жінці, яка на всякий погляд чоловіка має котячі очі. Ти на засідання йдеш, а вона й тут, мов з кілочка, цюкне:

— Довго сидітимеш?

А хіба ж він знає, скільки говоритимуть і свої активісти, і представники? Та й на ферми, які вони тепер не є, треба заглянути, щоб хоч сторожі начальство чули. А баба як баба: все одно державну роботу ніяк не відсортує од любові і ревнощів.

"Ех, Маріє, Маріє, славна ти була дівчиною, і молодиця нічогенька вийшла з тебе, а от, набравши сорок літ із хвостиком, не набралася, практично, делікатності. Ще й не подумає чоловік повести на когось бровою, а в тебе уже все і для всіх написано-розмальовано на виду, як на афіші. З роками ще й новий недолік прорізався у жінки: погано спить по ночах. Не встигнеш ступити на поріг, а з постелі й сичить її голосок:

— Чого так пізно притарабанився? Вже скоро перші півні заспівають.

Причепилась до тих співців, наче й не знає, скільки голова має клопоту від півнів і до півнів".

Журавель сумно поскрипує, ніби співчуває чоловікові, і він тихенько починає наспівувати:

Ой у полі три криниченьки, Любив козак три дівчиноньки:

Чорнявую та білявую, Третю руду препоганую.

Ні, препоганой він ніколи не любив, а що в нього є чорнява та білява, окрім жінки-шатенки, як у городі кажуть, то це факт, з одного боку, і приємний, а з другого, краще не питайте... Як там тепер його законний факт? Чи спить, чи вимулює боки, дожидаючись мужа? Хоч бери та непомітно сон-зілля підсипай своїй парі. І медициною втовкмачуєш їй, що сон — це вітаміни здоров'я, та хіба ж таку медицина переможе чи переговорить? У неї, практично, своя медицина і свої примітки до неї. Ет, ніколи чоловік не проживе спокійно: то війни, то різні плани-заготівлі, то кампанії, то ферми, то жіноцтво. І яку воно силу взяло над нашим братом! Зиркне-лупне очима на тебе, поведе, бровою — і потягне кудись душу, наче за поводок. Ще нічого, коли в когось один поводок, а от коли їх аж два в різні боки сіпають і ти стоїш у ваганні: куди повернути? Звичайно, краще піти до Маври, але то така дичина, що й досі, практично, не розберешся, як піддобритись до неї: чи ласкою, чи продукцією, чи ще чимось. А останнім часом, бісова личина, і не дивиться в його бік. З якої б ласки чи трясці?

З темряви на Безбородька глянули блакитні, з дикуватим сірим полиском очі молодої вдовиці, яка більше завдавала йому клопоту, аніж радості. Та чомусь і тягло більше до неї, ніби сам дідько в медах викупував її.

"Гріхи, гріхи", — щиросерде виривається у чоловіка. Він рішуче виструнчується і з гідністю, як господар, виходить на дорогу: чого йому зараз критися, коли йде перевіряти стайню. От після неї тра буде зіщулюватись під чужими печами, а то, практично, хіба захисток? Скоріше б усім огородитись

тинами, перетинками та розжитись на хати. І людям було б краще, і для вищого ока, і для нього — менше б тиццали пальцями на його оселю. Не одному мозолила вона очі, а ніхто не подякує, що він і для людей зубами виривав ліс аж з трьох лісництв. У цьому році чимало набудують хат, ну, а всі однаково жити не можуть, бо до неба високо, а до комунізму далеко.

Він обережно, майже навшпиньках, підходить до стайні, звідки чути голоси конюхів, витягується біля брами й дослухається, чи не таляпає чогось про нього навіжений дід Євмен і його братія. "Ніколи старому нічим не догодиш. Вже, так і знай, відвіз Маркові Безсмертному три хури побрехеньок, а четверту скарг. І принесло ж цього Марка ще до закінчення війни, буде кому воду каламутити, — це такий, що не всидить і не влечить. Гляди, ще й потурить з головування, бо він риболов".

Останнє слово Безбородько вже з люттю вимовив у думках: згадав, як Марко насміявся над ним. Ще коли вони ходили до школи і сиділи на одній парті, Марко був завзятим рибалкою, а він привчився і печерувати, і раколовнею виловлювати раки, бо за них від попа-ракоїда в усяку погоду перепадала свіжа копійчина. Ті літа вже й кінцями не доженеш. Коли ж у тридцять восьмому році його, Антона, знову скинули з головування, а наставили Марка, якимось під чаркою і запитав на хрестинах:

— Чого, Марку, тобі фортуни на головування, а я ніяк не можу довго втриматись на ньому?

Марко тоді, не мудруючи довго, й випалив на людський сміх і поговорі:

— Напевне тому, що в принципі ти раколов, а я риболов; ти в корчі заглядаєш, а я в плесо.

Ну, та за війну риболову більше дісталося, аніж раколову; на плесах війни з шкури швидко роблять решето... От уже й маєш на завтра нову турбацію: піти до риболова, пожуритися над його ранами, чимсь пособити йому, а він, лукавоокий, гляди, й спихне тебе з головування, як перше спихав.

Ці побоювання зовсім розтривожили чоловіка, бо в найглибших своїх тайниках іноді з жалем і недоброю заздрістю визнавав, що Марко, хай би він горів, господарює ліпше за нього. Але на людях, де міг і як міг, а найбільш потаємно, кусав і їв свого суперника. Правда, це він прикривав і різними ідеями, і всілякими турботами про колгосп. А як же інакше? То тільки не дуже великого розуму комірник Мирон Шавула може навпростець випалити, як уже випалив сьогодні про приїзд Марка, що два коти на одному салі не помиряться. А він під це саме мусить підвести базу, ідейну чи економічну, бо тепер без теорії ніяк не обійдешся. Вона має резонанс. Навіть жінка іноді побоюється її.

За брамою стиха пофоркували коні, неприємно пахло прілістю соломи, хмелюватим жомом, що домішувався до січки, а пахощі сіна давно вже вивітрилися із стайні. Чим тільки дотягти до паші?

Голоси конюхів розсипались і затихли. Потім аж в кінці стайні анциболотний Максим Полатайко, який пройшов і мідні труби, і чортові зуби, доладно пустив низом пісню, і зразу ж над нею чудово плеснув і злетів угору ясний, з осінньою м'якістю і смутком тенор.

Он пуцу я кониченька в саду,

А сам піду к отцю на пораду. Отець мій по садочку ходить,

За поводи кониченька водить.

"Хто біля коней зріс, той про коней думає і співає", — посміхнувся Безбородько й увійшов до стайні. І тільки тут, прислухаючись до пісні і придивляючись до скотини, зажурився: чим він у цьому році зоре поля? Оцією напівголодною, звідусіль стягнутою каліччю за три роки не обробиш їхню землю. А на МТС надії не покладай: трактори теж — одне каліцтво, й пального нема. Звісно, що можна буде спихнути на війну, він спихне. Але все одно, кого ж, як не його, будуть стьобати із усіх боків. От і думай, чоловіче, як викрутитися з такої халепи? Пісня ще стрепенулась угору й затихла, але ті самі думки жалили й дратували чоловіка.

В стайні, крім конюхів, був і скотар Омелян Корж, високий, мов жердина, чолов'яга з простреленою рукою.

Він ще більше витягнувся перед головою, не знаючи, куди подіти здорову руку з цигаркою.

— Навіть сюди курити прийшов? Коли я вас порядку навчу? — гримнув Безбородько.

— Так я ж, Антоне Івановичу, цигарку в рукаві тримаю, — відповів смиряга.

— І дим у рукав пускаєш?

— Ні, до цього ще не додумався.

— А ти додумайся! Бач, яким високим, до неба, виколихало тебе, а розум все донизу хилиться.

Пропорції треба мати. Чого прийшов сюди?

— Журитися, — нахмурився чоловік.

— Журитися? Що ж у тебе? — м'якше запитав. — Щось із фронту прийшло?

— Та не в мене, а в нас: .останнє їдло аптекарськими порціями закладаєм худобі, а що ж далі робити? Чи ясла на січку рубати, чи гострити ніж на весь товар? У корів уже вим я на рукавички зсохлося, і так плаче худоба, що й собі голосити хочеться, Мов на похороні. От яке діло.

— Що поробиш — війна, — нічого розумнішого не міг відповісти Безбородько. Хіба йому сьогорічна зимівля теж не сидить у печінках?

І одразу ж з темряви строго обізвався Євмен Дибенко:

— Війна війною, а два стоги переліжного сіна ні за що ні про що згноїли.

Безбородьки нахмурився:

— Таки згадала баба дівера. Через вас, діду, про ці два стоги увесь світ і союзника знають.

— Та вони нам ні сіном, ні душевністю не пособлять, — і не думав змовчати старий. — Що ж ми, Антоне, через пару днів будемо робити?

— Святого Лазаря співати.

— Заспівати можна і святого, і грішного, а чи виспіваєш у нього хоч в'язку сіна? Не знаєш? — неприступно стояв у темряві старий.

— Про це, діду, краще свого Марка Безсмертного запитайте, — ще більше насупився Безбородько. — Приїхала ваша порада і люба розмова.

— При Маркові я не питався б про таке діло: він допильнував би і людину, і скотину. — Дибенко, згадавши минулі роки, мимоволі зітхнув.

На мить побачив минувшину й Безбородько: справді, Марко якось завжди умів викручуватися. Ну, а тепер не викрутився б — війна. Цим Безбородько трохи втішив себе і вже спокійніше заговорив до старого:

— І чого ви так в'їдаєтесь? Думаєте, у мене душа не дратована цими нестатками?

— Напевне, мало, бо довели скотину до змору, доведемо й до падежу. Готуй мотузки підвішувати її. — Він зітхнув і вийшов із темряви, похмурий, зосереджений. — Чи не доведеться нам, Антоне, по людях, шапочку знявши, піти: може, хоч трохи чогось розживемося?

— Та, напевне, доведеться ж, тільки що тепер, практично, є у людей?

— Крім біди, мають вони й серце.

— І теж обідране. Ну, побачимо, що вийде з цього дива. На добраніч.

— Будь здоровий та начальству милий, — насмішувато кинув дід і, не подавши руки, одвернувся од Безбородька. Той скаженими очима стрельнув йому в спину.

"Елемент! Ждеш не діждешся, щоб скинути мене з головування, на Марка, як на ікону, молишся. Нема, практично, порядку на землі!"

Не було порядку й на небі — по ньому то гаями, то зчепленими химерами купчилось потаємне з такими очима хмаровиння, що не можна було збагнути, чи зиму, чи весну обтрусить воно на землю. Хоча весна теж не мед голові колгоспу, та швидше б наступала, щоб, справді, не довелося на мотузках підвішувати худобу. Ще добре, що в нього не так і багато її: було б трохи більше — і вуха об'їла б.

На вулиці господарчі турботи вислизують з думок Безбородька, бо приходять інші, гарячі й огністі. Тепер Антон Іванович якось меншає, наче вбирає всередину частку свого зросту, і не йде, а то чаїться, то по-злодійськи висотується поміж мурашниками землянок, купинами дерев и осиротілими печами; вони іноді, мов живі істоти, несподівано вигулькують з темряви і кригою обдають усе тіло чоловіка, бо ж не велика радість біля землянки полюбовниці наскочити на якогось свідка. І він про всяк випадок зарання підшукує відповідь, чого опинився на цьому кутку.

Ось уже горбатиться й землянка Маври Покритченко. Теж хтось вліпив таке прізвище якомусь покритченку і милосердія не мав у душі. У Безбородька на якусь мить прокидається жалість до Маври, яка не раз поплакала, поки, стала його коханкою. Та й тепер вона ще не оговталась: коли заходиш до неї, старається спекатись тебе і сльозами, і клятьбою, навіть себе не милує, — теж проклинає за свій гріх. Чогось ніяк не може подивитися на бабську судьбу воєнними очима: живи, як живеться, люби, коли любиється, бо й це минуща річ: зійде приваба з лица, то и ніхто вже тебе, жінко добра, не буде чекати, хіба що одна земля. Тепер Мавра кляне його й себе, а чи колись не буде жалкувати за цим? Буде каяття, та не буде вороття. От як воно виходить, коли, практично, глянути наперед. І чого воно так повелося на землі: хто менше горнеться до тебе, до того більше липнеш ти? Здається, й Пушкін про це писав у "Піковій дамі" чи десь-інде.

Ще просвердливши підозріливим поглядом темряву, Антон Іванович, як у молодості, скрадливими стрибками долає відстань од вулиці до підгородця, край якого кротячою норую темні землянка. Не переводячи подиху, він затискує рукою льодком обкипілу дужку й починає виклямцювати оту скрадливу пісню, в якій є лише два і то однакових слова: "Відчини, відчини!" В цю мелодію зараз всотується все єство солодколюбця. Клямка стогне і благає змилосердитись над чоловіком, але з оселі не чути навіть шарудіння.

"Чи так нікому спить, чи, може, ночує в якоїсь подруги-вдови?" Невдоволення бере верх над обережністю, і він починає стукати, і потім гамселити кулаком у двері.

— Кто тамі? — нарешті чує такий бажаний і нічутіньку не сонний голос.

— Це я, Мавро, — повеселішавши, пригинається, щоб послати свій голос крізь дучку для дерев'яного ключа. — Добрий вечір тобі!

В землянці залягає тиша, потім недобре озивається голос удови:

— Чого вам?

"Ще й питає, бестія, наче не знає чого", — задоволене посміхається Безбородько і, смакуючи радість зустрічі, цілує повітря. В оселі зашаруділи жіночі ноги. Мавра підійшла до дверей і строго промовила:

— У мене тітка ночує.

Напевне, довбня не ошелешила б так Безбородька, як ці несподівані слова.

"Оце так ні за що ні про що і влипає наш брат, як муха в мелясу. І принесло ж його на своє безголов'я. Хіба ж не знає він Мавриної тітки-язичниці, в якої рот— неначе хлів: як розчиниться — замком не зачиниш, квачем не затулиш. Практично, завтра по всіх кутках задзвонить язиком, наче церковним дзвоном. Не мав чоловік лиха, та пішов до полюбовниці. Марія йому тепер і хату, і голову рознесе... Як же тут вискочити хоч напівсухим із такої халепи? Тоді і оком не накидав би на відьомський рід у спідницях, де він узявся на нашого брата?"

Хапаючись то за одну, то за другу думку, він обтрушує їх, мов лушпиння, ще гарячкове длубається в пам'яті, в книжках, де пишеться про такі штучки, перед очі лізуть якісь шматки із сцени, і раптом його осіняє догадка:

— Ху! — полегшено зітхає чоловік і з гідністю говорить крізь двері: — Ну й хай твоя тітка ночує собі на здоров'я. Вона, знаю, компанійська щebetуха, — піддобрюється до чортової язичниці. — А тобі телеграма прийшла. Дай думаю, занесу, порадую людину. Чи, може, завтра візьмеш — не буду кодошкати твою рідню.

Він, зітхнувши, полегшено обертається, щоб вийти на подвір'я, а його доганяє болісний зойк, і одразу ж од порога відскакують двері.

— Почекай, Антоне. Від кого ж вона^ ця телеграма? — благанням простягаються руки вдовиці. Вона стоїть перед Безбородьком, як печаль, як сподівання, як біль, а вітер перебирає подолки її сорочки і широкі рукави. — Від кого? Від Степана?

— Та що ти, жінко добра, говориш! Схаменись! — Безбородько страхається такого питання і ніяково входить у землянку. — Це ти спросоння?

Мавра повертається за ним на одному місці і вже в безнадії перепитує:

— Не від Степана?

Безбородько мерзлякувато поводить плечима:

— Чого питати про це — його ж убито.

— А може, й не зовсім убито, — одразу в'яне жінка і голос її насочується сльозами і мукою.

— Ну, чого ти, сердешна? Не треба тривожити себе, — починає заспокоювати вдову, а сам проганяє дурні думки: чи полегшало б їй, якби повернувся Степан, — він, ревнивець, не помилював би її, місив би, мов тісто в діжі, а вона і зараз як побивається за ним. І хто збагне у світі, що таке жінка і що тдке жіночі сльози і серце?

Мавра тільки тепер у темряві знаходить на бильці ліжка спідницю, швиденько одягає її через голову, а сама тремтить, ніби у лихоманці:

— Як ти мою душу сколотив, наче обірвав її з останньої нитки.

Він крадькома торкається руками її ще сонних плечей, що пахнуть розігрітим сіном, жіночністю і гіркуватістю курної землянки.

— Чим я тебе сколотив?

— Телеграмою, будь вона неладна. Ніколи ні від кого в світі не мала їх, окрім свого Степана... Тільки сказав ти оце слово, а я побачила його, мужа свого, й ожила, і обмерла: а може, він якимсь чудом уцілів.

— Яке вже там чудо може бути, коли на міні підірвався? Знайшли від нього, сама знаєш, лише пару клаптиків шинелі і шматочок серця. Як тільки не розвіявся цей шматок серця, коли навіть кості димом розвіялись? — безцеремонне, ніби й не при жінці, згадує смерть чоловіка, а сам тупцює по землянці, придивляється до ліжка й лежанки. Але чому ніде нікого не бачить .він? — А де ж твоя тітка? — запитує повеселілим голосом.

— Яка тітка? — забувши свою брехню, крізь сльози дивується Мавра.

— Драстуйте вам! — Безбородько насмішкливо вклоняється в пояс удові. — Вона ще й питає — яка! Твоя ж — язичниця-похатниця!

— А-а-а... Це я зі сну сказала, — неохоче відповідає Мавра й засвічує сліпак.

— Ніби ти вже спала? — недовіриливо косує Безбородько і на жінку, і на мигунець.

— Заснула. Від кого ж телеграма прийшла? Хто .міг згадати мене?

— Ге-ге-ге, — ніяково гелгоче Безбородько. — Інтересуєшся?

— Та щоб дуже, то ні, бо радості зараз нема ні в листах, ні в телеграмах. — Обережно ставить

на припічок блимаюче світло. — То від кого?

Безбородько засміявся:

— Це я, Мавро, вигдав під твоїми дверми, коли ти мені тіткою такого страху нагнала. Треба ж було за якусь заключину вхопитись...

— Вигдав!? — Мавра вражено застигла біля припічка, навколо її рота затіпались болісні й гіркі складки, але ось їх змиває люта рішучість, і вона мало не з кулаками кидається на гостя. — Іди, іди геть, осоружний! Серце обірвав, ще й радіє. Геть, вуличнику!

— Чи ти, жінко добра, не теє, не очманіла, практично, перед новим днем? — В усе тіло Безбородька вбуравлюється мерзенний холодок, і вже кудись далеко-далеко відлітає нетривка радість зустрічі.

— Геть, огидо, бо людей покличу! — вдова руками й сльозами жене Безбородька до дверей.

— Отямся, Мавро, отямся! Який гедзь укусив тебе? Хіба я, практично, гіршого хочу тобі? Я ж люблю тебе, — захекано зупиняється на порозі, хоче пригорнути жінку, але вона люто б'є його по руках і так починає крізь плач ганити, що й справді хтось може почути лемент у землянці. — На яку відлигу розвезло тебе сьогодні?

Вдова відчиняє двері:

— Щезни з очей, каламутнику! Він ще мені добра бажає, він ще любить мене, бодай тебе хвороба любила.

— Чого ти розбризкалась, самшедша! Тихіше, практично, не можеш? — цитькнув на вдовицю, обурено грюкнув дверима, а за ними почувся невтішний плач.

Ну, то й не халепа чоловіку? Ще хвилину тому він мало не підскакував, вигдавши історію з телеграмою, а тепер кляв її останніми словами: техніка зіпсувала йому усі любові. Правду кажуть теоретики: нема нічого постійного в житті — все іде, все міняється, а баби найбільше.

В таких роздумах іде покрученими вуличками насурмонений Безбородько додому, а думки повертаються й повертаються до химерної вдовиці, яка так безцеремонне випровадила його з оселі. Коли б не така пізня година, можна було б знову повернутися до неї. Хоч би втішив її якимсь словом, баби це люблять і тоді стають добрішими до нашого брата. А може, вона його витурила тільки для того, щоб більше тягнуло до неї? І така бабська стратегія може бути.

Неподалік хрипло загорланів, забив крилами півень і зразу ж, трохи далі, обізався другий і теж стрепенув крильми, наче відділяв ними ранок од ночі. Безбородько здивувався — невже це північ?

"Отак за дурну ложку щерби й проходив півдоби. Хоч би Марія не прокинулась".

Та хіба жінка догадається коли зробити так, як захочеться чоловікові? Не встиг він з порога вдихнути пахощі сушених яблук, як Марія й цюкнула, наче долотом, по голові.

— Чого так рано прийшов? Ще де світання, а чоловік уже й на порозі.

Безбородько з ходу відрізує жінці:

— Чув уже не раз ці дурні воприси на запитання.

Щось розумніше виколупала б чи проінформувала, що скоро перші півні заспівають.

— Бідненький, він і не чув, як вони виспівували! — з солодкою в ідливістю кусає Марія,

— Хіба виспівували? — дивується чоловік. — От чого не чув, того не чув. Та й півнів тепер на селі по пальцях, практично, полічиш.

— Еге ж, тепер полюбовниць більше, ніж півнів, — наче між іншим сказала Марія й знову взялася за своє: — То, кажеш, не чув, як півні співали?

— Сказав же тобі.

— І ще скажеш, що на стайні був?

— Таки на стайні.

— А потім біля чиїх дверей клямку цілував?

— Ет, не забивай ти мені баки ні півнями, ні клямками! Загайдалакала чортіщо! — природно розсердився, але й занепокоївся чоловік: жінка таки щось пронюхала. Але що саме і скільки саме? Коли б багато — все одним духом вчитала б, наче вірша. А це так шпигає, аби щось вирвати з нього. Теж свої теорії має. Значить, треба звужувати свою практику, щоб не попастись по-дурному. Ось так, а не інакше, дорогенька жіночко. — Ти б, може, здогадалась вечерю поставити на стіл?

— Ніби ніде не вечеряв? — знову солодко здивувалася Марія, а сама мало не шкварчала в постелі.

— І міг би повечеряти, так до тебе поспішав, летів, наче на крилах.

— Боже милий, хоч би раз мій чоловік ошчасливив мене і не поламав по дорозі ті крила, — так ехидничає Марія, що Антонові вривається терпець. Він вирішує або обірвати, або довести до кінця паскудну гру. Обличчям його ходять презирство, занепокоєння й нелегкі роздуми, а в голосі озивається

погроза:

— Їй ще ревності, молодикуння в голові, а ти дні і ночі не спиш, перевертаєш мізки, бо вже весна до самісінького села підходить, а коні з ніг падають. Іще скажи дурне слово, то всі горшки й миски полетять і на підлогу, і в твою гарячу пазуху.

— Хай тобі грець! — знаючи його вдачу, Марія злякано зіскочила з постелі, метнулася до світла, а потім так загуркотіла рогачами, наче мала видобувати з челюстей печі не горшки, а весняний грім.

"Оце вже, практично, інше діло, — мало не посміхнувся Безбородько. — Ну, чиє зверху? Знала б трохи більше, не метнулася б, як ошпарена, до печі. Знаємо вас, мов облуплених". Він статечно роздягнувся, недбало кинув пальто на мішок з сушеною, яка пахла ще холодком: напевне, внесли її в хату пізнього вечора, і гримнув на стару:

— Чого босоніж гасаєш? З чийого б тільки розуму такою гарячою стала?

Жінка спідлоба зиркнула, блимнула на нього, намірилась відрізати, що тільки її чоловік ніколи під собою місця не нагріє, але передумала і мовчки поставила, як приплішила, миску перед самісіньким носом:

— Їж!

— Може, й ти пособиш?

— Почекаю снідання — недовго лишилося ждати, — затупотіла до ліжка.

— Як хочеш, коли до ранку не перепадешся. — В душі він святкував перемогу, і тому навіть спати лягалось веселіше. Але вранці жінка таки показала навіженній норов.

Кожна людина має свою якусь слабкість чи примху. Безбородько теж не був винятком поміж адамовими нащадками. Весною минулого року він був легко поранений у бік. Ця рана возвеличила його у власних очах і в очах партизанів. Лісове плем'я великодушно забуло, що Безбородько прийшов у загін лише тоді, коли запахло перемогою. Рана принесла чоловікові й урядову нагороду — медаль. Так чого ж було й далі не роздмухувати свою славу і раною, і нагородою? Отож при всякій нагоді Безбородько підтримував цю славу, наче між іншим увертаючи в розмову.

— Побували ми, практично, в різних і всяких бувальцях, скуштували, почому ківш лиха, коли командира було вбито, а мене поранено.

Або:

— Пополежав я тоді в крові, наче у весняній воді. І досі не віриться, як залишився живим.

Йому навіть чогось шкода стало, що рана почала швидко гоїтись, бо тоді люди менше можуть поважати його. Отож він і подумався продовжити термін одужання. Дядьки не раз дивувались, що в Безбородька таке вередливе тіло, дивувався на людях і Безбородько, та що зробиш, коли природа є природою і ніяка медицина ще не розкусила її до корінця.

От і сьогодні вранці, коли біля його будинку зібралися бригадири, він крізь прочинені двері гукнув Марії, що поралась на подвір'ї:

— Стара, де ти там поділася? Давай скоріше бинта для перев'язки.

— Для якої перев'язки!? — нахабно визвірилась на нього жінка. — Доки ти вже рубець той перев'язуватимеш? Чи не забагато честі для нього!?

У дворі раптом стало тихо, а потім громом ударив регіт. Безбородько мало не умлів од несподіваного безчестя, обличчя у нього стало таким, наче його тримали три дні й три ночі в квашеному перці. Отак, одним кінчиком дурного язика, можна злизати усі заслуги людини.

"Ну, хіба не прийдеш ти до хати, відьмо конотопська! Полетять з твоєї розумної голови пачіски, як пір'я із дохлої курки. Я тобі прорубцюю такий рубець, що надвоє язика перекусиш", — стискав у люті кулаки.

А Марія, коли почула сміх бригадирів, з острахом збагнула, що вийшов неабиякий пересіл, і одразу ж метиковано перемінила пластинку:

— Я тобі, Антоне, рану йодом зашмарую. Вже, повір мені, обійдеться без бинта. — Вивертаючи очі на людей, вона, красновида й заповзята, в накружених вітром спідницях летить до оселі, не зачиняючи за собою дверей, твердо, мов прибиває, ставить дійницю з молоком і так починає бідкатись, щоб усі почули знадвору: — От лишенько моє, знову десь йод занастився! Куди я втелющила його?

— Це ти можеш, язикате опудало! Подивись-но в миснику, — зобиженим голосом тягне Безбородько, якого хоч трохи утішає кмітливість жінки.

— Справді, у миснику! — Марія бере з підвіконня пляшечку, зиркає на двері. — Підіймай сорочку! — І, не глянувши на чоловіка, знову ставить йодла підвіконня.

Ні, таки жінка в нього ще не зовсім відьма, скоріше — відьмочка. Коли б їй тільки наполовину відрізати язика та вицідити з неї ревності, то ще були б з неї люди. Але все дно, як не старається тепер, її треба провчити.

І провчив би, хоч трохи, після наряду. Та саме над'їхав Тодох Мамура, і Марія, яка ненавиділа завгоспа, сьогодні запобігливо поставила їм сніданок, а сама нашвидкуруч прибралась, крутнулася перед дзеркалом і гайнула в сусіднє село до сестри, в якої не була більше року. "Бач, як одразу потягло на вигуленьки! Ну й хай. Обійдеться гостювання без неї".

Після першої чарки Безбородько запитав Мамуру:

— Як їздилося?

— Їздилося та возилося, бо діло йде — контора пише, — безжурно відповів Мамура, орудуючи щелепами, наче жорнами: під ними й кісточки хрумкотіли, як зерно.

— Все зійшло з рук?

— Все шито-крито, усе в самий акурат, хоч і сидить мені наш дільничний міліціонер ось тут, — самозадоволено засміявся Мамура, весело мугикнув:

Не гобіман мене рукою,

Не називай мене своєю.

— Нікого не зустрів?

— Ані лялечки.

— Це добре.

— Старався ж. Об'їздами кружляв, усе мило спустив із стаєнних коней.

— Скільки виторгував?

— Шість кусків! — поліз у кишені і викинув на стіл кілька пачок грошей.

Безбородько підозріливе обмацав очима увесь розпухлий виторг, що, видать, побував у різних сховах, поки потрапив на цей стіл.

— Шість. Не продешевив? — За цим питанням стояло інше: не обманюєш мене?

— Не продешевив, бо покупець теж знає, що привезене вночі дешевше цінується.

— Хай буде так, — кивнув головою Безбородько. — І о, практично, собі візьмеш дві тисячі.

Шавулі відділимо тисячу, а решта — моє.

Мамура поморщився:

— Шавулі й п'ятсот вистачить з головою.

— Е, ні, в такому ділі не треба скупитися. Нащо свій чоловік має косувати на свого. Хай і він має інтерес, великодушно заступився за комірника.

— Голова у вас міністерська! — засміявся Мамура і запив похвалу самогоном.

Але сьогодні він і цією похвалою не влестив Безбородька.

— Міністерська, кажеш? — гостро зиркнув глибоко посадженими сірими з тінявістю очима. — А яка у тебе.

— Та куди моїй до вашої, — насторожився Мамура і тихіше запитав: — Яка гризота поїдає вас?

Обличчя Безбородька взялось заклопотаністю.

— Про худобу, Тодоше, треба щось думати. В печінках вона сидить мені.

— А що робити, коли ніяких лімітів не спускають? Хіба мало папірців писали?

— Папірцями не нагодуюш скотину. А тут ще Марко Безсмертний приїхав. Він як вчепиться за коні. то й ми копитами загуркочемо з посад. Ось, практично, про що треба думати. Бо ти ж знаєш Марка.

— Хто його не знає, — недобре насурмонилось гарбузисте обличчя завгоспа. — Учора деякі, мов на прощу, пішли до нього. Знаю, місили нас, наче тісто.

Безбородько похмурнів:

— Отож гляди, щоб і не спекли, мов тісто. Який не є наш колгосп, а без нього не солодко буде.

— Що и казати... — Мамура навіть чарку відсовує од себе. — І принесло ж того на костурах, а до нього йдуть, наче до апостола якого.

Вони обоє довго мовчать, думаючи про одно.

— Може б, до товариша Киселя заїхати, якесь поросля відвезти, а він і виписав би сякий-такий нарядик? — згодом обережно випитує Мамура.

— Можна спробувати й це, а поки що берися за резерви — піди по людях. Сьогодні ж! Хтось буряка дасть, у когось розживемося картоплі чи сіна. Брати все треба тільки під розписку: вродить — віддамо.

— Аби взяти, а за віддання в мене голова не болить, — таки прорвалася злодійська вдача Мамури.

— Ти ще й ляпни комусь таке, — невдоволено поморщився Безбородько, — З кузні треба не спускати очей, щоб наші плуги не останніми плентались у зведенні. Заліза тепер вистачає — всюди війна порозкидала таке добро. Запас би треба якийсь зробити. Не думаєш ти над такими питаннями ні практично, ні теоретично. А головне зараз — худоба, коні. Аби хоч як-небудь дотягнути до паші та

обсіятись.

— Через годинку й піду по селу, щось виходимо. До Безсмертного заходити?

А чого ж, і до нього зайди, визнаєш, яким духом дихає чоловік. Тільки самогонку сухим, чаєм заїж — Марко за що хочеш може вчепитися.

— Наднесла ж його лиха година із тієї війни. Хай би воював собі потроху та розживався на славу й ордені. — Мамура виказав те, що приховував Безбородько, засунув грошву поближче до душі та й вийшов на подвір'я, де сніги з-під хмар перехоплювали сонячне проміння. Кош підняли голови од опалки, і в сині їхніх великих очей, як на малюнку, загойдалися росинки сонця і здрібнілий до цяточки вид Мамури.

VIII

Коли Марко прокинувся, у задимленій землянці не було ні матері, ні Хведька, тільки біля діжечки, на якій стояв образ Георгія Побідоносця, шаруділо і лякалось свого шарудіння зайченя.

У відчинених дверях досвітнім павутинням вигойдувався дим, а назустріч йому пробивався такий сонячний пилок, наче він творився в пору яблуневих відцвітань. Із стелі прямо на обличчя упала краплина вологи і прогнала рештки сну.

"Добре ж спалося у рідної мами, неначе дитинство повернулось, — здивувався, що проспав схід сонця. Навіть у шпиталі, навіть після снотворного, Марко мало не завжди прокидався на світанку. — А тут одразу осоромився перед матір'ю і Хведьком. Що вони там роблять?"

Знадвору голосисто обізався півень, гупнула сокира зойкнуло розколоне дерево, потім почувись чийсь кроки і обізався голос Безбородька:

— Доброго ранку вам, тітко Ганно! Чи живі-здорові? — здивувався Безбородько.

— Та живемо твоїми молитвами і трудовнями, — неласкаво одказала матір.

— Чого ви такі сьогодні?

— А ти завжди такий.

— Хіба?

— Не пам'ятаєш? За цілий рік ти хоч раз отак, як нині, підійшов до мене чи запитав про моє здоров'я?

— От чого не пригадую, то не пригадую. Вас багато, я один. А коли щось не так було, вибачайте... З празником вас — із поверненням сина.

— Спасибі на добромому слові.

— Одним "спасибі" не відбудете... Хоча б учора на беседу покликали.

— Чого ж сам не зайшов? Мої хороми не так далеко від твоїх. Тільки твій палац уже над землею пишається, а мій глибше в землю входить.

— Тепер і ваш, як з води, вийде з підземелля. Марко — господар, та ще який! Чимсь, практично, пособимо йому, щось сам подумає-поворожить, ну, й вилізете з цього склепу, — розважливо говорить Безбородько. Здається, ніби його не гнівлять не дуже привітні слова матері, але натяком про допомогу він таки зм'якшує жіноче серце.

— Деревом треба зарятувати, — вже бідкається мати господарчими турботами.

— Допоможемо, розживемось на якийсь нарядик, аякже! Самі розуміємо практику!

"Ліс усюди залишається лисом. Бач, як заходився влещувати матір", — посміюється Марко, прислухаючись до розмови.

— Здоров я ж сина, чував, не дуже, щоб дуже? — стеле співчуття Безбородько.

— І не дуже, Антоне. І снарядами шматували його, і ножами лікарі різали, як різники.

— Да, нічого не поробиш: війна війною, мало хто винесе з неї неподірване тіло, — але вже тепер у співчутті, як роса на павутині, зависають краплини радості.

Марко відчуває їх, спочатку дивується, а потім починає обурюватися:

"Надієшся, що я, покалічений, не буду тобі заважати? Чи не зарання радієш?"

— З нагородами ж, з орденами приїхав син? — допитується Безбородько.

— Не знаю, не бачила.

— Та що ви, тітко Ганно! Такого не побачити!? — вигукує Безбородько. — Невже нічого не висяювало, не бряжчало на його гімнастьорці?

— Не придивлялась. Я з нього, бідолашного, очей не зводила, — тихшає голос матері.

— І навіть якоїсь медалі не побачили? — удавано дивується Безбородько, а крізь подив пробивається радість.

— Навіть медалі, — спочатку бентежиться мати, а потім починає сердитись: — А чого в тебе, Антоне, за чийсь медалі так голова болить?

— То до слова прийшлося, — гасить радість у голосі. — Як-не-як, друзяки ми з Марком, от і не

байдуже... Ну, піду я, тітко Ганно.

— Може, друже, в наш палац заглянеш?

— Пізніше, пізніше прийду на посиденьки, бо зараз заніколилось: роботи, практично, до самої суботи, а від цього дня та знову ж до цього — і вгору ніколи глянути. Самі знаєте — село висить на плечах. Привіт передавайте Маркові, нехай скоріше видужує та не трудить зарання себе, бо він у вас непосидючий, — говорить з веселим співчуттям.

"Чого б йому так допитуватись про нагороди? Мабуть, у самого не густо їх. .Того й зрадів..." — догадався Марко.

В землянку з оберемком хмизу увійшла нахмурена мати. Побачила сина, прояснилась:

— Як спалося, Марку?

— Де ж може краще спатись, як не в рідної мами?

— А я такого була диму напустила, очманіти можна, — прикрила двері. — Безбородько приходив, розпитувався про тебе. Пособити вмитися?

— Яюсь постараюсь сам, — на одному костурі пострибав до цеберки з водою, а мати з жалем поглянула на скалічену ногу і щось зашептала до неї.

— Що ви, мамо, вишіптуєте?

— Та нічого, це вже від старості йде, тоді людині хочеться і на самоті говорити. Марку, а ти хоч якусь медаль маєш за свої битви і каліцтва? —"ніяково поглянула сину у вічі.

— Нащо воно вам? — засміявся Марко, вдаючи, що не чув розмови з Безбородьком.

— Так собі питаюся. Ти мені й без медалі гарний. — Більше мати ні словом не обмовилась про нагороди. Але на душі їй стало сумно: видать, обійшли її сина, як не раз обходили на віку. Аби ж менше різні міни та снаряди шматували його, більше заслужив би.

Умившись, Марко видибав надвір. Ранок одразу охопив його свіжістю і сонцем. Усе повітря було густо засноване майже невидимими нитями паморозі. Тільки вдивляючись проти молодого сонця, можна було помітити, як вони щедро розщеплювались на крихітні сніжинки-іскорки, творячи навколо невідчутну золоту метелицю. Так, це була справжня, але незвичайна метелиця, що сліпуче рухалась своїми шляхами і колами. Марко, любуючись нею, дивувався, чому раніше ніколи не бачив, що може творити звичайна, сонцем підсвічена паморозь.

І тільки після цього почав придивлятися до села, захаращеного наростами землянок і скорботними пам'ятниками печей. Але вже на згарищах лежали деревини, де-не-де піднімалися жовтуваті, наче з воску виліплені зруби, а за містком серед убозтва руїн пихатився великий будинок, до якого незграбно ліпилися прибудови.

"Оце, напевне, і є хороми Безбородька. За чії гроші і проповзає під серцем за які заслуги будувався він?" злоба, а очі беруться гнівом.

Колись і Марко не раз мріяв, що прийде час — і нові, білі, немов лебеді, оселі розбредуться в зелених садках, щоб людина мала де відпочити, привітати гостей і навчати розуму дітвору. Хіба в нас не вистачить глини на такі хати, щоб проти них куркульські здавалися злидарськими? І це буде! Але він перший прямою наводкою вдарив би по тих хоромах, що вирости на шахрайстві серед злиднів, руїн і нестатків.

Щось неподалік зашипіло, Марко мимоволі здригнувся, але одразу ж збагнув, що це була не міна: пошипівши, заговорив гучномовець. Чоловік подибуляв до нього послухати останні вісті.

— Не поспішай так, Марку! З приїздом тебе! — збоку почув знайомий смішок і голос.

І от до нього статечно підходить прояснений взовні і підхмурений зсередини Безбородько, середній на зріст, доладно збудований чоловіча, якого можна запам'ятати з першого погляду. На вузькуватому з упертим підборіддям обличчі господарює чималий, роздвоєний на кінчику ніс, зате сіро-тінявісті дрімотливі очі глибоко засіли в очницях, а над ними випнуті надбрівні дуги перегнули житні піддашки брів. Губи в чоловіка повні, смачні, про які говорять, що ними добре цілуватися або в церкві гасити свічки. А от великі відстовбурчені вуха підкачали: очевидно, за рахунок розміру вони витончилися, і проміння проціджується крізь них, як через рожеве скло.

Марко гострим поглядом одразу схоплює все обличчя, на якому дивовижно поєднується владність і дрімотливість, всю сповнену гідності постать Безбородька, потім до краю дивується, відхиляється, а далі так заходиться реготом, що його аж перегойдує на костурах.

Збентежений Безбородько скося зирнув на себе, потім поглянув на Марка, який навіть не відповів на вітання, низав плечима й з образою на виду вичікує, що буде далі. Але, коли на темноті Маркових вій заколивались росинки сльози, він з подивом і зневагою випнув роздуті уста:

— Отак, значить, практично, і стрічаються друзі. Навіть "добридень" не вицідили, а вже насмішечки знайшли. Чимсь таким їмішним поснідав?

— Та ні, Антоне, — крізь сміх і сльози відповідає Марко, — я натщесерце регочу.

На довгих щоках Безбородька з'явилась якась чужа і зобяжева посмішка, а роздвоєння носа почервоніло.

— З якої б це радості так реготати?

— Не з радості, а з подиву: звідки на тобі тепер гусінь взялася?

— Гусінь!? Та що ти!? — вражено перепитав Безбородько і теж відхилився од Марка, прикидаючи в думках, чи він після всіх своїх поранень не позбувся тринадцятої клепки. — Якись у тебе такі розумні наслідки, що я нічого толком не доберу. Де ж у такий час, коли ще сніг лежить, практично, може взятися гусінь?

— Про це я й сам питаюсь у тебе. Придивись гарненько до свого пальта.

Безбородько про всякий випадок відступив пару кроків назад, а потім глянув на своє пальто і жажнувся: три невеликих рожевих, з червоними голівками хробаки звивалися на його святковому одязі. Це було так мерзотно у перед весняну пору побачити на собі несподівану гидоту, що й обличчя, і вся постать Безбородька пересмикнулися.

— Звідки вона, така напасть? — побоявся рукою скинути хробаків: а що, коли це трупожери?

Марко зрозумів Безбородька, заспокоїв його:

— Це плододжерка.

— Плододжерка? Не може бути.

— Придивись.

Безбородько спокійніше почав розглядати гусінь, потім змахнув її з пальта і пробурмотів:

— Звідки ж вона, практично, взялась?

— Додому часом з холоду не вносив сушню?

— Жінка вносила! — згадав Безбородько. — А я ще поночі кинув пальто на мішок. Ожила, виходить.

— Виходить, ожила. Сподобалося їй у твоєму палаці — там почула весну.

— Ну й перелякав ти мене спочатку. Аж, досі в ногах дрижаки гопака вибивають, — з полегшенням посміхнувся Безбородько.

— Якось у нас, Антоне, так завжди виходить: то я тебе, то ти мене лякаєш, — засміявся Марко.

— То минуле, довоєнне діло було. — Безбородько навіть рукою махнув, наче назавжди відганяв ті непорозуміння і незгоди, що були між ними. — Тепер люди навчилися цінувати життя, дружніше жити. І ми за війну, практично, порозумнішали, гадаю, не буде між нами сварок і чвар. Коли я поранений лежав у шпиталі, не раз перебирав у пам'яті колишнє, не раз думав про тебе, згадував, як ми колись кат зна чого ворогували з тобою, і вирішив поставити хрест на тому, що було.

— А як зрішив? — здивувався і навіть зрадив Марко: а що, коли й справді Безбородько на краще ломить свою досить-таки кручену вдачу. Тоді варто пособити йому відсіяти грішне від справжнього.

— Так і вирішив, — правдивими очима поглянув на Марка. — І перед тобою винюся, бо чимало колись по злобі попсував тобі крові і по дівочій лінії, і по інших лініях, — понизив голос Безбородько. — Все наперед, по дурості своїй, хотілося вискочити, в чомусь обігнати тебе. А коли поранили, зрозумів, що це суєта суєт і всячеська суєта... Думаєш, я тепер хотів головувати серед такого безголов'я і розгардіяшу? Так всунули ж, запхнули, а тепер від критики не тільки вуха — вся душа в'яне, бо за що не подумай — того тепер нема. Труднощі на труднощах їдуть, труднощі труднощами поганяють.

Марко насторожився: пригадалась давня пісня Безбородька — він завжди все старався зіпхнути то на труднощі росту, то на труднощі п'ятирічок, то на труднощі сільської відсталості, а тепер ухопився за труднощі війни.

— А твої хорони теж на труднощах вирости? — очима показав на оселю Безбородька.

— От, бач, навіть ти камінцем жбурнув у мій курінь.

— Не по часу ти розмахнувся, Антоне, на таке будівництво, тому й летить це каміння.

— І даремне, братику. Тут ти чогось не домислив, — навіть спогорда сказав Безбородько. — Коли подумати по-справжньому, по-господарському, то нащо мені чи комусь, хто, звісно, може, переробляти одну роботу кілька разів? От, приміром, спочатку я збудую собі малу хату, як усі, а потім, через кілька років, доведеться ломити її і починати заново будівництво. Та чи не ліпше одразу будуватись на увесь свій недовгий вік і людям давати приклад: робіть, хто може, якнайкраще, зараз тягніться до світлої мети. То раніше було гасло: мир халупам, війна палацам. А тепер треба оголошувати війну халупам, щоб ставити добрі оселі.

— Гарної ти заспівав, та трохи зарані, — похитав головою Марко на демагогію Безбородька. — Зараз треба хоча б добитись, щоб люди не жили в плісняві з черв'яками і жабами. Оголошуй раніше війну землянкам.

— Це ти так думаєш, а я інакше, і не знаю, на чієм боці правда.

— А ти в людей розпитайся, може, правда біля їхніх землянок ходить.
— Горе одне там ходить, — і собі спохмурнів Безбородько.
— То якось ломити треба його. Зерно готове' до посіву?
— Де там. Вважай, свистить у коморі.
— Чому?
— Ще восени різні плани переполовинили його.
— Чим сіяти будем?
— Тим, що є і що держава дасть.
— А коли не дасть? Безбородько розвів руками.
— Ну, братику, я не бог, щоб відповідати на такі запитання... Коли вивезли, то й привезуть... Не першина, — сказав твердо, знаючи, що тут не підкопаєшся до нього.
— А гній вивозиш у поле?
— Нема чим... коні ледве на ногах тримаються. Марко недобре поглянув на Безбородька.
— І ті не тримаються, на яких Мамура вночі возив прядиво?
— Мамура!? І ти бачив? —недоречно вихопилось у Безбородька, і знову щось чуже з'явилося навколо його очей.
— Напевне, бачив, коли питаю.
— Від твого ока ніщо не заховається, — вже спокійно цідить Безбородько. — Продавати возив прядиво, бо треба грошей, щоб прогудувати худобу.
— Чого ж по ночах, потайки, їздити?
— Е, це господарське діло: вночі прядиво має більшу вагу, а вдень підсихає, —переможно посміхнувся Безбородько. — А в тебе вже, певне, й закрутилось щось у голові? Ну, бувай, Марку, здоров. Заходь до мене. Коли почнеш будуватися, чимсь пособимо. Неодмінно. Для фронтовика ми із шкури вилузаємось.
Попрощавшись, Безбородько одразу почвалав до завгоспа. Той саме збирався з кабанистим, заволохаченим комірником Шавулою піти колядувати по людях.
— Повертайте, хлопці, сьогоднішній виторг! — одразу ж накрив мокрим рядном своїх вірних помічників.
— Який виторг повертати? — здивувались дрібнуваті зиниці Шавули, здивувався і його куций ніс, який намарно вибивався з хаців сивої, сизої і рудуватої щетини.
— А ти хіба не отримав своєї пайки? — тихцем запитав Безбородько.
— Тисячу карбованців?
— Атож.
— Так чого ж повертати? — занепокоївся і наче трохи поменшав Тодох Мамура. —Міліція пронохала? Я ж усе робив без спільника і свідка.
— Найшовся свідок: Марко Безсмертний! — аж зашварчав Безбородько. —Вже достукався, стукав би він своїми костурами в двері самого пекла.
— Почалось нове життя, — зморщився Шавула і кинув якусь лайку в свої заволохачені хаці.

ІХ

І райкові, й вечірні дороги чайть у собі таємницю, сподівання і жаль. І скільки не збираєшся у ті дороги, вони коливаються перед очима, проходять через усе твоє серце, насновують на нього надії, розмотують пережите.

Якась незбагненна сила й принада є у синім туманці далини, він з дитинства бентежить і вабить тебе. І довіку здається, що за тим туманцем чи маревом далини лежить твоя найкраща сторінка життя, що там, у рамці росяних дібров чи синьооких луків, загубився такий закуток землі, який не снівся і геніям Відродження, що, може, там по ранішніх чи вечірніх росах поспішає назустріч тобі твоє щастя.

І ранкові, і вечірні дороги завжди хвилювали Степаниду, як хвилювали її досвітні й вечірні зорі, як хвилювала сиза світанкова і рожева вечірня роса. Здавалося б, що таке роса? Звичайні опади, та й годі. А для селянської дитини, та ще з мрійною вдачею, — це чарівний початок світу, коли він з дійсності й казки розгортає зелену, росицею скраплену землю; це найкращі спомини, коли прокинешся у хаті і чуєш, як у розлогій долині тато косою підрізає ніч і на волю широко виходить блакитноокий світанок; це соромлива заплакана ромашка в святковім віячку, і радість, коли ти сама, як ромашка, у білій хустинці весело ступаєш по травах, несучи снідання косарям; це ті перлові світанки, коли ти вже з росою і косариками вижинаєш посивіле жито або гребеш крихкий ячмінь і надійно поглядаєш на старших: чи не помічниця вам? Це ті сподівані, бентежні і найсвятіші вечори, коли хтось сидить біля тебе, у своїй руці тримає твою руку і не може вимовити ні слова. А ти чекаєш і боїшся його, того слова, що може сказати тільки пора кохання.

Невже це теж було? Чи наснилось отут у холодній дзвіниці, де над нею, Степанидою, як спомини давнини, обізвилися святкові дзвони? Жінка рвучко підводить голову, прощається з мовчазними нахололими дзвонами, прощається з руїнами школи, де зіщуленою пташиною колісь пробіг рік її молодості, і засмученим поглядом дивиться вдалину, придивляється, як перламутровий ранок, червоніючи од напруги, викочує з-під краю землі підтуманене сонце.

— Що згадалося, сестро? Що бентежить тебе? — Григорій Стратонович посміхнувся тією ніжністю очей, яка буває ранком у лугового з росицею дзвіночка. Як їй колісь, підлітком, хотілося мати ось такі очі!

— Для чого вони тобі? Когось чарувати не терпиться? — насміхався Григорій.

— Дурний, — червоніла вона. — І що ти тямиш?

— Та щось уже тямлю, але ніяк не второпаю: для чого цвітом рожі підмальовувати щоки? — дивився на неї своїми веселими самоцвітами.

І от скільки років промайнуло з того часу, скільки пережито, скільки разів її Григорій стрічав смерть і скільки разів сам когось карав нею, але очі в нього залишилися такими ж, як у дитинстві. Велике діло, коли людина має чисте сумління, коли ніякі тіні не каламутять, не збіднюють погляду. Одного разу навіть запитала його:

— Григорію, а не мучать тебе погані сни?.. Не приходять убиті?..

І він одразу ж насупився, навіть з докором подивився на неї.

— Навіщо це, сестро, тобі?.. Люди, що сіяли жито чи тримали молот або книгу в руках, не вміють похвалитись убитими. Тільки необхідність заставила нас смертю спиняти смерть. А коли допитуєшся, скажу: ніхто не турбує моїх снів, бо я карав нечисть, ворогів Батьківщини. І тільки ворогів!.. Бачу, що й ти цікавишся таємницею слов'янської душі, як деякі буржуазні теоретики.

"Милий мій, милий", — шепче вона зараз тільки дрожем уст і надивляється на таке мужнє і таке по-дитячому одверте обличчя зведеного брата. Як вона любить його, здається, й рідна сестра більше не змогла б любити. І хоча це недобре, — вона ревнує ного до Катерини і журиться, що його одразу обсіла така сім'я. Хіба він дівчини не міг собі знайти?

Так, вона менш великодушна, аніж Григорій, нізащо не вийшла б заміж за вдівця з п'ятьма дітьми. Навіть коли б і вийшла з великого жалю до дітей, все одно не могла б прикипити всім серцем до чоловіка, як прикипів Григорій до Катерини...

"Нічогенька, навіть славна братова, а все одно жаль брата", — уперто обзиваються ті самі думки.

А Григорій Стратонович дивиться на сестру, і його знову вражають її очі з двома цятками сумовитого осіннього сонця. "Це не тільки війна, але й скалічене материнство тремтить у тих краплинах осіннього сонця. Хоч як склалося життя, а дітей тобі треба, сестро. Дітей!" І він переводить люблячий погляд на постать Катерини, таку бажану, таку хвилюючу, що водночас хочеться до неї припасти, мов до найріднішої людини, і милувати, як жінку.

Дорогою загуділа машина.

— Твоя йде!.. — впевнено сказав Григорій, вийшов наперед і по-школярськи підняв руку.

Захеканий студебекер зупинився біля обочини, і сивочубий шофер з перев'язаним чолом коротко запитав:

— Куди?

— В Дубову.

— Гарне село. Де ж воно буде? • Степанида сказала.

— Тоді сідай, молодиче, по дорозі. Оце все? — показав очима на маленьку валізку.

— Оце й усе!

— А веселуха там знайдеться?

— Знайдеться, — відповів Григорій.

— Тоді порядок у військах, — задоволене сказав шофер і смачно посміхнувся.

Степанида похапцем цілується з братовою, схлипує в обіймах брата і з його допомогою опиняється в кабіні.

— Марку Трохимовичу передати привіт? — шепче наостанку.

— Ой, що ти, Григорію! Молю, благаю, щоб ні слова про мене. Чуєш?

— Химерні ви люди, жінки, потайні.

— Слово честі, не скажеш?

— Слово честі. З чимсь ти криєшся від мене?

— От вчепився.

— Ну, не буду, — добряче сміється Григорій Стратонович. — Пиши, приїжджай.

— Влітку приїду.

І от рушила машина, гойднулася дорога, і гойднулися болі та спомини. Прощаючись із понівеченим селом, вона все придивлялась до вулиць і завулків, чи не побачить щось знайоме і чи не запримітить десь постаті на двох костурах. Але не Марка Безсмертного, а статечного Антона Безбородька вгледіла біля його палацу. Він, кудись несучи свою зовнішню поважність, як недобрый привид минулого, як недобра частка її судьби, майнув перед очима та й зник...

* * *

Колись молоденькою вчителькою вона приїхала в це село, що привітно мружилось у пучках сонця і нитях павутиння. Гандрибасті, з оголеними шрамами коні, які відслужили своє у кінноті, до дзвону клепали суху підосінню землю, залишаючи на ній синюваті півмісяці.

Вона задумано приглядалась до незнайомих вулиць, до незвичних ліс: вони або в'юнились, наче нагорблена вода на бистрі, або красувались досконалим вишиттям з червонолозу.

"Тільки справжні митці можуть зробити з якогось пруття таке диво", — подумала тоді і запитала візника: — Де ви стільки червонолозу дістаєте?

— З Китай-озера, — коротко відповів той, не випускаючи з рота надгризеної люльки.

Це слово приємно забриніло в її душі, перед нею принадно, як таємниця, почала відкриватись нова частка непізнаної далини. І вже ближчими ставали і хати, і вулиці, і завулки цього села, що купалось у теплих пахоощах снопів, соняшників та яблук.

Яблуні тут заглядали мало не в кожну хату, де починалось життя, і, не сумуючи, стояли на цвинтарі, де кінчалось життя...

Одноногий шкільний сторож з бджолою в бороді довго, недовірливо розглядав документи, звіряв її роки з обличчям і невідомо чи з огудію, чи схвально сказав:

— Чи ти ба, таке мале, а вже панночка вчителька. Вона, зачеплена за живе класовою образою, так почервоніла, що аж в очах потуманіло, і з усією непримиренністю обрушилась на високого чолов'ягу, який був схожий на підгонистого вітряка з двома крилами:

— Не панночка, а просто вчителька? Ніколи не смійте мене так паскудно називати! Чуєте, ніколи! Бо інакше!.. — замахала своїми маленькими кулачками.

Сторож кумедно, по-сорочи, зиркнув на них і не розгнівався, а, навпаки, подобрів, лагідно засміявся:

— Ми на горе всім буржуям світовий пожар роздуєм? От які ми! Ви, бачу, задиркуваті, ніби шпачок, — підвів голову догори, де на плакучій березі висіла шпаківня.

— А ви їдучі, як... — в гніві не могла знайти потрібного порівняння.

— Докажуйте, доказуйте до самої решти, не сумлівайтесь, — підбадьорив її сторож і з-під розкішних вусів натрушував на підкучерявлену мідь бороди і захоплену посмішку, і сміх.

Чого йому так сподобався її гнів? Всякі люди бувають ва світі...

Сторож, розправивши бороду, виневолив бджолу і вже з пошаною простягнув документи:

— Усе в справності. Не прогнівайтесь, що так сказав навздогад буряків: хотілося знати, що ви за людина, з якого тіста зліплені, яким духом дихаєте — старосвітським чи вже нашим.

— Он як! А ви ж яким живете? — одійшла вона.

— Кавалерійським! У Котовського служив і воював, а тепер із школярами воюю, — скося поглянув на шматок скрипучого дерева, що став його ногою. — На все село видзвонюю, щоб попа перемогти, бачите, який дзвін припасував?

Вона тільки тепер вгледіла, що на шкільному подвір'ї з високозведеної дубової перекладини капелюшисто звисав потемнілий дзвін, пудів на тридцять.

— Невже ви, Зіновію Петровичу, ним дзвоните на уроки? — запитала ошелешено.

Сторож ствердно кивнув головою:

— А хіба погано придумав для науки? Задзвоню — і всі люди знають, що революція вчить їхніх дітей! От воно як! Не подобається вам?

— Дуже подобається, дуже! — вигукнула в щиросердям захваті і одразу забулася про свою образу.

— От і гаразд, Степанидо Іванівно, — задумано подивився на дзвона. — І йому тут веселіше, бо не дзвонить на похорон. Все попівство завидує на цей дзвін. Не раз приїжджали різні і всякі, щоб якось вициганити чи виміняти його в мене. Не знають, що це мій найкращий трофей.

— Трофей? Де ж ви його взяли?

— Під Волочиськом відбив у білополяків. Це ще коли я на коні, як вітер, гасав. Були й такі часи... Ну, а привіз я його в село вже після шпиталю, де вкоротили мені ногу. На одному возі їхали. Саме обложистий дощ ішов, і дзвін перед новою службою так плакав, наче згадував усі душі, над якими востаннє дзвонив. А я тримав свої сльози всередині, не знаючи, як зустрінуся з родом, з дружиною, чи не поменшає у них до мене любові. Тоді я, 'дівонько, як і мій трофей, сумно дивився на

життя: обоє ми були не на місці, бо що таке дзвін і вершник на підводі та ще й у соломі?..

Тепер вона іншими очима подивилась на сторожа, на школу, на дзвона, що нарешті знайшов своє місце, і навіть на соняшники, які розкішними золотими решетами пересівали сонячне проміння.

— А ви нашої першої трибуни ще не бачили? — пожвавішав Зіновій Петрович.

— Ні, не встигла.

— Неодмінно подивіться, — аж пирснув од задоволення. — Наш Марко Безсмертний наказав її зробити більшою і вищою, аніж у самому повіті. От ми й постаралися з хлопцями — таку вигилили, що довелося до неї сточувати дві драбини. Приїхало до нас начальство на Жовтень, і дехто побоявся дертись на таку хмарочінь, почали присікуватись до Марка. А йому, враженної вдачі, хоч би що: стоїть, підсміюється ще й рукою вгору показує:

— Піднімайтесь, не соромтесь, щоб і ви бачили далеко та високо, щоб і вас люди бачили на висоті! Тоді буде змичка.

— Інтересний ваш Марко.

— Таки інтересний. А тепер, Степанидо Іванівно, ходім — покажу ваше господарство, — запросив Зіновій Петрович.

Він показав невелику, на два класи школу, перед якою школярками в зелених платтячках стояли дві молоді топольки. А потім завів її у запустілу кімнату, де рештки дворянської розкоші й досі кривились на сусідство з молодими й дебелими плебеями. Тут біля розгородженого більярдного столу, сукно якого пішло на інші потреби, посміхались рожевими прожилками селянські міцноногі стільці, а під важеленною лампою з омертвілим вогнем і занехаяними купідонами дихав переліжним сіном новенький ясеневий тапчан.

— Ось і ваші хорони, призвичаюйтесь. Тапчанчик сам змайстрував, якраз по вашому зросту.

— Спасибі.

— Коли не маєте перин — ще внесу вам з якийсь оберемок сіна. Воно в нас як чай.

— Внесіть.

— О, тепер я бачу, що ви селянська дитина. А зараз ходімо вечеряти до мене. Хоч ви й не панночка, а поп'єте молока аж від графської корови, — і його підкучерявлена борода знову насочилася сміхом.

З шкільного подвір'я, обминувши чийсь пустку, вони вийшли в невеликий садок. Тут на бездонках стояли дуплянки, накриті великими глиняними полумисками.

— Оце моє найбільше добро. — Зіновій Петрович рукою показав на вулики, що гуділи, мов крихітні вітряки.

— Бортникуєте?

— Полюбляю бджолу і дітей, щось у них однакове є. В чепурній хатині, що теж пропахла соняшником, яблуками і вошино.ю, їх привітно зустріла тітка Христя, беручка молодиця, з такою довірливістю на округлім виду, кирпатинкою і двома безжурними ямками біля неї, що від усього цього одразу робилось привітно на душі.

— Дитинонько, і ви вже вчителька? — сплеснула руками тітка Христя. — Та як же ви, такі тендітні, наших махометів будете вчити? А скільки вам років?

— Сімнадцять.

— Уже й сімнадцять! То чи ви хліба не вживаєте, чи наукою крепко нажурені?

— Не торохти, самопрядко, — перебив її чоловік. — Краще поворожи біля печі та столу, бо людина здорожилась — цілий день на спеці та на сухоїжі.

Тітка Христя метнулась до печі і застигла з піднятим рогачем: з вулиці, пробиваючись крізь лапаття соняшників, славно, під сухий перестук копит, полилася пісня про ті тучі громові, за якими сонечко не сходить, про тих ворогів, через яких милий не ходить.

— Як гарно співають у вас, — припала до старосвітського, вверх підійнятого віконця на чотири шибки.

Бездонки — підставки для дуплянок.

— Це Марко Безсмертний і Устим Тримайвода виводять, — з гордістю пояснив Зіновій Петрович.

— І прізвища незвичні у вас.

— Запорозькі. Там чоловіку давали таке прізвище, яке він сам заробив. Світив пупом — називали Голопупенком, думав головою — ставав Голованем або Розумом, а думав чимсь іншим — і те місце турбували, — повіками погасив задоволену посмішку, а вона випурхнула на куточках уст.

— Ти вже наговориш, безсовісний, усякого такого. Хоч би вчительки посоромився на капелинку, — обурилась тітка Христя, а ямки біля її кирпатинки і зараз весело жмурились і розжмурювались. — Тебе в тому Запорожжі небезпременно Язиканем чи Брехачкою назвали б.

— Запряла свою нитку, — махнув рукою на дружину. — Таки гарно співають наші хлопці?

— Дуже славно, як срібло сіють. А хто ж вони — Безсмертний і Тримайвода?

— Марко, вважайте, — найвища влада, голова сільради, а Устим — голова комнезаму. Така вже парубота, хоч напоказ, хоч під вінець з красунями веди, — похвалив хлопців сторож.

— Все за бандитами ганяються, а бандити за ними, — запечалилась тітка Христя.

— У вас іще водяться банди?

— Не перевелись і донині. Ми недалеко від кордону живем. Засилають вороги усяку погань, щоб своя не вивелась. У нас тут орудували і Гальчевський, і Шепель, і Палій. Самі за кордон, як щури, повтікали, а корінці позалишали по різних закапелках. Доберемось і до них!.. О, чи не до нас ідуть хлопці! — радісно вигукнув Зіновій Петрович і теж висунув голову у вікно.

Заскрипіли, широко відчинились нові ворота. Два вершники легко скочили з коней, прив'язали їх до обори і, пригинаючись під пагіллям вишняхів, пішли до хати. Ось і стали вони на поріг, з карабінами за плечима, однакові на зріст, але один із них, темнолиций, був схожий на вечір, а другий, золоточубий, — на ясний ранок.

— Добрий вечір добрим людям на весь вечір! — проспівали обидва і засміялись.

— Добрий вечір, Марку, добрий вечір, Устиме. А я думаю, кого мені бог на вечерю несе, — аж воно — начальство. На банді були? — заторохтіла тітка Христя.

— На банді. А це чиє довгооке дівчинятко прибилося до вас? — запитав чорнявий.

— Це, Марку, нова вчителька. Така молодюсенька, а вже всю науку пройшла!

— Та пройшла всю науку? — весело зиркнув на немешне вдалось пройти. — Рівно підійшов до столу. — Може, познайомимось?

— Степанида Іванівна, — соромлячись, невміло подала руку чорнявому. Він злегенька, наче пір'ячко, зважив її у своїй, а потиснути побоявся.

— Марко Трохимович, а мій побратим зветься Устимом Васильовичем, перший комуніст і найкращий парубок на всі довколишні села — вродливець, та й годі!

— Та що тц наговорюєш, — зніяковів Устим, що й справді був гарний, неначе з якоїсь картини зійшов. — Оце вчителька одразу й подумає, які тут хвалькуваті люди проживають. Ви не дуже слухайте Марка. — Устим теж підійшов знайомитись, а вона запитала Безсмертного:

— На кого ж ви вчились?

— Теж на вчителя! Мало не перебив ваш хліб, —білозубо засміявся Марко. —Тільки вчився я трохи інакше, аніж ви.

— А як же? Марко, заглядаючи їй у вічі, присів на краєчок лави.

— На давні роки я мало не вченим став: закінчив аж церковноприходську, —в скошених куточках очей пробилося лукавство. —З неї подався в іншу науку: ходити за чужими волами та плугами. А у вісімнадцятому, підпарубчаком, прямо з наймів на чужому коні утрапив до партизанського загону. Там усякого було: часом з квасом, часом з водою, часом з перемогою, часом з бідною. Як прогнали за Збруч Петлюру, командир нашого загону, на моє щастя, став секретарем губкому. Викликав якомсь мене перед свої очі, запитав, чи я не голодний, і, як у загоні, наказує:

— Поїдеш, Марку, вчитися! Досить тобі шаблею орудувати — пора стати студентом! Я засміявся:

— Оце знайшли скубента, що й ділення забув.

Командир строго подивився на мене:

— Ділення ти не забув: шаблею ділив і відділяв правду від кривди. А тепер наукою захищай правду. Байдики бити я не дам тобі. Завтра ж з'являйся у технікум! Завдання ясне?

— Ясне!

— Повтори!.. От і гаразд. А в ремінці зарання попробуй нові дірочки, щоб стягувати живіт. Наука не любить череватих, і хліба на неї даємо в обріз. Та й будь здоров! Коли припече, заглядай до мене.

Дорогою я повторяв ті слова, як вірш, і вже бачив себе студентом. А перед своєю хатою й возгордитися встиг новим назвиськом, та нікому ні словом не обмовився про нього.

Вранці я начистив рештки своїх чобіт сажею, одягнувся знизу в трофейну німецьку, а зверху в австрійську одяжину, все це привершив парубоцьким з пружиною картузом, прифасонився перед дзеркальцем, поклав у торбу хліба і яблук та й де бігцем, а де й так, рвонув до міста. В технікумі якась миловида дівчина одразу спровадила мене до завідуючого. Той з усіх боків оглянув мою одяжину, чмихнув разів зо два, запитав, чи вмю читати-писати, яке моє ставлення до світової буржуазії і чи міцний в моєму тілі дух до науки.

— Дух, кажу, в тілі міцний, а от під знання в голові не оралося і не сіялось.

Тоді завідуючий засміявся:

— Облогом лежав мозок? То краще уродить! Тепер уяви, що на тебе вся наука з усіма гегелями дивиться, і доведи, як може вчитися дитя революції. Доведеш?

— Доведу! — відповів я, з трепетом відчуваючи, як до мене підступає ота наука з невідомими гегелями.

— Старайся, Марку, — підбадьорив завідуючий. — ЧуВу що шабля твоя блищала в боях, як блискавка. Тепер бажаю, щоб розум, коли він є, заблищав... — А на чоботи можеш на вокзалі заробити: ми посилаєм студентів вантажити цеглу.

Отак я став студентом, почав старатися. Як засів за книги — дні й ночі висиджував.

— І висидів чоловік аж три місяці, — посміхнувся Устим.

— Три місяці і сім днів, — серйозно поправив Марко. — А потім з студентської парти знову взяли на банду, далі довелось головувати. І от якось живе наука і Гегель без мене, а я без них, — хотів жартом пригасити біль, але зітхнув і вже мовчав увесь час.

А десь тижнів через три, змарнілий і блідий, він пізнього вечора, похитуючись, прийшов до школи, де вона чманіла над різним книжковим мотлохом, залишеним українськими січовими стрільцями і просвітою.

— Що з вами, Марку Трохимовичу!? — зойкнула тоді. — Нездужаєте?

— Гірше, Степанидо Іванівно, набагато гірше, — скинув карабін з плеча.

— Що ж трапилось? — обімліла вона. — З Устимом нещастя? Не знайшли?

— І не знайдемо. Нема вже Устима.

— Як нема? — ще не зрозуміла, але жажнулася вона.

— Убили бандити. Замордували.

Тепер Марко Безсмертний був чорним, як ніч. Заточуючись, підійшов до першої парти і довго вдивлявся в глибину темного класу, наче чогось шукав у тій глибині. Охоплена жалем, болем, вона не могла сказати ні слова, а в нього тіпались уста, теж темні, наче обведені вугіллям.

— Устиме! — покликав друга, покликав своє дитинство, а потім напівобернувся до неї. — Дозвольте, Степанидо Іванівно, подивитись на його парту.

Вона мовчки підняла над головою п'ятилінійну без скла лампу, а він поволі пішов поміж старими облупленими партами, ддо пахли яблуками, сухим хлібом і прив'ялим жолуддям.

— Невже нема її? — сіпнулись уста, коли обійшов увесь клас. — Перед вами дячок учителював, ледацюга був. Він старі парти пиляв на дрова. А хіба їх можна пиляти? Це ж не дрова... Так я думаю недовченою головою?

— Так, Марку Трохимовичу. Парт не можна пиляти.

— Отож... Воно варто й списочок завести, хто на якій учився. Це потім комусь і згодиться чи й вам, коли старшими станете. А дров привезу, поки що не до цього було.

— Може, ця парта у другім класі?

— Справді, може, винесли туди. — Марко болісно провів рукою по чолу і знову пішов поперед неї, тьмяно освітлений тремтливим вогником.

В другому класі він знайшов стару тримісну парту, знайшов на ній поміж іншими вирізане своє і Устимове ім'я.

— Ось тут ми сиділи, плечем в плече, душа в душу. Ви не знаєте, що то за людина була, яке в неї серце було! — Марко ще хотів щось сказати, але, охопивши голову руками, заплакав, і сльози його закапали на ту парту, за якою тепер сиділи інші діти, теж плече в плече, душа в душу.

Вона ще не вміла утішати людей у горі, подивилась на Марка, схлипнула, хоча ніяк не могла уявити, що на світі вже нема того з кучерявим, як хміль, чубом хлопця, схожого на ясний ранок.

Через якийсь час Марко, досадуючи на себе, зривав сльози із вій, але не міг зірвати: насочувались нові і знову падали на ту парту, де від їхнього дитинства тільки й залишились ножем вирізані імена.

— Ех, Устиме, Устиме! — кілька разів кликав до себе Друга і наче докоряв йому, що він так рано покинув і добру, і страшну землю. Неждано він запитав її:

— Чого ви думаєте нацчати дітей?

Вона знизала плечима:

— Читати, писати, арифметики.

— І це треба, дуже треба, а найбільше — навчить їх любові. З ненавистю, злобою ми, старші, якось покінчемо. А дитячі сердечка мають бриніти любов'ю, наче деревця весняним соком. Вчіть їх людяності, добру. Ви щасливі — ви вчителька. Зрозумійте це.

— Я розумію, Марку Трохимовичу.

— Так, так, це я для себе, бо теж думав бути вчителем, перо, а не шаблю тримати в руках, — спохватився вія і вже іншим, одерев'янілим голосом сказав: — Запам'ятайте, як закатували Устима. Це

і вчителька повинна знати... В сусідньому селі у нього була дівчина-сирота з того наймитського роду, що все має: і вроду дівочу, і здоров'я, і руки золоті, та не має щастя і чобіт. Цієї зими ми випадково зустріли її босою біля криниці. Глянули спочатку на посинілі дівочі ноги, що сповзали з накіпїлого льоду, потім на дівчину, знов на ноги, скочили з коней — і до її господаря. Тоді ми з нього не тільки чоботи, але і душу витрусили б. При нас озулася дівчина в нові чоботята і вклонилася нам у пояс. І так уклонилася, так приклала руку до серця, так подивилась відкритими, як світ, очима, що Устим за ворітьми, ще не сівши на коня, схвильовано шепнув мені:

— Оце, брате, й моя судьба! Шукав хазяйські чоботи, а знайшов судьбу!

— Причинний! — знаючи його вдачу, вигукнув я. — Ти ж навіть пари слів не зв'язав із нею!

— Так судьбу зв'язав.

— А може, вона тебе не полюбить?

— Поговори мені... Я глянув на неї...

— Ну, й що?

— А вона на мене.

— Та й на мене вона дивилась.

— Ет, кривий ти на очі, та й годі.

— Їй, певно, й роки не вийшли?

— Почекаю.

І чекав її, свою зірку вечорову. Сам їй пошив червоний кожушок, щоб мала в чому вийти на люди. Оце тепер, восени, збирались побратися. Я мав бути старшим боярином. Та присочила куркульня. Серцем чую, що виказав. Устима господар дівчини. Він до цього часу не міг простити нам інаимичці за ті проклятущі чоботи. Обміняв їх на душу. На лузі, коли Устим повертався од своєї безталанниці, застукали його бандити, розрубали повздож до горловини і всю середину засипали землею і житом за те, що відрізав землю і забирав куркульський хліб. Після, катування прикопали Устима біля Китай-озера поміж кущами калини. Ми довго не могли найти його. Аж сьогодні люди побачили, що на лузі поміж калиною чомусь проросла смужка жита. По цьому пам'ятнику і відшукали Устима.

Охоплена жахом, приголомшена безоднею задичалої підлості і силою життя того житечка, що проросло з людини, вона припала до тієї ж парти, на якій колись лежали Устимові руки, й невтішно заголосила.

В журбі обоє просиділи до опівнічної години, аж поки в дверях не з'явилася постать Антона Безбородька, голови споживчого товариства. З темряви, не розібравшись, що й до чого, він здивовано кризь сміх викашляв:

— А тут наче досвітками пахне. Швиденько познайомились, — і осікся. Знічено підійшов до тієї тримісної парти, де було вирізано і його ім'я, верхи сів на своє колишне місце.

І це ж тоді образило більше, аніж його дурний сміх.

"Цей і на домовину сяде. Марко б ніколи так не зробив... Три імені — три судьби..." — подумала тоді, з неприязню глянувши на вузькувате, з роздвоєним носом і глибокими очницями обличчя Безбородька.

Наступного дня вдруге ховали Устима. Над його домовиною печалились люди, ридала босонога наречена, а на його могилі Марко посіяв житечко, щоб проростало воно не з людини, а з землі.

Отак уперше побачила вона по один бік себе смерть, а по другий життя. Це був не звичайний похорон. Щось невимовне, легендарне, нерозв'язне стояло біля неї, шумувало з одного краю прапорами, а з другого померхлими корогвами. Молоді хмуроокі хлопці з карабінами за плечима, зореносні чонівці, босонога наречена, дітвора на огорожі й яблунях, зерна жита на могилі і м'ясомордий причет позаду людей — все це перевертало її душу. І вона тільки тут починала розуміти, що таке народ, життя, розуміти його не з прилизаних, інтригами і сюжетами наелектризованих чи коханням натоптаних книжок, не по вбранню, не по рисах красивих і некрасивих облич, а по трудній босоногій історії, що творилася біля неї...

Х

Одразу ж з поминального обіду Марко обвішався гранатами і з карабіном за плечима пішов у ліси. Через кілька днів він височив у Літинській Синяві банду, яка загуляла в лісовій оселі дукача Онопрієнка. Марко сам увірвався в хату, гранатами перебив, перекалічив бандитів, перехнябив оселю і підірвав себе. Непритомного, в своїй і чужій крові, — його повезли в лікарню, зробили операцію й оббинтували всього, неначе ляльку... Вона, Степапіда, прийшла навідати його. Марко посміхнувся одними очима, показав рукою на своє завивало і ледь чутно прошепотів:

— Гарний?

— Найкращий! — мимоволі вирвалось у неї.

— Та що ви! Мавпа мавпою, самому гидко дивитися на себе, — пустив добрячу усмішку під бинти і вже серйозно запитав: — На могилі Устима були?

— Була.

— Зійшло житечко?

— Зеленіє.

— От і все, що залишилось після чоловіка, — зітхнув і вже нескоро спитав: — А його ж безщасну Марію бачили?

— Ні, тільки чула, що вона перейшла жити до Устимових батьків.

— Отак і дочекалися старі невістки... Житте! — засумував чоловік. — А яке подружжя було б... голубів пара...

— Що вам лікарі кажуть?

— А що їм казати? Лежи, мов колода, та їж із ложечки, як дитя. Отак і осінь пролежу. Тут самі ліки та спарена кров пахнуть, а в селі зараз... — та й не доказав, бо саме в палату зайшов Безбородько в новому англійському френчі, синьому галіфе і чоботях на рипах. В руці він бережно, наче незахищене світло, ніс лискучий ремінний картуз з гудзиком посередині. Пишаючись дорогою обновою, Безбородько не знає, як йому найкраще стати на видноті і де себе посадовити. Здавалося, що він і до лікарні прийшов, аби тільки гнути фасон. Розставивши ноги, театральньо став посеред палати і співчуттям прикрив якусь свою радість.

— То як тобі, Марку, тут проживається? — І, не чекаючи відповіді, бережно здмухує пилінку з картуза.

Безсмертний пекучим поглядом змряв Безбородька і його одяг.

— Ти, Антоне, збираєшся балювати чи свататись?

— От і не вгадав, братику, — самозадоволена посмішка розповзається по вузькуватому виду. — Чимчикую до тебе прямо від городського кравця, він хоч і дере, та вміє голкою грати, мов смичком, — вигнувсь, оглядаючи одєжину з боків. — Галіфе не мале зробив?

— Кинь поросся в кожну кишеню, — побільшає, ще й музика без смичка вищатиме.

— Обійдеться без музики, — одразу насупився Безбородько, не знаючи, куди подіти картуза.

— Гляди, чи обійдеться, — на щось натякнув Марко. Безбородька пересмикнуло від цих слів, наче задихаючись, розкрив рота, щоб відповісти, але промовчав. І далі вже сидів у палаті, мов осіння хмара.

З лікарні вона присмерками поверталася з Безбородьком на кооперативній підводі. Зручно вмостившись на рядні, щоб не замастити новенький одяг, Антон Іванович і сяк і так упадав біля неї і все просив пригощатись "монпансьє" рибкою. Ці дрібні кольорові рибки він Прямо пригорщею вилловлював із кооперативного мішка, демонструючи свою гостинність. В лісі Безбородько притих, зіщулився, занепокоєно зиркав на всі боки й немилосердно батожив коні, а коли вони вискочили в чисте поле, знову став балакучим і заповзятим. Про Марка він заговорив із співчуттям, але з огудюю.

— Кому потрібне таке героїство? Теж знайшовся післяреволюційний індивідуаліст-терорист. А не краще було б колективно оточити банду і рознести її на пух і пір'я. Жаль, жаль чоловіка, але дуже безрозсудний він, у всьому безрозсудний, гарячковитий. І все попереду хоче бути, а колектив, масу недооцінює. Ще не втямив своїм черепком, що вік героїв пройшов. Про це і в "Інтернаціоналі" співається: "Ні цар, ні бог і ні герой". От як воно, практично, має бути.

В той час ходили різні теорії про героїзм, і вона, по молодості і недосвідченості, не знала, що відповісти Безбородьку, який стояв за масовість у всьому. Правда, виявилось, що сам Безбородько в боях з бандитами ніколи не брав участі, бо працював по іншій державній лінії. Нападався він і на тяжкий Марків характер:

— Він, окрім себе і Устима, нікого не терпів. Такий норов має, що на десятьох вистачило б. Як упреться, наче стовпець у плоті, нічим не поворушиш, хоч кіл на голові теши... Ви не знаєте, як його повуличному називають?

— Не знаю.

— А ви коли-небудь чули казку про Марка Проклятого?

— Чула. І книгу таку читала.

— Так от і нашого Марка за характер поза очі називають Марком Проклятим.

— Бог з вами, Антоне Івановичу! Що ви, пробачте, верзете про таку людину! — аж скрикнула вона.

— Не я ж вигадував таке прізвисько — село, — почав оправдуватись Безбородько. — Ну, що б там не казали, та хоробрості від Марка не відбереш. Це, звісно, штука як кепська. Але треба мати милосердіє й до інших. А він його, — стишив голос, — навіть до дівчат не має... всюди герой.

Останнє найбільше вразило, насторожило її, і чомусь зацеміло тоді дівоче серце. Правда, спочатку вірила и не вірила, але через якийсь час про це, наче ненароком, почула від хитрючого, з горшкуватим обличчям крамника споживчого товариства. І поговори потьмарили образ Марка, бо вона дівчурів ненавиділа усією пристрасною дівочою душі. Але ж чого тоді так поважають Марка і Зіновія Петрович, і тітка Христя? Розпитатися б у них, так що вони подумають про неї? Та про Маркове прізвисько вона якось заговорила з тіткою Христею, яка мало не в усьому стала її повірницею. Молодиця одразу накинулась на невідомого ворога:

— Плюньте в самісінькі очі якійсь мармизі, моєю слиною плюньте. Крейдою шпурніть у писок тим, хто Марка називає проклятим. Це так в'їлися у нього дукачі-горлані і всяка шантрапа, дубило б і гнуло їх на чортове обіддя! Наш Марко не проклятий, а Безсмертний! — стояла гнівна й червона, а на завзятому виду змурились і розжмурювались химерні ямки.

Від цієї лайки й захисту їй стало тепліше на серці.

Працювала вона у дві зміни. Роботи й мороки було багато. Чимало батьків до заморозків не посилали дітей у науку. Не вистачало книг, зошитів, олівців, а чорнило учні робили з дубових яблужок-гавлюшок або з бузини, заправляючи його іржею і наваром дубової кори. Вона й не зогледілась, коли впала зима. А з першою метелицею прийшов до неї помарнілий, але веселий Марко. Від нього ще пахло ліками і, тим незрівнянним повівом сіна, коли до нього від першого вологого снігу ненадовго повертаються пахощі літа.

— Степанидо Іванівно, добрий вечір вам. Не замерзаєте в своїх хоробах?

— Дров привезли, — чогось зраділа вона, хоча й знала, що Марка треба остерігатися.

— А ви коли-небудь бачили таке диво: метелицю й зорі?

— Одночасно метелицю й зорі, хіба таке може бути?

— Ходімте — поглянете.

Вона, в чому стояла, вибігла вслід за Марком на необгороджений ганок, поглянула на небо, але з нього трусився сніг, а зірок не було видно.

— Почекайте трохи, призвичайте очі, — заспокоїв її Марко, і вони обоє почали дивитись угору. Через якийсь час метелиця наче притихла і крізь зріджену сітку сніжинок вона справді побачила кілька зірок. Але одразу ж свіжий повів сніговиці засувоїв їх, а потім знову відкрив.

— Як гарно! — вирвалось у неї.

— Атож! — ясніло і його обличчя. , "Невже він міг бути безжалісним і зрадливим?" — ворушилась та сама, за давнєна думка.

Марко, не помічаючи її допитливого погляду, довірливо говорив далі:

— Як я люблю, коли зоряно-зоряно в небі, коли в полях під зорями світліють, мов річки, дороги, а соняшники прямо від зірок перехоплюють росу, спросоння лопотять нею і нанизують на свої пелюстки.

Вона зачудувалась його мовою:

— Ви, Марку Трохимовичу, вірші не писали?

— Та писав, — неохоче признався він.

— І щось виходило у вас?

— Напевне, виходило, бо один вірш, проти міжнародної контрреволюції, навіть у губкомівській газеті надрукували. А хтось у нашому загоні візьми й пусти чутку, що я звідкись переписав той вірш. Я тоді скипів гнівом, знайшов напасника і почав доводити своє авторство кулаками. Але той партизан зі своїм дружком обмолотили мене, як снопа. Ну, тоді й подумалось мені: "Коли так б'ють письменників, ще й оббріхують їх, то краще покинути це діло", — засміявся Марко. — Тепер на писання не тягне, а вчитати хочеться побільше, люблю, коли різні картини проходять перед очима.

— І які ви найбільше любите картини?

— Гоголівські. Там усе якось живим виходить, наче це й не в книзі написано. Тарас Бульба — це Бульба, а чорт, що хапає місяця під різдвяну ніч, — це справжній чорт, а Плюшкін — це наш куркуль Саврадим, який навіть перед богом гасить свічку, щоб потім поставити її перед сином божим. У лікарні я в свою волю начитався, від цього й одужав швидше. У вас чогось цікавого не знайдеться?

Він пішов од неї з книжками, а в голові їй лишив хитке снування, по ньому кониками-стрибунцями скакали здогадки: хто ж такий насправді Марко? Чи одчайдушний запорожець з "Тараса Бульби", чи потасмний сільський джигун? Тієї ночі він приснився їй Левком з "Майської ночі", а Безбородько — однооким головою. І забреде ж така дурість у сон, що й наяву страхаєшся, і дивуєшся, і не знаєш, що воно й до чого. Та й гарним же був Марко над ставом, тільки замість шапки в нього була будьонівка. Але і в сні дівоча душа тягнулась до нього і опасалась його...

Кожна дівчина, виглядаючи своє кохання, сподівається, що воно в неї буде "найкращим, і жде його з відкритими на весь світ очима, з відкритою душею і тією милою самовідданою довірою, що часто

й розтоптує дівочу долго. Отак і вона виглядала до Марка своє кохання, а насправді воно чи передчуття його прийшло з тривогою, острахом, болем і тоскною невідомістю. А тут ще, на лихо, й Безбородько почав учацати до школи, розпухириться усіма кишнями англійського френча й неймовірно великим галіфе та й почне говорити і про політику, і про школу, і про музику, хоча сам навіть на балалайці не бренькав. У розмовах він завжди був самовпевненим і похвалявся своїми зв'язками аж в окрузі. Марка ж називав другом, але час од часу кидав на нього такі вуглячки, що від них вона вся починала горіти.

У великій тривозі і все одно у великій надії зустріла вона свою вісімнадцяту весну. А вона прийшла в громах льодоходу, в буйній повені і в такому цвітінні рясту, що здавалось, наче само небо шматками упало в ліси. На великдень саме зацвіли сади, вакханалія вишневого цвіту прямо-таки приголомшила її, а найбільше дивували величезні, мов столітні дуби. подільські груші — вони білими горами підіймались над селом і, здавалось, підводили його ближче до сонця чи місяця й обтрушували на нього пташиний спів.

На Великдень святешно одягнені люди гуляли на цвинтарі. Малеча товкалась крашанками чи бавилась на дзвіниці, дівчата вели короголі й співали веснянки, парубота грала в довгої лози або верниголови, а старі люди прислухались до щебету й гомону молодості. Пішла й вона на цвинтар, щоб почути й запам'ятати ті веснянки, яких не знала.

Пташиними крилами і чарами кохання шумували вони над нею, поглядали очима весняних квітів і таємничого ромен-зілля, що привертає до дівчини милого. І тисячу років тому так само хтось виглядав своє кохання, як вона тепер, хтось питався матері, як треба чарувати лютого: чи лісовим корінням, чи карими очима, чи чорними бровами, і проливав сльози, стелячи постіль нелюбу. Столітні настої пісенного кохання наморочили голову, прадавні сподіванки входили в сьгоднішні, наче це їй виспівувались і радощі, і муки любові. Але неждано в цей поетичний відгомін старовини увірвались інші мелодії — обізвались постріли і крики.

Широкою примайданною вулицею, одстрілюючись, утікали бандити, їх рідким ланцюжком наздоганяли чонівці, і серед них був Марко Безсмертний. Недалеко від церкви високий і дебелий бандит підняв обріза, показав на людей, щось крикнув, і всі бандити кинулись на цвинтар, змішалися з великодньою юрбою і люто почали обстрілювати чонівців, які розгублено зупинилися: не стріляти ж у людей. Вперед вискочив Марко Безсмертний, підняв руку з карабіном, який ще димівся, і крикнув, наче у дзвона вдарив:

— Гей, люди, лягайте на землю!

За одну мить натовп упав, оголюючи бандитів, і вони, як очманілі, кинулись утікати із цвинтаря.

За кілька хвилин прошумів над нею бій, уламок людської боротьби за щастя, за майбутню пісню людей і навіть за стародавній поетичний відгомін, що згодом перейде на сцени і в книги... І тільки затихли постріли за селом, у селі знову стрепенулися пісні про кохання, розмай-зілля і працю. І знов у цьому вона бачила ходу історії, колесо якої не в силі зупинити ні куций бандитський утинок, ні куці мізки різних батьків, які й досі продавали Україну одразу кільком державам, хоч на словах і розпиналися за її самостійність.

Ці думки снувались під голосну веснянку, що бриніла в широкому танку і в душі, а серце не раз поривалось далеко за село, де й зараз, напевне, Марко б'ється з бандитами. Тільки б живим zostався він!..

Крокове колесо
Вище тину стояло,
Много дива видало.
Чи бачило колесо,
Куди милий поїхав?
За ним трава зелена
І діброва весела.

"І там, куди він пішов, зелена трава, коли б тільки не почервоніла вона... "Крокове колесо вище тину стояло..." Отак, тривожачись, мовчки співає вона про крокове колесо, а він рухає колесо історії. "Любий мій... Ой, що вона, дурна, тільки думає собі?" Крокове колесо-о вище тину стояло..."

— Подобаються вам наші веснянки? — підійшов до неї Зіновій Петрович Гордієнко. Від святешно одягненого бджоляра віяло ранньою пергою і пахощами свіжої землі.

— Чудесні вони, чудесні, мов із дівочої душі вийняті.

— Як славно сказали ви, — здивувався і зрадів Зіновій Петрович. — Вірите, ми їх у Котовського співали! Та так співали, наче самі з весни виходили... Запишете їх на ноти?

— Неодмінно запишу.

— Марко їх дуже любить. Іноді, на самоті, і в сільраді курника їх. Пережитки, як говорить

Безбородько.

— Як тепер Марко Трохимович? — в тривозі поглянула на підкучерявлену бороду чоловіка, в якій, здавалось, неодмінно має заплутатись бджола. Але там не було комахи, а лежав пелюсток вишневого цвіту.

— Вже повертаються хлопці додому, все в акурат, — заспокоїв Зіновій Петрович, а потім посорочи, як умів тільки він, зиркнув на неї. — А тривожитесь потроху за Марка.

— Звісно, тривожусь, — хотіла сказати спокійно, але одразу ж спаленіла.

— Ну, це и добре, доню, — тепло, з лукавинкою посміхнувся чолов'яга. — Може, в свій дзвін ударю і чарку вип'ю на чиємусь аесілли.

— Ой, і що ви говорите? — аж зойкнула вона. Зіновій Петрович засміявся:

— От і спікся на одній щоці один рак, а на другій — ще один.

— Що ви тільки вигадуєте...

— Те, що збоку видно. Та "

Вона не знала, що відповісти, і розгублено опустила голову:

— Ге, що збоку видно. Та не соромтесь. Кашлю і любові не втаїш. І, натрушуючи смішок на підкучер явлену мідь бороди, весело подибав до своїх бджіл.

А увечері до неї прийшов Марко з вишневою гілочкою за церемонією'. Він якось незвично поглянув на неї, незвично посміхнувся, наблизив свої очі до її очей, і вона з лячною радістю збагнула, що перед нею стоїть її доля.

— Які ж ви сьогодні гарні, Степанидо Іванівно.

— Тільки сьогодні?

— І раніше Теж... І стрепенулись ви зараз так славно, як вишенька, що має зацвісти. — Вийняв з-за церемонії вишневу гілочку і поставив у глиняний глечик, де одцвітали блідаві й рожевощокі невістки.

— А нащо ви зломали? — строго очима показала на відчахнуту, з росинкою глею гілочку.

— То вітер, Степанидо Іванівно. Я цвіту не псую. Його теж любити треба.

Марко одразу чогось нахмурився, зів'яв, попрощався й пішов. А незабаром забрів Антон Безбородько. Він побачив вишневий цвіт, ревниво скособочив розпухлі губи, на яких тремтів горілчаній дух.

— Марко приніс?

— Марко, — знехотя відповіла, не бажаючи мати посередника ні в домі, ні в душі.

— Проворний, нічого не скажеш... Не говорив, практично, що цвіт треба любити? — напустив на свій вузький вид жалостивість до неї.

— Казав, — одразу насторожилась вона, а біль ударив під саме серце. — Або що?

— Та нічого такого, — якось таємниче відповів Безбородько, сів на парту, і всі нашиті кишені френча заворушились на ньому, неначе краби.

— Говоріть, коли почали.

Безбородько закинув ногу на ногу, похитав головою:

— Вам скажи, а ви йому передасте, тоді він і дихнути не дасть мені. І так він має роботу: підкопується і під мене, і під мого крамника.

— Слово честі, все буде поміж нами.

— Навіть слово честі? — задумався на якусь хвилину. — Тоді глядіть!.. Недобре кажуть про Марка. Правда, може, це хтось і намарнословив.

— Чи марнослівство, чи правда — кажіть! — наказала вона, хоча й відчувала, як терпнуть ноги, як мліє душа.

— Було б що говорити. Ви бачили наречену Устима Тримайводи?

— На похороні бачила її, — в передчутті чогось поганого мало не зойкнула вона.

— Еге ж, вона там була, гарна така дівчина. Так учора Марко в лікарню завіз її.

— Щось трапилось? — ледве вимовила, а спиною обперлась об шафу з книжками.

— Еге ж, трапилось: дитя має народити.

— Ну, й що?

— Та й нічого, діло житейське. Але чий це буде вишневий цвіт — ще невідомо.

Вона застогнала, почувавши, як на велетенському колесі закружляли і школа, й земля. "Кроковеє колесо вище тину стояло..." — нестерпним болем вривались чийсь голоси... Зупинися ж ти, колесо муки.

І воно послухалось її, але на душі було так, наче туди хто жабу вкинув. Хотілось накинутись на Безбородька, та стримала себе: а що, коли й таке може бути?

— Ви переживаєте? Вам погано? Як ви зблідли! От лишенько! — забідкався Безбородько. —

Не треба, Степанидо Іванівно, так близько все брати до серця. Може, це все й брехня. Чого люди не наговорять. Язика не треба ні позичати, ні купувати.

Він почав шукати воду, а вона, мов підкошена, сіла на стілець. За вікном знову обізвалась трепетна веснянка, в ній було і сподівання любові, і ромен-зілля, і милий, який з'явився ще до того, як закипів корінь любові. Все це було у пісні, але не в неї.

Вона взяла відчахнуту вишневу гілочку і викинула В за вікно.

А через кілька днів у родині Тримайводц вона побачила безщасну матір, побачила й дитя, що буде викованим, тільки без хмелин чуба, Устимом. В честь батька його теж нарекли Устимом. І тоді якась полегкість прийшла в дівоче серце, хоча вона й вирішила більше ніколи не думати про Марка.

Та цього ж таки вечора, коли на леваді приземистий молочний туман вбирив у свою основу срібні місячні оризки вона лицем в лице стрілась на кладці з Марком.

— Ой! — зойкнула з несподіванки, ступила назад і мало не шубовснула в річку.

— Отак і купатись можна, — засміявся і взяв її за руку. — Перенести?

— Перенесіть, — неждано для себе випалила й відсахнулась од Марка, але вже було пізно.

Він, як вітер, підхопив її на руки, під нею гойднулась кладка, схлипнула вода, а над нею у велетенському небесному колесі закружляли зорі. "Так от яке воно, крокове колесо", — завмираючи, подумала тоді, і увесь світ млосно закружляв навколо неї.

Марко вискочив на берег, заглянув їй у вічі, тісніше пригорнув до себе:

— Уже не відпущу!

— Що ви, Марку Трохимовичу! — тільки тепер перелякалася, вириваючись з парубочих рук. Ти одразу стало так страшно, мовби летіла у безодню.

Марко мовчки опустив її на землю, і вона похнюпилась перед ним, наче школярка: боялась його і все одно чекала від нього найкращих слів.

— Степанидо Іванівно, ви знаєте, що я люблю вас? — нахилився над нею схвильований і суворий.

Під кладкою скинулась риба, в лугах озвався деркач, у полях протуркотіла підвода, і зовсім недалеко стрепенулася дівоча пісня, сповнена надії і жалю.

— Справді? — сказала зовсім не те, що думалось сказати в такому випадку.

— Справді. Ви, певне, й не помічали цього?

— Не помічала.

— А я ще в лікарні закохався у вас... Отам зійшлися мій біль і любов. Та, видать, ви анітрохи не кохаєте мене...

— Не знаю, Марку Трохимовичу, — і правду, і неправду, — збентежено сказала вона.

— Я так і думав... Напевне, ви не моя доля.

— Чого ж?... Ніхто долі не вгадає, — тихо заперечила, і він з надією поглянув на неї.

— Подумайте, Степанидо Іванівно, подумайте, зважте, потім скажете... Люблю вас, як душу, — обома руками потиснув їй руку і зник у темряві.

"Чудний який... Чому б іще було не постояти, не сказати якогось слова. Милий..." — Стояла в тумані під зорями, а потім пішла по тій самій стежині, якою пройшов він, думаючи, що не раз наступає на його сліди...

Думалось недовго їй; за один вечір, мов цвіт, розквітло усе те, що збиралося давно. І другого дня вона радісно відчула себе нареченою.

У солодкому тумані, у шелесті найкращих слів і хмелі перших поцілунків промайнули передвесільні вечори. Простеньке, небучне весілля мали одгуляти вони після закінчення учбового року. І от надійшов нещасний день її весілля. В школу до неї під'їхав у англійському френчі і в ще більшому галіфе Безбородько, і вони обоє стали чекати жениха. Але він не приходив. Безбородько красномовно кілька разів стукав нігтем по склу цибулистого, з американського золота годинника, а вона червоніла й полотнола у різних найтяжчих здогадках, вбирала в себе не виплакані сльози, які боялась показати при сторонній людині. І відчувала, що любов її, мов поранена птиця, б'ється в останніх муках.

— Вже і їсти хочеться, а Германа все нет, — показав свою ученість Безбородько. — В Марка все може бути. Я, здається, вам колись натякав... Піду на розвідини.

Обмітаючи двері своїм галіфе, він вийшов з оселі, безнадійно махнув рукою хурщину і зник за хатою. Повернувся обурений і аж зелений од злості.

— Оце розжились, Степанидо Іванівно, на женишка собі! Яке тільки бездум'я погнало вас до шлюбу? Ще до весілля, практично, маєте шанобу, а потім, глядіть, щодня буде бридня! Подумайте: йому корова дорожча кохання. Всього сподівався, а цього — ніколи.

Вона вже нічого не могла сказати, лише німотно, самою скорботою допитувалась у Безбородька: "Що ж і за що таке сталося?" А він, вдоволений своїми передбаченнями, всіма рухами,

кроками, словами, ніби чаклун, кам'янив їй серце, тіло і втискав у кригу, у темінь, де й надії нема на добре передчуття чи почуття.

— Корову ж цієї ночі в якоїсь удовиці вкрали. Вдосвіта кинулась вона, розтелела, до Марка шукати заповоги. А йому що? Весілля в голові? Без ваганини, практично, натягнув, пробачте, штани на себе, нагана в руку і, навіть без сорочки, рвонув по слідах за злодійнею. Та я в такий святковий день свою власну корову подарував би отій дурепі, щоб не відходити од молоді. Так чи є в його розумному баняку і крученому серці хвч якась малозна любові!? — Він подивився у вікно і зловтішне тицьнув пальцем: — Ось, подивіться і погляньте — іде герой, та не з молоді, а з коровою!

Болем вивертаючи очі, вона побачила на вулиці Марка. Але якого? В одних штанях, заляпаний багнюкою з голови до ніг, він поволі вів тельбастьнюку, теж заболочену корову і щось весело розповідав людям, які півколом рухались за ним.

Його веселість громовицею вибиває рештки її любові і переповнює все тіло найгіршими підозрами і риданням. Вона вже не бачила, як щасно, з яким нетерпінням поглянув Марко на її вікно. Не всилі стримати сльози, що одразу бризнули на весільне з ромашками плаття, метнулась по кімнаті, схопила валіску, щось запхнула в неї.

— Антоне Івановичу, благаю, хай ваш хурщик одвезе мене до станції.

— Як маєте ще до шлюбу ось таке шанування, то хай, практично, везе без проволочки, — боком одвернувся од неї Безбородько. Вона зів'яла, чужа серед квітів свого весільного плаття, закапаних не росією, а сльозами, сіла на воза, втікаючи од свого кохання, од своїх найкращих і найтяжчих днів, од того крокового колеса юності, що в кожного по-своєму кружляє...

* * *

І от випадок знову привів її на сліди минулого. Ідучи до брата, вона гадала, що з роками розгубилися всі почуття. Та вийшло не так. Літа як вода, — їм нема вороття. А втрачені почуття, мов птахи, повернулися, закружляли над давнім гніздом, спасаючись заглянути в нього...

"А чому було й не стрітись із Марком? — водночас побачила перед очима і чорнявого, мов надвечір'я, парубка, і літнього, з сивиною чоловіка на костурах... — "Крокове колесо вище тину стояло, много дива видало..." Та, певне, Марку, не стільки ти бачив дива, як саму смерть", — знову пожаліла і своїх молодих років і пошкодувала, що не побачилась із Марком.

XI

Тепер Григорієві Стратоновичу здається, що й серед тисячі людей він розпізнав би кроки своєї Катерини. Своєї!.. Хоча нема в її ході юної легкості, скрадливого чи сполоханого перестуку, але є в ній зворушлива нерішучість, що наче вимовляє, як, завмираючи, спасається і тремтить 'жінка над своїм коханням.

А вона таки й тремтить над ним, вірячи й не вірячи, що і вдовина доля може зустрітись із щастям. Чи не минеться воно, мов нетривка сітка золотого дощу, що не напоює землю, а тільки залишає на ній рясноту сліз?

З темряви печаллю і ніжністю дивиться жінка на свого другого мужа, який інколи здається їй сином. Тоді вдалині оживав перший чоловік, а всю душу охоплювали страждання: чи мала вона право на друге одруження, на другу любов? І навіть п'ятеро дітей, які б гинули на вдовиних достатках, у такі часи не могли захистити її, і ніхто в світі не міг струсонати холодні краплини болю, що обнизували її, як обнизує роса нерозвите дерево. Що ж, інші жінки простіше дивляться на любов, любовці, а вона й досі чаїть у собі почуття провини і перед людьми, і перед Григорієм, і перед першим мужем.

У такі тяжкі години вона себе збоку бачить пересадженим деревом, що й само не знає: чи прийматися, чи всихати йому. Отаке її вдовине щастя, як сонце поза хмарами, і чи довго воно світитиме їй?..

Наполохані думки забігають та й забігають наперед і зупиняються перед тією безоднею, що лякає кожну жінку, яку горе зробило вдовою: чи не збайдужніє, чи не одкинеться од неї друга любов?..

Почуття Катерини в якійсь мірі передаються Григорієві, якого й досі дивує глибока сором'язливість у коханні дружини. П'ятеро ж дітей має вона, але й досі залишилась чистою, мов дівоча сльоза. І ні спалаху, ні тіні жіночої пристрасті чи вдоволення ніколи не побачив у її рухах і на її обличчі. Тільки материнством, тільки ним і в ньому то сумно, то насторожено, то вперто жила вона, і все погане не чіплялось до неї, як болото до білої лебідки. І чого сумніватись тобі? Вже за одні коси, за один голос ти достойна любові, кохання... Вродяться ж такі слова у глибинах людської душі, мов зорі на віях ночі. І хіба це не чудо, що кожен по-своєму знаходить любов і кожен по-своєму кохає?..

Тільки чому в стількох людей кохання так схоже на перелітну птицю: майне крилом над твоєю весною, струсить з того крила кілька світосайних росинок чи сльозин та й зникне за тими обр'яями, де хмари бредуть, мов старці, та й залишить для обіднілої душі життєву необхідність чи життєвий тягар... Щось подібне і в нього було після історії з Оксаною. Але ось негадано прийшла і до тебе твоя запізнана

весна, прийшла несподівано, мов злива, і щедра, мов злива.

Він їхав до Катерини лише з однією думкою: чимось пособити їй, щоб не запухали з голоду діти. Вони одразу потяглись до нього: старшим хотілося якомога більше знати про бої, а менших приваблювали його партизанські цяцьки: автомат, пістолет і німецький кортик.

Катерина ж тоді сторонила від нього, і на її чолі увесь час при ньому вперто і наполохано тремтіли складки. Хоча вона без спочинку вилялася біля свого виводка, важкуватими і легкими руками пригорнула їх до самої душі, сидючи, засинала над ними, та в очах її світилася замкнена жіноча самотність. Він помічав, як ця самотність твердіше окреслювала її повіки, як робила менш рухливими невиважені очі, накладала на обличчя скульптурну виразність. Хоча це було жорстоко, але йому не раз спадало на думку, що Катерина зараз схожа на той образ, який виходить із каменя або входить у камінь, щоб із нього без слів і сліз говорити про людське горе і знівечену любов.

Якось його в Катерининій оселі розшукав скульптор Колісниченко, дебелияга, з стійким розкуйовдженого волосся і бездонними очищами; йому від природи пасувало жити між брилами каміння. У партизанському загоні він почерком розгніваного Мікеланджело зривав залізничні мости і пишався цим руйнуванням, як пишався колись першими творіннями своїх рук, спочатку називав їх геніальними, а далі — бездарними. Тепер у сусідньому райцентрі він мав реставрувати свою найкращу довоєнну роботу: щаслива мати з дітьми над водою.

Війна з-під ніг скульптури забрала воду, осколком скосила голову матері, а осиротіле нерозумне немовля і досі посміхалося довоєнною посмішкою, страхаючи нею людей. Зваживши на час і на зміну своїх смаків, Колісниченко хотів дати інше обличчя матері, і він занадто вимогливо добирав типаж і добрати не міг.

— Ось тобі справжній образ, — показав йому очима на Катерину, яка в напівтемряві босою ногою гойдала колиску, а руками ворожила біля клаптя парашутного шовку, щоб пошити з нього сорочечку.

Колісниченко професійним оком зиркнув на вдову, підійшов до неї, поглянув на її шитво, погмонів трохи, а потім повернувся до столу й тихо, навіть із захопленням, забубонів:

— Божественний типаж! Чи не можна, Григорію, і мені тут квартирантом стати? Ох, і типаж, але, на жаль, не оптимістичного звучання, а це — недолік. Бачиш, як тіні і складки підрізали її життєрадісність, сміх.

— А тобі після такого лихоліття неодмінно треба на камені різати материнський сміх? — обурився він. — Саме такий образ і зачепить за живе людей, які пережили війну. Чи тобі й твоїй спілці потрібний відомчий ентузіазм і плакатна посмішка?

— Це ти вже загнув, братику, не читаючи статей деяких мистецтвознавців. Вони, живі, хоч і рідко посміхаються, та з мертвого каменя вимагають побільше сміху, — розреготався Колісниченко, потім замислився, знову підійшов до вдови і, придивляючись до неї, почав допомагати шити сорочечку немовляті...

Скульптор таки послухався пораті і не помилився, не помилився й він, повіривши, що Катерина його суджена.

А почалось воно зовсім несподівано й просто. Якось надвечір'ям, коли сонячні відблиски прокладали на морській зелені небосхилу золоті мости, він від партизанамірошника привіз пошивку муки, що пахла і гвоздями, і теплом млинового каменя. В сінях, скидаючи її з плеча, побачив на порозі Катерину, вірніше її розплетені косища і дві завислі сльозини в нерухомих очах. Оті дві коси, дві сльози і стали містком до великого кохання. Слався цей місток неймовірно швидко, як усе швидко робиться у війну.

В передосінній вечір він пізно повертався з наради. Сонне село так тремтіло в тихому місячному сяйві, що здавалося, наче хати, і сади, і журавлі потроху переходили з одного місця на друге. Він любив цю мінливу таємничість вечорів, коли розпухлий соняшник місяця осипав і осипав своїм химерним цвітом усе, що знаходилось під покрівлею неба.

Біля плоту, по якому плелися з цвітом і плодами гарбузиння й тичкова квасоля, він побачив Катерину. В сполоханій грі тіней і проміння вона здавалась висіченою з каменя, і тільки в очах її тремтіла місячна роса. Жінка почула ного ходу, тісніше притулилась до тину, а він збентежено зупинився напроти неї. Чомусь здалося, що такий самий вечір і така сама зустріч з Катериною вже були в нього. В тиші він чув, як гупало його серце, але стояв, наче заворожений, без жодного слова і руху.

Нарешті Катерина у благанні підвела руки, і він побачив, як у її очах з місячної роси набиралися сльози.

— Що з вами, Катерино Павлівно? — запитав, наче прокинувся од сну.

— Григорію Стратоновичу, — боляче заклекотав її голос, мукою узялось її привабливо

заокруглене обличчя, — вам треба їхати од нас.

— Їхати? — підсвідомий страх зчавив його серце і почав руйнувати в душі виплекану за останні дні радість. — Я вам надокучив?

— Не надокучили, — запнулася вона, — але так треба...

— Чому?

Вона опустила важкуваті руки, одвела од нього погляд і ледве чутно промовила:

— Бо я соромлюсь вас, а це вже недобре.

— Невже соромитесь? — він чогось аж зрадив.

— Хіба ж не видно?.. Не можна вам і вдові бути під одним дахом, — печаллю, тривогою і хвилюючою жіночністю обрисувались її повні трепетні уста.

І його потягнуло до них, потягнуло до її важкуватих рук, що безвільно звисли донизу, до її плечей, до стану. Він, здається, лише тепер збагнув, скільки прекрасного є в жінці.

— Ви боїтеся поговору? — запитав хрипко, вже розуміючи, що не може жити без Катерини, без її очей, її уст, її брів і ось цих сонних грудей, на яких так добре лежати дітям.

Вона похитала головою:

— Ні, поговору я не боюсь. На мене ніхто ніколи не тицяв пальцем.

— То чого ж ви? — їв нього, як у неї, глухішим стає голос.

— Так ліпше буде, — підвела на нього правдиві і скорбні очі, з яких от-от мала обірватись місячна роса чи сльоза.

Він рукою хотів торкнутись до них, але жінка, не зрозумівши його, поточилась назад, обдала його теплою хвилею кіс, що якось одразу темною повинню впали їй на стан, місяць заграв на тій повені, і він руками, душею потягнувся до цієї повені...

"Дві коси, дві сльози", — і зараз у думці, наче вірш, повторює Григорій Стратонович, а сам відчуває, як жінка у ваганні зупинилась біля церковних дверей" як з темряви приглядається і надивляється на нього. А він робить вигляд, що прикипів до книжки, бо хіба ж не приємно, що такі очі вірними зорями тягнуться до нього, наче моляться на такого вченого чоловіка.

І при згадці, що Катерина вважає його дуже вченим, він мимоволі починає посміхатися.

— Григорію, ти кому посміхаєшся? — низинно, з незбагненними переливами клетоту й дзвінкості питає вона. Щось є в її голосі і від хвилі, що плещеться-схлипує, і від співу, коли він замирає. Йому здається, що Катерина не говорить, а творить свою мову, бо ніколи не вгадаєш, які звуки проб'ються в її наступному слові. Він був закоханий і в її голос. Часто, прокидаючись уночі, йому хотілось розбудити дружину, щоб почути її нерівний співучий клекіт. Навіть сміх у неї — незвичайність: кожного разу бринів інакше. Інколи, одриваючись од зошитів або книг, він прохав її:

— Катерино, засмійся.

— Ти що, Григорію? — дивувалась вона, а в очах займалися такі загадкові вогники, які теж здавалися відкриттям, але й страхали його: що іще нерозгадане таїться у них?

— А тобі шкода засміятись?

— З якої б радості?

— З тієї, що є такий сміх на світі. — І справді, мав насолоду від нього і від тих двох борозенок, що від підборіддя вибігали на щоки, і дивувався, чого не подарує вигадлива природа людині в свою добру годину творчості...

Григорій Стратонович підводиться з обсмаленого стільчика, радо йде назустріч дружині.

— Питаєшся, кому посміхався? Відгадай!

— Де вже мені відгадати, — простягає до нього важкуваті й такі милі руки, але одразу ж боязко опускає їх донизу — згадує, що в церкві.

— Посміхався твоїм думкам.

— Моїм думкам? — Подивом озивається не лише клекіт голосу, а вся її глибина. — Хіба ти чув, коли я увійшла?

— Аякже! Ще чув, як ти з землянки виходила, як вулицями й завулками йшла.

—Знову насміхаєшся, — закохано і вдячно дивиться на свого мужа і не вірить, що він назовсім її. — Але скажи по правді: чув, як сюди прийшла, як дивилась на тебе?

— Звісно. Як я міг не почути такого?

— І прикидався? — більшають її очі, що в темряві здаються чорними, а насправді вони ясно-ясно зелені, як весняні листочки, зволожені росою, соком і краплинками сонця.

— І трохи прикидався.

— Он ти який! — так нижчає її голос, що він, здається, бринить в усьому тілі, як гудіння у дзвоні.

— А про що ж я думала?

— Про те саме: що маєш дуже вченого чоловіка. Вгадав? — сердечно сміється він.

— Таки вгадав, — чудується Катерина, чу дуються соковиті, переповнені зморшками уста, молодиця красиво підводить угору повне округле плече. — І все насміхаєшся наді мною?

— Тільки трошки, бо твоє непорозуміння про мою ученість недовчену приносить мені одну приємність. Я теж падкий на шанобу, наче муха на мед.

— Смійся, смійся. А мені, буває, аж страшно стає, що ти так багато знаєш, а я нічого не варта, — припала чолом до його плеча, і тепер він уже на хвилюк здається їй не сином, не мужем, а рідним батьком, до якого було так хороше притулитися головою.

Григорій поклав руку на хустку, з-під якої вибивався пахучий сніп волосся дружини.

— І про себе, і про мене вигадуєш по доброті своїй... Що я? От мене вчили учителі! То справжні були праведники в будьонівських шапках! — обвів поглядом святих. — Спасибі їм, що людиною зробили мене. Де вони тепер?..

— І ні про кого з них не знаєш?

— Світ великий, дороги широкі. Розійшлись по них мої праведники, тільки про двох і знаю: один командував дивізією, а тепер після важкого поранення працює головою облвиконкому, а другий робить аж у ЦК.

— Ти б хоч написав їм.

— Незручно, щоб не подумали чого...

— Отаким точнісінько Іван був: усе міг. а тримався у тіні, щоб люди не подумали чого. А цим, Григорію, і користуються різні хамуваті пролази... Вони й на стіл вилізуть, щоб себе показати.

— На стіл ще не біда, а от коли вони в душі влазять і починають їх толочити... Ну, як у тебе справи по відділу будівництва і реєвакації з богоугодної дзвіниці?

— Ми вже зовсім перебрались у землянку. Зовсім! — радісно і журно посміхнулась Катерина.

— Та що ти!? Коли ж встигли? Там хтозна-яке безладдя творилося, — здивувався Григорій Стратонович.

— Для тебе усі-усі старалися. Навіть найменший не писнув, ніби розумів. Ходімо ж, подивисься.

— Спасибі. Ходімо. — Він хоче пригорнути дружину, але вона відхилилась: Григорій знову забув, що знаходиться в церкві. — І як тобі нова оселя?

— Нічого. Стеля над головою є, тільки все одно капає з неї. — Згадалась та, вже продана, хатина, яку добрими зеленими руками, неначе колиску, погойдували ясени. І стало жаль і давньої оселі, і ясенів, мов близької рідні.

Григорій Стратонович бере автомата, розбухлого портфелика, задмухе світло й плечем в плече йде з дружиною, яка одразу ж притихла — лячно стало в темній церкві. Надворі аж зітхнулося з полегкістю, і вона притулилась головою до мужа.

— Це що за ніжності перед самою дзвіницею? — забурчав наче невдоволено, зупинився, поцілував дружину, а вона зітхнула. — Чого ти?

— Боюсь, що спливе оце, наче сон, — сумовито призналась вона й притулилася до нього, руками охопила його плечі, а свою голову опустила мужу на груди.

— Ну, що ти, кохана! — До його любові приєднався і жаль: — Навіщо тільки сумне бачити попереду.

— Бо так воно часто й буває в житті. Надивилась я на це, Григорію; спочатку вуркотіння й любові, а далі — чого не буває: байдужість, неприязнь чи й сльози.

— Хай ні одна не проллється у тебе, — обома руками підвів її голову й поцілував очі, брови, міжбрів'я.

— Милый мій, милый, — заклекотів її голос, і вона тепер уся стояла перед мужем, як саме кохання.

— Отак і забулись про вхідчини, — напівжартівливо промовив він і поглянув на дзвіницю. — Може, з такої історичної нагоди вдарити в усі дзвони? Хай сходяться до нас добрі люди.

— А чим ти їх будеш частувати? — набігла тінь на прояснене обличчя Катерини. — Хоч би хлібина чи якийсь кришеник сала був на столі.

— Так зате ж картопля є! А сіль яка? Чого печалитись? В лісах це здалось би розкошуванням! То вдаримо в дзвони? Я вмю! Хлопчаком не раз вителенькував усячину. Сам дяк мені за це вуха обривав, але й хвалив за талант. — Григорій Стратонович насправді підійшов до дверей дзвіниці, але Катерина обхопила його по-чоловічи міцними руками.

— Досить. Іноді ти буваєш наче дитина.

— От і розберися, що ти за одно! — сказав ніби з образою. — То вченим величаєш, то докоряєш дитячим розумом. Коли ж ти правду мені говориш, а коли і лукавиш?

— Люблю тебе, — тихо загуділа у відповідь.

— І зараз викрутилась, — провів рукою по її міжпліччі, що різкуватою лінією вигиналось до

стану. І стегна різкувато виділялись у жінки, неначе одштовхувались од стану, але вся її постать була сповнена такою своєрідністю і жіночою принадою, що мало хто не заглядався на неї. Григорія це радувало, але іноді й бісило, коли чиїсь очі більш звичайного паслись на постаті дружини.

Коли подружжя підійшло до землянки, там саме погас вогник, зате зчинився неймовірний шарварок.

— Що тільки ці пустотники витворяють!? — стривожилась Катерина.

— Напевне, у піжмурки почали гратися, бо воля: ні мене, ні тебе нема.

Але невдовзі у віконцях знову блимнуло світло, поколивалось якусь хвилинку і погасло.

— Діти, що ви тільки робите? — гнівно стала на поріг Катерина.

— А ми нічого, мамо, не робимо! — одразу ж загомоніло кілька голосів. — Засвіtimo каганець, а він гасне, засвіtimo, а він гасне, бо з стелин вибивається вітер і хукає на світло, — показали і губами, і коловоротом рук, як вітер задмухує спіпачок.

Катерина сама засвітила мигунець, але вітер одразу ж вигнув пелюсток вогню донизу. Жінка мовчки, з докором, подивилась на стелю, прикрила дражливе світло рукою, перенесла в інше місце. Тут менш віяло, і вогнищ, здригаючись, почав освітлювати бліді, але веселі обличчя дітвори і вогке убожество землянки, яка на сьогодні вважалася мало не розкішшю.

— Гарну маємо оселю. — Григорій Стратонович, приховуючи посмішку, серйозно розглядається довкола. — Навіть піч є, і запічок, і лежанка, тільки пашні нема на печі. Ну, діти, як вам тут живеться?

— Добре, тату! Страшно добре! Мама навіть до картоплі уволю хліба дала! О! — різними голосами закричала з усіх закутків дітвора.

— От яка у нас сьогодні щедра мати. Почубитись на новому місці ще не встигли?

— Встигли, тільки трошки!

— Василь мені головиць дає! То дайте йому бобу, — заремствував малий Степанко.

— А чого ти без мами лізеш до хліба? їв же сьогодні, як молотник! — баском гримнув Василь на нерозумного братака.

— Зараз, діти, іще поїсте, — посумнілим, з усмішкою Поглядом перелічила дитячі голівки.

На застеленому свіжою полотняною скатертиною столі з начищеної гільзи снаряда ніжно проглядав пучок сонних, ще запечатаних підсніжників і гілочка ліщини, вкрита вже розпухлими сережками. Це були перші весняні квіти. Вони одразу нагадали Григорію і дитинство, і партизанські весни, коли вісники їх — підсніжники — проростали між гільзами патронів чи стояли в гільзі снаряда у його землянці.

— От і дочекались весни, — підніс квіти до обличчя, вдихнув їхній свіжий земляний повів. — Хто назбирав?

— Я, тату, — обізвалася зеленоока, як і мати, Люба. — Це для вас, бо ви їх любите.

— І не побоялася в ліс піти?

— Ми з сусідською Ольгою бігали. В озері під берегом шуку побачили, велику-велику, — розвела ручатами. — Очі в неї були наче квасолини. Вона мало до самої кладки не підпливла. Отам біля озера і назбирали квітів.

— Спасибі, доню, — притулив до себе дебеленьку, вилицюватеньку десятилітку, яка вже три дні не могла натішитися своїми новими чобітками і де треба й не треба хвалилася:

— А в мене обновка, тато купив.

Повінь добрих почуттів затоплює душу вчителя, коли він чує, як довірливо тупиться до нього дитина. Але на цій світлій радості нема-нема та й озветься болем холодна краплина: до цього б гурту хоча б ще одно дитя. Але на це поки що не має він права.

— Діти, і в мене є для вас гостинець! Вгадаєте? — приглушує сумну росину.

— Цукерки? — першим закричав малий Степанко.

— Не вгадав. Хто далі? — заохочував Григорій Стратонович, трусячи обстріпаним портфеликом.

— Булка!

— Де вона тепер візьметься? — розважливо заперечив найстарший, одинадцятиліток Володимир, такий самий великоокий сміливець, яким був і його тато.

— Цукор!

— Кислиці!

— Яблука!

Григорій Стратонович, надавши обличчю таємничого виразу, розщербнув портфелик, і в землянці одразу стало тихо.

— Ось що! — вииняв грубу і чисту, як сніг, четвертинку сала, а діти аж заплескали в долоні. —

Зараз і в нас буде королівська вечеря. Знаєте, як вечеряли королі?

— У них було багацько пундиків, м'яса і продуктів, — обіззався Василь.

— Правильно, Василю, у них було багато пундиків, м'яса і... печеної картоплі.

— І в нас є печена картопля! Чуєте, як пахне, — подав голос Степанко, який і справді повірив, що королі ласували печеною картоплею.

— От і будемо їсти її з салом. Так навіть не кожен король вечеряв. Правда, діти?

— Правда, тату! — засміялася дівтора.

— А зараз мерщій сідайте мені! — і поклав у глиняний полумисок своє добро.

Діти так дивилися на цей шматок, наче перед ними лежало якесь диво. Мати подобрілими очима спостерігала за цією сценою, а коли малеча обліпила стіл, крадькома шепнула Григорієві:

— Люблю тебе.

— Справді? — лукаво поглянув на дружину.

— Дуже! — мало не застогнав її низький з незбагненим клекотом і дзвоном голос.

— Що ж, і це непогано, коли любов переходить в нову оселю. Хай вона без хліба, зате з любов'ю.

— А ти ж мене? — куточком ока зиркнула на дітей, чи не чують їх. Але дітям уже було не до батьків.

— Та не без того, — запишався чоловік.

— Противний. Чогось кращого не міг мені сказати на вхідчини?

— І тут скажу: ти найкраща!

— Чогось боюсь за тебе, за нас, — одразу ж зболісніло і з ледь помітними вилицями, хороше заокруглене обличчя, де справді зорями сяяли правдиві весняні очі.

— Та що ти, Катерино? — любить її крупним розламом брів, її очима, що раз од разу міняють свій колір. — Чого тобі боятися?

— І сама не знаю, щось тривожить і тривожить. Іноді так затремчу, немов росинка; навіть оглянуся, чи не сідає біля тебе передвістя біди.

— От цього я вже не хотів би чути в новій хаті.

— Проклятий Поцілуйко отруїв моє щастя, — трагедійно зламалися брови у жінки.

Григорій Стратонович спохмурнів:

— Щастя само ніколи не ходить. Недарма кажуть: з щастя і горя вродилася доля.

— Та чи не досить нам, Григорію, і горя, і нестатків і поцілуйків?

— Все це минеться, серденьтко, бо воно не сутнє, а перебутнє.

— Утішаєш мене?

— Ні, свято вірю в це. Зломимо фашизм — доберемось і до нестатків. Прийде час — і не над хлібом сушитимем голови... Будем думати, як їм розумнішими ставати... А поцілуйки що? Гриби-поганки. Виприщило їх на здоровому тілі, поки ми боролись за все краще, виприщив їх бруд пережитків і війни, то й знесе, мов бруд.

— Чогось довго не зносить його. Навчилися ж деякі людей не любити, а сліпити. З тою анонімкою все уляглося?

— Як же інакше могло бути?

— Могло бути й інакше. Скільки скубли тебе через першу, — провела рукою по його чуприні.

— І нічого не вискубли, бо у нас нема зерна неправди за собою.

— Так бачиш, яким дідьком кривда шипить. Спочатку від тих обмов навіть смішно і дивно було.

А тепер — страх огортає. Хоч би подивитись збоку на того біса, — позлішало її обличчя і навіть брови позлішали. — Що він за одно і на кого схожий?

— На людину скидається, в свиню ж переродився. А свиня навіть у церкві баюри шукає.

— Це правда, — метнулася до печі, шаріючи, заметушилася біля неї, проворно поставила вечерю на стіл і знову до свого мужа, притулилась і посміхнулася йому. — Але ніяк не збагну, де ти міг сало дістати?

— Де? Партизанська кмітливість, — посміхнувся, а очима запряв на дітей, мовляв, не розпитуйся при них.

Після вечері Григорій Стратонович зібрався до церкви, де лежали всі його книги.

— Знову до богів і Шекспіра? — з жалем запитала Катерина, коли вони східцями піднялися нагору.

— Знову ж до них.

— Скоро прийдеш?

— Попрацюю ще трохи, поки дівтора посне, а потім і до тебе, коли не надокучив.

— Тільки не барися. Чуєш? — обвилась, обплелася навколо мужа, наче входячи в нього.
— Постараюсь. Яка ти міцна!
— Ти ж мене землею називаєш.
— А чим твої коси пахнуть?
— Вгадай.
— Моїм далеким дитинством... Нагадують матір, коли вона була ще молодою... коли сади і люди не горіли в огні.
— Ой... І не згадуй усього...
— То чим пахнуть коси?
— Любистком.
— Значить, угадав: моїм дитинством пахнуть вони. Дурний у тебе чоловік?
— Найрозумніший, найкращий, — загуділа вся, неначе мідь. — Невже так можна вік прожити?
— знову вгору поглянула щастям, довірою, коханням;
Григорій нагнувся над нею, поцілував.
— Гляди, ще діти повиходять, а ми стоїмо, як молодята.
— Справді, вже й не можна так, — здивувалась і посмутнішала Катерина. — Боже, коли є щастя в світі — це ти, — обіймаючи, не випускала його. А скрипнули двері землянки, вона одразу ж відхилилась од мужа. Прощаючись біля двох стовпчиків, де колись має бути хвіртка, запитала: — А все-таки, Григорію, де ти сала дістав? У тебе ж ні копійки за душею не було.
— Так душа була.
— Таїшся?
Григорій Стратонович загадково посміхнувся:
— Я ж тобі казав, що виявив партизанську винахідність.
— І як ти її виявив?
— Ох, жінко, добираєшся ти до моїх найбільших секретів. Сваритися не будеш?
— Ну, що ти!
— Тоді слухай: сьогодні я заглянув у потайничок отця Хрисантія, де лежить його випивка і закуса. Скажу тобі — приємне видовище побачив.
— Григорію, ти поліз у потайничок? — непідробний жах забився на її обличчі.
— А чого ж і не полізти, коли така причина була? — засміявся чоловік. — Хіба погане сало роздобув? Понюхай тільки, як воно пахне!
— Ти ще й смієшся? — заклекотала докором і прихованим обуренням. — Ні, ти жартуєш! Це ні в які двері не лізе.
— А в царські врата й полізло.
— Ну, ніколи не надіялась на тебе, — притиснула руки до грудей.
— От і скажи тобі правду, а ти й почнеш ремствувати на чоловіка. Отець Хрисантії сам кілька разів набивався, щоб я щось узяв на вхідчини з його потайника.
— І сьогодні казав? — на вищих нотах затремтів голос Катерини.
— І сьогодні. Але я вагався. А ввечері таки перемогла спокуса. Та не журися, отець Хрисантії людина далекоглядна, розуміє, що йому з партизанами краще жити в злагоді. Переживеш моє гріхопадіння?
— Ох, не подобається воно мені. А ти ніскілечки й не журишся?
— Ані на макову росину. То й бувай. Я скажу отцю Хрисантію, як ти побиваєшся над зменшенням його продуктово-горілчаної бази. Старий розчулиться і в ризниці хильне за здоров'я раби божої Катерини і усіх її нащадків.
Дружина, розпогоджуючись, засміялась:
— Невже він у самій ризниці п'є?
— І в ризниці, й у вівтарі. І навіть з пляшки не соромиться дудлити. Тоді булькіт і щасливе чмокання так підіймаються до самої бані, що прокидаються наполохані горобці. Отець Хрисантії говорить, що це, може, і святий дух має крилами. Він чоловік не без гумору.
— Такий, як і ти. Чекаю ж тебе.
— Лягай спати, — навихалася за день...
І коли він вийшов на вулицю, і коли підходив до церкви — увесь час чув, що навколо нього витає її любов. Простягни руку — і доторкнешся до цього дивного снування.
"Земля!" Як це слово пасувало до Катерини, до її весняних з темними крапинками очей, до голосу, до постаті. Ні в житті, ні в одній картині від епохи Відродження і до наших днів не зустрічав чогось подібного. Родена, тільки Родена треба для такого образу! Хоча, може, комусь вона буде здаватися самою звичайною жінкою. Але це тому, хто не знає її, хто не вміє бачити усіх таємниць

людської краси, а бачить її лише на обмеженій площині, що зветься обличчям. Ця площина в його Оксани була правильнішою, досконалішою, але хіба вона може витримати будь-яке порівняння з його Катериною?

Отак і йде людина в м'якому стеливі кохання, ясниться посмішкою. І не тільки погляд жінки, але й добрі, в скорбі й турботах людські очі сяють йому, дарма що в світі є війна і поцілуйки.

Коли він увійшов до церкви, там в напівтемряві велетенською птицею наполохано заметушилась кордубата постать отця Хрисантія.

— А, це ти, чадо многодумне, — заспокоївся отець Хрисантій. — Що на фронтах?

Григорій Стратонович міцно стиснув розчепірені пальці:

— Добираємось до самої голови гадини.

— Гарно сказав, гарно. А про мого сина часом нічого не чували?

— Не чув.

— Жаль, — похитав головою отець Хрисантій, а на його ніздрястому обличчі заграла посмішка.

— А що таке?

— Достойне чадо! Одержав богоугодний орден — Олександра Невського. — От я і прийшов сюди воздати за нього хвалу Всевишньому, — отець Хрисантій потягнувся вгору всією своєю незграбною постаттю, рясні рукава його рясни опустилися вниз, оголяючи ту задичавлену волохатість рук, яка наочно підтверджувала небогоугодну істину про походження людини.

— У вас, панотче, мало не щодня знаходиться привід заглянути у свій закапелок, — засміявся Григорій Стратонович.

— У такий біблейський час живемо, чадо, — повчально прорік отець Хрисантій.

— Може, в історичний?

— Для вас історичний, для мене — біблейський — різниця світоглядів, як пишеться тепер. Іноді собі зручно і мислю ясно: от-от підуть пророки по землі.

— Що ж тоді вони з вами, отче, таким многогрішним, зроблять?

— Смирено в роботі серця буду уповати на милість божу. Пітіє хмільне — це не первородний гріх, — безжурно відповів піп. — Омиємо, Григорію Стратоновичу, достойну нагороду мого чаду ні?

— Не можу, панотче.

— Гординя обуяла, Григорію Стратоновичу. А я приложуся, бо маю свято в душі своїй.

— Так для чого ж тоді чреву догоджати? — насмішувато поглянув на отця Хрисантія, якому вже не терпілося заглянути в свій закапелок, і він тягнувся до нього всією ряснотою свого тіла, особливо підкуцьорбленим носом, на якому аж вигравали великі, чутливі до трунку ніздрі.

— Гріх іде не в уста, а з уст, — рішуче махнув рукою і пішов у ризницю. Незабаром щось у ній забряжчало, клокнуло й забулькало.

А Григорій Стратонович біля дверей у подиві почув кроки своєї Катерини.

— Що серденья? — посміхаючись, пішов їй назустріч.

— Як у тебе холодно, — аж затремтіла, кутаючись у теплу хустку. — Бр-р-р...

— Оце й усе, що мала сказати? _

— Ні. До тебе приїхав якийсь чоловік яга. Дуже хоче побачитися віч-на-віч з тобою.

— А у мене хіба сьогодні приймальний день.

Катерина засміялася:

— Диви, який бюрократ, і в церкві не приймає.

— Звідки ж той чоловік і чого?

— Наче з району. Тобі гостинця привіз: кілька дощок, щоб встелити в землянці долівку, і аж цілий кулик борошна. Я не хотіла брати, так він сам дошки скинув біля порога, а муку заніс у землянку.

— Щось це не подобається мені, — одразу насторожився, нахмурился вчитель.

— Може, він твій партизанський побратим? Хіба знав би хтось із чужих, що тобі дошки потрібні?

Григорій Стратонович задумався.

— Може, й іак. Який він із себе?

— Довготелесий, білявий і наче розгублений, бо погляд якимось не тримається середини: то вниз вигинається, то поверх вій вислизає.

— Чом не картина!? Одразу негідника намалювала, — здивовано хмикнув Григорій Стратонович. — такою парсуною, після твоїх слів, ніколи і ніде не хотілось би зустрітись.

— Вид багато що може сказати, але не все. Хай приходить до тебе цей чоловік?

— Де він?

— Біля дзвіниці очікує. Зі мною чогось не хотів заходити.

— І це не подобається мені.

— То кликати його?

— Що ж, клич, а сама йди спати.

— То й пішла, коли надокучила. — Освітила своє і його обличчя усмішкою. — Ти ж не барися.

— Забирає з собою частку його радості.

Знову заскрипіли церковні двері. З темряви повільно вигнувся довготелесий чоловік. На його стовбуристій шиї незграбилась невелика з укороченим підборіддям голова, яка наче опасалась вибитись за межі нерівно роздутої шиї. Коли він підвів тонкі ліплені повіки, в очах недобре заколивався "одсвіт хиткого світильника, і вони з цим одсвітом так забігали, наче хтось підворушував їх на невидимому решеті.

Якби з мальованого пекла знагла відслоївся якийсь присмалений чорт і присунувся до Григорія Стратоновича, він, певне, менше здивувався б, ніж зустрічі з довготелесим.

— Це ти!? — не вірячи собі, запитав учитель, і його потріскані уста здригнулись, обурились і скосбочились од безмежної огиди.

— Це... я, — так, ніби не вірячи, що це він, сказав довготелесий, мертвно ступнув ще крок і завмер в одубінні, а на його броватому, з жмаканцями під очима обличчі туманом проходить приниження, прохання, ніяковість, впертість й острах. Невірне світло, здавалось, вихопило це обличчя з темені зіпсованого екрана, мінило його і вганяло в зіниці не тільки зловісний мерехтливий одсвіт, але й кіптявість, скупчувало її під повіками, на яких, коли вони опускались, теж тремтіли страждання і острах.

— Як же ти посмів прийти до мене? — переходить на шепіт Григорій Стратонович, а стиснута в кулак рука сама потягнулась до серця, зчавлюючи біль і гнів. — Як ти насмілився... нечестивцю? — насилу стримує себе чоловік.

Обличчя довготелесого ще більше сіріє, і на ньому виліплюються три вирази: муки, прохання, каяття. Він теж прикладає руку до грудей, і його розчепірені пальці кліткою впиваються в серце, а зібгане тонкогуб'я сіпаєть. пересмикується і не може чи спасається зронити перші слова, але ось вони зриваються й спочатку риплять, мов стара хвіртка у темряві, а вчитель одразу ж відгортає їх рукою:

— Іди, потворо. Не доводь до гріха — мій автомат ще при мені, — кивнув головою на поставець.

— Григорію Стратоновичу, вбивайте, але вислухайте великодушно, — як умієте ви. — Слова довготелесого, здається, народжуються у темряві і падають у темряву. Він, прокашлюючись, вивільняє голос від хрипу, а сам гнеться, перехитується, оживає і в'яне, ладен от-от розпластатися перед вчителем. — Дітьми своїми, чим хочете, благаю — прийміть мою муку і не дайте загинути, людині... Моє дурноголове засліплення принесло вам прикrostі і навіть горе. Але дайте покаятись мені.

— Ти, Поцілуйко, й винитись прийшов?! — щиросерде здивувався і навіть оторопів Григорій Стратонович. — Та що це? Хіба в тебе не замулилась до решти совість?

— Вірте не вірте, а виходить... не зовсім... Каяття тепер поїдом жере, доїдає мене. — Поцілуйко до болю натиснув кліткою пальців на серце, бажаючи показати, як його з'їдає гризота. Але в цьому русі Григорій Стратонович безпомилково вловлює фальш, і насмішка викривлює його припухлі уста:

— Що ж, непогане для цього місце знайшов, — перевів погляд на картину пекла. — Хіба ж хоч одному твоєму слову можна вірити? Хіба ти і зараз не звиваєшся всією хитрістю і підступністю?

— Ваше право і ваша воля не вірити мені, але я теж колись не був таким.

— Охоче вірю, що мати породила тебе схожим на всіх дітей. Це була заслуга матері. Як вона, сердешна, десь, уповала на своє дитя, коли годувала його молоком, як надіялась, що її нащадок людиною піде між людьми, а він виріс і свинякою втерся в життя.

— Це зробила війна, будь вона тричі проклята! — заволав Поцілуйко, одірвав руку від серця, підніс її до уст і окам'янілого носа. — Як я ненавиджу її!

— Багато чого можна звалити на війну, та не її вина, а навіть заслуга, що вона розкрила твою каламутну душу. Хай люди обходять її, наче помийницю.

— До війни у мене, Григорію Стратоновичу, не було... теє — каламуті. В мене була, так би мовити, голуба біографія, без жодної плямочки, без жодної цяточки.

— Навіть без цяточки? — В учителя розгонисте злетіли брови на чоло, і згадалось, скільки ж неприємностей було в нього зі своєю біографією. — Якими ж ділами, подвигами вона голубіла у тебе?

Поцілуйко випростався:

— Пильністю, любов'ю до Радянської влади. — Хотів сказати з достоїнством, але самі слова не послухались його й прошелестіли зліченою, нікчемною скоромовкою.

— Ох, і нахаба ж ти! — знову обурився Григорій Стратонович. — Яке ж ти маєш право говорити

про любов до Радянської влади!? Це ж блюзнірство, святотатство!

— Ні, це любов, — уперто сказав Поцілуйко. У вирази муки, прохання і каяття вплелася злість, а вкорочене підборіддя і жирова дужка під ним нервово затіпались.

— Хоча б у церкві не брехав. Пам'ятаєш, як у сорок першому році я відшукав тебе в потаємному закапелку?

— Пам'ятаю, — здригнувся і похнюпився Поцілуйко.

— В цей найтрудніший час для Радянської влади ти став не воїном, а приймаком, і площа твоєї любові рівно обмежилась площею твоєї шкіри. А Радянська влада, надіючись на Поцілуйка, залишала його для підпілля, не для приймацтва. Так утоптав ти в багно свою голубу анкету!.. Мовчиць? То я ще дещо нагадаю. Пам'ятаєш, як ми з комісаром допитувались у тебе, де закопана зброя, що залишилась для підпілля? "Не знаю", — скриводушничав ти. А коли приперли тебе, що сказав? Зброї не віддам, бо мені після війни треба за неї буде відчитуватись перед райкомом. Ти думав про паперові відчити й тоді, коли найкращі люди відчитувались кров'ю і життям. Ми викопали кулемети і гранати, а ти плакав над розритими ямами, немов над покійниками, голосив, що не зможеш по формі відчитатися після війни. Партизани тоді сміялись і плювали на тебе... Чого ж ти хоч тоді не пішов з цією ж зброєю бити ворога? Чому?

Поцілуйко обвів язиком смагу на устах і не сказав, а знову заскрипів:

— Чому не пішов?.. Бо ваш партизанський підрозділ, пробачте, був самочинним.

— Як це самочинним? — не зрозумів Григорій Стратонович.

— Ви самі, стихійною масою, значить, організували його, без ніякого розпорядження, без ніякої вказівки. В той час я не міг довіритись стихійному руху, бо маса — це маса...

Григорій Стратонович оторопів:

— Скажи, Поцілуйко, чи це ти від хитрості, чи від страху став дурноколінним?

— Добивайте, Григорію Стратоновичу, — ваше право. В тодішній ситуації і найрозумніший ставав дурним наче пень. Одурів і я. Гадав, що збережу себе, а досвідчені кадри будуть потрібні країні. Ну, й дух сміливості покинув мене, дух зневіри потягнув у болото, я став боязливцем, але ж не зрадником... Од вас, тільки від вас тепер залежить моє життя, моє майбутнє. У мене ж діти є. Без матері лишилися... померла цими днями вона... перед смертю сказала, щоб я прийшов з каяттям до вас. І от я падаю ниць перед вами. — Він справді в благанні опустився на коліна й схлипнув.

На чиє серце не діють покаєння, сльози, слова "діти" і "мати"? Подіяли вони й на Григорія Стратоновича. Він підійшов до Поцілуйка, взяв його за ту саму руку, яка за війну не доторкнулась до зброї, але яка тепер стільки зробила йому зла звичайнісінькою школярською ручкою.

— Устань! Я тобі не бог і не суддя.

— Не встану, Григорію Стратоновичу. До ранку, до свого судного дня простою, умру отут, інфаркт схоплю, — схлипнув і прикрив очі рукою Поцілуйко. Було схоже на те, що він насправді зможе отак простояти цілу вічність.

— Чого ти хочеш од мене?

— Простіть мою злобу до вас, пролетіть, як говорилось колись, мої навети.

Григорій Стратонович похитав головою:

— Гаразд, Поцілуйко, якщо ти щиросерде покаєвся, постараюся не мати великої злості до тебе, постараюся видерти з серця те лихо, що ти приніс мені, моїй дружині, моїм дітям. Тільки більше нічого не вимагай. Іди від мене і не попадайся мені на очі. Хоч це ти зможеш зробити?

— Для вас усе зроблю, Григорію Стратоновичу, сиру землю гризтиму! — підвівся Поцілуйко, і його сльоза впала на руку вчителя, той здригнувся, витер її об шинелю. — Тільки дайте мені ще справочку, що зброю здав у справності.

— І цю справочку дам: зброя, дійсно, була у справності, хоча ти не торкався до неї.

— Боюся зброї, Григорію Стратоновичу, у мене якась відраза до неї. Я навіть у дитинстві не грався у війну. — Поцілуйко знову облизав пересохлі уста і понизив голос до благального шепоту: — У цій справочці, будьте милостиві, черкніть з пару слів, що я мав якийсь там невеличкий зв'язок з партизанами.

— Таке спроста не черкають — воно життям заробляється. І на що це тобі?

— Ця дописочка, Григорію Стратоновичу, ці кілька слів установлять мене в партії. Тоді я оживу, стану зовсім іншою людиною, а вас повік не забуду... І дітей, сиріт своїх безщасних, навчу шанувати вас, — із благанням і мукою дивився на учителя.

— Я розумію, партія потрібна тобі, але чи потрібний ти їй? — безжалісно відрізав Григорій Стратонович. — І хто тепер тебе прийме до неї?

— Приймуть, побачите, приймуть. У мене збереглися давні знайомства, зв'язки... Дописочка врятує мене. Я ж не прошу чистої партизанської справи. А моя зброя, коли подумати, все-таки

допомагала вам, а не ворогу.

— І що ж ти далі думаєш робити? — вже з зацікавленням подивився в жалюгідне обличчя Поцілуйка.

— Мені тепер доведеться йти по господарчій лінії, ідеологічні, вважайте, відсіклись, ну, й заважкі вони для мене. Стану собі директором маслозаводу та й буду тихцем виконувати плани. Це якраз пост по моїх нервах. І все вже наклъовується, тільки ви трішечки допоможіть.

— Ні, не допоможу я тебе встановлювати в партії, не допоможу тобі стати й директором маслозаводу. На цьому й розпрощаємось, їдь собі своєю дорогою, та не забудь забрати хабар, що привіз. На моїй совісті нема жодної чужої копійки.

Поцілуйко затремтів, мов осика у вітер.

— І моїх дітей не пожалієте? Ви ж учитель, гуманісті.

— Хіба діти гіршими стануть, коли їхній тато не буде директором маслозаводу?

— Ви вбиваєте мене довічним безчестям!

— Ні, ти сам себе вбив трьома отруйними кулями:

зневагою до людей, дрібним інтриганством і великою любов'ю до власної шкіри. Так яке ж ти маєш відношення до партії? Якщо в тебе залишилась хоч одна брунька людяності, тремти над нею, розвивай її не на директорському маслі, а на чорному хлібі і дякуй людям, що хоч яку працю будеш робити поруч з ними.

Жах тіпонував усією постаттю Поцілуйка:

— Зрозумійте, Григорію Стратоновичу: коли я піду на низову роботу, мене заклують.

— Хто ж тебе заклуює?

Поцілуйко гойднувся, і єдине слово зірвалось з його уст:

— Люди.

— Навіщо приписувати їм свої вади? У людей є більші турботи...

— Це теорія, — обірвав його Поцілуйко. — Люди не забули, як я був секретарем райвиконкому, а ви ж знаєте, що той не вродився, щоб усім догодив.

— Але вродились такі, що пожинали людську славу, доброту і плоди їхньої праці, а людям повертали свинство нікчемних вигаслих душ. Боїшся людей?

— Не так їх, як їхніх насмішок, — признався Поцілуйко. — Я не переживу такого сорому.

— Переживеш, — заспокоїв його Григорій Стратонович. — Коли в схованках пережив війну, то все перекліпаєш — вії у тебе не соромливі, одвіють усе, як млинки.

Після цих слів у Поцілуйка несамохіль заворушились вії, ворухнулись повіки S стали такими, наче їх щойно хтось умочив у болісну злість. Нею насочились і жмаканці під очима, а далі злість поповзла по щоках, накопичуючись у складках біля уст і носа.

— І ніяк не зміните свого рішення? — потвердішали шия і постать Поцілуйка.

— Ніяк.

— Подумайте, Григорію Стратоновичу. Подумайте! — Тепер у голосі поєднались прохання і погроза. — Це ж тільки одна манюсінька дописочка.

— Із нею ти вже іменем живих і мертвих почнеш вичавлювати масло особистого достатку. Іди...

Злоба струсилася з повік на обличчя Поцілуйка, по-іншому спотворила його. Тепер каламутна і чорна душа Поцілуйка виходила з гри в прибіднення, і в голосі його холодним металом заскреготіла погроза.

— Проганяєте! Ну, й проганяйте собі на горе. Я піду з нічим, але за мою ганьбу ви і ваша жінка проллете відро кривавих сліз. Я віднайду отой жолобець, яким поллються вони.

При згадці про жінку Григорій Стратонович здригнувся, перед ним за коротку мить розверзлась страшна гнилизна безодні, що звалась життям негідника. Вилуплюючись із усіх одяганок, вона вже погрозувала і шипіла, мов гадюка:

— Я знаю, ви, відхопивши вищу освіту, і досі живете великим, різним художеством, шекспірами і духом. Але, коли зло пішло на зло, я стягну вас із усіх високостей на таке дно, що й шекспірам не снилось, Сторч головою летітимете в гірше пекло, аніж ви показували мені.

— Брешеш, мерзотнику!

— Хто бреше, тому легше. Це теж народ видумав.

— Не народ, а покидьки його! І ти далеко думаєш виїхати на брехні?

— До свого берега. І думаєте, не виїду? Згадайте: ніби не граф Толстой писав, що істина переплетена з брехнею найтоншими нитками?

— Це ж він про вірування писав!

— Цього я вже не пам'ятаю, а цитата сама по собі стояща. І я не посоромлюсь накинути на вашу біографію таку брехню, що вона стане правдою. Бо що мені залишається робити? Вдавитися?..

Та ви знаєте, що ципльонок тоже хоче жить. І я хочу жити. Не ставайте мені на заваді, бо тоді чим завгодно, а стягну вас з високості духу. Я знаю, як це робиться, знаю, що ви маєте відкрити, мов рана, душу, вразливе, незахищене серце. Воно у сто крат слабіше мого. І я, захочу, згризу його, мов качан капусти. І це не так тяжко зробити, бо ви хоч висока за духом, але тінева людина.

— Яка, яка я людина? — перепитав Григорій Стратонович, страхаючись, навіть не вірячи, що стільки нечистот може зібратись у одній потворі.

— Тінева, не на виду. По делікатності чи легковажності своїй ви не вмієте зайняти відповідне вашим заслугам положення. А його вам на тарілочці не піднесуть. У наш вік у кожного по горло власної роботи, і тому ніхто не має часу розбиратися в скромності якогось індивідуума. І це теж проти вас. То не робіть мене таким підлим, яким я ще не був. Це буде краще для мене, для вас, а значить, і для суспільства. Що вам коштує, хай проти волі, черкнути кілька слів? Зате будете мати біля себе чистий спокій. А для таких людей спокій дуже потрібний, щоб рости духовно. Не заважатиму.

Тепер прийшов час побліднути Задніпровському. За війну він встиг надивитися і на злобу, і на мізерію тих покидьків, які мали людську подобу. Але такої години ще не бачив. І, головне, вона так і зробиць, як говорить А може, це поганий сон?.. Ні, реальний, нашорошений і озлоблений Поцілуйко стоїть перед ним і ще з краплинкою надії дивиться йому в лице, немов вичитус з нього слова жаданої дописочки. Взяти автомат і сіконути по цьому стовпу гною. Але Григорій Стратонович перемагає себе і наче з цікавістю запитує:

— Достойну себе намалював перспективу. Як же ти будеш відривати мене від високості духу?

— Це буде залежати від політичної ситуації, — не довго думаючи, випалив Поцілуйко, і в його очах побільшало надії.

— Як це зрозуміти?

— Можу розкрити карти і масть. Тільки не прогнівайтесь — вислухайте спокійно.

— Говори!

— І скажу! — В Поцілуйка якомсь з-під шкіри висоталась подоба недоречної посмішки. — Будуть у нас головними ворогами нацисти — я і ті, що біля мене крутяться, зробимо вас нацистом; буде головною небезпекою націоналізм — ми вам підкинемо їжачка в образі українського буржуазного націоналізму. А можемо тим і другим зробити ще й додати якесь моральне падіння. Ось тоді й спробуйте викрутитися, коли такі сигнали почнуть надходити з різних місць і коли навіть добрі знайомі почнуть косувати на вас і переходити на другий бік вулиці... Дивуетесь, що я йду ва-банк? Він страшний не для мене, бо на обмовника ще немає закону, а обмовлений може зустрітись навіть зі смертю. А це така тітка, що й найчистішим лебедям відкручує голови. Отак і виходить: хто мед збирає, той скоро помирає. Логічно?

Небувалий оголений цинізм, страхітлива мерзота так обурили вчителя, що він, повернувшись, хотів схопити автомата і хоч прикладом вимісити огидну Поцілункову пику, що вже оживала в передчутті відплати. Але в цей час відкрились царські врата, з них, із високо піднятим хрестом, похитуючись, вийшов отець Хрисантій.

— Ізиді, темнозрячий ябеднику! І глагол'ю тобі: бог любить праведника, а чорт ябедника, — урочисто проголосив і махнув хрестом. — Ізиді, заволоко, не пожирай дерева житні, дерева разума.

Од несподіванки очі в Поцілуйка поширшали, оскліли, і він з жахом подався назад. Поява отця Хрисантія спочатку здалась йому біблейською картиною. Ожили давні забобони, на якусь хвилину потьмарився розум, і Поцілуйко ганебно вискочив з церкви.

Лише на цвинтарі, прийшовши до пам'яті і розібравшись у всьому, він мало не заплакав од безсилля і люті:

як же не повезло йому — при їхній розмові з Задніпровським був свідок! Він руйнував його плани, як павутиння, і хто міг чекати ось такої несподіванки? Тепер вимислюй, чоловіче, щось інше або й на себе опасайся заяви. І де той піп узявся на його безголов'я? А може, варто вхопитись за якусь полу його ряс, довідатись, що він за одно і які грішки водяться за ним?.. А чого він так захищав Задніпровського?.. Бачиш, яка зворушлива спілка, — піп і вчитель! Варто подумати, чим це пахне. Він підійшов до коня, скочив у сани і, новими нитками облутуючи своє порване хитросплетіння, в найпаскуднішому настрої поїхав сонним селом.

А в церкві, задоволений своїм "виходом", отець Хрисантій і досі метав громи та блискавки на клятвовідступника Поцілуйка, що від отця лжі влазить у світ.

— Лайдак, зажеера, заздрісник, дрантогуз, мерзопакосник, що легкого хліба і масла шукає. Такий, гадаєте, людської насмішки боїться? Роботи боїться. Воістину, шашіль, — звернув погляд на старовинний ветхий образ богоматері. — А шашелі й богів їдять.

— Цей Радянську владу їсть, а сам кричить, що любить її і любитиме до гробової дошки, — похмуро відповів учитель, струшуючи й не можучи струсити з плечей огиду й нервовий дроз. А як він

вірно про відкриту душу сказав! Теж розбирається в психології, для вигід своїх, для мерзоти своєї. Схилився над книгою, розгорнув її, але довго нічого не міг прочитати: не слова, а темні шекспірівські образи наближались до його зору, і серед них витягував свою стовбуристу шию дрібноголовий Поцілуйко...

XII

Діти нарешті поснули, а вона босоніж, з піднятими долонями снує і снує по землянці — руками і всім тілом дослухається, як з вогких стелин сліпо вибиваються і тремтять ниті холоду, як знизу спроквола в'юняться волокна вітерця. А може, це в досаді дихає сама земля, невдоволена тим, що люди без жалю вивертають і вивертають її нутро?

"І забреде ж таке в голову!" — дивується Катерина, а руки її спірно ворожать то в кутках, то біля дверей, зашпаровуючи глиною невидимі для ока шпарини.

Через якийсь час в оселі стає затишніше, полохливий мигунець сміливіш, без трепету за життя, випростує свою золотисту, але чадну квітку. І це вже радує молодицю. Вимивши руки і озувшись у чоботи, що туго обтягують литки, жінка стає посеред землянки, ще недовірливо прислухається до підступної стелі: чи не височить вона крижані жала. Але замість холодного подиху чує згори тихий відгомін дівочої пісні. Не про битви, не про війни виводять дівчата, а давню, як вічність, пісню про те, що мала мати одну дочку та й купала її у медочку.

І душа молодиці стрепенулась назустріч пісні, поєдналася з нею, а далі полетіла через плетиво доріг, через поля, ліси і луки до того клаптя землі, де мала мати одну дочку, і цією дочкою була вона, Катерина. І тато був у неї, завжди білий і теплий од борошна. Ішов він по землі — за ним залишалася біла пороша, сміявся чи співав — з одежі, чуприни й обличчя його трусився пахучий пилок, а коли мельник Павло завзято вививався у танці, то з нього так сипалась мука, що він ставав схожим на заметіль.

Він днював і ночував у старенькому залишаєному й застудженому млині, що обріс вільшиною, вербами і верболозом. То синя, то блакитнава, то зелена, то темна вода завжди лихоманила млин, він пересварювався з нею і в той же час з роздутих защічин вихукував муку або дерть.

Вона спочатку побоювалася і млина, і колеса, під яким кублилися чорти і водяник. Але тато переконав її, що млин має зовсім лагідну душу, а під колесом чорти жили тільки до революції, потім вони десь повіялися з панством і різними графами, бо жити з хліборобами нечистій силі не було ніякої вигоди. І мала мельниківна після цього вже не боялася ні заглядати в усі шпарини млина, ні ночувати в ньому. Перед сном тато сам укривав її рядниною, що теж пахла мукою, і розказував різні дивовижні історії, казки або видзвонював пісню на чорних цимбалах. У селі довго люди підсміювалися з мельника Павла й кожухаря Володимира. Обоє вони побували на війні, обоє нагибілися, намучилися в Карпатах, а привезли з тих країв таке, що мало кому в голову забреде: Павло приїхав з цимбалами, а Володимир — з торбою кремінців. Побачила мельничиха цимбали — засміялася, побачила кожухарша розкладені камінці — заголосила, що для неї не знайшлося кращого подарунка.

Цимбали тато завжди тримав у млині, і добре було осінніми вечорами чи в заметіль прислухатись до м'якого срібла музики. За стінами крихітної кімнатки гуділо млинове каміння; спадаючи з лотків, у гніві клекотіла й шумувала вода, а тут струни видзвонювали про людську радість, печаль чи одна одній говорили про кохання.

— Як славно ви граєте, — одного разу потягнулась вона руками до батька зі своєї висівками набитої подушечки.

— Славно? — перепитав її тато і змовницьки повів бровою, з якої одразу ж посипалась мука. — То в мене цимбали такі: самі виграють.

— Як же вони самі грають?

— Бо мають живу душу.

— Хіба цимбали мають душу? — ширшають очі у дівчинки, і їй чогось стає лячно.

— Коли кажу, то мають. Думаєш, вони з дерева зроблені?

— А ніби з чого? — уже недовірливо поглядає на почорніле од негоди і років дерево: яка таємниця, яке диво криється в ньому?

— Цимбали ці, Катерино, зроблені з самої любові... Дісталися вони мені від гуцульського роду, в якому народився найкращий цимбаліст. Колись, скажу тобі, на Гуцульщині було три прославлених музики: Веселі Цимбали, Журлива Скрипка і Ніжна Сопілка. Вони побратимами ходили від села до села, розвіювали людську тугу, приносили радість у душу і заповзяття у ноги. І доти вони всюди були разом, поки не зустріли в горах біля потічка одну дівчину, красну, мов світанкова зоря. Побачили її музики — помітили і всі троє залюбилися в цю дівчину. Отаке буває. Через це кохання побратими пересварились між собою, затаїли злобу один на одного і навіть грати покинули. А потім разом пішли до красуні, щоб вибрала з них, кого захоче, дружиною. Дівчина покохала Веселі Цимбали. Але здушила

свою любов і так сказала побратимам:

— Я люблю і Веселі Цимбали, і Журливу Скрипку, і Ніжну Сопілку, а тому не можу вийти заміж за когось із вас. Коли хочете, буду вашою сестрою... — Після того знову на землі ще краще заграли Веселі Цимбали, Журлива Скрипка і Ніжна Сопілка, бо в них увійшло те, що є найкраще на світі, — любов!

У її батька мало не все було найкращим: і друзі, і дружина, і донька, і їхня хатина, не кажучи вже про старенький млин, рівні якому не було в цілім світі. Навіть їхня корівчина теж була найкращою, бо хоч вона й мало давала молока, зате в неї були роги розкішні, мов корона...

Згадавши це, і посміхнулася, і зажурилася жінка: де тепер, у яких світах її тато? У сорок другому році його з кількома підпільниками схопили німці, а млин облили гасом і запалили. Вже охоплений кривавими руками вогню, він чесно молів своє останнє мливо. Тільки обгоріле колесо залишилось од млина, бо здогадалось упасти в ту воду, з якою весь час пересварювався млин. А від батька залишились одні згадки-спомини. Але, може, настане та година, коли якогось дня відчиняться двері і в землянку увійде її сивий, не від муки, а від муки тато і, як в дитинстві покладе свою руку на її коси і скаже, що вона найкраща і діти в неї найкращі в світі.

З очима повними сліз і видінь Катерина підійшла до дітей, подивилась на всі голівки, поправила постіль та і почала думати про завтрашній день: чим вона нагодує свою сім'ю? І тільки тепер відчула, яка вона голодна. Хоча сьогодні діти, і Григорій уволу поїли хліба, але вона собі не могла дозволити такої розкоші: переділила свою пайку і залишила на ранок для найменшого.

Молодиця підійшла до мисника, дістала з-під полумиска шматок хліба, що вилискував іскорками картоплі, зважила в руці, вдихнула його пахощі і знову бережно накрила полумиском, її уста затремтіли, на них ворухнувся біль, а думки закружляли навколо того кулика з борошном, яке привіз сьогоднішній гість. Хіба ж могла погана людина завітати до них? Пособив комусь Григорій, от, спасибі, й віддячує. Вона підійшла до мішка, пригнулась, обхопила його обома руками, і знову перед очима заколивався старий млин, заставлений мішками збіжжя і сипанками з вимолом, біля яких весело порались важкі селянські руки.

Катерина розшморгнула зав язку, з дитинства знайомий повів пшеничного борошна, повів далекого степу охоплює все її єство. Молодиця вже не знає, чи переконує, чи обдурює себе, що от-от гість прийде з Григорієм вечеряти. А що ж покладеш їм на стіл? Оту дитячу пайку? Треба хоч якогось коржа спекти. Вона ясно уявляє, як незручно почуватиме себе Григорій, коли не буде чим почастувати гостя. І вже без ваганини здіймає з кілка підситок, а з мішка набирає повну миску муки. Легко в її руках залопотів, затанцював підситок, а на стіл білим дощиком потекла пшенична мука, дихай — не надихаєшся нею. У жінки прояснилось обличчя, хоча сумління інколи шпигало її своїми колючками: чи не зарані почала вона поратись біля чужого добра?

Вгорі загупали чиїсь кроки.

"Ідутъ!" — зраділа і перелякалась Катерина, біля її красиво окресленого рота ворухнулася нерішучість, а в очах очікування.

Незабаром чиїсь руки невміло зашаруділи по дверях, і в землянку, низько пригинаючись, увійшов Поцілуйко. Він одразу ж одвів погляд від її очей, наче вони просвічували його думки. І це насторожує жінку: справжні партизани завжди рівно, з приємністю чи цікавістю, дивились їй у вічі, дарма що вони були зеленими.

— Ви самі прийшли? А Григорій де? — здивувалась і насторожилась вона.

— Там, — невиразно крутнув обм'яклою рукою Поцілуйко і пустив погляд кудись за стіни землянки. Сліди збентеження ворухнуться на його нездоровому сірому обличчі і на червоних білках.

Катерина ще більше насторожується, одразу кілька питань занепокоєно розповзаються в голові, і хоч вона не може стримати їх, але вже більше ні про що не розпитує гостя, а запрошує сідати за стіл.

— Спасибі, Катерино Павлівно, я й постою, — тільки тепер поглянув на неї, як на жінку. І хоча це зовсім було невчасно, недоречно, але відзначив про себе: "Гарна, з якоюсь таємницею. До такої тягне чоловіків. Недарма Задніпровський узяв її з цілим виводком. Ех, коли б можна було повернути минулі роки... сам би закружляв навколо такої".

Потім перевів погляд на розв'язаний мішок, і щось подібне до посмішки вигнулось на його широкувате розкрасному роті. Далі зиркнув на дітей, в почервонілих очах майнуло співчуття. Він, ніби докоряючи комусь, похитав головою.

І цей німий докір недобрим передчуттям охопив молодицю, вона поклатла підситок на стіл.

— Щось трапилось? — пошепки запитала у незнайомого.

— Трапилось, Катерино Павлівно, — нарешті глянув їй у вічі. — Я таки присяду, бо дуже хвилююсь. Сідайте і ви, щоб лихо сідало, а не гналось за вами.

Вони напружено сідають одне проти одного, їх розділяє купка борошна, що пахне далеким степом і життям. Поцілуйко якийсь час прислухається, що робиться нагорі, косує на двері, а потім, тамуючи в грудях біль, образу і рештки своєї гордості, починає повільно і переконливо говорити:

— Катерино Павлівно, ви дружина Григорія Стратоновича, мати аж п'ятьох дітей. Вам усім треба мати сяке-таке щастя. Але так вийшло, вірніше, так воно виходить, що ви можете назавжди позбутись його, бо щастя, кажуть люди, перелітна птаха.

Кам'яніючи, молодиця піднесла до грудей сплетені руки, зітхнула, відчуваючи, як од неї відходить Григорій, кохання. Болючий туман наліг їй на очі і душу.

— Господи, що ж трапилось? — не спитала — зойкнула всім тілом. — Яке лихо стало на дорозі?

— Іще не стало, тільки стоїть... Іще не пізно, — заспокоїв її Поцілуйко, і надія заворушилась у його грудях:

він одразу збагнув, як жінка кохає свого другого мужа. Такі молодиці за любов усе зроблять, навіть на злочин підуть.

— Кажіть-но мерщій!

— То й скажу. Тільки слухайте — і не дивуйтесь, і не страхайтесь, і не гнівайтесь, а зважте все. У кожної людини, Катерино Павлівно, є такі закутки, в які вона й сама не хотіла б заглядати. Але що зроблено, те зроблено, а людині треба жити... У війну і я трохи схибив, не розгорнув підпільної роботи, словом, не зорієнтувався... Звідси і все лихо... Не перший день воно карає мою душу. Карається і моя родина, і діти мої. Тепер моя і їхня судьба в руках вашого Григорія. Напише він довідочку про мою діяльність, черкне пару слів — і все у мене переінакшиться, не напише — втопить мене. Ну, а коли на це піде, то, потопаючи, я потягну за собою і вашого Григорія. А хто із нас потім впливе — це тяжко сказати, бо в Туреччині я не був і в оточення не попадав... Поки не пізно, допоможіть мені, а цим допоможете й собі.

— Ви — Поцілуйко! — з жахом вигукнула жінка.

— Припустімо, ви частково угадали, — насторожено підвівся Поцілуйко. — Ви таки, можна сказати, дійсно вгадали, що це я. Але не обрушуйте на мене свій гнів, не кленіть, а послухайте мого слова, бо життя різні має гудзи і тенета, всякий негадано може потрапити в них.

— Який ви негідник! — рвучко підвелась Катерина, і її очі викресали кетяшини іскор. Від злостивих рум'янців вона помолоділа і покращала.

"Відьма, відьмочка!" — з обуренням і заздрістю вдивляється в гаряче обличчя молодиці. Злоба спотворила і зробила старішим Поцілуйка. О, як йому не вистачає колишньої влади, щоб хоч посправжньому цитькнути, приголомшити цю дикувату красу, коли не можна надломити чи обдурити її.

— Лаятись не штука! — з погрозою поглянув на молодицю.

ів тебе, заслинений болотнику, вистачило совісті приволокти сюди своє зрадницьке м'ясо!? Зараз же вимітайся втрістя! Зараз же! — лютує молодиця.

Поцілуйко з острахом подається до дверей, а в очі його затікають рішучість і оскаженіння.

— Я піду, але, запам'ятайте, замість мене сюди прийде горе!

— Хоч і смерть! Забирайся! — Вигляд у жінки був таким грізним, що Поцілуйко, мовчки проклинаючи її, обернувся і сліпо, хрестом, вперся у двері, не можучи знайти клямки.

— Муку ж свою прихопи! — наказала жінка. — Та дошки забори! Може, тобі чи якомусь негіднику на домовину згодяться!

Останні слова аж скоцюрбили Поцілуйка, але він обома руками вхопився за гузир мішка і, підпихаючи його коліном, поперед себе виволік за двері. В землянку клубками туману вкотився мороз. Катерина було кинулась до порога, а потім щось згадала і почала рукою згрібати у миску просіяну муку. Поверх неї вона висипала рожевий грис і швидко вискочила надвір, де Поцілуйко порався біля дощок.

— І це, мерзотнику, забори! — простягнула йому миску. — Може, когось іншого купиш.

— Нащо воно мені, — люто одгризнувся Поцілуйко, одводячи погляд од молодиці.

Тоді вона плеснула мукою йому на голову.

— Їж, давися, хай тебе розіпре!

В темряві клубом туману закружляв пахучий пилок. Поцілуйко, задихаючись у ньому, закашляв і замахав обома руками. А Катерина, тамуючи сльози, рівно пішла до землянки, залишаючи за собою на землі білу пороху, як колись залишав її тато...

Григорій Стратонович пізно повернувся додому: хотів, щоб дружина не помітила його гризоти. Він так увійшов у землянку, що й Катерина не прокинулась. Спати не міг. Погані думки й передчуття мучили й мучили вразливе серце, яке не загубило і в тяжких випробуваннях. "Інтелігентик ти, та й більш нічого, — лаяв себе, але й від лайки не ставало легше. — Що ж, Поцілуйко на все піде. Може, справді треба було йому черкнути кілька слів?.. Ні, не дочекаєшся, враже! Тоді скільки ще страждань

вицідить з нього цей вуж? Але хай навіть стражданнями, але ти повинен спинити хоч якусь частку підлоти: відступлю я, відступить хтось од неї — і вона лишає поповзе по живому".

На ліжку заворушилась дружина, зашелестіли її коси, осипаючись на долівку. Він підвівся, щоб поправити їх, і вражено застиг.

— Іва-аночку, — не його, живого, а вбитого мужа покликкала Катерина.

Це сьогодні було найтяжчою краплиною гіркоти. Провівши рукою по віях, він сів біля столу і поклав чубату голову на зціплені руки, як окривджене дитя.

"Дві коси, дві сльози", — наспівом обізвалося те, що було початком кохання, обізвалося, щоб відігнати ним інші почуття...

Він вийшов з землянки і на подвір'ї побачив сліди копаниць... "Ага, це тут стояли Поцілуйкові сани. Але хто це розсипав муку?" — Григорій Стратонович нахилиється до землі, вбирає пахощі розтрушеного борошна і ніяк не може збагнути, що тут сталося, коли його не було вдома.

XIII

Кінь ударив копитащем, під ним зойкнула, хруснула і мов з щедрої пригорщі бризнула в обличчя крижаною гречкою передвесняна земля.

— Ірод! — відпльовуючись, недобре скривився Поцілуйко. Він рукавом протер наколені землею щоки і знову почув на них липкий, неначе павутиння, слід муки. Поцілуйко з усієї сили вперіцив нагаєм загнуданого коня і, коли той, зметнувши гривною, вилетів на вулицю, безжалісно рвонув на себе віжки. Воронець, болісно вивертаючи побільшене око, вигнувсь в дугу, а з вудил закапала кров.

— Я тобі, іроде, відіб'ю і печійки, : селезінки! — Поцілуйко витріщивсь на коня, вдає він був причиною всіх його невдач, і потім ще раз зірвав із себе пальто і почав із нього витрушувати отой пилок, що так ніжно пахнув казкою достиглої ниви, невсипущих, почорнілих од негоди млинів і життя. Але не це, а тільки свіжу образу нагадував йому пшеничний пилок, що запорошував, а не веселив його.

Дзико давно, мов і не було їх, минулися ті часи, коли и Поцілуйко зі своїм хитруватим батечком радісно на вислобоких коненятках їздив до млина, з гребельки вдивлявся у підсинену куширувату річку, де снували жуки-водолуби, або довго простоював біля доша, підставляючи всі пальці під в юнкі струмочки борошна. Тоді вони утішали ного, теплом пестили руки, і йому хотілося бути мельником, якого так шанували всі люди.

А потім, через роки, що збігли, як вода під млиновим колесом, якое пізнього вечора Поцілуйкові привезли в просторе коморище ту муку, на яку не старався ні за плугом, ні за косою, ні за своїм службовим столом. На хвилю вона обпекла руки і кров, неначе мололась не на звичайній воді, а на окропі. Не гордим мірошником, а наполоханим ганчірником обвис він біля непевного добра, чуючи, як всередині щось гидотно тіпається в тенетах спокуси, протиріч і остраху. Але жилося йому не в розкошах, і він прийняв подарунок. Взамін ткнув у розчепірену, з сучкуватими пальцями п'ятірню клаптик паперу, з якого ображеним оком дивилась на світ звичайна печатка. Пізньому гостеві вона була потрібна більше хліба насущного.

— Спасибі вам, велике спасибі. Вашу ласку запам'ятаю повік, — зашелестів словами, папірцем і одягом огрядний гість та й пірнув у темряву, мов жук-водолуб у воду.

Той голос довго бентежив Поцілуйка і тоді, коли надходили дурні думки, і тоді, коли говорив перед людьми про чесність, і за їжею, коли дармовий хліб ще пік його пальці й сумління. Але згодом спокійніше став дивитися на ту першу вечірню пригоду, бо за нею пішли інші, а в душі знайшлись оправдання. Не тільки ж один він грішить! Зрештою, не підривав же він основ Радянської влади і політики, не фальшував державні знаки. А що в довідках до правдивих данихгівро ім'я, прізвище та місце народження додавалися деякі неточності, то навіть у письменників ще й не так буває. Тоді про них пишуть, що вони мають буйну фантазію або помиляються. А ніби не може помилитися звичайний секретар райвиконкому! Хіба не доводиться йому з веління деякого іачальства завищувати цифре по району? І це вже зветься не помилкою, а досягженням! Правда, на таких фальшованих цифрах Поцілуйко одного разу мало не спікся, але, зрештою, усе обійшлося: він повив у дурні своїх недругів, а сам конем красномовства вискочив на сухе. Коли його загнали на слизьке, одразу ж визнав свою провину і навіть не подумав спихнути її на ширші плечі, бо вони, як не тепер, то в четвер, могли взяти ото під захист.

Він і досі пам'ятає, як гарячкове намацував ліричну труну в голови контрольної комісії, як придивлявся до його ордена Червоного Прапора, до шраму на щоці, до скронь, що накіпїли сивиною. Такого якимсь хитрим ходом, запобігливістю чи улесливістю не об'їдеш. Він зібрав у свої очі усю, яку тільки міг, правдивість і подобу її, додав до них гіркоту каяття і всім цим поглянув на голову контрольної комісії, зітхнув, мов на похороні, і краєчком ока прослідкував, чи дійшло по адресі це зітхання...

— Ваше слово, товаришу Поцілуйко, — ніби ласкавіше сказав голова контрольної комісії.

Він так підвівся, наче з нього вийняли середину.

— Я, товариші, не буду оправдуватись, захищатись: тільки на моїй совісті лежить моя тяжка провина — більше ніхто не причетний до неї, — покосився на голову райвиконкому, і той полегшено зітхнув. — Ви хочете знати, чому я це робив. То хай моя щиросерда відповідь не дивує і не обурює вас: буду різати правду-матінку у вічі. Ми, після всіх своїх розрух, злигоднів, нестач, так тепер прагнемо бачити у себе побільше досягнень, що заради цього не поскупишся зайвим словом чи цифрою, щоб людям краще було хоча б на душі. Ви читаєте наших поетів. Скільки у них кругом у віршах, к приміру, насаджено садів! А кіба це перебільшення шкодить народу? Навпаки, мобілізує його, вселяє радість. От і я так думав недозрілою головою: цифра теж схожа на вірш; навіть не зовсім точна, вона служить загальній справі — когось веселить, когось підганяє, а ворогів б'є по голові. Коли можете, простіть, що не так зрозумів силу і поезію цифри.

— Хоч і плутаник, але молодець! — задоволене вдарив кулаком по столі голова контрольної комісії, якого розчулила ефектна сповідь Поцілуйка. — Не крючкотворпо, а вболівання за громадське я бачу тепер у цифрах Поцілуйка, хай і дуті вони, мов пухирі. Він, як догадуєтесь ви, своєю фальшованою поезією цифри не дійшов до справжнього розуміння цифри, не збагнув, що така статистика має не три, а всі чотири виміри: вона може бити по голові не тільки ворогів, але й нас самих. Запам'ятайте це, товаришів і не грайтеся з цифрами. За ними — стоїть життя людей. А щодо Поцілуйки, то, на перший раз, гадаю, не треба його суворо карати.

Після цього випадку акції Поцілуйка, неждано для нього самого, пішли вгору, і він потихеньку почав розправлятися зі своїми недругами. Красномовства і тут не бракувало йому: воно спочатку переміщало людей на менші посади або гнало їх в інші місця. А в тридцять сьомому році погнало у тюрми і на заслання.

Поцілуйка в районі почали боятися, мало кому хотілось зустрітись з його холодним і владним поглядом, бачити його тонкі, в злобу умочені повіки. В нього збільшилось коло знайомих і підлабузників, які захоплювались його виступами і рішучістю. У вічі Поцілуйка все більше хвалили, а поза очі, теж все більше, проклинали. Зростала вага лукавого, правдоподібністю підбитого Поцілуйкового слова, зростала і ціна його довідок. Правда, ними він не дуже розкидався, але дер за них, мов за рідного тата. З фальшованих папірців він збудував простору, мов клуб, кам'яницю, обзавівся хазяйством і вже на свою зарплату дивився як на мізерію, що і в якійсь мірі не винагороджує його заслуг і талантів, у які він увірував із роками, як і в те, що навколо нього сидять менш здібні люди. Ця віра породила пиху і гостру неприязнь до справді талановитих і знаючих людей. Для них у нього завжди знаходилось зневажливе визначення: антилігенція, тобто прошарки, які починаються з "анти"; з ними треба вуха на маківці тримати.

Після тридцять сьомого року поскладнішав лабіринт Поцілуйкових ходів, але житейська філософія збідніла. Офіційно людей він ділив за класовим походженням чи анкетною. А неофіційно — на тих, що сидять на коні, і на пішаниць. До перших він тягнувся, других зневажав. Правда, маса ще була потрібна для відчитів, але кар'єра його залежала від тих, які сиділи на коні. І Поцілуйко примірявся до грив цих коней, щоб і самому опинитись у високому сідлі.

Якби не війна, він збудував би собі не лише кам'яницю, але й трон честолобця, та вона, проклятуща, відірвала його від золотого шовку грив і кинула під ті копита, під якими рієпались і не такі голови. Щоб врятувати свою, він, залишений на підпільну роботу, з жахом почав одривати од себе усі ниті, які в'язали його з минулою діяльністю і підпіллям. Утікаючи од нечистої совісті, він уночі спалив партквиток, покинув свою кривдою збудовану кам'яницю. Після кількадечних блукань зашився у затишний хуторець до бідавої короткогубої і коротконосої удовиці. Навколо її рота майже завжди тремтіла прекрасна жіноча жалостинка, в очах світилась тиха передосіння печаль, і навіть довгі загущені вії тримали в своєму сплетінні задавнений смуток.

— Скільки ж вашого брата вигибає на війні. Тьма-тьмуща! Хто переховається, той, може, і врятується, — по-бабськи прикладаючи руку до обличчя, не раз журилася вона, не гудила тих, які злякалися війни, ні словом не дорікнула Поцілуйкові за те, що він зробився нахлібником. Але й жити не стала з ним. Вона була такої думки, що тільки справжня любов прикрашає людину, а баболубство — нівечить її.

"Сама лірика і ніякої біології", — зневажливо подумав тоді про неї Поцілуйко.

Щоб здаватися старшим, він запустив бороду, вуса і навіть став накульгувати. А щоб не знідіти від безділля, взявся за шевство. І часто латки на чоботях нагадували йому сліди його колишніх печаток і колишньої влади. Коли на хутір заскакували німці чи поліція, він заповзав у тайник, та бувало, що не встигав уберегтись, і тоді сидів на шевському стільчику, мов на електричному стільці.

Якось у похмурий передосінній день у хату вскочила перелякана господиня. Клямка дверей вирвалася з її тремтячої руки, а погляд сказав йому все. Він хотів кинутись до тайника, але вже подвір'ям обережно з автоматами на животі йшло кілька німців. Не то зітхання, не то стогін вирвався у

Поцілуйка, переламлюючись, він болісно опустився на шевський стілець, похапцем затис губами кілька цвяхів і почав лагодити чиєсь дрантя.

"Головне в такому випадку — не розгубитися, не розгубитися", — умовляв себе і наказував собі.

Він шкірою відчув ходу німців, шкірою полічив, скільки їх, а коли один із них українською мовою наказав хазяйці щось поставити на стіл, здригнувся шкірою і всім тілом: якась знайома нотка почувалася йому в голосі непроханого гостя. А той уже допитувався у вдови:

— Це хто лагодить чоботи?

Поцілуйко теж шкірою відчув, як у його спину вбуравлювалися чужі очі, але вганяв шило в ремінь, неначе у власне тіло.

— Мій ловік, — спокійно відповіла Василина, і Поцілуйко німотно дякував їй, хоча сьогодні ж, якусь годину тому, впік удову насмішкою, що її вірність навряд чи потрібна тому, хто лежить на цвинтарі.

— Ваш чоловік? — здивувався і насторожився зайда. — Ви правду кажете?

— Авжеж.

— А може, це партизан? — запитав уже з погрозою.

— Що ви, пане офіцер!? — зовсім природно засміялася жінка. — Партизани в лісах воюють, а не шкарбани латають.

— Щось ти, господине, дуже ревно свого шевця захищаєш, — поглузував зайда. — Може, краще скажеш, коли помер твій чоловік? Тільки не спробуй викручуватись.

В руці Поцілуйка дрібно затремтів і повис у повітрі молоток, а з ниточки губ, пританцьовуючи, почали випадати цвяхи.

"От і все! Нащо вона назвала мене своїм чоловіком?" — наливався болем і раптом побачив себе на занедбаному сільському кладовищі, де лежав перший чоловік удови. Поцілуйко в жасі уже оплакував свою смерть не сльозами, а потом, що густо виступив на чолі. насочувався на брови і пригинав повіки та вії.

Але жінка не збентежилась і так само спокійно відповіла зайді:

— Чого ж мені, пане офіцер, викручуватись? Перший мій чоловік помер шість років тому... Ну, а мої роки ще не ті, щоб вікувати самій.

— Прийняла собі приймака? — подобришав і став масним голос невідомого.

— Мусила, — відказала грайливо.

"І звідки все це взялося у неї? От тобі й тихий осінній смуток". Поцілуйко побачив, як від нього, похитуючись, віддаляється цвинтар.

— Кажеш, мусила? — зареготав зайда, багатозначно поплескав господиню по плечах і підійшов до шевського столика: — Добридень, бороданю!

— Дай боже здоров я. — Поцілуйко, щоб нічого не подумали, випустив молоток, підвівся з шевського стільця і скосив очі: щось до болю знайоме було і в голосі, і в заокругленій гладком ясій постаті цього невеликого чолов'яги, на картузі якого вкороченими вилами кособочився петлюрівський тризубець.

— Ой батечку рідний! Який збіг обставин! Кого я тільки бачу! — аж заточився од несподіванки бандерівець. — Самого секретаря райвиконкому товариша Поцілуйка! Хто б тільки міг подумати і повірити?

Перелякано зойкнула, притулилась до печі вдова, моторошний острах велетенським кліщем усмоктався в душу Поцілуйка, перед очима знову поплив цвинтар. І Поцілуйко вперше пошкодував, що не пішов у партизани.

— Так ось де ви живете-переховуєтесь, товаришу Поцілуйко! — все більше дивувались і пика, і постать бандерівця, але він не поспішав вихопити зброю.

— Ви помиляєтесь, пане офіцер, — насилу одірвав десь з живота не округлість слів, а якісь пересохлі вичавки їх, бо жах заглинув увесь дар його красномовства.

— Та невже помиляюсь? — солодкомовно і глузливо запитав бандерівець. Його волохаті руки чомусь нагадали жука-водолюба. Якась павутинка давнини еднала образ цієї комахи з образом невідомого.

— Еге ж, помиляєтесь, бо я не Поцілуйко, а зроду Вакуленко.

— А може, ви не швець Вакуленко, а коваль Вакула з гегелівської "Ночі перед різдвом"? Може, ви з цього реміняччя шиєте собі царські золоті черевички? — вже аж перехитувався од сміху бандерівець, і перехитувався в нього при боці пістолет. — Наш вік — вік перевдягання, вік такого театру, який і не снівся синам древньої Еллади. Так, пане, чи добродію, чи товаришу, чи приймаче Поцілуйко? — Він прямо впивався своєю владою і дотепами, а Поцілуйко вже в повній безнадії тупо

повторював своє:

— Ви помилились. Я не Поцілуйко.

Обличчя бандерівця змінилось, у темних западинах сторожко поширшали очі, взялися плівками холоду, на них затремтіли нерівні крижані цятки.

— Може, й так, може, я й помилився, — щось роздумуючи, погодився він. — Ви, чоловіче, документально доведете, що ви Вакуленко? Пашпортом чи якоюсь довідочкою?

Поцілуйко через силу поглянув на бандерівця:

— Не доведу. Всі мої документи загинули.

— І партквиток?

— Я ніколи не був партійним! — нарешті жахом виштовхнувся на волю голос Поцілуйка. Він відчував, що на нього от-от замість очей бандерівця подивляться очі зброї і очниці смерті. Він так водяніє, що ного сорочка на спині береться гарячими плямами.

Але бандерівець не потягнувся до свого вальтера, а вагомо, відрубуючи кожне слово, промовив:

— Здається, тільки тепер ви сказали правду: дійсно, як я розумію, ви ніколи не були партійним, хоча й носили партквиток.

Коли б йому раніше ці слова кинув у вічі хтось із радянських людей, Поцілуйко віддав би всі свої сили, щоб з'їсти, знівечити його. А тепер, коли цю страшну правду сказав бандерівець, Поцілуйко був навіть вдячний йому: німці, як він зрозумів, і до комуністів підходять не з однією міркою — ідейних не милують, а плутаників по-різному решетують на своїх решетах. Не в обійми смерті, а на якусь із них і він може потрапити. І почав звідусіль гарячкове стягати всю ту мізерію, яка зараз могла б його відгородити від ідейності та більшовицького фанатизму. Очевидно, про це щось знає і бандерівець. Тоді якось можна буде порозумітися з ним.

— А пригадуєте, пане Поцілуйко... «Це вже добре, що він мене почав паном називати», — прокидається надія.

— ...Як ми колись познайомились із вами?

— Ні, не пригадую, — напружував пам'ять. По ній павутинкою викручувався давній спогад, знову чогось згадувався старий млин, жуки-водолюби, але за ними не видно було людини.

— Не довгу ви маєте пам'ять, — вибалушив перецвілі, ледь блакитнаві очі на Поцілуйка.

«Що крилось за тим гадюкуватим поглядом, який вирок виносився йому?» — І Поцілуйко запобігливо приноровлював свій погляд так, щоб чимсь сподобатись чи хоча б викликати співчуття у бандерівця і в німців, які вже, гелґочучи, розсілися за столом, не звертаючи уваги на те, що робилось біля чоботарського дрантя.

— Сідайте, пане офіцер, за стіл. Нащо вам здався мій штурпак? Він прямо очманів од страху. Ось вам і горілочка із свого заводу — ожинівка, може, й не вживали такої, — Василина заграла білозубою, з лукавинкою і все ж із жалостинкою посмішкою, наче невимушене защебетала і поставила на стіл пляшку. — Люблю, коли в хаті людно і горілчане. Призволяйтесь, коли ваша ласка.

— Гарну маєте полюбовницю. З такою не пропадеш, — хтива посмішка поповзла по товстому, наче озаддя, виду бандерівця. — Не баба — вогонь. До такої і я пристав би в прийми. Смак маєте, пане Поцілуйко, — зміряв з голови до ніг удовицю і обернувся до Поцілуйка: — І досі не пригадаєте нашу першу зустріч?

— Ні, пане офіцер.

— А пам'ятаєте, як ви мені якогось вечора давали в коморі довідочку? Я за неї привіз вам пшеничного борошна і сказав, що повік не забуду вашої ласки. Було таке?

— Було, — прошепотів Поцілуйко. Із темені років, наче з води, виринув той жук-водолюб, з якого почалося його падіння. Яка страшна й неймовірна випадковість! Але хіба може той, хто купив довідку для життя, забрати його життя?

— Вам повезло, пане Поцілуйко, крепко повезло. Певне, в сорочці народились ви! — підбадьорив його бандерівець. — Хтось на моєму місці добряче заробив би за голову секретаря райвиконкому, а я збережу її, бо знаю, що до підпілля і партизанського руху ви поки що непричетні.

— Спасибі вам, велике спасибі, — так само подякував і уклонився бандерівцю, як він йому колись дякував і уклонявся в коморі. Життя знову поверталось в тіло Поцілуйка.

— А може, відсидівши своє на хуторі, почнете співробітничати з нами?

— Ні-ні, пане офіцер...

— З шевства та гречкосійства думаєте їсти хліб? — зміряв його довгим поглядом.

— Хоча б і так, пане офіцер, — догідливою посмішкою хоче розчулити бандерівця. — Як вас зовуть-величають?

— Олейком Гавриловичем Крижаком. Це і в довідочці ви писали. Тільки тоді я звався не

Олейком, а Олександром і замість глитаєнка став бідняцьким сином. Життя — це завжди театр! Тільки одним у цьому театрі випадають справжні ролі, а інші стають довічними статистами. Не станьте ним... Не спокушає вас нова влада? Не хочете, як більшовики говорять, перебудуватися? До цієї розмови ми ще колись повернемося, а зараз можу видати папірець, щоб вас помилково не взяли за жабри. Око за око, вухо за вухо! — засміявся і відкрив розбухлий планшет. З нього витягнув бланк з штампом начальника української поліції, зігнувся над столом і навстоячки черкнув на ньому кілька слів і скріпив їх хитруватим підписом, що скидався на тулуб обскубаного крижака.

І от все не просохлий папірець тремтить у руках Поцілуйка і зміцнює, і збільшує клубок життя в його душі. Шортюна знову посміхнулася Поцілуйкові, але нащо було при цьому мати свідка? Чи не можна було б на цей час хоч у комірчину чи сіни випхнути вдову? Тепер її погляд більше бентежив Поцілуйка, аніж гадюкуваті очі начальника поліції.

Коли гітлерівці вичавкали все, що було на столі їстівного, і коли ожинівка плямами вийшла на широкощогому обличчі Крижака, він владним порухом руки викликав Поцілуйка надвір і на порозі тихо зашипів:

— Не зрозумійте мою великодушність і мій добрий гумор, як мою слабкість. Я поки що не силую вас працювати з нами, бо з вас ще не злізла шкура страхополоха. Але якщо на хуторі з'являться партизани чи підпільники, ви одразу ж маєте про це повідомити мене. Інакше з вами буде розмовляти гестапо, а воно витягне з шкури ваше м'ясо. До побачення, пане Поцілуйко.

— До побачення — здригнувся од осклянілого погляду поліцяя. Мов у поганому сні, повз нього пройшли німці, і він, як побитий пес, зіщулившись, пішов до хати. Вдова навіть не поглянула на нього. Але її обличчя, вся постать і навіть одежа наїжачились проти непевного нахлібника. Потрісканими, деркими руками вона повідчиняла усі кватирки і двері, щоб з хати вивітрився дух проклятої чужини.

Цієї ночі вони довго не могли поснути. Вона проклінала себе, що дала притулок слизняку і дурисвіту, який ще до війни запесиголовився. А він мучився, що його ганьба краплинами олії виплила на воду, і лаяв свого, як виявилось, досить небезпечного свідка. "Теж якусь ідейність має! В постелі мають кінчатися всі бабські ідеї. Але цю відьмочку, напевне, не привабить і царське ліжко. І як у ній вживається любов до мертвого і жорстокосердя до живого! Ох, Василю, Василю, чимало ти можеш принести горя, якщо клубок війни покотиться назад".

З цієї ночі він почав боятися нашої перемоги. У фальшивій душі мололося страшне мливо фальшивої довідочки.

А неділь через три в завітнічну годину до хати вдови прибились нові гості — два партизани. Голодні, в подертому ганчірястому одязі, погано озброєні, вони зовсім не були схожі на грізних народних месників. Василюна впізнала одного з них, почала збирати вечерю. Партизани сіли за стіл, запросили й господиню посидіти з ними, а Поцілуйка пронизували й виміряли недобрими поглядами. По вечері обидва підійшли до нього, і старший, з півмісяцем борідки, насмішкувато запитав:

— Так ви, громадянине Поцілуйко, всю війну збираєтесь як пень, дотрухати в цьому закапелку? Не зтяжкі для вас вдовині харчі і шевське заробляння? Чи, може, Ів,дюлізача "нової влади" перекинетесь? Ну, скажіть щось красненьке, як ви на трибуні, бувало, витюрлююквали.

Але красномовство і зараз покинуло Поцілуйка. Він щось невиразне промимрив, а партизан здивовано знизав плечима.

— Кумедія, та й годі! Яким колись був оратором, а тепер магулою став. Невже у вас язик зачерепів? Чи, може, душу заклонило? Я ще давно грішив на вас, що в лиху годину ви станете як не зрадливцем, то пень-колодою. А наш командир не вірить у це. Що накажете йому передати ?

— Хто ж ваш командир?

— Мироненко.

— Мироненко!? Той самий?.. — несподівано вирвались дурні слова.

— Той самий, якому ви колись винесли політичне недовір'я. І все одно він ще вірить у вас, хоч і залили ви йому сала за шкуру. Я теж охоче запив би змирщину з вами, але я не такий довірливий, як мій командир. Так що сказати йому?

— Я ще подумаю над цим питанням, — пробубонів Поцілуйко. — Це складне питання.

— Навіть дуже складне! — насмішкувато сказав партизан. — І довго будете думати?

— Почекайте хоч трохи.

— Що ж, почекаємо, поки дехто всю війну вибуде на хуторі. Спасибі, Василю, за хліб-сіль. Бувай здорова. — Месники навіть не поглянули на Поцілуйка і тихцем вислизнули з хати.

Не кров, а полум'я бухнуло тоді в мізок Поцілуйка. Слова партизана вишкварювали з нього всі соки. Острах гидотно розповзався по всьому тілі і морозив його отруйним холодом. От і зашився ти, чоловіче, в тихий закапелок, а потрапив зра'зу межі три вогні. Що, як завтра німці чи поліція дізнаються про партизан? Одна згадка про гестапо кинула його в дрож, і він мало не застогнав.

— Чого вас так лихоманить? — здивувалася Василина. — Це ж не фашисти, а свої люди приходили.

— Так, так, свої люди,— відповів наче спросоння, а хижа думка довбала своє: "Та за цих людей гестапо оббілює тебе, наче зайця... А коли й не потрапиш до лапищ гестапо, свій суд добереться до тебе. Чого тільки цей свідок у спідниці не скаже про нього?" — ворухнулась ненависть до вдови.

Безсонна ніч гадюкою ворушилась у його душі, жалила, заковтувала її, а в голові гуділи і скреготали прокляті млинові камені. І вдень він ходив, наче неприкаяний, з жахом придивляючись і прислухаючись до лісових доріг. І спати ліг в одежі й чоботях. А світанням, не дивлячись на Василину, сказав, що піде на пораду в район до однієї людини. Пора, мовляв, за живе діло братися, не вічно ж бути приймаком.

— І то правда,— відразу погодилась удова.— Тільки будьте обережним. Неодмінно довідочку захопіть із собою, що той чортів каламутник залишив. Якраз тепер стане в пригоді. Я вам щось їсти приготую.

— Не треба.

— І не кажіть такого.— Вдова кинулась до комори, а він тупо подивився на її тугі ноги, що рожевіли з-під широкої спідниці, і зітхнув.

— Чого так зітхаєте? — з-за плеча зиркнула на нього удова, зупинилась.

— Нелегко йти од вас,— опустил очі вниз.

— Дякую на доброму слові. А я, грішним ділом, думала, що ви гірші. Тепер не дивина розгубитися, як розгубилися ви. Але й це має минуться.— Вона підійшла до Поцілуйка, довірливо вперше пригорнулася до нього, подивилась йому в вічі й метнулася до комори.

Цього ж ранку з її торбиною, з її харчами Поцілуйко опинився в начальника української поліції і заявив йому, що Василина Вакуленко тримає зв'язок з партизанами.

— Гарну мали полюбовницю, пане Поцілуйко! — так сказав про Василину, наче її вже не було на світі.— За неї і ви б могли потанцювати на шворці,— підвівся з-за столу Крижак.— Спасибі вам. Тепер, коли ви неофіційно почали працювати на нас, можете вибрати вже й офіційну посаду.

— Ні-ні,— злякано замахав руками і поточився назад Поцілуйко.

— Як хочете. Силуваним конем не наробиш,— поблажливо сказав Крижак.— Але рано чи пізно прийдете до нас, бо сьогодні ви спалили останній міст до того берега, — махнув рукою на стіну позад себе.

Поцілуйко здригнувся, його хвороблива уява вималювала в темені знівечений міст у вогні, а слова начальника холодними мурашками розповзались по всьому тілі.

Адже його, Поцілуйка, думки не сягали так далеко, як зараз сказав начальник поліції. Думалось не про останній місток, не про два береги, не про два світи, а лише про одну жінку в цьому світі, яка може зганьбити його. І він, тремтячи за свій вчинок, тут, у кабінеті начальника поліції, мовчки клявся, що більше ніколи-ніколи не загляне сюди. Скоріше б тільки закінчилась уся історія з удовою.

Широко без стуку відчинилися двері, і на порозі кабінету зупинився довгорокий, прикорочений сутулістю німець, заважка голова якого разуче нависла над тулубом. В крупних зморшках його обличчя причаїлись тіні і звіряча жорстокість. Але не постать фашиста вразила Поцілуйка, навіть не звірячі риси обличчя, а страшний дух анатомки, мертвої крові, що йшов од довгорокого. Фашист кинув Крижакові кілька слів по-німецьки, стрельнув очима і вийшов, а Поцілуйка мало не вивернуло: йому й досі здавалося, що перед ним стояла не людина чи її подоба, а смерть у формі.

Крижак подивився на нього, засміявся:

— Занудило?

— Занудило. Що він за один? — кивнув головою на двері.

— Дух нашого гестапо. Цей залізом, вогнем і пальцями, бачили, які вони в нього, вичавить з тіла кожну краплину життя. Глядіть, не попадіться йому.

Блювота підступила до горла, але Поцілуйко якимось переміг себе, щоб не розгнівити начальство.

Увечері він повернувся на хутір, покружляв навколо хати вдови і, наче не своїми пальцями, постукав у вікно. Незабаром відчинилися двері, і з сіней війнуло духом осінньої калини.

— Як ваші справи? — привітно зустріла його Василина.

— Наче нічого... Зустрівся з добрими людьми, — відповів на диво спокійно і, добряче повечерявши, вклався спати.

Через два дні, коли Поцілуйка не було дома, поліція заарештувала Василину. Хуторяни, як тільки він з'явився на хуторі, порадили йому підшукати іншу схованку, бо чорт круки шукали і його. Поцілуйко уважно вислухав їх і пішов до вдовиної оселі, щоб узяти щось на дорогу. Не засвічуючи гасника, він з боденьки вибрав сало, з мисника взяв зачерствілий хліб і вийшов у сіни. І тут прив'ялі пахощі калини на мить приголомшили його, бо згадалось, як удова приносила ягоди з лісу... Оце,

певне, й усе, що лишилось од неї. Він востаннє переступив поріг охололої хати, і враз назустріч йому з темряви гойднулася постать уасилини. Поцілуйко затремтів од жаху, пошивка з харчами вислизнула з рук. Він спиною вперся в одвірок, і єдине слово стогоном вихопилось із грудей — їй!?

Але ніхто не відповів йому. Тільки через Якусь хвилину і Юцілуйко збагнув, що назустріч йому подалася не Василина, а и розп'яте плаття, яке зривав з металевих прищіпок ос.ннж вітер. А які металеві защіпки розпинали тепер саму Василину?..

Кілька років збігло з того страшного часу. Поцілуйко позбувся небезпечного свідка, та не позбувся тривоги: а що, коли Василина залишилась живою і не сьогодні-завтра повернеться з якогось табору смерті? Правда, вона, напевне, нічого не знає про те, хто віддав її до рук поліції. Але може трапитись так, що якогось дня схоплять і Олександра Крижака. А той, рятуючи свою шкуру, почне топити всіх, кого можна втопити.

Страшне борошно, взяте за першу фальшиву довідку, і досі мололо його душу. Про це й зараз нагадував мішок, що лежав за плечима. Коли б знав чоловік, що доля готує йому через якийсь проміжок часу, тоді б десятою дорогою обминав непевні стежки і мав би таку чисту печатку, як серце дитяти.

Кінь трощить і трощить копитащами зашерхлі калюж ки, вибрикує з них воду, а пам'ять Поцілуйка вибрикує те, що навіки хотілось би стерти, випалити з тіла. Коли б на світ, були такі огні... І він знову кляне війну, наче вона винна у всьому, і знову, мов сіті, виплітає і розкидає думки, як йому посправжньому вхопитись за гілки життя, як списати в свою біографію коли не подвиги, то хоча б такі вчинки, які можуть винести його на гребінь. Хіба ж його розум не знадобиться ще при якомусь ділі? Хіба його колишні заслуги, хоча б так не так, не залатають його розгубленості у війну? Хіба ж не він першим із шкури вилазив, руйнуючи хутори і ті хати, які віддалялися від сіл. Мороки тоді було з дядьками, а особливо з тітками: то в них не було дерева на нову будову, а стара ще б постояла, то нове місце не подобалось, то ще щось вигадували. Тоді він власною персоною сів на трактора і поїхав до самих затятих. В нього недовга була розмова з ними — ливною ванрканив зруб, крикнув трактористу: "готово", трактор забурчав, напружився, а хата, мов жива, рушила за ним, скособочилась, зойкнула і розвалилась на купеляччя дров. І в цьому селі він зніс не одну оселю. Правда, тоді кляли його баби, наче проклятого, навіть у вічі дурноколінним . називали, але план було виконано довчасно. Дядька тільки припечи, то він і чорта зробить, не те що другу хату.

Поцілуйко оглянувся, ніби мав зустрітись з минушиною. Але навколо побачив Тільки нарости землянок і розхристане, де-не-де огорожене воринням дрібнодвір'я. Коло стайні забовваніла людська постать. Коли кінь порівнявся із нею, вона владним рухом зупинила його.

— Стей! Хто їде?

— Це я, товаришу Дибенко! — Пізнав голос діда Євмена і мимоволі поморщився.

— Хто "я"? — недовірливо запитав старий. Поцілуйко зіскочив із саней, підійшов до старого.

— Добрий вечір, діду Євмене! Хіба не пізнаєте?

— А чого б я мав тебе пізнавати? Покажуй документи.

— Які документи? — обурився Поцілуйко. — Що з вами, діду?

— Не те, що з вами! — відрізав конюх.

— Невже не пізнали мене, Поцілуйка?

— Поцілуйка? Це того, що до війни був аж секретарем райвиконкому?

— Того ж самого, — не вловив у голосі старого презирства.

— І того самого, що війну пересидів на харчуванні вдів і сиріт?

— Як міг, так і пересиджував, — розсердився Поцілуйко. — Яке вам діло до мене?

— Навіть велике. — Старий проворно обмацав кишені Поцілуйка. — Зброї, виходить, нема?

— Навіщо вона вам? — прийшов до тям Поцілуйко.

— Щоб ти часом не стрельнув у старого. Хто ж тебе знає, в якого дідька ти перешерстився за війну... Ану, показуй документи.

Поцілуйко злостиво поліз до кишені.

— Броні вам вистачить?

— Броні? За які ж такі заслуги доп'яв її?

— Це вже не вашого розуму діло.

— Гляди, яким вельможним став! А чи не завеликий у тебе довісок спритності до розуму? —

Старий в одну руку взяв броню, а другою повів коня до стайні.

— Куди ж ви, діду?

— Документи перевіряти.

— Я вам присвічу.

— Мені не треба чужого світла. Ти вже раз присвітив мені.

— Коли ж це було?
— Забувся?
— Не пам'ятаю.
— Ои, брешеш, дурисвітеї! А хто мою хату на порохно розтрусив, не пам'ятаєш?
— На те була директива.
— Директива була радянська, щоб людей не зобижати, а руйнував ти, як фашист, плюючи на людей.
— Я вам таких слів повік не забуду.
— І на мене донос напишеш? — пожвавішав старий. — Напиши, напиши! Папір усе стерпить. А люди не захочуть таких свиней терпіти, хоч вони і встигли бронєю запастись од війни. Від людей ніхто не видасть тобі броні.
— Недаром вас елементом прозивають.
— І аки прозивають. А на ділі елементами виходять такі, як ти.
— Все своєї дрібновласницької хати не можете забути?
— Бачу, ти як був дурнем, так ним і залишився. Не хати, а знущання не можу забути! Тоді ж у мене ні деревця на дровітні, ні копійки за душею не було. Стара моя тільки одного прохала: попрощатися із хатою — хотіла побілити її, одягнути на смерть, як одягають людину, бо в тій хаті ми вік прожили. А ти й цього не дозволив. То хто ж тебе міг керівником назначити?
— Найшлись такі, що не мали часу радитися з вами.
— Тепер, надіюсь, будуть радитися. А ми вже, коли зламали хребет фашизму, то поломимо й броню таких вишкребків.
— Бге, так вам і дадуть демократію в обидві жмені!
Сподівайтесь...
На пересварку зі стайні повиходили конюхи.
— Хлопці, до нас Поцілуйко з бронєю заїхав! — гукнув до них дід Євмен.
— З якою Бронєю? З новою жінкою чи полюбовницею?
— От жеребило! — хтось обурився в темряві.
— Та ні, не з Бронєю, — потряс дід Євмеї книжечкою, — а з оцим папірцем, що одгородив Поцілуйка од війни, од армії, од людей, одгородила б його гробова дошка.
— Де там, цей крутіяка із домовини вилізе, як почує добрий хабар, — діловито обізвався хтось із конюхів.
— Чуєш, як народ голосує за тебе? Впав би, сучий вилупку, оце на коліна і попросив, щоб простили тобі різне твоє гидомирство. Або, чуєш, давай зробимо так: я рвону твою броню на клапті, а ти завтра рви на фронт?!
— Отямтесь, діду! — злякано вчепився в руку старого.
— Не шарпайся, бо як шарпну! — Старий відтрутив Поцілуйка і обернувся до конюхів: —Що ж нам, хлопці, зробити з ним? Не випускати ж таку здобич із рук? Хабарі він брав?
— Брав.
— Хати наші ломив?
— Руйнував.
— Від фронту і партизанщини втік?
— Утік! — уже грізно обізвались конюхи.
— То, може, причавим його тут, щоб не паскудив землі?
— А чого ж із ним церемонитись. — Конюхи кругом обступили Поцілуйка. Він злякано озирнувся довкола, але на обличчях прочитав суворий вирок і почав ікати.
— Люди добрі, змилюйтесь. Я справлюсь ще... — надломилась уся його постать.
У відповідь гримнув шалений регіт. Рубані, калічені, вогнем печені люди сміялися і насміхалися над здорованем.
— Кому ти, стерво, потрібне? Хто буде паскудити руки об тебе? — повернув йому броню дід Євмен. — Ну, а на коня теж маєш броню?
— Яка ж може бути броня на худобу?
— Тоді коника ми залишимо у себе.
— Це ж сваволя, грабіж, діду! — нарешті одійшов од страху Поцілуйко. — Віддайте коня!
— Без документів ніяк не можу — тепер воєнний час.
— І цього я вам не забуду, — вже посмілішав Поцілуйко. Він круто повернув од стайні й підтюпцем побіг до Безбородька.
Антон Іванович уже крізь сон почув настирливий стук у шибку. Позіхаючи і чортихаючись, він зіскочив на підлогу, підійшов до вікна.

— Хто там?

— Це я, Антоне Івановичу, — почув знайомий голос. "Поцілуйко", — пізнав і знову тихцем чортihnувся Безбородько. Притарабаниться ж таке щастя до двору. Він би залюбки прогнав сьогоднішнього Поцілуйка, але ж невідомо, ким він стане завтра. Керувати — це передбачати. Не одна ниточка, зв'язувала його раніше з Поцілуйком, може, зв'яже й тепер, бо Поцілуйко — це такий ловкач-доробкевич, що сьогодні під льодом торохтить, а завтра, гляди, в якомусь міністерстві вирине. Тоді він і згадає, як намарно стояв під чужими вікнами. Безбородько, лаючись і розкидаючи на всі боки розумом, швидко одягається, одчиняє двері і привітно зустрічає гостя:

— Припізнались ви, Гнате Родіоновичу. Вже й перші півні скоро співатимуть.

— Що вам до півнів?! Вони знають свою службу, а ми свою, — з гідністю відповідає гість і поважно, як і до війни, входить в оселю.

В голові Безбородька висновується здогад, що справи в Поцілуйка, мабуть, пішли на краще. Хоча хто розкусить його? Якраз, може, "сьогодні Поцілуйко погорів, як швед під Полтавою, а перед ним бадьориться, забиває баки! Артист! Але що робити з ним? Чи, для годиться, послухати його теревенів, та й бувай здоров, чи від усієї душі ставити на стіл печене й варене?

— Далеко ж їздиш? — Безбородько обережно промацує Поцілуйка.

— Звідси не видно, — безжурно відповідає той. — Підвертається нова робота, — говорить з довірою, але красномовно озирається.

Безбородькові зразу ж стає ясно, що гостя треба частувати хлібом, і сіллю, і чимсь міцнішим.

— Роздягайтесь, роздягайтесь, Гнате Родіоновичу, а я зараз свою стару потривожу.

— Не треба, Антоне Івановичу. Пізня година, хай спочиває жінка.

— Дарма, дарма, розбуджу, а то ще клуби перележить, — щиросерде сміється Безбородько, йде в другу кімнату і торсає за плече дружину.

— Хто там іще так пізно? — спросоння питається Марія і сердито позіхає.

— Поцілуйко.

— Це той засядько, що...

— Прикуси язика, — стискає жінчине плече, — бо він колись згадає твого засядька.

— Як це все надокучило мені! — позіхаючи, неохоче підводиться з постелі. — Чим же частувати вас?

— Бобрятиною, — фиркає Безбородько. — Що є, те й давай. Та меду внеси, тільки не з горлового горщика, а з липівки, і налавник на покутті постели.

— Знову пішов Поцілуйко вгору? — пожвавішала Марія, яка розбиралась у місцевому начальстві тільки по тому, чим його треба було частувати.

Незабаром гість і Безбородько сіли за стіл, а Марія крутилася по світлиці, як метелик біля світла.

— За твоє здоров'я, Антоне Івановичу. — Поцілуйко високо підняв першу чарку. — Хай тобі все буде з землі, з води і роси.

— Спасибі, Гнате Родіоновичу. Добре, що ви не забули мене. На чому ж сюди добирались?

— На рисаку. Залишив його у вашій стайні, хоч і бурчав дід Євмен.

— Той на всіх бурчить.

— Вреднючий дід. Документа захотів на коня. Ну, не бюрократ?.. А як твої справи?

— Хвалитись нема чим, але живемо не гірш за деяких сусідів.

— Може й погіршати, — з співчуттям на щось натякнув, і Антон Іванович закрутився на стільці.

— Розумієш, про що йде мова?

— Поки що не догадуюсь.

— Жаль, — багатозначно помовчав Поцілуйко.

— То доказуйте, Гнате Родіоновичу.

— Можу й доказати. Бійся Марка Безсмертного. Він підкопується під тебе. Напевне, пронюхав, що ти колись на нього заявочку носив.

Безбородька від цього натяку зсудомило:

— Невже здогадується?

— Стверджувати не буду, але... Ну, а в районі дехто тягне його руку... Вже разів пару відстоював тебе. Я хоча поки що і невеликий голос маю, але старі друзі, спасибі їм, не цураються, — напускає на обличчя таємничість.

— Дякую, Гнате Родіоновичу. Ви завжди підтримували мене! Ваше здоров'я! Чого ж той Марко підкопується?

— В чийсь гніздо хоче сісти, а в чий — помізкуй. Головою колгоспу і на милицях можна бути, коні повезуть. За твоє процвітання! Ох, і скажену тримаєш ти веселуху. Мелясівка?

— Мелясівка.

— А знаєш, хто з села обома руками вчепився за Марка?

— Хто його знає.

— Ваш новий учитель.

— Задніпровський!? — здивовано вигукнув Безбородько. — Та що ж він має проти мене?

— Цього вже не знаю, — розвів руками Поцілуйко. — Свинякуватий він чоловік. З одного боку під'їдає тебе, що не допомагаєш школі, з другого — б'є тебе Безсмертним, а сам веде дружбу з попом. Подейкують, що в Задніпровського і заслуги не того—липові. В лісах був не командиром, а грибарем — гриби збирав. Але орденів назбирав, наче грибів. Придивись до нього, Антоне Івановичу, бо дуже він гострозорим став до тебе.

— Треба буде придивитись. — Похмурість залягла в глибоких очницях Безбородька.

Поцілуйко бачить, що кинутий ним їжак уже ворухнеться всередині Безбородька, і, щоб не передати куті меду, зводить розмову на інше. Та господар сам наворачтає її на своїх недругів, оздоблюючись, обкидає гряззю Безсмертного й Задніпровського, який за всю війну навіть ні разу не був поранений, та й втрати в його загоні були чомусь найменшими.

— Невже найменшими? — перепитує Поцілуйко.

— Слово честі! А чому? Бо тільки тримався в лісах, перекопував їх різними ходами, наче кріт кротовище.

— Це ж непогано для оборони. — Поцілуйко вже навіть починає захищати Задніпровського, а сам надіється виловити із гніву господаря якусь користь для себе.

— Для оборони, може, й непогано, а от наступав Задніпровський тільки в крайніх випадках. Зберігті себе, і своїх прибічників. Треба копнутись у нього. В нашому загоні загинула майже половина партизанів, а в Мироненка, вважайте, ніхто не залишився в живих.

— Невже ніхто? — вражено перепитав Поцілуйко. Він згадав зустріч з двома партизанами в хаті Василя Вакуленка, і думки його закружляли в шаленій круговерті. Безбородько не помітив, з якою цікавістю чекав його розповіді Поцілуйко, і спокійно говорив далі:

— Сердезі Мироненку найбільш не поталанило. В болотах оточили його фашисти. Тільки четверо партизанів врятувалось тоді.

— А де ж вони тепер? — завмираючи, запитав Поцілуйко.

— Усі пішли воювати. Один із них відвоювався, а про решту не знаю.

"І це невелика біда. В крайньому разі, можна буде стати зв язківцем Мироненка... На це я маю право, бо ж стрічався з його людьми". Нарешті за ці останні дні велика радість ворухнулась у думках Поцілуйка. Він підняв чарку, випив до крапельки й поцілував Безбородька.

"Оце справжній гість", — розчулено подумав той...

XIV

Мотрі ніколи не подобалось, якщо її Євмен починав умирати.

Хоча вона й знала, що її йоржистий чоловік з доброго Дива не стане збиратися в далеку дорогу, але в ці години таки починала думати про потойбічний світ, і всяка всілячина тоді жужмом коловоротилась у голові. Острах брав од самої думки, що десь у глибокій темряві є пекло з розімлілою смолою і чіпкохвостими чортами, ввижався і рай, Що дуже нагадував святоіванівське поле, город і сад заодно... Як добре було б у тому раю знову, неначе на землі, зустрітися з Євменом; там він уже зовсім би не лаявся, не сердився, не гарикався, а тільки лагідно посміхався б, як посміхаються на виборчих портретах різні кандидати. В раю Євмен, десь, правив би кіньми пророка Іллі, а вона полола б свою небесну норму та все, прикладаючи руку до очей, любивалася б підсвіченими сонцем гречками.

Її лагідна селянська душа нічого. так не любила, як цвіт найчистіших і найгустіших барв, а особливо рожевий на ранніх і пізніх гречках, коли бджоли збивають крильми і солодкий ранковий туман, і теплу хвилю, і тихий дзвін.

Що б іще могло бути гарного в тому раю? Може б, там варто посадити маку з її городу? Він, коли зацвітає, такі пишні і славні має рум'яні. І укропу, напевне, в раю нема, а хіба можна восени обійтись без його пахошків?.. — думала зараз Мотря, сидячи в узголів'ї чоловіка, який умирав без термометра і лікарів, але при чарці й скаженому, з Німеччини завезеному аспірині. Старий самокритично ставився до себе — знав, що його не дуже очікують у раю, тому для хоробрості, щоб не спасувати перед чертами, бавився буряковою веселухою, а закушував аспірином, який потом вичавлював із тіла кінський дух.

Їжакувата і навіть тепер нічим не вдоволена дідова голова відпочивала на подушці, набитій сіном з блакитними кучерями чебрецю. Над головою старого, на ріжку скрині, потріскувала саморобна воскова свіча, а в ногах лежав добрячий плетений батіг, — на тому світі він також може знадобитись йому... —зараз дідова душа коливалася поміж небесними видіннями і мирською суєтою. Він іще мовчки

долаювався з Безбородьком і тужив за кіньми, яких тільки напувають, але не годують. Оце й поклато старого в постіль: напоїв сьогодні вранці коней, нахилився, потемнів над порожніми яслами, почув біль усередині й голові та й вирішив попроситися з світом.

Від чарки й аспірину з тіла аж капає тепло, але голос у діда потріскує, мов крига:

— Мотре, ти ж мені, коли помру, не став ні залізного, ні камінного хреста, бо то панський, мертвий матеріал, на ньому навіть гриб-поганка не виросте. І яблуньку посадиш мені, бо птиця співає і на цвинтарному дереві, — дає старий останні розпорядження, а перед його очима стоять коні: вони схиляють засмучені голови до діда, тепло дихають на нього і плачуть за ним, як люди.

Жінка не раз чула за свій вік ці розпорядження і спокійно відповідає:

— І яблуньку посаджу, аякже. Тільки — зимову, ренет який чи літню скороспілку?

— Напевне, краще зимову, — по-господарськи розмірковує дід. — На ній яблука довше тримаються.

— А хіба тобі не все одно буде? — лише порухом плеча виказує Мотря подив.

— Це вже не твого розуму діло, не ти вмираєш. — Євмен відчуває в русі жінчиного плеча непоштивість і починає гніватись, але ще стримує себе. — Так посадиш зимову, щепу візьмеш у кума Олександра. — На мить над собою, над своєю могилкою він бачить деревце у першому цвіті й мимоволі здригається. Краще б оце біля копей порпатися, а не лежати там, де й копито кінське не обізветься дзвоном. Ех, коли б це хоч кум Олександр прийшов, посвітив снопом своєї бороди, щось про політику сказав би, то все легше відходила б душа з тіла.

— І не забудь батога поклати в домовину. Чуєш? — недовірливо дивиться на жінку, яка ніби й слухняна в нього, але теж уміє все повернути своїм трибом...

— Батога? Навіщо там таке щастя здалося? — наче не про той світ, а про щось буденне говорить Мотря.

— А хіба на тому світі коней не буде? Там така біла масть водиться, що куди твоє діло! — зі знанням справи говорить Євмен, а сам обурюється, бо Мотря, по всьому видать, аніскілечки не вірить, що він має помирати.

— Як там будуть коні, то будуть і різні батоги, — розважливо, але й з недовірою одказує жінка. — Ти краще скажи до пуття, що в тебе болить?

— Я ж тобі казав: уся душа!

— В якому саме місці?

— В усій середині, — старий обвів рукою недосконалий круг навколо своєї душі. Цей круг, певне, нічогісінько не сказав би медицині, бо в нього входили і серце, і легені, і печінка, і навіть частина присохлого черева.

Мотрі після такого визначення душі залишилось тільки запитати:

— Ти б, Євмене, може, щось закусив? Бо яка там користь із цього аспірину? Піт чавить, а спожитку не дає.

— Не дзяволи про їжу. Не хочу і не можу їсти, — скривився і застогнав чоловік.

— Та й чому?

— Дурна ти баба...

— Яв тебе розумною тільки тоді була, коли дівувала, — не сердячись, одказує Мотря.

Ця відповідь вражає старого. Справді, коли Мотря дівувала, він тоді не обізвав й ні одним недобрим словом. Чоловік відчув свою провину і спокійніше заговорив:

— Як же мені щось на душу піде, коли коні од вітру падають з ніг, до решти гибіють? Думаєш ти головою чи ні? Ось навіть ця свіча, мені здається, капає не воском, а плаче безневинною сльозою мого карого. Пам'ятаєш, як я рятував його?

— Пам'ятаю твого півкрівця, — покосилась на свічу, і тепер їй теж воскові краплини нагадали сльози пораненого коня. — І однак їсти щось треба, бо хто знає, чим там будуть частувати. Може, на тему світі і картопля не родить.

— Не може такого бути, бо тоді вигибне селянин і в раю, і в пеклі. Ех, Мотре, Мотре, коли б я мав товсті тисячі або яке золото!

— І що б ти тоді робив?

— Знайшов би що. Накупив би сіна пахучого та вівса чистого, як сльоза, привіз би коням і був би кумом королю! — на мить пожвавішав і знов засумував старий. — А є ж паразити, що все мають: і гроші, і золото, і зерно, а совісті ж у них і на мачину не вродило. І вони, іроди, не помирають, ще й до комунізму зможуть дожити! — Старий стиснув кулаки, а в його вусах і борідці ворухнулася злість.

— Та всяких людей є на світі, — зрозуміла Мотря натяк, але не стала розпалювати гнів чоловіка.

— Є, бодай над ними цвинтарна трава поросла. — Він ще болісно про щось подумав, прогнав

думки про хрест, зимову яблуньку і попрохав жінку: — Чуєш, постав біля мене моє господарство — глиняні коні. Добре, що хоч ці їсти не просять.

Мотря підійшла до мисника, неподалік якого стояв гончарський круг, взяла кілька іграшкових коників (їх у вільну і веселу годину завжди з усміхом чи лукавинкою виліплював старий), поставила на стільці і сама залюбувалася різними чотириногими цяцьками.

Тепер уже не пекло і не рай, а світ милої казки і далекого дитинства повертали до неї оці веселі, завзяті і хитроокі створіння. З такими коненятами не гріх би навіть у місті ямаркувати. Але хіба скажеш про це чоловікові? Він тільки за німців, коли біда приневолила, дозволив їй одного разу розпродати глиняну худобу. І жінка, дивуючись, збула її за якусь невелику годину. Чого так люди накинулись тоді на полив'яні цяцьки і чого так тішилися ними, коли пізнавали в них риси своїх заклятих ворогів?

— Їй-бо, цей клишоногий усім на Геббельса схожий, — дивувався хтось із покупців.

Вона не бачила ніякого Геббельса в чи не найгіршому, на її розсуд, ліпленні. Добре, що й таку погань збула з рук. А через день люди переказали, щоб Мотря більше не виносила на торг свій товар, бо найшовся каїн, що і в глині розкопав політику, і гітлерівці вже розшукують крамольного скульптора.

— Ну, то чи варить у них, у фашистів, глиняний горщик!? Вони вже й мене в скульптуру вписали! — насміхався тоді над недоумками Євмен, який про скульпторів думав, як про якесь недосяжне чудо. Старому ніколи й на думку не спадало, що з його коників крізь їхні веселі, хитрі очі або злобні, у ворогів позичені риси проглядала не тільки любов до забавки, а й справжній талант.

Мотря ж на іграшки старого дивилася простіше, як господиня, що прожила свій вік без достатку і завжди потерпала за характер чоловіка: з цих коників Євмен, аби захотів, міг би їсти спокійніший хліб і не гризти свого серця з Безбородьком та його шатією. Ось вона подивилася на одну цяцьку і, забувши, що старий зібрався помирати, недоречно засміялась:

— Чоловіче, а цей вислухий і череватий, ну, зовсім схожий на того начальника, який приїжджав до нас.

— На Киселя? — пожвавішав Євмен, скосив очі на цяцьку, і не передсмертна, а задоволена посмішка творця поповзла од його уст до самісінького кінчика борідки.

— Бге ж, на нього. Але чого він у тебе вийшов таким недотепою?

— Бо він і є дурним. Мотря сплеснула руками:

— Їй не забагато, чоловіче, дурнями розкидаєшся? Кисіль же, кажуть, в начальстві аж з тридцятого року.

— А дурний ще з народження, — махнув Євмен рукою, наче скидав з посади Киселя.

Відповідь хоч і сподобалась Мотрі, та все одно вона засумлівалася, чи старий, як це він уміє, не передав куті меду.

— Ніхто, Євмене, бачу, не вгодить тобі і в судний день. Хіба ж може безклепкий так славно і довго, аж до сну, говорити з трибуни? За щось же йому гроші платять і тримають на посту.

— Бо має таких сватів та братів, які не мізками, а зубами тримаються один одного, і, поки не вдарить грім, вони свіжу й голову людину не пустять на місце Киселя. А він же має в руках і владу, і ордери, і печатки, а не рятує наших коней. Він же не до коней, а тільки до свиней заглядає, щоб вивезти собі якесь кувікало... Ой, не можу я жити більше на світі. Ніяк не можу, — вхопився обома руками за серце, і в усіх його потом нарощених зморшках заворушився біль. — Прозвали мене елементом і, виходить, вірно прозвали.

— Дурні бездушники, баляндрасники і невігласи прозвали! — одразу ж обурилась, занепокоїлась і похолола Мотря: вона добре знала, як не любить цього паскудного прізвиська чоловік, а коли він починає визнавати його, то це вже пахне лихом — може, й справді, бідаха, не доведи свята діво, чує свою смерть? — Ніякий ти не елемент, а справедливий, дуже справедливий, тільки з характером дід.

— Елемент, Мотре, та й більш нічого, — і далі уперто ганьбив себе старий. — Бо що таке, це коли подумати наперед, коні? Красивий пережиток, як дехто говорить з проворних. Різна машинерія через якийсь час геть чисто замінить, вичавить їх, і не стане тоді у світі ні гордих вершників, ні добрих скрипучих возів, ні легкокрилих санок. Зникнуть, як зникли чумаки, і їздові, і конюхи, і конокради заодно. Все це я розумію, а все одно помираю від того, що теперішні коні не мають їдла. То хіба ще знайдеш такого довбеху?

Очі старого заблищали вогкістю. Йому раптом шкода стало не лише коней, але й себе; гай-гай, хтозна по-якому одшуміли його роки: не знайшов він свого талану в житті, і минулось воно, мов сльотава осіння година, з малими радощами та великим горем, не заслужив він ні спокійної старості, ні пошани, ні одного рядка хоча б у райгазеті, а ні за що ні про що заслужив паскудного "елемента". Усе це одразу хвилями набігло на чоловіка, і він, певне, заплакав би з'досади, але плакати не любив, тому

стиснув кулаки і щелепи, примусив себе розсердитися знову ж на своє життя, і на "елемента", і на Безбородька, і на паскудну безгосподарність. Отож, у хвилях гніву, забуваючи про смерть, рішуче опустив ноги з ліжка, навпомацки знайшов розтоптані шкарбани й, покректуючи, почав озуватись.

Мотря аж остовпіла від такої переміни:

— Ти куди, Євмене?

— Ой, — скривився старий, — болить усе... Піду до Марка Безсмертного, погомону з ним трохи.

— Як же ти дійдеш, коли піт з тебе аж ющить?

— А я його витру, — покосував на свіжий лілієвий рушник.

— І що ти за чоловік? Хвороби ж не витреш?

— Не чіпляйся, жінко, бо в мене душа ненадовго повосковіла.

— Про що ж ти хочеш говорити з Марком?

— Про що ж інакше, як не про коні. Щось же треба думати чи робити.

— Після тієї та знову ж тієї. Ти ж умирати зібрався, — нагадала жінка.

— Прийду від Марка, тоді вже, мабуть, і помиратиму. Хай тобі веселіше буде. — Він дмухнув на свічку, старанно, раз і вдруге, обтер піт рушником, одягнувся й нетвердими кроками, щоб жінка бачила, яка в нього слабкість, подався з вогкої оселі, але одразу й повернувся.

— Ти чого? Щось забувся?

Євмен одвів очі од жінки:

— Хочу подушку взяти з собою.

— В Марка думаєш полежати, чи що? — недовірливо здивувалася жінка.

— Та ні, — невдоволено поморщився чоловік. — Висиплю з неї сіно.

— Куди?

— От усе тобі треба знати! Не на вулицю ж, а своєму карому. Хай хоч трохи йому сіном запахне! — хмуро кинув чоловік, сунув ще теплу подушку під руку і кволо вийшов із землянки, щоб не чути дурних умовлянь і докорів.

От і кінчилось помирання. Мотря мовчки провела чоловіка повеселілими очима, виглянула у віконце та й засміялась до дідових чобіт, що вже завзято міряли землю. Таки несерйозний у неї дід. І після цього висновку знов почала розглядати коники, знаходити в них риси знайомих людей і чудуватися, як воно так виходить у її несерйозного чоловіка.

В землянці Безсмертних дід Євмен застав тільки Хведька, який, підбравши під себе ноги, голосно читав якусь книгу. Вгледівши діда, хлопчак скочив з лави і шанобливо завмер. Це розчулило старого: хоч і війна, а таки поштиве дитя росте. Та й біля коней уже вміє ходити, а це .теж щось значить. Він погладив малолітка по голові, пригорнув його до себе однією рукою.

— Читаєш, Хведю, науку?

— Читаю, — ледь помітно посміхнулося хлоп'я.

— То читай і пий її, як здоров'я. Нічогенько живеться в Марка Трохимовича?

— Дуже добре, діду.

— Їсти дають?

— Дають, — почервонів хлопчак.

— Значить, рости будеш. А в школі одиниць не випасаєш?

— Поки'що без них обходиться, —навіть спогорда відказав Хведько.

— Гляди, ііс хапай таке добро, бо тоді сам батогом буду вибивати з тебе, — посварився пальцем на хлопця. — Правда, ти метикований і маєш вчитися тільки на медаль. Заходь до мене, я тобі якогось коника подарую, бо більше не маю чого подарувати — окапцанів дід за війну.

— Спасибі.

— Е, Хведю, та ти вже розжився на нові чоботята і не хвалишся! — здивувався старий.

— Це Марко Трохимович сам пошив мені із своїх довоєнних чобіт. Сам і колодки вирізав. Теж наказував, щоб я одиниць не хапав.

— Аякже, ми з ним заодно, хоч і не вчилися по класах. Не знаєш, де Марко Трохимович?

— Вони пішли на стайню.

— На стайню? — зацікавився, зрадів старий і почав набивати люльку тютюном. — Не знаєш чого?

— Неспокій погнав їх. Тут вони довго з дядьком Тримайводою та дідом Гордієнком і с'як, і так прикидали, щоб врятувати корови і свині. Надумались, що треба їх, поки не з'явиться паша, роздати людям. А з кіньми гірша справа. Хто їх візьме?

— Отак воно, Хведю, й виходить: хто найбільш і найкривніше робить, про того найменше дбають, — зажурився старий, посмоктуючи згаслу люльку. Через якусь хвилину його знов туманом

охопили думи, він забув, що в землянці сидить Хведько, й почав розмовляти сам із собою: — Ну що його на милість божу придумати? Де б їм чогось роздобути? Хоч бери та на злодійську стежку пускайся!

Після цих слів дід справді почав розмішляти, чи не можна десь вкрасти сіна, згадав стіжки свого кума Олександра, потім здивувався, як таке паскудство могло спасти на думку, і вголос обурився:

— Чорти батька зна що лізе в голову! Химерія, та й годі.

— Про що ви, діду? — з цікавістю поглянув на нього Хведько. — Щось не виходить?

— Та то таке, нікому не потрібне, — ухилився од відповіді й зітхнув. — Приходь до мене. — Він ще раз поклав руку на голову хлопцеві, приголубив його, згадав свого сина і швидко вийшов з землянки. Але й на дорозі до нього знову підкралася злодійська думка, і старий хоч і проганяв її, але й прислухався до неї, як до потаємця, що заліз усередину з своєю радою.

— А в кума Олександра таки без надобності стоять стіжки, — знову сказав уголос. — Що він, квасити чи солити буде їх?

— Про що ви, діду? — здивовано зупинилась біля нього Мавра Покритченко.

Старий став посеред дороги, зміряв недобрим поглядом жінку і невдоволено буркнув:

— Про любов...

— Про яку любов? — спочатку здивувалась, а потім жажнулась од страшної здогадки вдова.

— Про незаконну. Є і така для декого. — Розгніваний, пішов до стайні, а жінка схилила голову, і в розвеснілу колію з її дикуватих очей упали дві сльозинки.

XV

Старіші коні пізнавали Марка, тягнулись до нього, стиха іржали, оксамитними губами торкались його рук, плечей, одяжі, і в їхніх скорботних зголоднілих очах очевидячки воскресала минувшина.

— Пізнають, Марку, своє кінське щастя, коли в них сіна було по коліна, коли й вівсом пахло у жолобах, — обізвався з порога дід Євмен, що саме нагодився до стайні.

— Таки не забули мене. — Розчулений, збентежений і водночас розгніваний, Марко сутулився на костурах і не знав, чим утішити, чим порадувати четвероногих друзів, що чекали від нього і ласки, і їжі. Він гладив, обіймав їх вільною рукою, не соромлячись, притулявся до них обличчям і з великою скорботою заглядав у їхні очі. Де поділася з них довірлива веселість, сумовите всепрощення до людини, яка частіш потрібного хапається за батіг, гарячий із кров'ю і сполохом огонь чи розумна, зовсім людська лукавинка?

Примара, страшна примара голоду все це висмоктала з теплих кінських очей, оточила їх пухлинами повік, і вона ж потворними тінями висить над ще живим маслаччям, ждучи, коли воно звалиться із ніг. Вискочити б з цієї кінської каторги, заплакати, як плакалось у дитинстві, чи хоча б потрошити костури на Безбородькові і його злодійському кодлі. В гніві й розпачі Марко не помічає, як на його повіках накипають сльози. Він зараз би пострибав зі стайні, але збоку знову до нього, непокоячись, тягнеться вислогубий високий кінь. Треба й його втішити, хоч рукою.

— І Лорд пізнає тебе, — підходить ближче старий. — Чи пам'ятаєш його?

— Чом не пам'ятаю. Був огонь — не кінь.

— На очах згорів огонь, тільки попіл тримається під шкурою.

Кінь уткнувся Маркові в груди, й чоловіку пригадалася давня пора щедрого розімлілого літа, коли голова колгоспу забуває, що, крім роботи, на світі буває й сон. Засипати доводилось тільки в дорозі, поки віз котився від одного урочища до другого. Якось беззоряного вечора вони виїхали з дідом Євменом до найдальшого поля, де люди круглу добу робили біля молотарки. Збиралась гроза, поздовжні блискавиці розпанахували, а поземні вогнем відгойдували вгору почорніле небо. Під їхні щедрі спалахи і гуркіт грому він спокійно заснув, а коли прокинувся, почув, як над ним шелестіло колосся і дощ. Він ще спросоння не збагнув, що це дід Євмен нашвидкуруч зробив на возі куреник із снопів, ще не розумів, що робиться навкруги, коли щось темне і тепле наблизилось до нього. Він здригнувся, подався назад і раптом побачив, як біля крайніх снопів на якійсь невеличкій, округлій площині замерехтів раз і вдруге здрібнілий корінь блискавиці. І він тоді зрозумів, що то грає блискавка в кінському оці. — Лорд, це ти? — зрадів і засміявся, зовсім виходячи зі сну.

Наляканий громовицею, кінь тихенько заіржав, губами знайшов тоді Маркову голову, притулився до неї і знову заіржав, а блискавка й далі раз по раз мерехтіла в його оці...

Марко підходить до Лорда, що ледве тримається на ногах, гладить гриву і з боєм дивиться на його велике око: невже в ньому навіки відіграли спалахи блискавиць?

— Дай своєму мазуну січня, — дід Євмен з розпореної насипки витягає жменю сіна і простягає Безсмертному.

Марка вражає і дідова насипка, і пучок сіна з прив'ялим чебрецем, що чимсь нагадує спалахи блискавки в кінському оці. Він, тремтячи, з руки згодує сіно і мерщій видибує зі стайні, хоча до нього з

кутка іще обзивається довірливо-болісне іржання.

— Почекай, Марку, — наздоганяє його біля порога дід Євмен із своєю подушкою в руках. — Сінце ж зосталося...

Ці слова, і насипка, що тремтить у старечих руках, і безкорислива любов діда Євмена, і його уболівання над голодною худобиною до решти крають серце чоловікові.

— Не можу, діду, снаги не вистачає дивитися на ці муки, — і в Марка стискається кулак.

— І я вже не можу. А скільки вертигузів крутиться біля колгоспу, щось глибокодумно мугикають, у блокноти записують, десь доповідають — і нічого... В серце б їм усі їхні записи вкарбувати, щоб кожна буква до живого діла тягла. От за яку я сердечну грамоту! Тоді коні будуть з сіном, люди з хлібом, а вчені не з блокнотами, а з головами на в'язах.

— Це ви, діду, все розоряєтесь? Уже чимсь учені не догодили вам? — проснувся за перегородкою Максим Полатайко і, позіхаючи, округлив широкі губи.

— А ти, вертію, усе спиш? — обурився старий.

— Хто там спить, коли на душі сама гризота, — здивувався Максим і одразу ж пірнув у сон з повною впевненістю, що в такий час ніхто з конюхів не може спати.

— Украв же сьогодні цей халамидник десь бобу для коней, а сам спить, неначе праведник, — старий навіть із співчуттям кивнув головою на перегородку. — І я вже сам думаю, де б щось можна було вихопити для коней.

Що міг відповісти на це Марко? З болем поглянув на діда Євмена, потис йому руку та й подибуляв у тяжких думках на дорогу.

— Ти ж куди, Марку?

— До добрих людей.

— Просити порятунку?

— Просити.

— І далеко збираєшся? — якась надія прокинулася у голосі старого.

— Поїду колядувати до своїх друзів. Може, щось розживуся у них.

— То я тебе на стаєнних конях повезу, вони ще тримаються на ногах. Куди ж тобі з костурами?

— Спасибі, діду, але не хочу, щоб вас. потім Безбородько розпікав. Ви вже тут дивіться, бо я, напевне, затримаюсь на день-два.

— Щастя тобі, Марку, — старий скинув шапку і помахав нею услід Безсмертному, який наче поменшав, побувши у стайні.

Сьогодні довго, як на зло, німував шлях, тільки потемнілі одволожені липи зрідка обзивались простудженими голосами гайворонів. Сіреньке небо з невиразними клаптями хмар інколи поглядало на землю здрибнілим оком сонця і не знало, що йому робити: чи сіяти мряку, чи трусити крупу?

З в'язками хмизу з лісу брели натомлені жінки, плечі їх були зігнуті, очі втуплені в землю. І ця картина болем зчавила Маркове серце: вона знову ясніше всяких звітів говорила, що село не має господаря. Жінки підійшли до Марка, поздоровкались, випростались, але не скинули в язок з плечей, і тепер вони були схожі на купку цвинтарних обшарпаних хрестів. Маркові стало моторошно від цього видовища. Тяжкий свій хрест мовчки несло жіноцтво у війну. Але навіщо його нести тоді, коли нема в цьому потреби?

— Жінки Безбородька, Мамури і Шавули теж отак стараються на паливо? — запитав, міняючись на обличчі. Де там, вони живуть на панських дровах і харчах.

— Таке привозять і з комори, і з лісу.

— Це, Марку, ще не біда, ми все перетерпимо, — обізвалась вдова Софія Кушніренко, в якій і досі великі очі леліли дитячою голубінню. — Аби тільки наші сини повернулись.

— Та в тебе ж, Софіє, нема синів, — хтось поправив удову.

— Так у людей є, — сказала з такою материнською тугою, що Марко аж затремтів.

— Ти, сину, якось одужуй скоріше та прибирай до своїх рук наше господарство, осиротіло воно тепер, зовсім осиротіло. — Вдова ближче підійшла до Безсмертного і голубим, дитячим сумом дивилась йому у вічі.

Саме на шляху показався старенький грузовик. Жінки зійшли на узбіччя, а Марко підняв угору костур. Машина заскрипіла усім кістяком, зупинилась, із кабінки виглянуло вугластенське обличчя Галини Кушніренко, найменшої Софіної доньки. І хоч усмішка тріпоче на пошерхлих з милою окантовкою устах дівчини, та в її незвичайних, димчасто-сизих очах, затінених берегами густих вій, лежить смуток.

— Добрий день, Марку Трохимовичу. Вам далеко?

— Прямо та й прямо, на самий край світу.

— На самий край не можна — війна перепинить.

— А може, поки доїдемо, вона й закінчиться.

— І оді їдьмо, хоч і нагорить мені від Безбородька, — знову посміхнулась окантованими устами, а в очах, як і раніше, стояла печаль.

Обличчя Галини, коли розглядати кожну його частину, не було красивим: івилиці, і широковаті щоки, і звичайний, не витонченої роботи ніс здавались буденними. Але в цей будень таким святом входило надбрів'я і розгонисті, з непокоєм брови, незвична сизість очей і пухла довірлива свіжість вуст, що кожному, хто дивився на дівчину, одразу ставало хороше на душі.

Галина вискочила з кабіни, приязно поздоровкалась із жінками і сказала матері, щоб та кинула хмиз у машину.

— Обійдеться. Як люди, так і я, — відповіла вдова.

— Ну як собі хочете, — трохи зобижено сказала донька і допомогла Маркові вмотитись у, кабіні. Машина чмихнула, затремтіла і, минаючи мішанину оголених печей і наростів землянок, рушила в сіреньку далечінь.

— То на край світу? — вивчаюче поглянула на Марка.

— Ні, дівчино любя, значно ближче... На край світу поїдеш зі своїм коханням.

— Якщо воно буде, — просто сказала Галина, стискаючи невеликими огрубілими ручатами кермо.

— Неодмінно буде! — гаряче вирвалось у Марка. — А як же інакше!

У дівчини звузились вії:

— Може бути й інакше: багато нашого брата залишиться дівчатами на все життя, бо війна розкидає коханих і розколює кохання—так само просто відказала, її сумна розсудливість здивувала і навіть неприємно вразила Марка. Звідки це взялося х дівчини? Невже за війну притупились її почуття?.

— А в тебе є коханий? — неждано вирвалось, хоча и знав, що не треба говорити про це.

— Нема й не було, — зітхнула Галина.

— Навіть не було?

— Може, й був, але я нічого не розуміла тоді, бо и що таке любов, не знаю, тільки від інших чую, недовіркою сказала дівчина і зовсім одверто, як, може, й матерів не говорила, розповіла про свій перший, юний неспокій. Перед самою війною на мене почав задивлятися Василь Денисенко. Пам'ятаєте його?

— Пам'ятаю. Чорнявий такий, з чубом...

— Чорнявий, кремезний, мов дубок, — лягла печаль біля дівочих уст. — Де б я не з'явилась, а його погляд уже й відчуваю. І собі крадькома задивлялась на нього... І так тоді очікувалось чогось доброго, незвичного. І в снах бачила, як він дивиться на мене. А потім прийшла війна. Ні Василь мені, ні я йому навіть слова не сказали. Коли він прощався з селом, то теж найбільше дивився на мене, потім підійшов, простягнув руку:

— Прощай, Галинко, — і посміхнувся.

— Прощай, Василю, — мало не заплакала я, надивляючись на нього. І от Василя вже нема. А погляд його не можу забути й досі. То це, Марку Трохимовичу, була любов чи щось інше?

— Напевно, любов, — з жалістю і подивом глянув на повне довіри і смутку обличчя дівчини, яка тепер здавалась йому вже красунею...

За лісом, наче зовсім з іншого світу, вигулькнуло з біленькими і блакитними хатками придолинне село. Над округлим, ніби полумисок, ставом довгатились охайні колгоспні будівлі, на льоду білими островами збились гуси, а біля прикриничних жолобів тіснилися справні, незахарчовані коні.

"Зразу видно господарську руку Броварника", — подумав Марко.

— Тут і зупинися, дівчино! Приїхали.

— Оце ваш край світу?

— Ні, тільки початок! — Він подякував Галині, звернув із шляху на м'яку стежину та й пострибав до колгоспного подвір'я.

Гуси, побачивши незнайомого чоловіка, загелготіли, засичали, а коні зустріли його м'яким фіалковим сяйвом очей. Правда, в деяких очах він бачив і тіні тривоги. Це були ті коні, що носили шрами і вм'ятини війни. Чоловік на костурах знову їм нагадав і їхнє каліцтво.

— Ви когось розшукуєте? — підійшов до Марка немолодий конюх, розгойдуючи довгі й цупкі закарлючини вусів.

— Розшукую кінське щастя, коли вони ще не перевелосся, — поздоровкався Марко. — Любуюсь вашою худобою.

— Є чим любоватись, — у вусах старого заворушилась зневага. — Це вже самі перебірки та вишкребки. От до війни в нас були коні! Змії їм навіть я боявся показувати батога, щоб на небо не винесли. Від них тільки спомин, та медаль залишилась, — посмутнів старий. — Ви ж будете з ходаків чи прошаків?

— Ні, — розгубився Марко. — Або що?

— Та немало приїжджає тепер різних колядників до нашого колгоспу: тим позич того, іншим — другого, а декому просто поклади щось на віз чи в машину.

— І кладете?

Конюх озирнувся, поправив карлючини вусів.

— І це буває. З деяким начальством треба ладити, бо воно як не знайде недоліків, то може щось приписати, як не по господарству, то по ідеях... Розпаскудились, розбо-сотились деякі за війну, самі не дуже хочуть пережити труднощі, а нас агітують. Ви до Броварника?

— До нього ж.

— Знаєте його?

— Знаю.

— І як він вам? — запитав зацікавлено.

— Господар.

— Аякже, аякже, — зрадів конюх. — Цей не головує, а хазяйнує. Такий ні людину, ні землю не обмане. Зараз у правлінні його не шукайте — саме додому з одним гостем пішов. Якраз трапите на обід. Хату Данила Васильовича знайдете чи показати?

— Знайду.

Марко добре знав, де стояла стара, схожа на бабусю, хата Броварника, у вікна якої ціле літо заглядали соняшники, рожі і кручені паничі. Данило Васильович належав до тих широких натур, які, ставши на громадську роботу, нікого не забувають, окрім себе. Його, розумного й начитаного правдолюбця, зовсім без тієї хитринки, яку так часто приписують українцеві, село мало не носило на руках. Добре знаючи і глибини, і мілкі місця хлібороба, він до кожного мав свій підхід і слово, ним чоловік ніколи не страхав, не погрожував, і кулаками теж не бив по столу, бо и дерево не терпить людської дурості. Бригадирів він підбирав таких, що мали любов до людей і землі, ланкових — найбільш співучих, а сторожів — найбільш ледачих.

— Що таке на даному етапі наш селянин? — любив інколи за чаркою пофілософствувати Броварник. — Це — соняшник! Голова його тягнеться до сонця, а коріння — у землю. І що йому треба для повного цвіту і щастя? Побільше сонця і поменше горобців, що випивають насіння. Зараз цей соняшник ще засмучений, бо чого тільки не беруть із нього, бо хто йому тільки не нагинає голову. Та прийде час, і справжній хазяїн кишкне на горобців і різних отих, що наперед прицілились до кожної насінини, кишкне на дармоїдів та горлохватів — і змете всі туманні непорозуміння й бюрократичні інстанції між соняшником і сонцем.

За цю філософію засмученого соняшника і додатки до неї не раз перепало Броварникові: знайшлися горобці й на його голову, полізли й до його анкети. Але Броварник не розгубився і на пленумі райкому сказав, що його анкета має вісім пунктів — вісім полів і кожне з них поки що дає по району найвищий урожай. І це тільки тому, що він вірить людям, а вони йому. Він старається заглянути їм у душу, а не запустити пазури в печінку. І, напівобернувшись до критиканів, так закінчив свій виступ:

— То чи будуть ще питання з боку печіночних? Чи закінчимо демагогію?

Увесь пленум гримнув аплодисментами і реготом, а після пленуму до Броварника назавжди прилипло прізвисько Соняшника, дарма, що носив він на голові уже не золото кучерів, а зимову наморозь...

На подвір'ї Данила Васильовича стояв м'ятий і третій, видно, зібраний з кількох поламаних машин вілліс, а на його бампері примостився красень півень; він одним оком розніжено, із погордою поглядав на зграйку своїх неревних коханок.

Марко, наче з людиною, вітається з старою хатою, що ще більше вросла в землю, біля неї сторожею стояли посохлі, з невідкрученими головами соняшники і обнизані гудзиками насіння височенні рожі, а на хаті кустратилось гніздо лелеки. Все тут було таким, як і колись, окрім землянистої німецької каски, з якої кури пили воду.

Марко, мов росу, обтрушує згадки довоєнних років і з хвилюванням прямує до дверей: як його зустріне Соняшник? Чи дуже він змінився за війну, як відгукнеться на його прохання. Скриплять-мурличуть двері, на півслові обривають запальну суперечку в хаті господаря. Марко відразу чує на собі погляди трьох людей, що сидять за обіднім столом, і з приємністю вдихає настій жита: на покуті красується розкішний сніп, а його колосся нависає над головами Броварника і огрядного гостя. Невідомий повернувся, підвів руку до голови, вдарив нею по колоску і поморщився.

— Марку, це ти? — скрикнув Броварник, рвучко підвівся з-за столу і застиг у подиві.

— Із дерев'яччям пізнали мене? — Марко стукнув костурами об долівку.

Загримів стіл, щось дзенькнуло, перекинулось на ньому, відлітає набік стілець, і до Марка, сяючи сивиною і посмішкою, наближається сивоголовий Соняшник. Обличчя його за ці роки підсохло,

притемнилось, в сіро-блакитних очах крізь здивовання і радість пробивається сум — таки, видно, горе не обминуло людини.

— Живий, значить! — Данило Васильович, придивляючись, кладе великі руки на плечі Марка, потім міцно цілує його. — І не забув старого? Молодчина! Спасибі, спасибі, хлопче! Жінко, поглянь, це ж Марко, — повертає чоловіка. — Постав ще одну чарку на стіл.

— Зараз. Добридень, Марку, добридень, синку. — Тітка Соломія, наче виходячи зі сну, витирає руки і 'потихеньку підходить до Марка, а крізь проріджену оправу її коротких вій починає просочуватись волога. І чоловік уже знає, що єдиний син більше ніколи не переступить порога батьківської хати, не скаже "мамо", не поцілує її. І Марко зараз цілує її, як сини цілують матерів. Тітка Соломія припала головою до його шинелі, потім випросталась, важко зітхнула. Вогонь од печі почервонив її обвислі сльози.

— Слава богу, що хоч ти повернувся, — ріжечком хустки обтирає очі. — Сідай, синку, де мій Дмитро сидів.

— Не треба, стара, не треба, — тихо заспокоює її Данило Васильович.

Марко підходить до столу, за яким німотно і напружено сидить розум'янений чоловік років сорока п'яти з головою лева, підстриженою під бобрик. Очі в нього адміністративні, мов перепустки, а одяг того напіввійськового фасону, що може завести в оману лише сугобо цивільних жінок.

— Знайомся, Марку, з моїм гостем. Це Андрон Потапович Кисіль. — Господар вважає, що цим він сказав усе, але Маркові прізвище Киселя поки що нічого не говорить.

— Дуже приємно, — з гідністю підводиться гість і через стіл простягає випещену, пампушкувату руку, але на його обличчі проходить не приємність, а погано прихована кислуватість. Потім він питальне поглядає на Данила Васильовича, той одним порухом надбрів'я вимовляє, що з таким чоловіком і чарку можна випити. Кисіль заспокоюється, з його зіниць зіскакують насторожені перепустки, і м'якшає ямка на вареникоподібному підборідді.

Марко перехоплює цю мовчазну розмову, придивляється до нездорового Киселевого жиру, що звузив його білчасті очі, але поширив живіт і протилежну йому частину тіла. Напіввійськове галіфе Киселя чесно витримувало свою навантаженість, хоч і не могло похвалитися досконалістю форм. Та не ці форми, а обличчя з печаттю грубої владності і зарозумілості підказують Маркові, що Андрон Потапович не належить до тих, які люблять приносити людям радість, втіху чи хоча б обдаровувати їх звичайною посмішкою. "Але перше враження часто буває помилковим, — думає Марко. — Побачимо, як воно далі буде".

— Сідай, Марку, поки горілка не скисла. — Броварник припрошує гостя до столу і, коли той уможується на скрипучому стільці, високо віднімає чарку: — За тебе, воя, за твоє здоров'я, за нашу піч, у якій згорять твої костури.

— Гарно сказав. Ще добре, то добре, — похвалив Кисіль Броварника, мружачись, націдився чаркою на Безсмертного і з гідністю випив горілку.

— А перед цим я не так гарео говорив? — напівобернувся до гостя Броварник, і насмішка затремтіла в зморшках його повік.

— Не говорив, а варнякав чорт зна що. — В Киселя скривились уста, підборіддя і ямка в ньому.

— А мені здалось, що ти, Андроне Потаповичу, попав на слизьке, а признатися не хотів, — засміявся Броварник.

— І знову ж варнякаєш чорті-що. Гарний ти господар, а мислитель нікудишній, ие переріс тих дядьків, які мало не кожну вільну годину теревенять, навіть, неначе міністри, лізуть у політику і міжнародне життя. Вони, бачиш, без високої політики ніяк не можуть обійтись.

— Жаль, що ти, Андроне Потаповичу, серед таких дядьків не побачив справжніх мислителів. Іноді в їхньому слові більше мислі, аніж в іншого в усій голові.

— Після тієї та знову ж тієї. — Кисіль виморщив зверхню посмішечку. — Темний ти, непоправний ідеаліст, Данило Васильовичу. В своїх дідах ти бачиш селянських, пророків, у дядьках — мислителів, а сам, як видиться, як розуміється збоку, мрієш побудувати селянський рай. А мені плювати на нього! — високо махнув рукою і вдарив нею кілька житніх колосків.

— Це можна, — одразу посмутнішали зморшки на високому чолі Броварника.

— Що .можна? — здивовано запитав Кисіль, не вловивши неприязні в голосі Броварника.

— Та наплювати ж на все, — поволі, ніби ліньки, відповів Броварник, а Кисіль стрепенувся, наче горобець після купання.

— Уже вчепився за слово?

— Ні, за стиль у керівництві, за стиль!

— Ото, куди скочив... Це вже не твоя єпархія і не твоя печаль, — одразу хоче приголомшити, але не приголомшує Броварника.

— Так, це не моя єпархія, але печаль моя, більша навіть, аніж хтось думає чи догадується. А наплювати — це не керувати. Наплювати можна й у криницю, з якої воду береш, можна й з людьми розплюватися, можна й на житній колосок, і на землю під ним плюнути, та землю не обманеш: на плювок вона й відповідь плювком. Ось так я думаю, Андроне Потаповичу, і щось, бачу, не подобається тобі моя мова. Ну, а підсолоджувати її, пробач, совість не велить. Це вже твої підхлібліві уміють робити.

Кисіль трибунне махнув кулаком:

— Хитруєш, Даниле Васильовичу, ох і хитруєш, захищаючи з усіх боків свого дядька.

— Кусати його легше, але кому це потрібно?

— І це потрібно! Хитрість, індивідуалізм і різні пережитки треба вибивати з дядька. Ми рано чи пізно заставимо його працювати на соціалізм.

— Ніби він зараз на капіталізм працює? — Потемнішало обличчя Броварника, похмурнів і Марко.

— Ні, на соціалізм, але віддає йому тільки частку, а не всю працю. З дядька доброю довбнею треба вибивати різні пережитки, різні садочки, і ставочки, і городи.

— А може, не довбнею, а добробутом! — втрутився . Марко, напружено придивляючись до розчервоного обличчя Киселя. — Довбнею легше бити по голові, аніж дукати нею.

В Киселя спочатку ображено тіпнулись дві прямовисні складки, що йшли від уст, потім гнівно підскачили гору короткуваті нерівні брови. Він угатив своє грізнооччя в Марка, і той неприємно .з дивувався: увесь вид Киселя говорив, що він одразу зненавидів його, зненавидів, як ворога. І Марко зрозумів, що мстива Киселева натура не простить цих слів, всюди шкодитиме йому, коли десь хоч крайцем зйдуться їхні дороги.

"Значить, дрібненька ти людина". — Витримав погляд Киселя, а той уже норовисто ворухнув плечем і грізно заговорив до Броварника:

— Не подобається мені, Даниле Васильовичу, сьогоднішня розмова з тобою. Вся з самого початку не подобається... Війна завжди розв'язує язика, вільнодумство й анархізм, їх треба тримати в плящі, як нечистого духа, бо сьогодні якомусь філософу з якоїсь Захлюпанки захочеться лібералізму чи селянського раю, а завтра він уже почне переглядати державні податки й плани... Так я тебе зрозумів? Чи, може, мені це здалося за чаркою?

— Ні, не здалося.

— От-от! — зрадів Кисіль. — А післязавтра ця демагогія вже запахне не тільки ревізією нашої економічної політики, але й економічною контрреволюцією! — і знову трибунно махнув кулаком. Колоски відскачили від нього, заколивались і вдарили Киселя по обличчю. Він підвівся і, мнучи їх, почав затикати у сніп, а коли розправився з колосками, вже з посмішкою кинув Броварнику: — От так, голубе сиз, на цих мислях можна докотитися і до білих ведмедів..

Данило Васильович змінився од гніву, але пересилив себе і, приховавши образу, рівно поглянув на Киселя:

— Нащо ж так швидко, за чаркою, не подумавши головою, хапатися за контрреволюцію, за довбню, за білих ведмедів? Хіба це іграшки? Ми починали з тобою за здоров'я, чого ж ти тягнеш за упокій? Ну, бийте дядька довбнею, добивайте грамами, замазуйте власні помилки чи недоліки підчищеними рапортами або словесним глеєм, а кому від цього легше буде? Державі, дядькові, вам?.. Вузли, що нав'язувались роками, не так легко розрубати. Їх треба розв'язувати. І рано чи пізно ми таки будемо їх, засукавши рукава чи й сорочку скинувши, розв'язувати. Спочатку, може, й зубами, але без довбні, без крику про контрреволюцію, а з осудженням помилок і з повагою до цього ж дядька, з якого ти зволиш насміхатись і називати його темним, як ніч.

— Звідки ти набрав якихось підозрілих вузлів? — морщиться, але вже спокійніше говорить Кисіль.

— А ти, бідненький, і досі не догадуєшся? З недосконалості нашого господарювання.

— Чого ще тобі зобижатися, коли в тебе не так багато різних помилок.

— Я менше про себе думаю.

— А більше про селянський рай?

— Ні, про селянське щастя. Про чорний хліб і що треба людині до цього хліба... Скільки разів, Андроне Потаповичу, з високих, середніх і низьких трибун ти говорив про селянське щастя, а чи насправді хоч на один грам вірив у нього?. Чи між трибунним і справжнім щастям не бачив різниці? Чи тобі живеться на білому світі, ях тому півневі: проспівав своє, а там хоч і не розвидняйся?

— Ет, не псуй до решти настрою, бо мені ще сьогодні треба виступати, — відмахнувся кулаком Кисіль, увесь вид його почав багровіти, а в словах озвалась погроза: — Колись ми, селянський апостоле, поговоримо більш детально і в іншому місці про твій рай.

— Не лякай, — ми вже лякані.

Кисіль щось насурмонено подумав, потарабанив пальцями по столі:

— Так-так, Даниле Васильовичу, нав'язав ти, накрутив якихось вузлів, наче паршива пряля. Ну, а як думаєш їх розв'язувати, що для цього треба зробити?

— Мислити, думати, і не тільки про заготівлі та закупки, а про життя і землі, і хлібороба, — задумливо вів Броварник. — Тут є над чим покрутити мізками, і ні я, ні ти одразу не розв'яжемо, не розрубаємо цих вузлів.

— А хто ж їх розрубає?

— Партія, тільки вона.

— Ху, — полегшено зітхнув Кисіль і посміхнувся: — Прямо гора завалилася з моїх плечей. А я вже все передумав про тебе: чи не скапується ти насом за свою партизанщину, чи не загітував тебе якийсь елемент...

— І вже щось шукав у мені?

— Та шукав... Другу душу намацував, — знову посміхнувся Кисіль.

— Другу душу намацував? — недобрі вогники спалахнули в сіро-блакитних очах Броварника. — Так заведи в мою душу міліцію, щоб вона потрусилася її.

Кисіль здивувався:

— Та чого ти після партизанщини таким гарячим став?

— Тому, що багато холоднолюбих крутиться біля села.

— Ну, це, знаєш, переходить всякі межі! — підвівся з-за столу Кисіль. — Гостювання гостюванням, але й господар честь повинен знати.

— Це і гостя трохи стосується, — і собі підвівся Броварник.

— Даниле, бог з тобою, що ти верзеш... Посидьте ще, Андроне Потаповичу, будьте настільки ласкаві... Мій старий коли тільки вип'є, то знайде якогось вузла, — почала втихомирювати чоловіка й гостя дружина Броварника. — Та прошу, їжте, їжте, щоб менше говорили.

Ці слова якось отямили всіх, а Марко засміявся.

— Прямо не пізнаю тебе нині, — насторожено дивиться на господаря Кисіль і знехотя сідає на лаву. — Ну чого ти розприндивився? На мозоль наступив тобі?

— На корінь мій наступив.

— Тендітний він у тебе. Пораджу тобі по-товариськи: твої думки про дядька і різні вузли — це думки на драбині. Занадто багато береш на себе.

— Я завжди брав на себе стільки, скільки міг витримати, іноді навіть більше, а ти, як придивлюсь, всюди жалів себе. Тепер, коли я кидаю правду у вічі, ти ладен стати моїм ворогом. От і послухай ще трохи мене і про мою душу теж. Ти плюнув сьогодні в неї і навіть не зрозумів цього, бо, пробач, ти не ореш, не сієш, а лише підганяєш, підштовхуєш, і горе твоє тільки в цьому. Як ти міг подумати про другу душу партизана, комуніста в такий час, коли навіть деякі принци й королі з подивом придивляються до комунізму? От і виходить, що відстав ти від нас на років двадцять.

— Скажи: на тридцять! — криво засміявся Кисіль.

— Вистачить з тебе й двадцяти... І звідки тільки беруться знавці, які люблять намацувати другу душу? Хай вони краще розберуться в теперішній єдиній душі хлібороба без крику і підозрінь.

— Шкода мені тебе! — стримуючи гнів, сказав Кисіль. — Зарання ти благоухість почав розводити. Про пильність треба думати.

— Треба і про пильність не забувати, але не так, як дехто робить — кидає підозру на кожную людину, мов латку на одежину, — втрутився Марко.

Його слова збісили Киселя.

— Ви теж у селянські пророки лізете живцем?! — блимнув одним оком на Марка, але воно було таким, наче в нього перекачалась злоба з усієї душі. — І, зрештою, хто ви будете, щоб повчати мене?

— Хто я буду? — перепитав Марко. — Я той, хто хліб, а як нелевує. Ще вам якісь анкетні дані потрібні?

— Ідіть ви під три чорти! — вигукнув, шаленіючи, Кисіль.

— Я вже там був! — одрізав Безсмертний. Кисіль нагнувся, схопив шапку і кинувся до дверей.

Коли вони з грюкотом зачинилися, Броварник похитав головою і сказав:

— До булави ще треба й голови... Прощай, відсталість.

— Хіба ж так можна, — забідкалась дружина. — Тепер він насолить тобі.

— Ет, нічого мені не буде до самісінької смерті.

— Що це за одно гостювало, таке неприємне і довбнякувате? — запитав Марко.

— А ти й не знав? — здивувався господар. — Це ж Кисіль!

— Перевертня Адама Киселя з історії знаю, а цього — ні. Хто ж він?

— Як тобі сказати, — замислився Броварник. — Люди його прозвали Приїхав-Поїхав. Це його суть: приїхав, не розібрався, накричав і поїхав. А служба його — начальник обласного управління сільського господарства.

— Грізного маємо погонича, — зітхнув Марку.

— Грізний, та не до всіх. Перед вищим начальством — він з шовку витканий. Там і приязнь має, і посмішкою виграє, а в селі тільки й чуєш од нього: "Давай, давай, виконуй, вивозь, бо я з когось юшку зроблю!" Цей, напевне, довго буде їсти начальницький хліб: людей підбирає тільки з чистими анкетами або за чиймись срібними дзвінками, працює тільки за вказівками. Самостійно теж може, але не поворухне навіть пальцем, щоб хтось потім і не подумав чогось про цей палець. Твоє здоров'я, Марку.

— За нашого Соняшника!

— Не забув мого прізвиська? А все-таки селянин — це соняшник?

— Соняшник.

— От закінчиться війна, підлікуємо свої рани, розв'яжемо різні вузли й вузлики, зметемо з дороги всяку погань, яка хоче, щоб ми дурнішими були, і таки потягнемось і дотягнемось усім цвітом до сонця. Таку, а не інакшу віру маю в голові.

— І я такою живу.

— Отож воно й є. І знову-таки повернусь до соняшника. В повне літо, після цвітіння, кожну його зернину вінчає золота корона, кожна зернина тобі прямо королевою пишається. А чому ж так бояться пишатись людиною різні киселі? Бо любов у них одірвалась од серця, мов яблуко-червивка від яблуні. От коли буде директива про любов до людини, тоді й киселі заговорять про неї з різних трибун.

— Ще й як заговорять.

— Марку, а тебе ще не обрали головою?.. Чому? — вже строго допитується Броварник.

— Хіба ж це від мене залежить?

— І від тебе. Скромність скромністю, а державне діло вище за неї.

— Так що ж мені робити: на трибуну вилазити і кричати, що й хочу бути головою?

— Не тумань мене трибунами. Ти що, хитрувати сюди приїхав? —вдарив кулаком по столу.

— Ні, приїхав... просити допомоги.

— Допомоги? Чим же я тобі пособлю?

— Не мені, нашим коням, бо вже останніми сльозами плачуть вони. Старцем приїхав до вас.

— Не кажи такого: брат до брата, хоча б він був навіть без сорочки, не приходиться старцем. — І після цих слів погляд Броварника затуманився. — А я, Марку, таки був справжнім старцем. Скуштував і жебрацького хліба.

— Що ви, Даниле Васильовичу? Як це трапилось?

— Навчила біда і подаяніє просити, і на лірі грати, — провів рукою, наче крутнув ручку ліри, й посміхнувся. — В сорок другому році я прибився до загону Григорія Задніпровського. Він тепер у вас. учителює. Познайомився з ним?

— Познайомився.

— І як він тобі?

— Гарна людина.

— Гарна — мало. Чудесна! Має чоловік серце лева, чоло мислителя, а очі — дівчини. От він і зробив мене, як найстаршого, щоб не їв даремно партизанського хліба, старцем. Відпустив я собі чуприну до бороди, а бороду мало не до колін, доп'яв якесь дрантя і з торбою та лірою пішов по дорогах і селах. В одному місці псалми співаю, в другому — з людьми гомоню, а в третьому:

Гітлер високо літав

І хрести катам чіпляв,

А ми його, розбишаку,

Та й почепим на гілляку.

Броварник тихенько заспівав, засміявся.

— І таки виходило це діло в мене. Прибивався зі своєю лірою і на явочні квартири, і в табори. Правда, якимось схопили мене фашисти, і мусив я перед ними тримати іспит: сів на долівку і почав виспівувати таких божественних, як "Мімо рая прохожу, горько плачу і тужу..." Таки перехитрив їх. Про мене, чуєш, і в московській "Правде" згадувалось. От як довелось ходити в артистах. А як Григорій Стратонович поживає? Бідує зі своєю сімейкою?

— Бідує.

— Передасієв йому гостинця від мене?

— Передам.

— Ну, а ти хліба не маєш?

— Зате картопля є.

— Якийсь пуд муки візьмеш у мене.

— Я й так перебуду, не пропаду... А от з кіньми як?

— З кіньми, з кіньми! — перекирив його Броварник. — Ще на одній стрибаєш, а вже у кінську шкуру обома влазиш. І коням чимсь пособимо. А тепер скажи мені, як думаєш головувати? Які плани маєш у своїх закапелках?

— Які можуть бути плани, коли я не голова.

— Ох, нема кому тобі, чоловіче, всипати березової каші, щоб не був таким хитрим. Чи не мені взятись за це діло? Ану, присовуйся ближче. От за що вхопишся зараз, щоб витягнути колгосп? І не крути мені головою, наче кобила в спасівку. Говори!

— Що ж я маю казати?

— З чого почнемо витягати господарство. Мені теж болить за це голова. Менше буде безбородьків, усім, і мені, полегшає. Виходить, плану в тебе ніякого нема? Може, в голові лою поменшало? Чи якогось пережитку, як говорив Кисіль, побільшало?.. Горох у вас є?

— Не знаю.

— Не знаєш? Та нащо на світі живеш? — обурився Броварник. — Ох, і розледачів ти, як церковна брама. А я знаю: нема в Безбородька ні горошинки в коморі. А в мене ж такий, що по 30 центнерів вигоршує з гектара. Пособлю тобі ним.

— Спасибі, — Марко обняв і поцілував Броварника.

— Піддобрюєшся? — хотів гримнути Броварник, але обхопив Марка обома руками і посмутнів: згадав убитого сина.

До півночі просидів Марко з Данилом Васильовичем і його дружиною. Десятки спогадів, десятки років, десятки людей, живих і мертвих, пройшло перед їхніми очима. Чого тільки не згадалось і не передумалось за цей вечір... Данило Васильович навіть спом'янув учительку Степаниду, яка давно вчителювала в Марковому селі.

— Пам'ятаєш, які в неї красиві довгасті очі були?

— Пам'ятаю, — задумався Марко.

— Коли я побачив її в лікарні біля тебе, подумав, що це твоя судьба.

— Ніхто її не вгадає, — зітхнула тітка Соломія.

— Гарне дівча було, дуже гарне, — вів далі Данило Васильович. — Де воно тепер?

— І за ким воно тепер? — Марко напівжартом хотів обірвати цю розмову, бо минувшина болем заворушилась у грудях.

Коли проспівали перші півні, Данило Васильович повів Марка у ванькир, де густо пахли сухі васильки і чорнобривці.

— Ось тут і відпочивай, Марку, — показав рукою на вузький тапчан. — Коли проспийся, подумай, як почнеш головувати, і тільки тоді показуйся мені на очі. Я тобі зроблю іспит, на дурничку не повезеш сіно від мене. Ну, спи спокійно, — пригинаючись, вийшов із ваькира.

І Марко справді спокійно-спокійно почав засипати. До нього навшпиньках скрадалися далекі роки, підійшли вишняки у цвіту і дівчина, якій він колись приніс гілочку вишневого цвіту і своє перше кохання. Потім хтось підняв над землею і сади, і дівчину, а він, мов на крилах, почав опускатися в тепле забуття.

І ось тоді почув, як тихенько скрипнули, прочинилися двері. Він ледь-ледь розплющив очі й побачив на порозі Данила Васильовича зі свічкою в руці. Це здивувало Марка, він хотів обізватися, але вдавав, що спить.

А Данило Васильович потихеньку підійшов до маленького столика, поставив свічку і сів на стілець. А потім ще тихіше, наче тінь, у ванькир увійшла тітка Соломія і мовчки стала біля чоловіка. Не скоро, не скоро, зітхнувши, вона сказала:

— Як він схожий на нашого Дмитра.

— І в характері щось таке є, — і собі зітхнув Данило Васильович.

Збагнувши все, Марко мало не розплакався. Стримуючи себе, він застогнав, поворухнувся і відчув, що над ним схилився Данило Васильович. Марко розплющив очі, на які набігали сльози.

— Тобі, видать, поганий сон приснився, — ніяково сказав Данило Васильович. — Спи, дитино...

XVI

Тихо і темно в землянці. За блаженним, теж війною каліченим столом над сорочкою сина горбиться старий Євмен, а думки його витають по далеких Карпатських горах і нетрях, тужать біля невідомої камінної стежки, з якої вже не підвівся його Іван, або зустрічають минувшину, коли його Іван легко ходив по землі.

Нічого в світі нема кращого, ніж м'яка, що аж попискує соком, весняна земля, достигле, з текучим зоряним туманцем осіннє небо і ясноокі діти з батьками. Ні небо, ні земля ніколи, навіть у снах,

не покидають людини. Так чого ж, якою злобою і яким людоїдським правом од батьків назавжди забирають їхнє найкраще в світі—їхніх дітей?.. То будь прокляте навіки те срібло і золото, з якого вилуплюються гітлери, будь прокляте і оте сім'я, що викліщує катюг і убивць, будьте прокляті й ті, ненавистю пожмаковані, гадючим смальцем насочені мізки, що не вміють любити людини, її роду, її звичайних земних турбот; радощів і високих поривань.

Великий гнів і велика скорбота гнуть, нагинають непокірну сиву голову Євмена Дибенка, а в ного наболілій душі клекочуть найстрашніші прокляття тим, у кого серце обросло диким м'ясом людиноненависництва; на сльозах старого проростають найніжніші слова до свого єдиного сина, що не встиг ще знаходитися і налюбуватися землею.

— Ластовенятко ти моє, сокіл мій, місяченько між хмарами" — шепче старий до синові сорочки, на яку зрідка з вогкої стелі, лхов сльози самої землі, падають важкі краплини...

З далеких років і доріг приходять видіння, і він бачить свого сина то синьоокою дитиною, то струнким і гожим юнаком, то нахмуреним сірооким воїном. Неначе вік пройшов з того дня, коли він за селом попрощався з батьками, з оханою дівчиною, з кумом Олександром, з ріднею та й пішов битим шляхом наздоганяти війну і ту лінію фронту, на якій смерть не могла здолати життя, а життя — смерті... Ось він самотньо зійшов на крутий пагорб і зник за білим громаддям хмар, за яким, здавалось, обривався світ... Ні робота, ні наука не були заважкими для його Івана, не була заважкою і горда солдатська слава, і щире золоте заслуг. І тільки заважким став отой клубок свинцю і чаду, який він прикрив своїм добрим серцем.

— Про що ти думав тоді, дитино моя? — Бережно потрісканими руками торкається рукавів сорочки, а перед очима ясно і неясно вимальовуються і оживають далекі невідомі краї. — Про що ти думав тоді?..

І старому ввижається і вчувається, як роздаються стіни землянки, як до нього через гори і доли з далекої Словаччини долітає тиха відповідь сина:

"Я думав, тату, про своє вірне товариство, що було зі мною, і про те, що тільки ми, прості, голодні, змучені, дуже гнівні і дуже добрі Івани, зможемо відтягти, одірвати смерть од людей, не чекаючи собі за це ні викупів, ні грошви, ні земель, ні маєтків, ні чинів, ні заслуг. І думав, тату, про свою рідну землю, за якою дуже скучив і дрібочок якої носив у своєму медальйоні смерті, щоб, коли уб'ють, цю землю залишили зі мною. І думав про свою Оксану, яка має наймилішу посмішку і очі в цілому світі і яка вміє найкраще складати сіно в стіжки... Я всюди шукав її. І вже в проклятому таборі, де вона була, знайшов тільки стіжок пересохлих дівочих кіс. Фашисти палили у печах і дівчат, і матерів, а їхні коси зрізали для господарських потреб і фальшування арійської краси. Я на зброї поклявся тоді, що не заспокоюся, поки хоч один нелюд буде сквернити зобижену землю, простягати лапища і ножиці до кіс матерів і дівчат. І в свою останню хвилину я думав про вас із мамою, про те, скільки ви діла зробили своїми ласкавими руками. Мені дуже шкода було вас, я наперед бачив, як плакали ви наді мною, коли ще не плакали ви. Але інакше, тату, я не міг зробити, бо дуже усе любив..."

Старий підводить голову, щоб побачити образ сина, що наблизився до нього. Але видіння зникає у сутінках, а в кутку людською тінню бовваніє гончарський круг з немудрим виробом на ньому. Як часто колись прибігав до такого круга малий Іван і просив, щоб тато йому виліпив коня. Тоді тато кидав свої глечики і горшки, брав шматок глини, починав пальцями бгати його, а дитя, затаївши подих, радісно дивилось, як з глини народжується баский гривастий коник, як оживають його губи, очі і навіть посмішка. А то іноді коні були череватими, пихатими чи п'яними, і в них люди, регочучи, пізнавали то попа з сусіднього селища, то свого ж зава крамниці, то Безбородька чи якогось бундючного недотепу... Як недавно і як давно все це було.

Розчавленими роботою руками старий розгладжує білу, з очицями барвінку сорочку і гнеться над нею то мов над колискою, то мов над домовиною.

З темряви відвалюються шматки минувшини, в них він знову чує і перший крик, і сміх, і спів своєї дитини, чує її милий голос над незбагненими, самою мудрістю начиненими книгами, і закохане воркотіння біля старого порома, куди виходила Оксана... Це ж усе було і більше ніколи вже не буде. І навіть солдатський трикутник не постукає у віконце до батьків. Голова старого падає на розпростерту сорочку, торкається вишитого, неживого барвінку, який пережив його сина.

— Поки ти, Ір.ане, ходив по землі, я старості не чув; тоді я був батьком, а тепер став немичним дідом, без дітей, без онуків, — жаліється сорочці, немов, своїй судьбі.

Вгорі загупали кроки, їхній відгомін обізвався у непросохлій стелі. Євмен здригнувся, похитуючись, підвівся, похапцем згорнув синову сорочку, поклав її у скриню і провів рукою по обличчі, щоб зменшити, притерти сліди печалі — нащо її виносити на люди. Він підходить до гончарського круга, на якому стоїть ще не обсохлий глечик, і удає, наче щось робить.

На порозі, поблискуючи вогником цигарки, з являється худий, журавлистий конюх Петро

Гайшук. Від нього завжди пахне тютюном, сіном і рибою.

— У вас, діду, і досі поночі? — дивується він, по-пташиному розставляє ноги, а голову пригинає. — Чому свою електрику не світите?

— Конюх, наче злодій, повинен і в темряві бачити. — Євмен, як може, відганяє од себе скорботу, квапливо одягається в незмінну свитку і, не встигши за своїми думами приторкнутись до їжі, виходить із землянки.

На заході в сутінках уже розпадаються останні вишневі згустки, залишені сонцем, кілька похилих дерев під ними стоять, мов скорбні матері. В такий час навіть дерева печаляться, когось виглядають з далеких доріг. А йому вже нема кого виглядати. І старий теж гнеться, мов дерево.

— Небо наче на вітер показує, — невдоволенням бринить тенористий голос Гайшука. — А я завтра хотів рибалити.

— Рибалити? — здивовано перепитує... Хоча, коли подумати, чому й не рибалити чоловіку? Йому річка не навів болісних згадок... — Сьогодні вловив щось?

— Одного сомка, фунтів на п'ять, — задоволене посміхається Гайшук. — На клок пішов.

— Де зловив?

— На Королевщині, недалеко від порома. Добрячі там для сомів ковбані.

— Кума ж мого не бачив?

— Бачив. Усе людей перевозить. І Оксанку чекає свою, — та й запнувся, щоб не ятрити серце старого.

— Оксану? Та що ти? Може, є вістка од псі: — затремтів Євмен.

— Є звістка. Прийшла з Пруссії. Учора на поромі ваш кум Олександр усіх, хто не їхав, цілий день частував горілкою. Так дехто тільки й робив, що перевозився з одного берега на другий. Всякого тепер є люду.

— Виходить, дочекається кум Олександр своєї дитини. Щасти їм, щасти... — мало не зітхнув старий, і дурні думки знову полізли в голову: не батьком, а тільки зігнутиим гостем буде він сидіти на Оксаниному весіллі...

— Ви ж, діду, хоч повечеряли? — Гайшук перехоплює його думки і хоче бодай трохи звернути їх на інші стежини.

— Я то повечеряв, а от що коням будемо на ніч закладати? — переходить від однієї журби до другої. — Може, впіймати Безбородька та Мамуру і кинути їх, болотяників, за драбини?

— Коні такої погані не їстимуть, — невесело посміхається Гайшук і поправляє свою мілкувату і темну, мов кротяча, купина, шапку.

Не оминаючи поморщених, з льодком на споді калюж, з яких виходять сліди коліс, конюхи зосереджено йдуть до стайні, де чахнуть од голоду коні. І про них, і про війну, і про Оксану зараз думає старий і здригається од згадки, що в якомусь таборі біля печей смерті стійком лежала дівоча краса — дівочі коси... Як же могли так здичавити навіть нелюди?..

— Все меншає в людей любові, меншає, та й годі, — вголос відповідає своїм думкам старий.

Гайшук стишує ходу і багатозначно піднімає вгору довгий вказівний палець:

— Бо війна, діду, а при ній, костюмасі, усього меншає: і хліба, і люду, і любові. Та й часу на неї війна не дає. Цілий вік треба любитись чоловіку, а тепер інший на всю свою любов не має навіть однієї малої години.

Останні слова пересмикнули старого, і він аж рукою відмахнув та здих.

— Я зараз не про це, Петре.

— А про що? Може, знову про коні? — з співчуттям запитав Гайшук.

— Ні, про найгіршу худобину, про двоногу скотину! — понуро подивився собі під ноги Дибенко.

— Про двоногу. Значить, про самого Безбородька? Дуже заїлися ви з ним. І він вам не подарує свого. Дивіться, ще лісу не випише на хату.

— Це він може зробити, по-всякому вміє скрутити людину. Та що мені, коли розсудити, Безбородько!? Зараз я, чоловіче добрий, з темними тисячами заївся.

— З якими це темними тисячами? — Гайшук од подиву виплюнув недокурок і покосився на Дибенка: чи не почав той часом заговорюватися з горя.

Старий став на слід колії і, стиснувши кулаки, пристрасно заговорив:

— З тими, чуєш, тисячами, що хитрість, злобу виплітають на весь світ, а гробову дошку витесують на все живе, що народилось і що має народитися... Не так уже багато, коли подумати, є на землі цих чорних гробарів і мудреців, та впрягли і загнзудали вони в своєму диявольському золотому шарабані і науку, і обман, і бога, і чорта заодно, і голод, і страх, і цим усім спритно .окайданили, зчавили, змізернили людину та й випихають на смерть її: шукай у чужій землі свою могилу і свій хрест. То я й думаю собі: час уже людям одірвати від свого тіла оцих кілька темних тисяч і хоча б закинути їх

на якийсь океанський острів, щоб там вони трохи вилюдніли, доросли, ну, хоча б до рівня звичайних дикунів.

Гайшук, здивовано поглядаючи на старого, подався назад вузький станом, посміхнувся:

— Це утопія!

— І втопити можна таких, — погодився Євмен і цим ще більше розвеселив Гайшука.

Біля самої стайні по-весняному жебонить струмок, він ще не пахне ніяким зіллям, а лише пріснотою розмороженої землі. Коні чують прихід Євмена і з сумним іржанням повертають до нього безнадійно похилені голови. Над ними по стінах потворюються великі переламані тіні, і вони здаються нині Євмену теж кістлявими.

Пекучий жаль і біль переплітають своє снування. Старий мовчки, одним гірким помахом руки відпускає зміну, знімає з стовпа ліхтар і поволі йде по стайні, черкаючи своєю тінню безпроблемно змучених коней. В їхні очі, ворущачись, втікає золотий відбиток ліхтаря, викреслюючи і окреслюючи в них тільки темну муку голоду.

Євмен одводить погляд од коней, що ждуть порятунку від нього: він більше не може дивитись на них, не може бачити, як на їхніх головах вибиваються лінії кісток. Зіщулюючись, старий нагинається до ліхтаря, задмухує його.

І щось недобре в цьому почули коні: заворушилися, забили копитами, і жалісне, схоже на стогін іржання обізвалося з усіх боків. Євмен затремтів, приклав руку до чола, а потім вибіг зі стайні, розмахуючи омертвілим ліхтарем. А позаду в спину йому батогами шмагало голодне кінське благання.

Біля струмка зачалапали кроки і обізався занепокоєний голос Безбородька:

— Ген, хто там огонь погасив!? Не знайшов, чим бавитись?.

Євмен Дибенко, забувши, що сам задмухав огонь, підняв ліхтар, щоб краще бачити голову, який стає насупроти нього і гнівно дихає горілчанним духом.

— Діду, чого темно у стайні?

— А хіба коли-небудь було світло в домовині!? — рубонув навідмаш старий.

— В домовині? Про що ви мелете? — обурився Безбородько. — Чи не випили часом зайвину? Здається, ясно питаю: чого нема вогню у стайні?

— А хіба ж це стайня? — натягується голос у старого. — Це вже домовина! Чуєш, яким стогоном проклинають коні твоє безголове головування? На, посвіти над ними похоронною свічкою, — втиснув у руку голови ліхтар, з якого височувався чад.

Безбородька пересмикнуло, наче в його руці опинився не світильник, а жаба. Він одразу ж навідліг жбурнув його у струмок і накинувся на Євмена:

— Йй-богу, ви, діду, або запили, як останній швець, або натурально збожеволіли...

— З горя збожеволів. А чому ж ти не збожеволієш отак хоча б на кілька днів та не мотнешся по всіх усядах шукати якогось порятунку? Вже завтра можеш приносити акти про падіж. Та після цього байстрюк ти чи голова?

Безбородько затрясся:

— За такі слова, старе одоробло, в тюрмі будеш кістками цемент вигрівати! В тюрмі!

— Сам, тобі на радість, піду в тюрюгу. Усі примусові по твоїй резолюції і відроблю, і відбуду, тільки врятуй, Антоне, коні, бо, йй-бо, не можу витримати — душа перерветься, — і аж застогнав старий.

— Легко сказати: врятуй! А чим я їх рятуватиму? — трохи одійшов Безбородько. — Може, спробуєм завтра вигнати в ліс?

— Вигнати можна, якусь бруньку знайдуть, та на ній не виживуть. Сіна, хоча б соломи їм треба.

— Зрештою, чи розумієте ви: я все робив, що міг, — стишив голос Безбородько. — Трохи пособила держава, а більше не може, бо війна.

— На її плечі усе можна скинути — і вкрадене, і згноєне. Але цією байкою не нагодуєш худоби.

— Ну й пальцями я теж не нагадую їх! — простягнув руки до Євмена.

— Такими пальцями не нагодуєш, — погодився старий, — бо приросли вони не до живого діла, а до печатки. Заважка вона для тебе, Антоне, заважка.

Безбородько мимоволі намацав у кишені печатку, але стримав себе, не скипів, а глумливо подивився на конюха:

— Коли завидуєте на мою печатку, залюбки можу її передати вам.

— Ти краще Марку передай її.

— Що з вами говорити! — махнув рукою. — Краще порадьте, де щось коням добути.

— Чому ж ти раніше, влітку, не радився зі мною? Але й зараз ще не пропащий світ, тільки не послухаєшся мене, ще й гніватись будеш.

— А може, й не буду?

— Будеш. Знаю. тебе, Антоне, як облупленого, — аж зітхнув старий.

— Все одно кажіть.

— Прошу тебе, чоловіче, коли таке тяжке діло, знайди в своєму нутрі те, що великодушністю зветься. Кинь на харчування усю свою чисту і нечисту грошву, навіть палац продай, а потім ще більше наживешся на цих же конях і на нас, дідько з тобою, не пожаліємо! Коли не заглядаєш наперед, як голова, заглянь, як лихвар, що проценту чекає. їй-бо, не помилишся! І перед районом гоголем вплинеш, усім пір'ям заграєш. Не один скаже: є ж такий голова, який і оселі позбувся, щоб громадські коні врятувати! Це ж, Антоне, в перспективу, в анкету, в характеристику тобі самим прибутковим ордером впишеться!

Ці слова одночасно і обурили, і здивували Безбородька: дивись, старий дідько почав заглядати у його кишеню. Але який чудернацький і не такий уже поганий хід каруселиться. Гляди, щось можна виграти ним і навіть трохи авторитет свій підняти... Таки є клепка в голові конюха. Але, коли подумав, що має позбутися всіх своїх статків, одразу ж злякався і обурився: з такими прибутковими ордерами сам, неначе кріт, у землянку потрапиш, а коли, не доведи господи, скинуть з головування, то станеш посміховиськом усього села. Біля рота він виморщив криву посмішку для старого:

— Ну й штука ви, діду, яких світ не бачив. Такого наговорили та наліхословили, що на вас навіть гніватись по-справжньому не можна...

— Нічого не кинеш на коней? — зів'яв. Дибенко.

— Ви думаєте, що я банк чи його філія? Хтось, може, й лічить у моїм гаманці гроші а насправді там вітер свистить.

— Не в гаманці, а в голові свистить, — зітхнув старий.

— Скільки у нас є тепер ьайслабщих койей? — нетерпляче перебив його Безбородько.

— Або що? — насторожився старий: він завжди нюхом відчував якусь каверзу чи лиходійство. "

Біля Безбородькового рота ворухнулась жорстока складка:

— Доведеться добити їх!

— Добити ? — з жахом перепитав старий, і в нього пригнулася голова наче по ній мали вдарити молотом. — Ти що? При своєму розумі?

— А що маю робити?.. Я вже радився з одним начальником, він теж пристає, що слабші коні треба вбити і їхнє м'ясо згодувати свиням, щоб хоч вони вижили.

— Раніше мене з своїм начальником уб'єш, розтрясця вашій матері, а потім уже коні! Геть, душогубе, геть, іроде, звідси! — закричав не своїм голосом Дибенко і, піднявши угору кулаки, ладен був пустити їх у діло.

— Сказився старий! — з опаскою вигукнув Безбородько, позадкував і зник у темряві, не дочекавшись, поки в стайні засвітять світло.

— Конейд! Балаболка! Довбеха! — навздогін жбурнув йому старий, чуючи, що його валить із ніг. — Ех, серце, дурне серце, — промовив сам до себе, але потягнувся рукою не до нього, а до очей, що не могли втримати сліз. Плачучи, він підійшов до струмка, навпомацки знайшов ліхтар, почав його витирати тремтячими руками і полою свитки.

— Або ти мене звездеш зі світу, або я тебе звезду, прилюдно вилами прохромлю, а коней не дам, — продовжував розмову з Безбородьком .і всім тілом здригався при самій думці, що хтось може вбивати коней. І за що, за яку провину? Так чому ж тоді не карають самого Безбородька, який на злодійському поводиті веде смерть коням? Тільки тому, що він має на шиї не конячу, а людську голову?

— Наговорились, діду? — з співчуттям обіззався з порога етапні Гайшук.

— Я то наговорився, а чого ти мовчав? Язика проковтнув на той час? — витріщився старий на конюха.

— А нащо мені заїдатися, — пробурмотів Гайшук. — Чи це пособить? І довідочку в лісництво буду брати не у когось, а до нього ж прийду.

— Багато таких вас, хитроверхих, на світі розвелосся.

— Не хитроверхих, а обережних, — поправив Гайшук. — Не з великого добра доводиться іноді тримати язик за зубами: вчили вже нас, і добре вчили.

І мене ж учили...

Вам легше: що з старого візьмеш!

Ех, Петре, не раз я собі думаю: чого у війну, та й без неї, одні люди стають у нас орлами, а другі — прожерливою мишвою біля нашого зерна. Жеруть, переводять, трублять ще й гидять його, а самі всюди галасують, що вони охоронці. І так мудро галасують, що їм і зверху вірять. Невже наше життя це може обійтись без усяких безбородьків?

— Не може, — впевнено відповів Гайшук.

— То чому?

Гайшук поліз рукою до потилиці, і на його високочолій голові кротячою купинкою заворушилася шапка.

— Це, діду, не проста арифметика, і задачка в ній складалася не один день чи рік. Трудна і заплутана задачка!

— Поговори — послухаєм.

— То й слухайте, коли маєте час. Як ви думаєте: від старої кривди залишились у нас ріжки та ніжки чи ще щось?

— Та лишилося ще щось. І воно, як прожерливе зозуленя, вихоплює для себе все, що може вихопити.

— Ще й як вихоплює! І це така штуковина, що її наказом не звільниш з роботи, директивою не заборониш, не розкуркулиш і не продасиш на торгу. Чи не так я думаю?

— Не тягни. Сучи вже далі свій мотузочок.

— Він такий мій, як і ваш. Я своє мужицьке накипіле викидаю, — насупився Гайшук. — І от далі виходить таке: при нашій великій правді, що прийшла від самої революції, перед кривдою є тільки дві дороги: вона мусить услід за капіталізмом із мосту та у воду або лукаво натягти на себе одешинку правди і нею ж захищати свою шкуру. Тепер на світі правда стала більшою, а кривда хитрішою, її не одразу й розкусиш у якомусь кабінеті чи на трибуні, де вона буде говорити й голосувати за соціалізм для народу, а потім з цього ж народу дертиме хабарі. Ну, хто живе по правді, той не шукає дармовизни, не має нахабства пертися поверх чіїхось голів чи й скрчувати їх, той і конюхом залюбки піде працювати. А всіляки більші чи менші безбородьки в конюхи вже не підуть: вони скуштували і легкого хліба, і меду, заробленого язиком чи лукавством, і їм це харчування стало таким смачним, як мамине молоко, вони вже його донесхочу смоктатимуть, хоч би з мами и кров ішла. Ось таке налипле начальство батогом звідсіль треба гнати справжньому начальству. Батогом!

— Намалював картину, — щось прикидаючи своє, примружився старий. — Ну, а коли ж їм, пережиткам різним, кінець прийде?

— Це вже друга задачка, і її можна так починати: скоро казка кажеється, та не скоро діло робиться. Я мислю — однаково треба вірити людям, щоб не було так: я, к приміру, син, ви — пасинок, а ще хтось — і зовсім байстрюк, і не тому, що йому не подобається Радянська влада, а тому, що він, за дрібну провину чи гостре слово, не подобається якомусь не робітникові, а заготувачеві, який ближче стоїть і до меду, і до ідей по сумісництву. То поки ось такому заготувачеві більше вірять, ніж мені чи вам, з ним не поборешся чесно — хрест-навхрест. Він тебе під силу схопить і підніжку дасть, перш ніж ти його вхопиш хоч за бублик хвоста. Ось тому багато в нас балачок по кутках і закутках, а на відкритих зборах ми набираємо в рот води. Наш дядько по-справжньому ще не заговорив і по-справжньому ще вміння і сили господарської не показав. А в партії досить великих і невідкладних турбот. Вона зараз саму смерть ломить! І зломить! Але руки її й до цього дійдуть: розкусить вона усіх пустомолів-свистунів, хоч би як висвистували вони по різних трибунах — і аж захурчить за ними. Спочатку полетять, як гнилі груші, безбородьки, а далі й хитріші індивідууми, а найспритніші підуть за власним бажанням з високих посад, не забувши виклопотати собі високі пенсії.

— Хай жеруть ці пенсії, аби людей та держави не жерли. Але, по твоїх словах, не швидко ми позбудемось цих нахлібників?

— Та, мабуть, на наш вік вистачить і приймаків, і бюрократів, і пажерливих жорстокосердців, і невігласів, що дивляться не в душу людини, а на своє черево.

— Чи не прибавив ти їм віку?

— Навряд, діду. Вони про своє довголіття більше дбають, ніж ми.

— Умієш ти, Петре, утішати людину, як різник довбнею. Потримай ліхтар. — Старий засвітив огонь, знову попрямував до стайні, але вже уникав дивитися коням у вічі. До нього поволі підійшов широкогубий конюх Максим Полатайко. В невисокій лапатій постаті чоловіка було щось від окоренка, але це не заважало йому виявляти в деяких справах дивовижну спритність. Максим з-під самого носа досвідчених сторожів, шуткуючи, міг украсти для коней з десятків снопів вівса або вночі вкоститись у сочевицю чи вегу сусіднього колгоспу. Навіть зараз його улюбленці були схожі на коней, бо він звідкись потаємно приносив їм у торбі чи опалці якийсь додатковий раціон. Коли ж Максима ловили на гарячому, він з таким трагізмом і сльозою виступав на захист коней, що йому все прощалося. Через те чоловіка прозвали Артистом, але він навіть таким прізвиськом не гордився і не втішався, бо не був славолюбцем. Зараз Максим тривожився: цієї ночі він обнишпорив дві найбільш надійні комори, але не знайшов там і жмені вівса. Правда, він таки напакував свою торбу турецьким бобом але його треба було перемолоти на жорнах. Цієї машинерії в Максима не водилось, а поткнутися до сусідів не дуже хотілось.

— Піп ж робитимем, діду? — Максим скривився усім обличчям і повів головою в бік коней. —

Коли плаче людина — можна витримати, а коли плаче худоба — не витримує серце.

— Твої ще не плачуть.

Максим пропустив натяк повз вуха і вів своє:

— Щось дитяче є в кінському плачі. І кричать вони, мов діти. Я на батарею підвозив снаряди. Ну, під Львовом на світанку й накрили мене міною. Якраз, стерво, під копита моїх вороних гепнулась. Я ще побачив, як обрисувались і рвонувались вони в огненному стовпі, а потім так заголосили, закричали, що і я заплакав і, притримуючи руками своє м'ясо, поповз до них. А вони на перебитих ногах потягнулись до мене, губами обцілюють мене, а в самих, безневинних, сльози, мов kwasолини, летять... Так що зараз маємо робити?

— Візьмемось, хлопче, за злодійське ремесло, може, воно трохи пособить нам, — понуро, але твердо відповів старий.

— Та що ви, діду, проти ночі говорите!? — вражено розвів руками Максим. — Все село знає, що ви ніде навіть билиночки не підняли чужої.

— Що правда, то правда, а зараз піду на таку ганьбу, бо інакше, виходить, не можна. — Старий задумався, пильно поглянув на Максима, який мало не танцював, знайшовши собі такого спільника. — Не вибрикуй. І чуєш, не всякий крадіж є злодійством.

— Це вже щось нове навіть для мене, — аж рота роззявив Максим.

— Пригадуєш, у книжках писалося про того великого чоловіка, що вкрав у бога вогонь для людей. А його ще й хвалять. От і виходить: не всяка крадіжка — злодійство. А ми з тобою не такі великі люди, то вкрадемо для коней сіна. Поїдеш зі мною чи побоїшся?

— І ви не жартуєте? — ще запитав з недовірою, а очі загорілись злодійським блиском.

— Не до жартів тепер.

— Тоді поїхали! Зараз же! — І хлопець кинувся одв'язувати виїзні коні.

— Де ж ви нагибали це сіно? — здивовано розгойдується на журавлиних ногах Петро Гайшук.

— Там, де ти рибу ловиш.

— Так це ж сіно вашого кума! — аж скрикнув Гайшук.

— А кум завжди збирає сіно, мов барвінок, не помилилось.

— Оце так, а не інакше! — Гайшук поліз рукою до потилиці, не знаючи, що робити: чи сміятись, чи обурюватись. — Можна сказати, по-родинному.

— Влітку по-родинному, так само як і взяли, одвеземо кумові сіно. Не хвалився часом кум, що завтра поїде на ярмарок?

— Хвалився. Йому не терпиться усім розказати, що має таку велику радість.

— Це добре, — відповів своїм думкам старий. Незабаром віз, розкидаючи болото і хлюпаючи по калюжах викотився на м'яку луговину. На ній темними птицями окреслювались кущі верболозу, а поміж ними тривожно билась і стогнала, мов поранений, невидима вода.

Мало не з-під копит коней з тріском і лопотінням вилетіла пара крижаків, їх одразу проковтнула вогкувата глибінь беззоряної ночі. І після цього захотілось летіти деревам, вони замахали своїми крилами, ронячи на землю пахощі вже напіврозповитих бруньок. Неспокійно цього року ішла весна по землі, і тривожно зустрічався з нею дід Євмен. Це тільки подумати: не до плуга, не до сівалки, не до чистого зерна, а до чужого добра зібрався він. Навіть коли не впіймається, шила в мішку не втаїш, і що тоді подумують, заговорять про нього?! Ну, і хай говорять і судять по всьому району, а коні мають жити. І, щоб підбадьорити себе, він торкається рукою Максимового плеча.

Не первина тобі йти на таке непевне діло? Не первина, діду, вірно здогадуєтесь, — приємним голосом признається Максим, товстогубство не заважає чоловікові говорити співуче і чисто.

— І що ж ти крав?

— Ви краще спитайте, чого я не крав? — весело говорить конюх. — І овес із поля, і сіно та отаву з лугів, і зерно з-під машин та в коморах, і хліб з пекарні, і снопи з ожередів, тільки шампанського не тягнув з ресторанів, бо не знаю, чи пособляє воно коням, чи то по дурості поміщиків бавилися. А знав би — й до нього добрався б.

— Так ти спробуй.

— А що, коли коні алкоголіками стануть? — серйозно запитав Максим. — Яюсь незручно вийде: конюх тверезеник, а коні — п'янюги. Не люблю я непорядків.

— Ну, а біб ти крав, Максиме?

— Який біб? — насторожився і обернувся до старого.

— Турецький.

— Турецький? Крав колись на городах.

— А в коморах?

— Ні. А хіба його коні люблять?

— Про коней не знаю, а деякі люди полюбляють.

— Американці найбільше. В них, видать, животи міцні, — хитро вивертається Максим.

— Ох, і збосотився ж ти, до самого краю збосотився, — з жалем сказав старий, а Максим весело хмикнув.

Десь біля півночі вони виїхали на Королевщину, над якою то тут, то там урочисто підіймались поодинокі велетні дуби.

Максим поставив коні біля порома, під яким попискувала і клекотіла вода, і, щоб не вшелепатись, підійшов до невеликої клуні перевізника, в якій дід Олександр завжди літував. Недалеко від клуні, над крутояр'ям, стояло два гостроверхеньких стіжки сіна, господаровитий кум накосив їх у таких болотах та заростях, куди не добирався жоден косар. Зараз яружний вітерець підвівав стіжки низу, і вони, окутані пахощами, здавалося, хотіли кудись летіти.

— Діду Олександрє, де ви там, давайте перевозу! — голосно гукнув у браму Максим раз і вдруге, прислухався до відгомону, а потім сміливо пішов до коней, підвів їх під стіжок, скинув з воза мотузки, рубель та вила.

І тільки тепер старому Євмену стало не по собі, він мало не застогнав од болю і, щоб приглушити його, вилами зірвав шапку з стіжка і з силою кинув її на воза.

— Вкладай!

— Слухаюсь начальника! — весело обізвався Максим і заходився втоптувати сіно.

— Ох, і шибенної ти вдачі! — покосився на нього старий.

— Під вашим чуйним керівництвом! — гигикнув Максим, спритно орудуючи граблями.

Вони по-господарськи широко вклали і врублили сіно. Тепер Євмен пожалкував: чому було не приїхати на Королевщину двома возами? На душі в нього зараз не було ні гризоти, ні каюття, лише з голови не виходив образ Оксани, наче її дух витав біля цих стіжків.

— Ех, донечко любя, — зітхнув старий, коли заскрипіла, заколивалася хура.

— Ви щось сказали? — обізвався зверху Максим.

— І а нічого, їдь. — Він по-господарськи згріб натрушене сіно, піддав його до другого стіжка і притулився до нього руками.

Далеким густим повівом достиглого літа пахло потривожене сіно і насіння, а берег річки обзивався голосами його Івана і не його Оксани.

— Значить, не судьба. — Старий поклав граблі на плече й повернув услід за возом, на якому курникав якусь веселу пісеньку шибенної вдачі Максим. Йому, крученому, набагато легше живеться на світі, ніж серйозній людині.

Ще хура не під їхала до струмка, а коні почули свій порятунок — і стайня затряслась од ударів копит, гудіння цимбалин і дружного іржання.

— Чуєте? — переможно обізвався з хури Максим.

— Та чую.

З стайні занепокоєно вибіг Петро Гайшук.

— Показались коні. Скоріше розрубляйте, а то пообривають поводи. Все гаразд обійшлося?

— Краще, ніж у Прометея! — клубком скотився з воза Максим.

— Жаль, що він без тебе орудував, — в'їв Максима Гайшук. — Удвох ви й богів обхитрили б.

— Склади в торбу свої дотепи і передай жінці на згадку про її достогибелі розумного чоловіка.

Ох, і їсти ж захотілось після такого діла. В тебе сомини часом нема?

— Є шматочок для курохвата.

— Оце спасибі, порозкошую, мов кіт біля сала, — і Максим першим поніс сіно до стайні.

Наступного дня він побував і на Королевщині, і на ярмарку, сердечно зустрівся там з дідом Олександром, який чаркувався з ріднею і знайомими, привітав його з радістю, сам на дурничку випив чарку і хитромудре довідався, що старий нічого не знає про нічну пригоду. Це зовсім розвеселило чоловіка, і він з ярмарку мало не біг у село, щоб вдруге обернутись за дідовим сіном.

— Коли поскоромили губи, то треба й до рота класти, а стаття, якщо навіть до цього дійде, і за одну, і за дві хури буде однакова. Навіть, коли подумати, більша крадіжка вигідніша за меншу. У нас і за тисячу, і за сто тисяч однаково судять. — Максим тихцем викладав конюхам тонкощі законодавства.

— І звідки це все тобі відомо? — перебільшено здивувався Гайшук. — Чи ти закони вивчав, чи що?

— Не закони, а щілини в них, це інколи знадобиться, — не криючись, одказав Максим.

Пізнього вечора він знову поїхав з дідом Євменом на Королевщину, знову біля порома і клуні про всякий випадок гукав перевозу, а потім підвів коні до стіжка. І тільки з нього злетіла і вляглася на віз шапка, як від клуні почувся насмішкуватий, в'їдливий голос діда Олександра:

— Може, вам, робітнички, ще треба з одного помагача?

З несподіванки Максим пригнувся і хотів погнати коні, але в діда Євмена вирвались дурні слова:

— О, і кум мій прийшов до нас... Максим у розпачі застогнав і опустил голову: тікати було вже пізно. І зараз його добиває їдкий сміх старого:

— Дивись, навіть поночі пізнав кума! Добрі очі в когось позичили. — І кум Олександр, сяючи буйною сивиною, мов засніжене дерево, підходить до воза, здоровкається з кумом і допитує його: — Промишляєш, Євмене, моїм сіном? Хоч би мене, для годиться, в пайку взяв.

— Не візьму, куме, ніяк не візьму, — твердішає і аж переривається од болю й рішучості голос Євмена.

— Ти чого так загордився? — перебільшено дивується Олександр; проти Дибенка він здається велетнем. — Чого тобі по-чесному не поділитись виторгом? За роботу і фір манку візьміть, іцо треба, а децицю й мені поверніть на частування добрих людей. Я тепер, куме, гуляю — за дочку п'ю з людьми. І з тобою хотів би випити, але зобижаєш, обезгрошуєш ти мене

— Я себе, куме, більше зобижаю, — аж заклекотіло всередині Євмена — Моя честь дорожча за твої копички, але з горя проміняв її на сіно. І не смійся, не насміхайся, Олександр, наді мною, бо, їй-бо, ударю тебе.

— Оце так! За моє жито мене ж буде битої? — здивовано вигукнув кум і з усмішкою подивився на свій великий, мов довбня, кулак — Не сподівався такого від тебе!

— Мовчи, куме! — і Євмен відвів руку для удару

— Тю на тебе! — обурився Олександр. — Навкулачки захотілося біля мого добра? Ти краще розкажи, що тебе приневолило приїхати сюди?

— Біда застала, куме

— Та сам бачу, що не розкіш. Кажі! Коли старий Євмен розповів усю свою історію, кум тільки головою похитав:

— За цей крадіж я тобі не суддя. І я тримаюсь, куме, на тому, що і коні, і земля, і все-усе — це наше. А безбородьки з нашого тільки своє викрадають собі. Втому вони забули вже не тільки про худобу, а й про людей. От як воно одне чіпляється за друге... Забирай мій стіжок до билиночки Це навіть добре, що ти до мене приїхав. Так я, може, пожалкував би віддати сіно, а тепер нікуди дітисся... Тільки моїй бабі анігу, бо вона поки що на щедрість не хворіла. '

— Які ви, діду, красиві! — вирвалось у Максима.

— А, це ти, патякало злозяичне! — Старий кулаком посварився на Максима і заговорив до Євмена — І звідки воно, куме, такі блазнюки беруться? Сьогодні ж удень цей торохтій і пустомолот пив мою чарку, а ввечері приїхав красти моє сіно ще й красивістю піддобрюється. То не варто його батожити від мого стіжка аж до вашого села?

— Руки заболять од такої роботи, — анітрохи не образився, а навіть гикнув Максим, У цей час його чутке вухо вловило, як хтось зачалапав у темряві. — Ану, тихенько мені. Чи не справжній злодіяка добирається до сіна? Тоді я йому дам бобу, — загрозово підняв угору вила.

— Ну, що ти скажеш про цього правдолюбця? — Кум Олександр, підсміюючись у бороду, поглянув на Максима, а той аж витріщився, подаючи знаки мовчати.

Незабаром до клуні наблизилася висока постать, і Максим розчаровано скривив своє товстогуб я:

— Та це ж наш міністр без портфеля. І чого він тільки притарабанився? Чи не якусь філософію розводити?

Забрьоханий, але веселий, Петро Гайшук підійшов до воза і, навіть не привітавшись, радісно сказав:

— Скидайте, робітнички, сіно. Досить ось так промишляти.

— А що трапилось? — з надією поглянув на нього дід Євмен

— Марко Безсмертний привіз од добрих людей і сіно, і просянку Добрий вечір, діду Олександр. Ви не маєте на нас великого зла? От і добре. Я завжди думав, що ви такий чоловік, яких мало на світі...

XVII

Привезене сіно і просянка спочатку порадували, а потім засмутили і стривожили Безбородька. Він, ще стоячи поміж хурами паші, відчув, як вони з темені насуваються на нього, мов лихо. Еге ж, тепер коням буде легко, а йому до синього смутку тяжко. Уже зараз, практично, від землянки до землянки аж підстрибує звістка, що не він, а Марко врятував худобу. От і почнуть дурні язики до небес піднімати Марка, а його місити в грязюці. І не одному пустомолету захочеться сколупнути голову з головування. Ет, ніколи, практично, чоловік не знає, звідки йому піднесуть понюхати тертого хрину

Безбородькові після цих роздумів одразу гіркими стали пахощі привезеного сіна. Але як тобі не

каламутне, як не гірко на душі, проте мусиш посміхатися, навіть із самого болю віддирати похвалу Безсмертному, хоч і шкварчить усе твоє нутро, немов підсмажують його на пекельному вогні

І громаддя чужих хур, і думи, і темрява аж сутулять Безбородька, та все одно він тримає фасон — на когось покрикує, когось розпікає за безгосподарність, Мамурі наказує нагодувати хурщиків, а потім кладе руку на плече Безсмертного

— Виручив, братику, практично Навіть не знаю, чим віддячити тобі Ну, звісно, могорич із мене — Так придивляється до Марка, наче хоче поглядом висвердлити його приховані думки. — Ходім зараз же, вип'ємо за твоє здоров'я.

— Та ні, Антоне, почалапаю додому — втомився, перемерз.

— От чаркою і нагониш втому та холод. Не погорджуй нами, — стримує і стримати не може образи.

— — Колись іншим разом загляну в твої хороми.

— Ну, як собі хочеш. На прошеного гостя важко вгодити. — Безбородько ще стримує себе, посміхається очима, а сам відчуває, як у них насочується злість.

Кілька гостроверхеньких копичок вирости біля стайні, у стайні коні хрумкотіли просянку, раділи люди, тільки не було й крихти радості в Безбородька. Він звідусіль стягав різні думки, шеретував їх на своєму решеті, але мало було толку з цієї роботи. Отак і додому йшов чоловік, вимішуючи думки і місячи багнуку.

Надворі зовсім розвеснилось, з тополиного і вербового галуззя обтрушувались пахощі набряклих бруньок. Гляди, ще кілька днів пролетить — і земля піде в ріст. Завтра ж у район треба відрепортувати, що він таки роздобув паші. Як це тільки до ладу скласти? Мовляв, труднощі труднощами, але й з ними боремося потроху... А той дурень за свою роботу і від чарки відмовився. Ех, аби якось тишком-нишком вижити його з села, щоб не баламутив людей.

Біля самого двору Безбородька, осяяла щаслива думка. Він аж зупинився, крутнув нею і сяк, і так, і он як, одчинив ворота і вдоволено засміявся, бо ще, практично, щось варить його баняк.

— Чого це ти, чоловіче, зуби сушиш? — обізвалась із городця гостровуха Марія. — Нажлуктився десь?

— Не мели дурного. Радію, бо коням є що їсти. — Одразу ж знайшовся чоловік, підходячи до типу. — Розжилися на пашу — і вже легше на серці.

— Марко ж, а не ти розжився, — вкусила жінка.

— Ну й що? А тепер і я, практично, спробую дістати. Що ти там робиш?

— Кригу в сажалці розбиваю, щоб, часом лини та карасі не задихнулисьь.

— І це діло, — похвалив жінку. — Таки добре мати про запас свою лину та карасятину.

— Свою, але не для себе, — махнула рукою Марія.

— Чого ж не для себе? А для кого? — здивувався чоловік.

— Усе для твоїх гостей і представників.

— Ет, не підкована ти політичне, шкабарчиш, як дід Євмен. Краще одскоч до Галини Кушігіренко — нехай скоріше заводить машину та під'їжджає до мене.

— Куди тебе несе проти ночі? — В голосі жінки прокинулася за давнєна підозра.

— Не туди, куди ти подумала.

— І скоро повернешся?

— До перших півнів. Біжи, не патякай. Жінка забряжчала хвірткою, зникла в темряві, а він у задумі сперся на тин і заходився до крихти обмізковувати свій план.

По сусідству, в невеликому селі Зелена Брама, головує старий і недужий Саврадим Капустянський. Тільки війна поставила чоловіка на голову колгоспу, бо ця робота була не по його силах. Не раз, не два Саврадим просився, щоб його звільнили з нелегкої посади. От хай він тепер і вхопиться обома руками за Марка. Чим тобі поганий голова? Такого завзятого не так легко знайти!

Безбородько, захоплений своїм планом, навіть не помічає, що чи не вперше підхваляє Марка. Коли б удалось перетягти його в Зелену Брану, то не знати який могорич поставив би старому Саврадимові, хай п'є на здоров'я. Але чого Саврадимові ставити, могорич? За таке діло хай краще Саврадим старається на добру чарку. За нього ж дбають люди. Ось так — не інакше треба робити...

Через якусь годину Антон Безбородько статечно заходив до хати Капустянського. Бородатий, змарнілий господар, покрукуючи, лежав на ліжку, а біля нього поралась жінка, поправляючи розпарене зерно і гірчичники.

— Захворіли, Саврадиме Григоровичу? Пашнею хворобу виганяєте? — Безбородько поздоровкався, натягнув на щоки співчуття і підійшов до ліжка.

— Та виганяю ж кляту. — Чоловік нетерпляче однією рукою відмахнувся од жінки, а другу подав Безбородькові. — Трясе якась трясця, наче хто найняв її за добрі гроші... Ех, літа, літа, пробуркотіли,

наче голуби, а тепер болячки та старість нишпорять у тілі, мов злодійня у коморі. Аби ж знайшлися такі гаки у світі, щоб витягнути цю гидоту. Та сідай, хитруне, кажи, чого завернув до старого? Ти ж запросто не заїхав? Що там намізкував своєю головою?

Співчуття зіскочило, з щік Безбородька, натомість з я-вилися подив і образа:

— Приїхав, практично, провідати вас. Почув, що нездужаєте, от і заглянув до вас.

— Крути язиком, як лисиця хвостом,— засміявся і одразу ж поморщився од болю Саврадим Григорович.— Жінко, в тебе є щось у печі?

— Тільки дієтичне...

— От і давай цьому лису дієтичне.

— Як тобі не соромно, будши хворим, отаке варнякати!—grimнула жінка і, напівобернувшись, посміхнулася.— Ще чоловік через поріг не переступив...

— Бо чогось цьому чоловікові треба від старого. Він задарма поріг не переступить.— Засвітилось колишне завзяття в погляді Саврадима.— Ну, в якому місці тебе припекло?

— Ет, після такого вітання потягло на шапкобрання,—' насурмонився Безбородько.— За таку шанобу і сам дістанеш хворобу. Та й бувайте здорові. Сусідський привіт вам.— Настовбурчив шапку на голові і зібрався йти.

— Та куди ти, оглашений!? Дивись, уже й розсердився за правду на старого! — здивувався і обурився Капустянський. Розсипаючи зерно і зриваючи гірчичники, він зіскочив з ліжка і обома руками всадив Безбородька на лаві.— Стара, став щось на стіл, бо, видать, Антін таки по-добросусідськи приїхав.

— Поставлю без твоєї команди. А ти ж мерщій лягай,— заойкала жінка.

— І не помислю! Це гості будуть сидіти, а я лежати? — почав одягатися Саврадим.

— То як же хворість одійде від тебе, непутячого? — сплеснула руками жінка.

— Трясе вона мене, буду й я її трясти! — посварився на когось кулаком.— Добре тобі, Антоне, що ти здоровий, мов бут. До сівби вже все підготував?

— Ет, і не питаєте. Насіння не вистачає, худоба не того...

— У мене справи ніби кращі, та здоров'я витекло, наче вода...— Старий витер долонею піт і важко сів на стілець.— Мені б уже на печі або призьбі кахикати потроху, а не головувати. Журба поїдом їсть, що опинився на старості літ не на своєму місці.

«Чудило»,— насмішкувато подумав Безбородько, а на обличчі виморщив співчуття і душевно заговорив:

— Бережіть себе, Саврадиме Григоровичу, бо здоров'я не позичиш і не прикупиш.

— А як його берегти, коли стільки роботи лежить на тобі?

— Воно таке діло. — Безбородько вдавав, що він задумався, а потім сказав: — А може, Саврадиме Григоровичу, я міг би щось порадити вам?

— Радь, радь, послухаю.

— Е, які ви швидкі. — Безбородько багатозначно посварився пальцем на старого. — Ставте могорич, тоді скажу дещо, може, й зарадимо вашій біді.

— Я тобі не могорич, а цілу каністру поставлю, коли виручиш старого! — з надією, цікавістю і підозрою поглянув на крутія.

— А де вона, ця каністра? Вважайте, що вона вже моя! — засміявся Безбородько.

— Ну, не тягни, як багатого за печінки, говори вже!

— Скажу, коли така нетерплячка, практично, бере. Марка Безсмертного пам'ятаєте?

— А хто його в районі не пам'ятає.

— От і агітуйте, щоб вій узявся за діло. Хай такни голова не ходить безробітним. Ви ж знаєте, який він господар? Це — кадр!

— Ти наче діло кажеш, — зрадів старий, а потім завагався: — А піде Марко на такий маленький колгосп?

— Це діло, вважайте, у ваших руках. Маркові зараз навіть ліпше мати невелике господарство, бо ви тепер ще на костурах шкандибає. У вас йому буде спокійніше. Ну, от і треба створити йому умови, хату знайти чи побудувати, бо він, бідолашний, у землянці чманіє, те, се зробити, і діло закрутиться колесом. То заробив я могорич?

— Заробив. Спасибі тобі за раду.

— Чому ж не пособити добрій людині, — великодушничав Безбородько.

Капустянський підвівся з стільця і крикнув до жінки:

— Чула, стара, план!

— Не оглухла ж!

— То де мій кожух?! Зараз же поїду до Марка!

— Не дам! Нікуди ти не поїдеш. Ти при своєму розумі!? — в жасі заволатала дружина.

— Брешеш, поїду! — гнівно поглянув на свою пару. — Ще й тебе для допомоги прихоплю. Подивиться Марко на пас і уважить мені. Чуєш?..

Але жінка вже не слухала чоловіка. Знаючи його вдачу, вона метнулась до вішалки, зірвала з неї кожух і пальто й проворно побігла до дверей.

— Куди!? Почекай, бісове насіння! Та я тобі! — обурився чоловік і собі кинувся до порога. Але жінка грюк пула дверима й незабаром попід вікнами залопотіли її швидкі кроки.

— То бачиш, з яким я чортом усе життя прожив? Антоне, дожени її, похатницю!—спересердя вдарив кулаком У двері.

Безбородько засміявся:

— Тепер її, практично, і машиною не доженеш, видно, навіть духу вашого боїться.

— Ти ж бачив, як боїться. Баби — завжди бабами залишаються. Все бідкається біля старого і не знає, що його свічка догоріла до полочки. Що ж мені робити тепер? Таке діло не хочеться відкладати на завтра, — витер піт, що аж юшив з обличчя.

— Їхати вам зараз не можна, — розсудливо сказав Безбородько. — Напишіть Маркові листа, душевного, з сльозою, це він любить, і, практично, запрошуйте до себе в гості. Це він теж полюбає, — і осікся, згадавши, як Марко сьогодні відмовився прийти до нього...

— Папір папером, а самому краще було б погомоніти з ним, — зітхаючи, сів на стілець...

На другий день Безбородько завітав до Безсмертного і з порога весело сказав:

— Не хотів, Марку, прийти до мене на могорич, так тепер став свій!

— За що?

— За оцю штуковину! — витягнув з кишені конверт і урочисто передав Маркові. — Зелена Брама, практично, просить тебе головувати.

Марко прочитав листа, пильно поглянув на гостя і нічого не сказав. Безбородько захвилювався:

— То як ти?

— Не знаю як. А старого провідаю.

— Провідай! І головувати йди, не прогадаєш. Там і земля краща, і село неспалене, і господарство невелике — спокійніше буде тобі. Словом, став могорич!

— А може, Антоне, ти поставиш?

— Чого ж я?

— Відступаю це головування тобі. Згоден?—примружився Марко. — Там ліпше буде.

— Чого так думаєш? — розгубився Безбородько.

— Бо там і земля краща, і село неспалене, і господарство невелике, і сватати мене на головування не доведеться — все менше матимеш клопоту на свою дуже розумну голову, — засміявся Марко.

— Доброго знайшов собі свата, — не знає, що сказати Безбородько, але бачить, що його план з тріском провалився... "Вип'єш у такого дідька чарку, бодай вона тобі в горлі скрижаніла..."

XVIII

Ставки — це блакитні очі землі, їй теж треба дивитись і на сонце, і на зорі, і на людей, і на оці зеленокорі верби, що побралися за руки, мов дівчата, і ведуть своє коло.

Статечний бусел, високо підкачавши штани, критично дивиться на воду, що догори ногами перекинула верби і, мов докоряючи їй, похитує головою та й дивується: чому вона так побідніла — навіть жаб нема? Птах і не догадується, що їх за війну повиїдали якісь фашистські вояки. Спочатку делікатним м'ясом ласували і вищі, і нижчі чини. А коли жаб'яче царство задихало на ладан, каб'ятину споживали тільки офіцери. Тоді біля двох кадубів з балухатими і широкоротими квакухами навіть виставлялась при повному озброєнні денна і нічна варта. Чи думали колись жаби про таке шанування?

Згадавши цю розповідь, Марко розсміявся і сполохав невдоволеного чорногуза. Той насторожено повернув до чоловіка червононосу голову, але одразу заспокоївся і з гідністю задивив по вогкій прибережній смужці, в марній надії виколошкати з неї хоч якесь дурне жабеня.

За греблею, у придолинку, біля двох осокорів, що на осяяній воді погойдували свої тіні, Марко побачив чималу купу напатланих за зиму конопель. Напівроздягнені горстки матірки з відсталим волокном, з поламаними верхами наче скаржились на людську безгосподарність.

"Чого ж їх вивезли до води? — ніяк не міг збагнути чоловік. — Не могло ж комусь спасти на думку вимочувати матірку в крижаній воді... Чи не спробувати отут?"

Марко зручніше примостився за коноплями, розмотав свою копійчану вудочку, наживив гачок, поплював на нього, майже в безнадії закинув його: "Ловися, рибко, велика й маленька!" До конопель придибав бусел, велично зупинився, і Марко подумав, що тепер, мабуть, у птиці і в нього буде однаковий пожиток. Але неждано поплавець — торк-торк — і затремтів, а потім дрібно-дрібно пішов

уперед і пірнув у воду. Чоловік у хвилюванні, не підсікаючи, потягнув вудку. Із води, обтрушуючи бризки, випорснув райдужний злиток і впав на траву. Це був сріблястий, з золотим відливом карась. Темним оком він зворушливо і боляче дивився у високе небо і не розумів його. Марко знову закинув свою снасть, і через якихось пару хвилин так само затанцював поплавець і, не потопавши, пішов по воді... І на цей раз впіймався карась, але він був більшим і дурнішим за першого: устиг увібрати всередину свою смерть — увесь гачок.

«Оце завтра з Хведьком прийдемо сюди», — подумав Марко.

Поки він тішився вудінням, від ставу донеслися обурені жіночі голоси, їх втихомирював густий буркотливий голос Тодоха Мамури, а потім обізався й грізний Антона Безбородька:

— Що ви мені бабський бунт підіймаєте. Іч, як розбестилися за окупацію!

— Безсовісний, чого ти нам вибиваєш очі окупацією!? — як біль, злетів жіночий зойк.

— Щоб власницькі ідеї вибити з вас.

— Зі своєї жінки спочатку вибийте! Хтось за окупації в неволі умирав, а вона аж в Трансністрію спекулювати їздила! — обізвалася Варка Тримайвода.

— А ти бачила? — визвірився Безбородько.

— Авжеж!

— То гляди, щоб свого села не побачила. За агітацію і до білих ведмедів недалеко.

— Тільки з вашою жінкою разом! — відрізала Варка. — Мене ти на переляк не візьмеш.

— Та що ви, бабоньки, показалися чи дурманом сьогодні поснідали? Хіба ж прядиво для мене чи для голови потрібне? Усе ж для фронту, тільки для нього! — Подобрішав голос Тодоха Мамури.

— Отак би й говорив одразу, а не страхав нас. Ми вже з сорок першого року лякані.

Марко виглянув із своєї схованки. До конопель наближався гурт дівчат і молодиць, а за ними їхали на конях Безбородько і Мамура. Деякі жінки були з лопатами, в деяких за плечима коливалися в'язки лискучих перевесел, з яких стікали краплини води і сонця. Сумніву не було: голова гнав жінок мочити коноплі. Марко спочатку оторопів, а потім спалахнув од гніву. Про що ж Безбородько думав у теплі передосінні дні? Про що ж він думає тепер, на каліцтво посилаючи матерів і дівчат!?

Біля конопель усі зупинилися, хтось із дівчат зігнувся над ставом, черпнув рукою воду.

— Ну, як, Ганно?

— Трохи тепліша, ніж на Водохреща. Ще онде крига під берегом блищить...

— Ви, баби, гарячі, одразу нагрієте воду, — пожартував Безбородько.

— Совісті нема у вас ні на копійку, — затремтів од злості і сліз голос Варки Тримайводи. — Це ж усі ми принесемо додому простуду і кольки. Хіба ж ми колгоспу тільки на один день потрібні?

— Вийдете, як перемиті, — заспокоїв Безбородько. — А щоб і різні виделікатнілі не кахикали та не морщилися — пошлю за горілкою. Хто має такий-сякий запас?

— У мене є, — обізвалася Мавра Покритченко, її обличчя, здавалось, було обведене самим сумом.

— У тебе? — невдоволено поглянув на вдовицю Безбородько. Хтось із жінок значуще покосився на голову. — Ну що ж, давай ключа, Тодох в один чирк перебіжить верхи.

Мавра підійшла до завгоспа, з презирством тицьнула йому ключа, і Тодох, крутнувши коня, здимів поміж вербами.

— Іч, як потягнуло на дармову горілку! — і тут не втрималась Варка.

Безбородько несхвальне похитав головою:

— Чи ти, жінко добра, не можеш хоча б на часину втримати йзика на зашморзі? Он молодші дивляться і вчаться у тебе непослуху, — показав на дівчат, які вже пеленали перевеслами висушені горстки матірки.

— Моя наука не крадена і не хапана, — війнула спідницею Варка і завзято, як вогонь, почала працювати.

Безбородько зліз з коня, поглянув на годинник, потім прищурився на сонце:

— От бачите, й припікає сьогодні. Значить, потеплішає вода. Ну, бабоньки, хто найсміливіший з вас? — А коли побачив, що першою пішла у воду Мавра, сердито зупинив її: — Чого поперед батька лізеш у пекло? Молодших нема? Краще в'яжи манделі.

— Таки хоч одну пожалів. З якого б це дива? — обізався чийсь в'їдливий голос.

Мавра почервоніла, мовчки увійшла у воду, а за нею побрели Ольга Бойчук і Василина Куценко.

— Стійте, проворні! — гукнув на них Марко Безсмертний, дибачучи до жінок. — Ану, вилазьте мерщій!

Жінки здивовано презирнулися поміж собою, зашепотіли. їх усіх вразило обличчя Марка, навіть Безбородько спочатку розгубився і подав якийсь знак Маврі, але вона, як стояла у воді, так і

залишилась стояти, хоча дівчата вже вискочили на берег.

— Вилазь, Мавро! — коротко наказав Марко.— Русалкою чи калікою хочеш стати? Це недовго при такому начальстві.— Невидющою темінню поглянув на Безбородька.

Жінка байдуже, безвільно опустивши руки, вийшла на берег. З подолка її блаженської спідниці задзюрчала вода. Марко круто обернувся до Безбородька:

— Нове хрещення Русі вигадав? Святим Володимиром хочеш стати ?

— А тобі, практично, яке діло, ким я хочу стати!? Бач, яким розумним по історії вишукався! Я ще покажу комусь науки! Повчиш їх—порозумнішаєш!.. Ти чого мій авторитет на людях підриваєш!?—і собі визвірився Безбородько.— Коли нема чого робити, накульгуй додому. А нам прядиво треба.

— Було б не вивозити його ночами поза хмари.

— Мені не такі розумні пишуть укази. Бабоньки, чого розвісили вуха, баламутство слухаючи? У воду! — кишнув руками на жінок.

— Ні, голубе, вони у воду не полізуть! — відкусив Безсмертний.

— А хто ж полізе!? Може, мені'накажеш? —В глибині очниць Безбородька задимилися тіні.

— І накажу! Ану, лізь!—ступнув до нього Марко, а жіноцтво злякано ахнуло.

— Я!? — позеленів од злості Безбородько.— Ти збожеволів чи забувся, з ким говориш!?

— Лізь, жабо! І то не роздумуючи! — В очах його вже кипіла темінь.

— Марку, отямся! — вже перелякався Безбородько, збагнувши, що це не жарти. Під шкіру, прямо у кров, йому хтось кинув жменю мурашні, і вона, роз'їдаючи сміливість, гаряче побігла по всіх жилах. Оступаючись, він спиною подався до коня.

— Я що сказав!?— Марко тремтячою рукою вийняв а кишні пістолета. Чорний отвір його вибив з Безбородька останні краплі сміливості, а замість них отруювала кров пекуча комашня.

— Не жартуй, Марку,— заволав поганим голосом, а розчепірена п'ятірня його повисла в повітрі, не дотягнувшись до повода.

— Лізеш? Раз... Два...

Марко зараз мав такий скажений вигляд, що Безбородько, вже притершись спиною до коня, підняв руки вгору і злякано вигукнув:

— Здаюсь, тобто лізу... Але це насильство над головою. Запам'ятай, — жалюгідний в своєму падінні, вій, мов не своїми ногами, підійшов до води і, коли в ній побачив себе полоненим з піднятими руками, знову жажнувся, скособочився і попрахав Марка: — Ти присоромив і осоромив мене. То, може, по-доброму на цьому й кінчимо комедію.

— Вона тільки починається. Топай!

— Марку, нащо ж нам судитися?

— Ти ще й про суди не забув? Так я тобі зараз буду суддею! Ольго, подавай своєму голові лопату. І то замашнішу. Сили в нього, як у бугая.

Дівчина, знітившись, виконала наказ. Безбородько брав ту лопату, мов гадину. Він ще сподівався, що Марко опам'ятається і не примусить його прикопувати коноплі. Але й це сподівання розвіялось, коли йому подали перші манделі. Він втопив їх у воду, приколов кілками і почав зривати з дна болотну землю. А вода уже робила своє діло: хлющала в чоботях, вогнем обпікала стегна, краплинами спухала під віями і щеміла сльозами сорому та злості. Хоч би ніхто не побачив їх. Нагнувшись, він крадькома витер очі, а сам придумував найстрашнішу кару на свого напасника.

"Заструпили твої виразки на носі, але нові наріжуться на всьому тілі. Я вже постелю тобі доріжку до хати з залізними ґратами". Почуття помсти почало перемагати сором, тільки не могло здолати огидливого холоду. І він лише тепер подумав, що краще було б мочити коноплі у копанках. Чому це раніше йому не спало на думку?

— Марку, покинь оці жарти, бо пропаду, — зіпершись на лопату, обернувся до Безсмертного, але уникав його погляду.

— Уже напрацювався? — злостивий подив викривив Маркові уста. — Відстоїш у воді вдвічі довше, ніж мали відстояти жінки.

— Чому ж удвічі?

— Бо тобі не треба родити дітей! — непримиренно поглянув на Безбородька і почув, як хтось з жінок зітхнув.

Це була Мавра. При останніх словах Марка в її дикуватих блакитних очах стрепенувся сірий острах.

Біля греблі загупали копита. Тодох Мамура, тримаючи біля грудей, наче дитя, четвертину з самогоном, молодцювате під'їжджав до жінок.

— Ось вона, веселуха! — радісно вигукнув і осікся. Четвертина вислизнула з його рук, упала на землю, але він і не зирнув на неї, приквіпивши переляканим поглядом до постаті свого начальства, яке з

лопатою в руках згиналося над манделями. Тодох навіть очі заплющив і покрутив головою, одганяючи від себе, як йому здавалося, сатанинське навождення. Але Безбородько таки стояв у воді.

— Ой-ой, що тут скоїлось?—пошепки, ні до кого не звертаючись, запитав Мамура.

— Може, пособиш голові? —обізвалась Варка Тримайвода. Вона підняла четвертину, всунула в руки Мамури.— Пригости свого хлібодавця.

Тодох боязко глипнув на Марка, збіднюючись, зігнувся в три погібелі:

— Можна хоч однією чарочкою пособили, щоб кров не застоюлась?

— Пособляй!

Мамура вихопив з кишені стограмову чарку, налив її по вінця і бережно поніс до голови, виявляючи йому очима і всією постаттю свою облесливу відданість і співчуття. Безбородько одним духом перехилив чарку.

Завгосп підійшов до Марка і пошепки заговорив:

— Отак же й пропаде чоловік, у нього ж партизанська ревматизма, у нього ж жінка. Нащо ж нам калічити один одного? Ви сусідили колись, і ваші батьки сусідили. Чого на віку не буває: почубились, але одразу помирились.

Гнів у Марка вже почав прочахати, і в цій історії він зараз уже бачив і смішне.

— Вилазь, мочільнику! — гукнув до Безбородька. Той, кречучи, вийшов на берег, почав роззуватися й виливати воду з чобіт, а Мамура порався біля четвертини, бо треба було горілкою і напоїти голову, і натерти його померзлі ноги.

Село ніколи так не зустрічало Безбородька, як сьогодні. На вулицю повиходили старі й малі. Навіть конюхи й скотарі покидали роботу, щоб побачити, як буде повертатися з купання їхній голова. І от на царині з'явилися два вершники, один похнюплений, а другий догідливе пригнутий, з сулією в руках.

Побачивши попереду стільки людей, Безбородько занепокоївся:

— Якого їм дідька стовбичити в робочу годину?

На це й вірний Мамура нічого не міг відповісти. В його темній душі сьогодні теж похитнулася віра в Безбородька. Добре, коли він запроторить Марка в тюрюгу, а якщо ці гемонські коноплі до решти підмочать авторитет голови? Тоді й тебе, Тодоше, вирвуть з начальства, як цибулину з грядки. У сулії тихо схлипувала горілка, ніби співчувала завгоспу.

Здалеку Безбородько не може розібрати, що написано на людських обличчях. Спочатку вся вулиця, здається йому, злилася в єдиний коловорот насмішки, навіть дерево біля з'юрмлених бабів повишкіряло окоренки. Та під'їжджаючи ближче, він бачить співчутливі погояди. Це підбадьорило його. Але чому це то тут, то там веселіють очі? Він хоче на чиємусь виду перехопити, спіймати цю веселість, та знову ловить жалість, невідомо, чи вдавану, чи справжню.

З другого краю вулиці вибігає розпатлана, в кожушку на розхристі його жінка і ще здалеку починає голосити:

— Ой Антоночку рідний, чи ти живий, чи здоровий, чи не втопив тебе той ідол на костурах, бодай його топила і благовіщенська, і святоюрська, і святоіванова, і водохрещенська вода, бодай його топило не переставало і в калюжах-баюрах, і в морях-океанах.

— І в горілці-калганівці, — несподівано для себе випалив несміливий Омелян Корж.

І вся вулиця одразу ж вибухнула таким одностайним реготом, що під вершниками схарпудились коні, а з рук Мамури випала сулія і, жалібно дзенькнувши, розсілась на дві половини.

— Ая-яй, — забідкався Мамура, скочив на землю, для чогось хотів нахилитися до шматків сулії, але зашпортнувся і долілиць упав під ноги коня.

Другий вибух сміху пригвоздив Мамуру до землі, яка загуділа під кінськими копитами: то втік од людей, од їхнього реготу Антон Безбородько. Мамура підвівся, глянув услід вершнику і поніс жалюгідну усмішку назустріч людям:

— От тікає-шпарить.

— А ти ж чому не здоганяєш? — спитав довгоногий, мов чапля, Омелян Корж.

— Я? — здивувався Мамура. —А може, це мені без великої надобности!

— Безбородько без надобности тобі? — аж легали од реготу люди. —Оце втнув!

— Що вмів, те і втнув, — огризнувся Мамура. Він, збайдужнілий, сів на коня і поїхав, щоб усі бачили, до свого двору, щось гиркнув на жінку, а потім подався до палацу свого владики.

Безбородько вже встиг переодягтися, хильнути полинівки і під прокльони та бідкання дебелогої Марії залізти на піч вигріватися в розпареному просі.

— Одразу ж отут, на печі, пишіть донесенія, — з порога радить Мамура. В голосі його аж клекоче обурення.

— Кому писати? — журлива злість проглянула з глибини зіниць Безбородька.

— У всякі і різні інстанції, в різні! Як наганяти, так наганяти страху до самого страшного суду! Маріє, подай паперу, — вже командував Мамура. — По-перше, начміліції — за утопленіє і образу особи голови, якого було названо жабою. По-друге, органам за диверсію! По-третє, власноручно першому секретарю райкому за підриє політики По-четверте в газету за все разом і укупі. Потом побачимо та подивимось, кого топили, а хто захлинеться!

— Чи не забагато ж отак розведемо канцелярії? — завагався Безбородько.

— Маслом каші не збавиш! Раз є преступленіє, повинно бути и наказаніє А Марко такий, що з однієї сїті зможе випорснути хоча и на костурах. Хай спробує з кількох вислизнути! — впевнено відповів, і Безбородько побачив на його обличчі давню рішучість Мамури-зłodія. яка десь причаїлася відколи він став завгоспом.

Марія подала на піч дошку, на якій вимішувала тісто чорнильницю, ручку й папір. Безбородько, лежачи долічерева, наморщив лоба.

— Ех, шкода, що не було в цю пору якогось письменника, він би намалював картину, — пожалкував Мамура.

— Яюсь обійдеться без літератури — буркнув Безбородько.

— І Киселю треба про це написати. То такий теоретик, такий теоретик... — і не доказав.

На ганку почувся тупіт, і в будинок влетіла його огрядненька Наталка. Підіймаючи вгору руки, вона не своїм голосом закричала:

— Ой падку мій, ой людоньки добрі...

— Наталко, що з тобою!? — перелякався Мамура. — Що там скоїлося?

Жінка подивилась на чоловіка очима, повними сліз, за якими тремтіли біль і радість.

— Ой людоньки, ой Тодоше, жива наша Галя! Жива наша перепілочка! Визволили її наші воїни з неволі! Ой, дасть бог, дочекаємось своєї дитини!

Потрясіння пришило Мамуру до підлоги. Він зблід і глухо запитав жінку:

— Хтось передав, що жива?

— Щойно поштар листа заніс. Сама пише, своєю рукою.

— Де ж той лист?

— Дома на столі лежить.

— Дурна баба, не могла захопити його? — Не прощаючись з Безбородьком, Мамура вихопився за поріг, звідти махнув рукою: — Пишіть! — та й бігцем подався додому.

В недобудованій, на дві половини, хаті Тодоха вже сидів улзливий комірник Мирон Шавула, який завжди першим у селі дізнавався про родини й вмерлини, щастя і горе. Його кабанувата постать, і заштитнене сивим, сірим і рудим волоссям обличчя, і дрібнуваті очі насочилися співчуттям і радістю.

— Такий я вже зволнований, Тодоше, такий зволнований, що й встояти на місці не можу. О! Читай! — спочатку понюхав, а потім простягнув завгоспу блакитний, наче витканий шматок паперу.

— Вона, донька! — глянувши на літери, пізнав Мамура, пробурмотів про себе якісь слова радості і пильно поглянув на фото: — Вже зовсім дівчина! А це з нею не Маркова Тетяна?

— Вона ж! — ствердив Шавула. — Викапана Олена. Погуляєм, Тодоше?..

— Чому й не погуляти!? Сип, жінко, що варила, — гукнув на всю хату, з підпиччя витяг четвертину самогонки і поставив її біля листа, що не літерами, а вже очима єдиної доньки дивився на нього. — Радість, Мироне, у мене.

— Ще б не радість! — комірник розщепнув свитку, відв'язав од пояса поморщене кільце ковбаси і, сяючи всіма барвами щетинистої бороди, самозадоволено кинув його на стіл. — загрынична.

— В тряцю її! Не хочу заграничного. Скільки там діти намучились наші.

— Дурний, то діти, а це ковбаса. Понятіє треба мати, о! — повчально сказав Шавула й розкапустився за столом, бо надокучило перемивання а ноги на ногу. — Сідай. — зиркнув на Мамуру і з подивом побачив вперше в його очах щось подібне до бабської безпомічності.

"Навіть такий злодій може переживати", — здивувався і по-філософськи сказав:

— Люблю, коли є приключина випити і дати роботу зубам та кендюху. Якимсь тоді чоловік інтереснішим стає.

— Коли ж вона може прийти? — вголос думав про своє Мамура.

— Коли жива, то прибуде, а нежива — не встане з землі, — далі мудрагельствував Шавула. — Чи ж це правда, що шибенної вдачі Марко викупав Безбородька?

— Так йому й треба! Чого забажав: жінок попростуджувати і дівчат заодно! — вирвалося у Тодоха, але він одразу ж гостро зиркнув на Шавулу: — Гляди мені, не внеси тільки нашому в уха, бо оглухнеш.

— І знову дурний, — огризнувся Шавула. — Не сьогодні ж я на світ родився, щоб не знати політики, от Наталко, чи не час нам щось у кишку вкинути?

— зараз. Мироне, — жінка щасливими сльозами кропила зачерствілий книш, рукою витирала їх і ронила нові.

— Пересолиш хліб, — не витримав Шавула.

— Я зараз інший дістану, — схаменулась Наталка.

— Можна и цей хліб, ти ж не заразна, — заспокоїв її комірник.

— Ну, як ти можеш? — з докором крізь усі сльози поглянула на кабанистого Шавулу, який навіть здивувався: "А що ж він такого сказав? Теж мені антилігенцію корчите наче не знаємо, з чого ти жила і чим живеш".

— Та Шавула не знав, що Наталка прокляла свою долю тієї самої ночі, коли чоловік приніс крадене добро. Він тоді пригрозив їй за дурне слово ножем вибрати душу. І з тієї ночі її похолола душа вже не жила, а животіла, щоденно и щонічно чекаючи нового нещастя.

Вже господарі і гість добре підобідали, коли відчинились двері и на порозі став блідий од хвилювання Марко Безсмертний.

— Оце такі А я думав, Марку, що ти вже в тюрмі прохлаждається, — розповзлася посмішка по всій щетині Шавули.

Безсмертний навіть не зирнув на комірника.

— Тодоше, що в листі про мою доньку написано? — з мукою і надією поглянув на Мамуру.

— А він тобі й не скаже, що там написано, — несподівано для всіх одрізав Шавула й підвівся з-за столу.

— Чому не скаже? — ще більше поблід Марко.

— Тому, що ти копаєшся та підкопуєшся під нас, — Шах вула взяв з підвіконня конверт. — Ось він, лист, як миленький... Скинь шапку, поклонися, тоді й покажемо!

— Шапку тільки перед богами скидають! — Марко люто поглянув на Шавулу й навіть не почув, як з-під рюя випали костури. Він без них так ступив крок і другий, що Шавула з острахом поточився назад. — Давай листа, негіднику!

— Та бери... Я ж пошуткувати хотів. — В дрібних зіяцях комірника схрестилися злість і страх.

Марко тремтячими руками вихопив конверт, виинівав фото, прикипів до нього, застогнав, потім безпорадно оглянувся і почав рубом долоні витирати очі.

— Марку Трохимовичу, дороженький... — і собі заплакала Наталка.

— Де вона тепер? — глухо запитав жінку.

— Ой не знаю, дорога людино, нічого не знаю. Розлучила ж їх страшна кривда ще в сорок четвертому, розлучила, як грім — голуб'ят.

— За політику забрали її, — з співчуттям сказав Тодох. — Тільки ж яка політика була в цих дітей?..

XIX

Першими до Марка прийшли конюхи з дідом Євменом і Григорій Задніпровський. Дід Євмен, Ще не скинувши млинець картуза, загримів на всю землянку:

— Не чекав такого від тебе, Марку: ліберал ти й попуртуніст!

Таких слів Марко не сподівався почути від діда і розреготався.

— Чого ж я, діду, ліберал і попу рту ніст?

— Він ще й сміється, а не кається! — обурився старий. — Скажи, що ти зробив з Безбородьком?

— Та хіба ж ви не знаєте? Покупав трохи.

— Покупав трохи! — перекинув старий. — А ще фронтовик! Утопити треба було торбохвата і ніяк не менше! Хоч би одні веселі похорони справили.

— Їй-бо, сказився чоловік! — сплеснула руками мати, а всі, окрім діда Євмена, засміялися.

— Невже тобі, Ганно, шкода було б бісового Безбородька? Може, ще й плакала б за цією сльотою? — почав допитуватися у матері старий.

— Безсовісний і єретичний ти дід. Хотів би, щоб моFO сина по судах зтягали?

— Не зтягали б. Усю вину свята вода взяла б на себе, — заспокоїв її старий. — Але тобі, Марку, треба кудись зашитися на ці дні, бо вже посланці, як у жнив'яну годину, помчали з папір'ям і в райком, і в райвиконком, і в редакцію, і в міліцію, і до прокурора. Нарешті пішов Безбородько воювати, і тут він свого не попустить.

— Що воно тільки буде? — забідкалась мати і, наче перед новою розлукою, не спускала погляду з Марка.

— Та нічого сурийозного не буде, а берегтися треба. Може, завезти тебе, Марку, на Королівщину? Це поки перекрутиться веремія. Там у круговині над річкою стоїть клунька мого кума...

Конюхи, згадавши, як дід Євмен унадився туди за кумовим сіном, засміялися, а дід Євмен

витріщився на них:

— Чого повижолоблювали роти? Розживіться на такого кума, тоді й гигакайте. Отож, Марку, бісів Антон навіть запагубити не посоромиться тебе. Поки тут буде молотися, ти з моїм кумом візьмись рибалити. Він повезе тебе на такі, чуєш, карасюваті місця, що й не снились нікому. Недарма те урочище називається Королевщиною! Можеш і на посвіт поїхати щупачця бити. І тобі перепочинок буде, і кумові радість. А ми всюди пустимо поголоску, що ти поїхав доліковуватися. По руках? — Міцно вдарив усіма мозолями по зделікатнілій в шпиталях руці Марка.

— Спокуса таки велика побувати на карасюватих місцях,— заіскрились очі в Безсмертного.— Кум ваш справний рибалка?

— Все життя, мов чорногуз, у воду заглядає, тільки до неї, а не до хатніх гараздів тягнуло його. А який він човняр! Зробить човна, як скрипку,— хоч грай. на ньому. І чоловік він душевний, бо живе на людському перевозі.

— Так ваш кум перевізник? — згадав Марко сивоголового, високого дідиська, який завжди ходив улітку в полотняному одязі і чимсь був схожий на здиблену білу хмарину. — На Королевщині поромом перевозить?

— Атож, змалку на поромі. Тільки за німців не перевозив нікого, окрім партизанів. Хочеш, зараз же в акурат і завезу.

— Почекаю, діду, — з жалем сказав Марко.

— І сьогодні ж дочекаєшся міліції. А вона вже знає своє діло: ім'я — в протокол, а чоловіка — в каталажку. Нащо тобі мати цю комерцію?

— Заробив її, діду.

— Заробив, заробив! Безбородько не те ще заробив, а весь час вививається на праведника. Його б судити, що жінок у воду погнав, так вони ж ні в міліцію, ні до прокурора не побіжать.

— Треба, щоб побігли. Це допоможе Марку Трохимовичу, — обізвався Задніпровський.

— Поки це пособить, а час уже на боці Безбородька. Це теж треба розуміти! То, щоб якимось і його, і наш час увійшли в однакову силу, Маркові треба їхати до мого кума.

— Ай справді, час треба виграти. — Григорій Стратонович запитливо поглянув на Безсмертного.

— Постараємось без кума виграти його, — посміхнувся Марко, — бо що б довелося робити на білому світі, аби в діда Євмена не було такого доброго кума?

— Ет, розумний чоловік, а верзе чорти батька зна що! — розсердився старий. — Звісно, тебе не повісять за купання, та гіркої жовчі наковтаєшся, бо зараз, після всіх заяв Безбородька, твоє лежить низу. Таки треба було втопити чортяку! Скоріше б його місце зайняв!

— Як із літ, так і з розуму, — безнадійно махнула рукою мати.

Григорій Стратонович підвівся з лави:

— Що ж, коли Безбородько розвинув таку бурхливу діяльність, я, Марку Трохимовичу, почалапаю сьогодні до секретаря райкому.

— Не варто.

— Чого там не варто, хай знає чоловік правду. — обізвався Гайшук.

— Хто секретарює тепер у нас?

— Іван Борисенко.

— Чорний, мов циган,— знову подав голос дід Євмен.— Коли вперше приїхав до нас і почав своїми очищами оглядати усю руйнацію і всі наші достатки, ми мало не всі .одразу й вирішили: «Оцей, окатий, буде дерти і з худоби, і з людей, і з землі. Нічого не пропустить, нікого не пожаліє, щоб без орденів не ходити». І що ти думаєш, Марку? Усі помилились. Ордени він і за війну мав, не треба було їх з планів вичавлювати. Чоловік він виявився крепко душевний, а не печіночник. Ну, а очі й досі має строгі, навіть коли сміється. Це вже природа!..

Надвечір до землянки на заболоченому коні підїхав дільничний міліціонер. Поки він витирав коня і підв'язував йому забрьоханого хвоста, то встиг розсердитись і в землянку спускався виконувати службові обов'язки не в безхмарному настрої.

— Тут живе партизан Марко Безсмертний!?—вдарив закаблуками на порозі, віддав рукою честь, а очума погрозу.

— Тут живе солдат Марко Безсмертний,— підвівся назустріч дільничному.

Міліці трохи подіяли на гостя, він уже спокійніше . оглянув Марка, крутнув головою і знову приклав руку до картуза:

— Честь маю — дільничний міліціонер Дорошенко. Значить, тут живе солдат? А дії — партизанські?

— Залежно від часу, обставин і сил. Відповідь сподобалась дільничному, і в його грізнооччі тепліше блиснули скри кольору недостигої порічки.

— Правильно, службо! Сам так діяв — залежно від часу, обставин і сил. То поговоримо душевно?

— А хіба ж вийде у нас душевно?

— Кусаєшся, службо?

— Де там куситися — тремчу перед його величністю протоколом.

— Так і треба, — схвально кивнув головою. — Перед ним і генерали тремтять.

— В їхньому нині перед протоколом страшніше.

— Ти, службо, оптиміст! — засміявся дільничний. Підпротокольний почав йому подобатись. —

Давно воюєш?

— Це теж для протоколу?

— Ні, для знайомства.

— Тридцятого червня сорок першого року стукнувся з десантниками. З того часу й пішло життя з перемінним інтересом: то мене били, то я бив.

— Рани болять?

— Ні, ніють.

— Хороми для них не підходящі. Деревляччя своє швидко порубасш на дрова? — подивився на костури.

— До весняного Миколи.

Дільничний здивувався:

— Чому така точність?

— Бо люблю сіяти гречку.

— Гречку, кажеш!.. Як вона тільки пахне! — задумався і посмутнів міліціонер. — Довелось мені в сорок першому оборонятися на розквітлому гречищі. Міномети б ють — спасу нема, осколки фуркають, мов чортова начинка, а гречка аж гуде від бджіл і так пахне, мов сама на меду виростає. І ще я тоді вперше помітив, що бджоли у війну і вночі працювали.

— Як і народ, — теж задумався Марко.

— Істинно, як народ! Добре сказав! — Вже з приязню поглянув на підпротокольного. — На тому медозборі и підкосило мене. Коли прийшов до пам'яті, стебла гречки здались великими-великими; на них знову-таки господарювали бджоли, збирали мед уже не здоровим, а пораним.. Що ж у тебе, службо, з Безбородьком вийшло? Конфуз?

— Думаю, для Безбородька.

— Заперечуєте факти?

— Ні, стверджую. Виймай протокол.

— Поки що послухаю так, — міліціонер не квапиться розщобувати планшета, а сам придивляється до Марка. — Будемо говорити як солдати однієї судьби?

— Он як! Теж добре сказав. Так, будем говорити мов солдати однієї судьби. Слухай...

Коли Марко закінчив свою розповідь, дільничний мовчки підвівся, вийшов із землянки к незабаром повернувся з пляшкою явно медичинської форми. Він сам знайшов дві глиняні кварточки, наповнив їх і виголосив єдиний тост:

— За правду, яка б вона не була!

— За правду! — з вдячністю подивився на нього Марко.

— А більше мені пити не положено. З цим бувай здоров, Марку Трохимовичу. Заїду на весняного Миколи:

разом підемо сіяти гречку! Згода?

— Спасибі.

В колгоспі дільничного заклопотано зупинив Безбородько, з почуттям потис йому руку:

— Як воно справи?

— Ви що маєте на увазі? — офіційним тоном запитав дільничний.

— Питаюсь, як мої справи!

— Як в "Інтернаціоналі", перекладеному на українську мову.

— Не розумію.

— З охотою поясню. Там є геніальні слова: "А паразитів жде біда!" Усе вже в "Інтернаціоналі" було передбачено.

— Вірно, голубчику, — по-своєму зрозумів Безбородько дільничного. Не що інше, а біда жде Безсмертного. А як же інакше?

Коні, важко дихаючи спітнілими пахвами, під'їхали до скверика, за яким білів свіжотинькований будинок райкому, і самі зупинилися біля живоплоту.

— Знають діло! — напівобернувся до Марка Мирон Шавула, який правував кіньми. Заволохачена посмішка нерівне розповзлася по кустратому виду комірника, а в дрібнуватих зіницях спалахнула зловтіха. — Значить, приїхали! Отут, в партійному домі, і вмолотять, Марку, тебеї Беу церемонії вмолотять, мов сніп сухого гороху, щоб не був таким розумним! О! — люто крутнув над головою батогом.

Марко поморщився, презирливо охопив усе скособочене вдоволення, що проглядало не тільки з п'янкуватих очей і туго натягнених, без жодної зморшки уст комірника, але й з цупких жмуктів різнобарвної щетини, якою Шавула у війну набавляв собі віку.

— Радієш, Мироне?

Комірник на мить прикрив зловтіху широкими скойко-подібними повіками, а коли вони знову метнулися вгору, то вже сміх бринів у дрібних зіницях і великих білках.

— Питаєшся, чи радію? Та не дуже веселюся, але й не крепко печалюсь — нема чого, ги-ги-ги... — так засміявся, наче витрушував сміх із порожньої середини.

Марко, прислухаючись до такого незвичного реготу, підхвалив комірника:

— А добре ти гигаєш.

— Як умію. — Не знає Шавула, чи образитись, чи дивуватись. — А спитати б, Марку, чому?.. Хоч ми й живемо в одному селі, хоч ти мені десь у сьомому чи восьмому коліні навіть ріднею доводишся, але від тебе ніколи я й доброго слова не почув. Не правду кажу?

— Правду, Мироне, — охоче погодився Безсмертний. — Яюсь ні добрих слів, ні душевності ніколи не було поміж нами, ніколи, і навряд чи скоро буде.

— От бачиш, яка в тебе натура, не той... Так нащо ж мені вболівати за тобою, коли ти самохїть узяв та и наступив на саму біду? Інтересу риального не бачу... І сам не знаю, чого нам з тобою завжди було затісно в одному селі? Затісно і тепер, коли в селі стало просторніше, а на цвинтарі тісніш. З якої б це причини?

— Ніби ти не знаєш цієї причини? — вже зацікавлено запитав Безсмертний, беручись за костури. Шавулине одверте посталакання навіть починало подобатись тому: тільки напідпитку така парсуна може вивернути своє нутро, хоч і противне, але чіпке, як усе, що пристосувалось не творити, а вихоплювати, віддирати, смоктати, ссати.

— Таки по-справжньому не знаю, чого нам затісно, як на кладці, з тобою, а тільки здогадуюсь і сяк-так маракую по-своєму, — зручніше вмостився на возі Шавула. Ти, як здається мені, нагрузив на свої плечі непосильну ношу: хочеш, щоб усеньке село взяло та й перейшло на твою єдину віру. А я не бажаю перед нею шапкувати: в мене є свій бог, свій закон, і хочу жити сам по собі, сам у свою волю, наскільки це можна при совєцькій владі. Так мені і просторніше, і вигідніш.

— Це вірно. Ти всюди, Мироне, і завжди шукав тільки такого бога, що капав на тебе золотими сльозами. Але ти не тільки в бога, але і в чорта шукав собі вигод. Відколи я знаю тебе — на карбованці зависла твоя душа.

— А як же інакше? — щиросердо здивувався Шавула

і здивувалась його різномасна щетина. — І риба у воді, і птиця у небі, і навіть сліпий кріт у норі однаково шукають собі своєї вигоди, шукаю і я її, чи свого карбованця, як говориш ти. А коли вже находити якусь абищицю — не випускаю із рук. О!

— Біда твоя навіть не в цьому, а в тому що руки у тебе липкі од цього слизького карбованця. І и не риба у річці, не птиця у небі, навіть не кріт у норі, а шершень біля чужого вулика, шершень, що й мед поїсть, і бджолу надвоє перекусить.

— Ось у цьому параграфі, Марку, ти вже загинаєш,— не обурился, а діловито почав поправляти комірник.— Що іноді до моїх рук щось прилипає,— ніяк не суперечу, бо нема такого навіть у законі, щоб біля вуликів ходити і меду не куштувати — це ненатурально буде. Ну, а щоб когось перекушувати надвоє чи начетверо — цим категорично не займаюсь. Я не такий жорстокосердець, як Тодох Мамура,— таке мені самому ні до чого і не вигідно. О!

— А красти вигідно?

— Потроху — вигідно, а побагато — страшно, щоб не влипнути, а в мене ж і хазяйство, і жінка, і діти є... Ну, чого так дивишся і косуєш, наче вперше побачив Мирона? Не всі ж можуть і хочуть бути крепко ідейними. Ти, наприклад, бажаєш бути ідейним — будь ним собі на здоров'я, не суперечу, не заважаю, але й не завижую. За всі свої ідеї аж з вісімнадцятого року й понині ти заслужив на плечі одну солдатську шинелину та двоє костурів під пахви — і не журишся.

— Я проклинаю свої костури, але й горджуся ними! А чи ти проклинаєш свою душу, що зависла на костурах!? — скипів Марко.

— Почекай, і про це щось, мабуть, скажу,— зверхньо викривив посмішку Шавула.— Значить, заробив ти за довгі роки шинелину і милиці та й цим гордишся, бо найбільше думаєш не про себе, а про всі міжнародності, світові неблагополучія, революції, контрреволюції, демократію і різну опозицію. А мені все це, навіть коли гамузом узяти, і за вухом не свербить, мені, безідейному, хочеться хоч невеликого, а свого. Я бажаю краще сходити, щось солодше чи тлустіше в кендюх покласти, навіть, не спасаючись партійної догани, потриматись за чужу смаковиту молодицю та й запас якийсь у своїй коморі мати, щоб не сидіти без хліба, як ти, на маминій картоплі... В мамі тільки її молоко добре, а решту харчів треба самому роздобувати... От як я думаю! Ти хочеш гуртового сонця, комунізму — піднімай його, а мене й звичайне, вікодавнє сонце поки що гріє, не зобижаюсь.

Марко спочатку навіть розгубився: чи не жартує подурному комірник. Але, коли поглянув на його зарослу пику, зрозумів, що тому було не до жартів.

— Був ти чмуром і залишився чмуром! Навіть ще більше зсередини обріс щетиною.— Марко гнівно махнув кулаком, а Шавула, одразу обізвався:

— Ну, й що з того? Всі твої лекції до лампочки мені.

Ще щось скажеш?

— Скажу одне: як ти хитро не крутишся, а твоє темне сонце заходить уже!

— Ти мені не дуже дзвони за упокій! Нарешті позлішав увесь вид Шавули позлішала і його кабаніста постать. Вініс кості з війни, то бережи їх тут, бо, чого доброго, розсиплються, мов драбняк. І свою правду не дуже накидай іншому. Мені поки що вистачить і своєї правди і кривди. Я не знаю, що тобі партія сьогодні припише, але верховодити і на трибунах, і в селі ти вже не будеш. Ми постелили тобі криву доріжку по всіх законних органах а мало буде, ще достелимо. Війна вчила тебе, але вчила й нас, бо жити хоче кожне створіння.

— Загрожуєш?

— Ні навіть остерігаю тебе. Живи, коли хочеш, коли можеш і маєш як, але не заважай і мені: Шавула теж хоче жити а не рглядатись. Можеш навіть головувати вискакувати в передовики, в сяке-таке начальство, в Герої, в портрети, але тільки в іншому селі чи районі! Зрозумів, звідки вітер віє?

— Зрозумів, звідки сморід іде! Ну, спасибі хоч за те що повністю розкрив свої карти сам просвітив себе. Це згодиться — спокійно сказав Марко і зсунувся з воза.

Комірник уже розкрив рота, щоб щось відповісти, але враз чогось занепокоївся і повів головою до Марка, скосив очі і навіть руку приклав до заволохаченого вуха: вдруге сьогодні він чує підозрілий передзвін: коли Марко вилазив на воза й коли опускався з нього.

— Що в тебе, Марку, так подзвонює?

Безсмертний оглянувся, вигляд комірника здивував його: стурбувався щур з комори!

— Не розібрався? — запитав їдко з-за плеча.

— Таки ні. — Тінь пройшла обличчям Шавули і наче підморозила його, навіть в очах застигли плівки несподіваного страху.

— То розберешся, ще маєш час. А перед своїм богом зарання став свічку, щоб рятував тебе.

Марко подибав до райкому, а Шавула довго і пильно дивився йому вслід, потім поправив налюшника і поліз рукою до скуйовдженої потилиці.

«Невже то ордени чи медалі так задзвонили. Що, коли й справді цей ідейний чудачина заробив на війні не тільки милиці, але й іконостас? Тоді його трудніше буде вкусити навіть із кутка. І чи варто було лізти в таку душевну розмову? Таки, здається, по-дурному почав зарання розкривати свою масть. Тепер піде Марко ідейним тузом — і сам бджолою станеш, яку перекушують надвоє. Ет, нема в тебе. Мироне, принципової витримки,— теж заманулось на свою голову полізти в оратори».

Шавула спересердя оперіцив батоном по горбкуватих клубах коней і в невеселих роздумах поїхав до чайної, де мав деякий інтерес до широкогрудої і стегнастої буфетниці.

* * *

В приймальній першого секретаря сиділа темноброва дівчина з таким непроникливим виглядом, наче в неї десь під перукарськими кучериками було виштампувано гриф «секретно». Та навіть її, коли Марко назвав своє прізвище, на хвильку пройняв подив, але вона одразу ж погасила його одним порухом довгих вій русалки.

— Іван Артемович сказали, щоб ви, коли приїдете, вразу ж ішли на пленум,— чемно, але водночас і холодно підвелася з стільця.

— На пленум?—неприємно здивувався Марко і заглянув дівчині у круглуваті очі, де в потемнілих розводдях сіріли крихітки криги.

— Еге ж. Він уже закінчується — ви чогось припізнались. Я проведу вас. Це на другому поверсі.— Дівчина старанно зачинила всі шухляди, поторсала їхні ручки, непомітно підслинила пальцем бровенята і впевнено пішла попереду Марка, якого рішення секретаря занепокоїло і

нахмурило.

«Невже йому заманулося виносити на люди таку дріб'язкову справу? Напевне, хоче на мені ще когось провчити? А може, дружки й прихильники Безбородька вдують у це купання якусь «ідейність»? Спокійніше, Марку, спокійніше, на люди йдеш, а вони за війну в усьому навчились розбиратися», — заспокоював себе, але не міг заспокоїтись.

Ще з порога він швидким поглядом окинув президію пленуму. За столом побачив тільки двох знайомих облич:

Киселя і Броварника. Між ними сидів, зосереджено прислухаючись до голосу молодої жінки, яка стояла на трибуні, чолов'яга років тридцяти п'яти з хмурим циганським обличчям і таким чубом, наче з нього ковалі накували кілька низок чорних перснів.

"Оце й є Борисенко", — здогадався Марко, згадуючи, як дід Євмен малював йому образ секретаря райкому: На офіцерському без погонів кітелі Борисенка красувалося три бойових ордени.

"Це вже легше", — подумав Марко, а Борисенко великими з вогнем очима показав йому на лаву біля дверей і знову почав прислухатись до переривчастого дзвоника жінки, яка мило й зворушливо розкидала срібло над головами учасників пленуму. Жінка говорила про льон, як вона сіяла його, як доглядала, як він гарно зацвів, потім задзвонив крихітними голівками і прослався по вересневих росах.

— Порадував льон і нас, а потім і державу, тільки чомусь не порадував нашого бригадира... — запнулась молодиця, а по залі прокотився смішок... — З нього льону всі мої дівчата пошили найтонші сорочки, їх ми одягнемо в день перемоги, — закінчила жінка і під аплодисменти зійшла з трибуни.

Її місце зайняв дебелий чолов'яга з похнюпленим поглядом і носом. Він довго, плутано і невпевнено пояснював, що на сьогоднішній день нічого не має проти льону та ланкової, але в нього на сьогоднішній день були і інші культури.

— Гарбузи на сьогоднішній день! — в тон йому кинув Борисенко.

Ця культура, очевидно, була не випадковою у взаєминах бригадира й ланкової. Навколо вибухнув регіт. Бригадир до решти розгубився, а ланкова пригнулась, долонями прикрила рум'янці й усмішку. Марко зараз не завидував бригадирові, якого вже почав відчитувати секретар райкому за нелюбов до льону і за увагу до тієї гречки, через яку можна позбутися голови і ніг.

"Цей уміє пропісочити", — прислухаючись, прикидав у голові, що має сказати у свій захист. А Борисенко тим часом уже добрався й до нього.

— Ми сьогодні почули не тільки про льон, а й про іншу технічну культуру — коноплі.

В залі знову почувся сміх, Марко повів плечима, наче струшував його, а в цей час до нього ззаду просунулась корчувата рука і вручила порошком складену записочку. В ній олівцем було написано кілька слів: Марку Трохимовичу, не дрейфте, держіть хвіст бубликом! Григорій Задніпровський".

Корчувата, кручена всіма негодами і ревматизмами рука подружньому поторсала Маркове плече:

— Ну, що там по секрету пишуть вояці? Інструктують, як мочити коноплі?

Марко здивовано оглянувся. Позад нього добряче сміялось підсушене, легко обметане сніжком борідки обличчя старого вівчаря Панаса Гаркавого, який ще у вісімнадцятому році був за Радянську владу, тільки без комуністів, більшовиків і комісарів. На трофейному німецькому піджаку старого красуються чотири георгіївських хрести, а поверх них — срібна партизанська медаль.

— Діду Панасе, це ви?

— Га ніби я, — задоволене посміхається старий. — А чого ти на якогось генерала не вискочив? Побоявся? Чи щастя не посміхнулося?

Не посміхнулося — воно серйозне у мене. І що ж ви робите на пленумі?

— Що? Завжди те саме: сиджу, слухаю, голосую, але ще не виступаю і не вношу поправок, щоб не збитись політично.

— Та невже, діду, ви в партії? — ще більше здивувався Марко.

Старий схвально кивнув головою.

— Тепер я після партизанів, уже партійний і політичний дід, і всі мої діти партійні, бо так воюють на всіх побоїщах, як я колись за віру, царя і отечество. Марко посміхнувся:

— Діду Панасе, це безпартійний виступ.

А тоді ж і війна, либонь, безпартійною була, та все одно георпі кровю зароблялися... На хрести мої чудуєшся вже не для людей, а для овець — вони люблять, як щось подзенькує, — не добереш, чи серйозно говорить, чи лукавить старий.

А тим часом на трибуну при медалі і кількох значках піднявся Антон Безбородько. Вся його окриджена постать, усе його обличчя були такими, неначе вони щойно випірнули з хвиль смертельної

небезпеки, образи й страждання.

— Ти думаєш на пленумі розглядати цю історію? — невдоволено шепнув Кисіль Борисенку.

— Ні, я думаю, чого навколо неї в районі закрутилась ціла завірюха? З ранку до вечора звідусіль тільки й дзвонять про купання, мовби це було якесь хрещення Русі.

Кисіль поморщився:

— Треба віддати Безсмертного під суд — І кінці у воду.

— Пораненого? — Борисенко в подиві підняв дугасті смільні брови.

— А що з такими типами робити? Сьогодні він заганяє чоловіка пістолетом у воду, а завтра цим же пістолетом пошле когось на небо вівці пасти. Яку анархію розвела війна!

— Розберемось, — і Борисенко, підперши рукою голову, почав прислухатись до окривдженого Безбородька.

Антон Іванович переконливо розповів про воєнні труднощі колгоспу, який ще торік не мав ні билинки, ш зернинки, про підготовку до посівної, про труднощі і враз, оздоблюючись, заговорив про всяких-різних, що заважають працювати на даному етапі. Коли ж він, стишивши голос, на найдраматичніших нотах сказав, як Марко зброєю погнав його в крижану воду, увесь зал неждано вибухнув сміхом.

— Що це робиться? Чого вони регочуть? — здивовано запитав Борисенка насурмонений Кисіль.

— Напевне, є така весела потреба в людей, — блиснув чистим білозуб'ям.

— Людина знущання перенесла, а з неї сміються. Це навіть непристойно, це свідчить про падіння чуйності, обурено забувонів Кисіль, кивком голови підбадьорив Безбородька, і той уже сяк-так закінчив своє оповідання тим, що комуніст Марко Безсмертний нагло підірвав його авторитет серед тих людей, що побували в окупації і до яких ще всіляко треба приглядатися.

Кидаючи тінь на село, Безбородько був упевнений, що цим виявить неабияку пильність, хоча коріння її було не дуже глибоким — недовірою до людей, які перенесли неволю, вигідно вирізнитися на їхньому тлі, а на їхні нарікання й сигнали відповідати зневажливим помахом руки:

"Все це штучки зоставанців, сіяти їх треба на сито, а переціджувати на цідильник".

Останні слова Безбородька пересмикнули Марка, та й Борисенко ще більше нахмурився, а Кисіль ледь посміхнувся.

— Хай товариш Безсмертний тут одразу и дасть пояснення! — обізвався Броварник.

—А й справді! — підтримали його з зали.

Борисенко пильно подивився на Безсмертного і надав йому слово.

Марко поволі підвівся з лави, глянув на залу, але нікого не міг вирізнити в ній. Йому здавалося, що він безконечно довго добирався до трибуни, безконечно довго знаходив місце для костурів, що норовили впасти на поміст.

— Товаришу Безсмертний, ви уважно вислухали товариша Безбородька? — почув строгий голос Борисенка.

— Навіть дуже уважно, — тихо відповів Марко.

— Вас товариш Безбородько ніде не обмовив?

— Мене — ні, а людей обмовив: навіщо їм і досі пекти очі окупацією? Рани лікують, а не ятрять.

— Це вірно, — схвально кивнув головою Борисенко і вже уважніше поглянув на Безсмертного.

— Ну, а в історії з Безбородьком ви свою, як би її назвати, помилку визнаєте?

— Ні, не визнаю, — вже відповів у безмежну тишу.

— Чому?

— Мене змалку батько-матір учили шанувати і жіночу красу, і жіночу працю, і особливо материнство, бо як цього буде менше на світі, то куцішою стане любов і віддаль між людиною і мавпою.

— Он як! — здивовано вирвалось у Борисенка, він блиснув очима і зубами і вперше посміхнувся.

— Це вже філософія, а не відповідь на задане запитання, — невдоволено кинув Кисіль.

— А ми, селяни, всі потроху філософи, бо все життя ходимо біля землі, хліба, меду, сонця, — спокійно відповів Марко, а внизу прокотився легенький, але схвальний смішок. — Правда, книг різних ми не писали, але прийде час — напишемо, бо є про що.

— Філософи! — їдко чмихнув Кисіль. — А чому ви, філософе, свого пістолета в міліцію не занесли? Може, ним думаєте книгу писати? Ви знаєте, скільки можна відхопити років за цю далеко не філософську штучку?

— Ні, не знаю.

— Від трьох до п'яти років! — Кисіль аж підвівся з місця і вказівним пальцем прокреслив у повітрі рішучу лінію.

— Від трьох до п'яти років? Чималенько, — роздумуючи, сказав Марко і звернувся до Киселя. — А коли мій пістолет особистий подарунок від мого генерала, скільки я отримую?

— Цього я не знаю, це вже, виходить, інша річ, якщо є формальний папірець, — на мить розгубився Кисіль. І тоді з лави обізався Безбородько:

— Безсмертному легко було воювати персональним пістолетом зі мною, абсолютно беззбройним і невідготованим. Хай він краще розкаже, як воював на фронті з фашистами і що там заслужив. Це діло трудніше. А в нас у селі пішли чутки, що й там він анархію накоїв і його позбавили нагород чи нагороди, словом, розжалували...

— Було таке? — пронизливо глянув на Марка Борисенко.

— Ні, не було, — поблід од незаслуженої образи, навіть кінчик губи прикусив.

— Нагороди маєте?

— Маю.

— Хай покаже! — гукнув Безбородько.

— Навіщо, Антоне? Це тобі не вигідно... — І Марко навіть кинув посмішку в нерівну підківку вусів.

— Та хай покаже, коли є що показати, — весело обізвалося кілька голосів із залу.

Марко знизав плечима, поглянув на Борисенка, той кивнув головою, а Безбородько в напруженні аж підвівся з місця.

— Не застуй, вололазе. — Хтось позаду осадив його. Марко розщепнув шинелю, і Антона засліпив і приголомшив блиск орденів та медалей, а особливо Золотої Зірки.

"Та що це робиться в світі? — ледве не вирвалось уголос. — Як же воно так вийшло усе?"

— Ах ти боженьку мій, нічогенько собі нахватав заслуг, — не то захрипів, не то застогнав од радості дід Гаркавий, не помічаючи, що так неполітично згадав на пленумі бога, а всі знову сердечно розсміялись.

Повеселішало й обличчя Борисенка.

— От іще один Герой повернувся в нашу родину, — сказав до всіх, а потім — не то з повагою, не то з посмішкою глянув на Марка: — Трудно було стільки заробити?

— Спочатку—важенько, а як до Героя доскочив — полегло, — не криючись відповів Марко.

— І на чому ж ти, Марку, Героя заробив? — не витримав дід Гаркавий, прикриваючи рукою всі свої георгії.

— На танках, Панасе Дмитровичу.

— Тоді це серйозні ордени! — багатозначно промовив старий, не одпускаючи руки од Георгіїв, яких навіть у голод тридцять третього року не поніс до торгсину. — І скільки ж ти їхньої фашистської машинерії понівечив?

— В тому бою чотири чи п'ять.

— Як це так: чотири чи п'ять? — одразу насторожився Борисенко, знову не знаючи, що подумати про Марка: сам, чудило, себе підставляє під удар. — Такі бої не забуваються.

— Таке не забувається, — задумано погодився Марко, а перед ним нерівно виринув шмат снарядами пробуравленої долини, шмат скособоченого Неба, що страшно єдналося з пораненою землею нетривкими стовпами, в яких біснувався вогонь, дим і чорнозем.

— Так скільки ж ви, нарешті, танків підбили? — ожив Кисіль, гадаючи, що спіймав Марка на брехні.

— Я вже наче сказав, — відповів йому, а далі звернувся до людей. — За чотири точно пам'ятаю, бо тоді я ще був бійцем, а не продірявленим решетом. А п'ятий, не знаю, чи сам при останній пам'яті підбив, чи мої хлопці. Напевне, таки вони, а мені по великодушності своїй дописали, щоб я став Героєм, — щиросерде глянув у подобрілі очі незнайомих друзів, а погляд його полинув аж на фронті, несучи своїм побратимам, живим, а може, і мертвим, подяку, любов і вірність. І зараз в очах і постаті Марка було щось зворушливе і навіть трагедійне, як у журавля з перебитим крилом.

— Молодчина! — тихо вирвалось у Борисенка, якого вразив не так подвиг Марка, як його правдивість: адже міг би чоловік і не говорити про цей п'ятий, уже узаконений танк. Ні, з такою людиною, напевне, добре буде працювати. Цей не з гнучкохребетних, ніколи двоїти не буде.

Хорошу глибоку тишу, що очищала душу від намулу різних дріб'язків, об'єднувала добрі почуття і виколихувала незабутнє, бо мало не з кожного, хто сидів тут, можна було писати книгу, неприємно зруйнував Безбородько.

— От бачите, і примітка, чи як її назвати, знайшлася у героїстві товариша Безсмертного. І суттєва примітка. Видать, не за всіма правилами фортунило йому. І тому я хотів би довідатись ще про

одно: чи знало командування, що товариш Безсмертний сидів у тюрмі?

В залі хтось аж зітхнув, а хтось вилаявся спересердя і знову залягла така тиша, наче хтось зачарував людей.

Вид Марка одразу ж зболіснів, а кінчики вусів затремтіли: Безбородько шукав і знайшов найболючіше місце.

— Знало, — ледве стримуючи себе, рівно відповів Марко, а сам відчув, як у колінах затенькали і почали підгинатися покалічені ноги. — Я не приховував своєї біографи, не кривив совістю ні перед людьми, ні перед смертю, їй теж так робив? — Посірілий, з насупленими бровами, він узявся за костури і хотів зійти з трибуни. Але його зупинив Борисенко.

— Що ж, товаришу Безсмертний, зараз вас незаслужено, підступно ударили під серце. Ну, а щоб не було потім по різних закутках кривих розмов, закінчимо їх тут перед людьми. Так ліпше буде... Довелось побувати в тюрмі?

— Не минула тяжка година.

— Розкажіть коротко.

Марко невесело і вперто поглянув на Борисенка:

— Про яку ж тільки тюрму розказувати: про царську чи...

Борисенко ошелешено підкинув угору дуги брів:

— А ви там і там встигли побувати?

— Мав таке щастя.

— Тоді про все й кажіть, це навіть краще... — не докінчив думки.

— Може, не треба? — насторожено запитав Марко. — Декому це може не сподобатись...

— Декому й сидіти не подобалось, а йому и досі цим вибивають очі. Так невже цим довіку мають цюкати вам? — обізлився Борисенко. — Якщо можете, говоріть.

Марко потягнувся до води, склянка задзвеніла на його зубах, а він ніяк не міг зібрати давніх літ: вони то бродили десь у темних полях, то вершниками летіли в бої, то коцюрбилися на кам'яних плитах колишнього храму, який двічі за свою історію ставав темницею: за польного гетьмана Потоцького і за владарювання Денікіна. А увесь зал, притихши, чекав Маркового слова, і тільки нервували Безбородько та Кисіль.

— У вісімнадцятому році, коли мені щойно стукнуло сімнадцять літ, я одного вечора зі своїм другом Устимом Тримайводою вивів з обори хазяйські жереби та й помчав у ліси до партизанського загону. Спочатку не поталанило мені: я тоді був змучений, зачучвирений хазяйською роботою і скидався на хлопчача років чотирнадцяти. Ну, та знайшлися свідки і мене якось прийняли в партизани, тільки наказали, щоб скоріше підростав. Я пообіцяв, що так і зроблю, і попервах побрив пушок на верхній губі. Отак і почалось моє партизанське життя: в бою мене хвалять, а після бою насміхаються і допитуються, чи скоро я відпущу вусища такі, як у польського магната. В одній сутичці біля Бугу денікінці підстрелили піді мною коня і захопили мене в полон. З двома партизанами нас кинули в старий католицький монастир, що всіма своїми вежами тягнувся до неба. Вночі під якимсь камінним святим ми голими руками почади робити підкоп, покалічили пальці, позривали нігті — і все даремно: на другий день нас привезли в школу до темнолицього і темноокого офіцера контррозвідки. Він, артистично граючи голосом, без крику, без лайки, наказав розстріляти нас, позіхнув, перехрестився і підійшов до телефону. І тоді я помітив, що в офіцера блищали тільки чоботи. Нас іще для чогось повезли в монастир, а через години три кудись повели сонними вуличками древнього повітового міста, де трухлявіла і розсипалась камінна старовина султанської Туреччини і шляхетської Польщі. Навколо неї кудись пливли і пливли звичайні біленькі хати. Тоді усе запам'ятовувалось і думалось про таку ж хатку в своєму селі, де з вікон чи порога виглядає мати свого найстаршого сина. Край міста починались поля, над ними підіймався наш старий липовий шлях... І мені так тоді захотілося жити, що я й не стямився, як на очі набігли сльози. Це побачив тільки старий партизан, якого ми всі звали дядьком Тарасом. Він бережно витер їх рубом долоні, поцілував мене в щоку і тихо сказав:

— Кріпися, дитино, вже небагато лишилось. Хто дітей убиває, той жити довго не буде. А наша правда переможе і ніколи не забуде нас, а особливо тебе, дитино.

— Мене? — я здивувався і зачудувався, уявляючи, як то правда згадає малого партизана, і тоді побачив її — вона була схожа на мою матір — і сльози вже більше не з'являлися на очах.

Через якусь хвилину нас поставили в житі. Дядько Тарас ще зірвав житній колосок, поклав його на долоню, понюхав. А я тільки побачив, як піднялись рушниці, блиснули вогники, як з руки дядька Тараса упав колосок і хтось тихенько зойкнув. Потім знову піднялись рушниці, і переді мною загойдалася наша біла хатинка... Прийшов я до пам'яті вже на хуторі, де господарювали наші партизани. Оце було моє перше сидіння...

А вдруге потрапив у холодне місце в тридцять сьомому році, за зерно. Тоді я був головою

колгоспу. Виконали ми хлібозаготівлю, здали і зустрічний план, після цього, щоб не дочекатися ще якогось додаткового плану, я за одну ніч роздав хліб на трудодні. Ну, а хтось зразу ж і настрочив доноса, і я за економічну контрреволюцію, опинився за ґратами. Мій слідчий Чорноволенко страшенно допитував, хто мене завербував...

При згадці прізвища слідчого Кисіль напівпіднявся з місця, хотів щось сказати, але передумав і, наливаючись лихим жаром, важко сів на стілець.

Безсмертний краєчком ока помітив це й вів далі:

— Слідчому Чорноволенку чомусь невігідно було повірити, що я міг роздати зароблений хліб без втручання якогось шпигуна. Я, як міг, тримався, а коли не хватило снаги, щоб покінчити з допитами, почав думати: хто б мене міг завербувати? Різне тоді приходило в голову: і страшне, і журливе, і надійне. В нашому роді всі дуже люблять музику, дід і батько по слуху грали на скрипочці, виміняні роки п'ятдесят тому в заїжджого волошина. Грав і я на ній, навіть навчився в ноти заглядати. Була така дурість у мене, як говорив колись Антон Безбородько. А найбільше завмирала моя душа від етюдів Шопена. Вродиться ж такий талант людям на радість. Не раз у тюрмі згадувалось, як до мене в колгосп, захекавшись, прибігала донька:

— Тату, Шопена грають!

І ми тоді припадали до приймача і мали свято в душі, і краще робили на полі, і веселіше слухали голоси людей і птиць. От однієї ночі, згадавши все це, я й сказав Чорноволенку, що мене ще з юнацьких років завербував етюд Шопена. Слідчий на радощах так схопився за папір, що й не подумав над моїм гірким жартом. І години не пройшло, як я підписав протокол зізнання, а слідчий все дивувався, чого я так швидко ставлю своє прізвище... Коли ж згодом мій вирок переглядала трійка, її здивував і зацікавив протокол зізнання. Викликали мене, розпитали про все і одразу ж пустили додому.

Мертва тиша залягла у залі. Тіні і видіння тридцять сьомого року ожили не перед одними очима, і Марко теж відчув ніяковість у душі: чи варто було чіпати своє, бо воно ж неминуче ятрило біль багатьох людей, які слухали його.

— Нелегка історія... І що ж ви, Марку Трохимовичу, винесли тоді з в'язниці? — схвильовано запитав Борисенко. — Образу, біль, злобу?

— Може, щось із цього й осіло б у душі, бо вона теж не з лопуцька. Але, на моє щастя, я кілька чи не найважчих днів пробув у камері із старим більшовиком, астрономом за освітою. Він особисто знав Володимира Ілліча Леніна. Образ цього вченого, який творив революцію на землі, а розумом заглядав у тайни всесвіту, й досі часто згадується мені. То людина була чиста, мов кришталь. Багато чого навчила вона мене. Найбільше з його розповідей я запам'ятав вікодавнє оповідання про свічку: людина, мовляв, коли й горить, мов свічка, має своє світло віддавати іншим. Я тоді ж у камері, як міг, на камені висік малюнок свічки, що горить, і дав собі клятву: хоч би на яких вогнях довелось горіти мені, а буду до останку служити людям. З цією клятвою і на війну пішов. А там уже моя свічка ясным огнем палила і найстрашніші німецькі танки, будь вони прокляті з війною разом!

Дружні оплески покрили останні слова Марка. Навіть обережний Кисіль, якого морщило й кривило оповідання Безсмертного, приклав долоню до долоні, та вчасно схаменувся, одразу опустив їх під стіл і насупив брови.

Марко й це помітив, але навіть не так з огудюю, як з жалем подумав:

"Напевно, важко тобі, чоловіче, носити в тілі ось таку недовірливу чи полохливу душу. І освіту здобув ти, і чин маєш, може, досконало розбираєшся і у філософії, і в політиці, і в різних планах, директивах, калькуляціях, у відомчій дипломатії, а хіба від усього цього комусь легше на світі?"

Під схвальні усмішки, добрі погляди і слова Марко опустився з трибуни, сів на лаву і рукою витер піт.

— Молодець, синку, — одразу ж привітав його дід Гаркавий, вже обома руками прикриваючи свої георгії. — От кого б я в свої помічники взяв.

— Навіть кривого?

— Навіть кривого.

— То й берить.

— Е, ні, не візьму, — раптом передумав старий.

— І чого?

— Бо, може, ти і вівці персональним пістолетом будеш заганяти воду. А вівці, як дівчата, люблять персональну ласку, — посміхнувся старий.

— Що ж нам робити із Безсмертним? — спитав із-за столу Борисенко. — Чи притягувати до відповідальності, чи рекомендувати головою колгоспу?

— Головою колгоспу!

— Цей порядок наведе!

— Господар!

— Тільки головою! — звідусіль залунали голоси, і вони добивали знічену постать Безбородька.

"І треба ж отак промахнутись на проклятій воді, а сухим із неї вийшов тільки Безсмертний. Коли ж, нарешті, погасне твоя фортуна чи свічка?!"

Хоча йому було тоскно і тяжко зносити свою неждану поразку та думати, що буде після неї, але й він віддирав і чавив у собі згадку про донос на Марка в тридцять сьомому році. Не сумління і не каяття мучили його, а тільки те, щоб і його прізвище не вплигло на якомусь пленумі, як прізвище Чорноволенка. Найшов на чому посковзнутися: на такій дрібничці, як музика. Чи, може, й він свій план виконував?

— Що, Антоне, готуєшся здавати головування? — беззлобно запитав його дід Гаркавий.

Безбородько тоскно поглянув на нього й мовчки пішов до дверей.

Після пленуму Кисіль, в передчутті різних неприємностей, невдоволено говорив Борисенкові:

— Не подобається мені сьогоднішня антимонія. Молодий ти дуже, Іване Артемовичу, ох і молодий...

— Є така хиба в моїй біографії, — безжурно засміявся Борисенко.

Кисіль поморщився і так провів рукою, неначе хотів одігнати од себе сміх.

— Чує моя душа — наберешся ти всячини з Марком Безсмертним, черпнеш з ним не один ківш лиха. Чого тільки варте його оповідання про тридцять сьомий рік? І що про це художество скаже наш начальник Управління державної безпеки?

— Невже ви йому про це будете розказувати? — насупився Борисенко.

— Як не я доповім, то знайдеться хтось інший. А наш начальник, сам знаєш, чоловік з гарячим характером і холодною владою.

— Холодною і навіть більшою, аніж би треба, — задумано подивився Борисенко на затверділе од невдоволення обличчя Киселя.

— Отож, сам це розумієш, а випускаєш духа із пляшки. Обережніше, обережніше ходи по землі, послизнутись не тяжко. Тут коли й говориш про недоліки, то на два боки мізками розкинь і очима косуй.

Біля уст Борисенка вибилась іронічна оборочка зморщок.

— Чому аж на два?

— Бо. не дурень вигадав, що береженого й бог береже. Коли ти говориш про недоліки, так одразу ж говори, що це поодинокі факти на тлі великих досягнень. Інакше це може комусь не подобатись, а по-друге, за це може вхопитися заграниця, і тоді...

Циганське обличчя Борисенка налилося гнівом:

— Кому ж потрібна ця обережність! Кому? Ви ж нею тільки окрилюєте негідників, не вириваєте бур'яни, а готуєте для них площу і добриво. І чому це ми повинні, на шкоду собі, оглядатись на той закордон, що ненавидить нас ще з сімнадцятого року?

— Ну, це питання великої політики... — надав обличчю вираз глибокдумності. — І не гарячкуй, Іване Артемовичу, бо опечешся. Ти ранній птах, а я стріляна птиця. Гляди, щоб за сьогоднішнє оповідання Безсмертного й тобі не ікнулося. На фронті твій Марко міг бавитися в демократію, а тут йому треба і зуби підточити, і язика обкарнати. Вже один вигляд Безсмертного насторожує мене.

— Один вигляд? Чого ж? — здивувався Борисенко.

— Бачив, ну, як би тобі сказати, яка рішуча незалежність вписана в його обличчя?

— Так, це не колегіальне обличчя! — не міг утриматись од жарту Борисенко, але це ще більше роздратувало Киселя.

— Не подобаються мені такі самостійні чи самостійницькі обличчя, які не люблять визнавати чийсь волю. Ох, ці мені українські обличчя... — В голосі Киселя обізвались не тільки недобрі натяки, а й відгрім тієї страшної підозри, яку невідомо хто каїновою ниткою роками протягав у саму основу нашого життя. — Чує моя душа, що цей самостійник накличе біду і на свою, і на твою голову.

— Чому самостійник? Що за нерозумні натяки і аналогії!? — скипів Борисенко. — Він же, зрештою, не петлюрівець, а Герой Радянського Союзу! На ньому місця живого нема...

— І це ще не факт! — Обличчя Киселя стало таким багатозначним, неначе він ще щось знав про Марка, але до якогось часу тримав це при собі.

Цю противну машкару багатозначності і глибокдумності на обличчі, що прикривала порожнечу в голові, Бо-рисенко уже навчився розпізнавати й гаряче обрушився на Киселя:

— А що ж тоді для вас є фактом? Мірка обережності, практика підозри і філософія страху? А я хочу бачити своїх людей, свою землю без цих мертвотних тіней. І чим скоріше вони покинуть нас, тим красивішими, тим дужчими, тим дружнішими будемо ми.

— Це все вірші, декламація і піна на молодому пиві. Це все добре для якогось поета-

початківця, а не для солідного керівника, який на обох півкулях кори головного мозку повинен зарубати теоретичну аксіому: чим ближче нам буде до комунізму, тим більшим буде класовий опір... Я не хочу бути пророком, але застерігаю: бережи, Іване Артемовичу, свою голову, вона ще для чогось згодиться тобі, — з почуттям переваги сказав Кисіль. — Іди вже, підвозь на машині свого Марка. Та гляди, щоб не зсадив тебе він згодом і з машини, і з коня. Побачиш, як моя теорія здійсниться на практиці.

— І чого ви так насипались на Безсмертного?.. Рідню захищаєте?

— Яку рідню?

— Ну, Чорноволенка. Він же, здається, ваш сват?

— А ти звідки знаєш? — насторожився Кисіль.

— Чув од людей про його художества... Так рідня він ваша?

— Ет, не в тім сила! — похмарнів Кисіль, але більше нічого путнього не зміг сказати.

XXI

За містом, оживаючи, загойдались, закружляли вечірні поля і їхні тіні. В затишних долинах темнисто сріблились тихі стави; на них, неначе в глибокому сні, зривалися птиці, і крила їх маяли і над водою, і в воді. А на пагорбах, наче врізані в небо, стояли в дрімотному чеканні вітряки, здавалося, вони от-от мали когось зустріти і пригорнути своїми онемощілними руками.

Самотні тополі і груші, накупані місячним сяйвом, зворушливо іскрилились, голубіли, туманились і мали ту прекрасну жіночу задуму, що солодко й тривожно манить у далечінь людину, стирає грані між нею і природою. І хто знає, чи не була колись дівчиною он та молоденька, рососою закапана тополя? А може, й виросла вона при битій дорозі, як пам'ять про дівчат, що понесли свої сльози в чужі краї?

Задумано дивлячись на тополю, Марко згадав доньку, зітхнув.

— Нога болить? — Борисенко, ведучи машину, строго подивився на Безсмертного, і тільки єдина трепетна зморшка в міжбрів'ї говорить про співчуття. Дійсно, в зіниці Борисенка, в його блакитнаві білки хтось прямо увігнав таку строгість і зосередженість, що за ними не видно було інших відтінків. — Може, помаліше їхати?

— Не треба. Відболілось моє.

— Щось не схоже, щоб відболілось, — покосився на костури. — Дуже ми в усьому терплячі люди.

— Нам, Іване Артемовичу, і належить терпіти.

— Чому?

— Якби всі наші болі тільки за оцю одну війну сплеснулися зойком, тоді, напевне, не тільки всі люди, але й каміння не витримало б того зойку: гори почали б колотися на шматки.

— Це наче й правильно, — задумано погодився Борисенко. — А є ж підлість, яку ніщо не може зворушити, ніщо: ні чиста краса життя, ні безмежна любов, ні безмірна скорб, ні материнські сльози, ні дитяче щебетання. Звідки ж узялася така задичавлена вбогість?

— З великого золота, з великого багатства. Вони розпростерли крила смерті над людьми. І поки це багатство буде панувати, доти смерть буде торохкотіти своїми кістками по землі. От яка у нас невесела розмова в такий вечір. — Марко поглянув на глибоке, з таким зоряним пилком небо, наче щойно хтось проїхав по ньому срібними возами і підняв чи посіяв легенький туманець цвітінь.

— Ну, Марку Трохимовичу, а ви не гніваєтесь на мене? — змінив тему розмови Борисенко.

— Чого б?

— Що, не питавши броду, засватав вас на голову колгоспу?

— Від цього сватання ще далеко до весілля, — посміхнувся Марко.

— Але ж не відмовитесь од нього? — допитливо поглянув на Безсмертного: хто його знає, що він може вчудити і які думки крутяться в цій завзятій голові. — Не одмовитесь?

— Відмовитись легко, але комусь же треба братись за тяжче — за господарювання.

— Ого, ви наче хвалитись починаєте? — здивувався Борисенко.

— Чому не хвалитись, ідучи на таке весілля: замість короваю — одразу беру в одну руку двісті сорок тисяч боргів, а в другу — третину землі, що пролежала під перелогом. Є де розгулятись... Ще сьогодні ці гріхи висять на Безбородькові, а завтра вони вже будуть моїми. І ви перший говоритимете про це на всіх нарадах і ляятимете мене, наче б їх викохав тільки я.

— І таки буду! А як же інакше? — здивовано подивився на Безсмертного. — Син, яку не одержує спадщину від батька, все одно зве її спадщиною.

— Спасибі, утішили такою спадщиною.

— А ви боїтесь?

— Наше, селянське, діло завжди боязке.

— Знову філософія?

— Ні, правда. Хіба, коли я кидаю сьогодні в землю зерно, не тремчу, що буде завтра? Вже з цієї

години починаю боятися суховію і засухи, граду і вітру і різної нечисті. Отак і несеш увесь час у грудях і великий острах, і великі надії.

— Безбородько не це носив у грудях. Що скажете про нього?

— Та хіба ви його не розкусили? — Навіть тепер не схотів обмовляти свого суперника.

— Виходить, не зовсім. Сьогодні він розкрився в усій красі. І думається мені так: звичайна людина має в серці два передсердечка і два підшлуночки, а у Безбородька все стало шлуночками.

— Чимало ще є у нас таких шлунокових голів, і декого вони задовольняють.

— Ваше "декого" — означає Киселя.

— Хоча б і його, сперечатись не буду.

— Ви давно встигли заїстися з ним?

— Як побачились, так і заїлись, — з ходу, можна сказати.

Борисенко не посміхнувся, але обличчя його так ожило, неначе його зсередини підмивав посміх.

— Швидко це у вас, Марку Трохимовичу, робиться, дуже швидко, по-партизанськи. Не зійшлися характерами?

— І навряд чи зійдемося. Отак і почнеться моє головування, якщо ви за дорогу не зміните своєї думки. — Придивляється, як далеко у полі працює самотній, ще невидимий трактор — тільки рухлива гра світла говорить про це. "Ось що мені зараз найбільше потрібно", — думає вже як голова колгоспу.

— Дуже ви сьогодні розгнівалися на Киселя? Безсмертний вивчаюче подивився на Борисенка, несподівано знайшов у його погляді щось добре і сумне. "Видать, не такий ти, чоловіче, грізний, як здається з першого знайомства".

— Ні, Іване Артемовичу, може б, і гнівався на Киселя, та честь на собі кладу. Я просто зневажаю його, весь рід і увесь родовід його.

— Он як! У вас навіть до родоводу дійшло!? — Борисенко зменшив швидкість. — За який же родовідний корінець ухопилися ви?

— І це скажу, а ви вже подумайте, чи варто мене вибирати головою, бо змирщини з Киселем у нас не буде ні на людях, ні в полі. Коли я бачу справжнього керівника, — в мене розкривається серце, коли я стрічаюсь із якимсь киселем, — серце моє щемить, як перед хворобою... Колись учені люди чи письменники в своїх книгах напишуть, як село одразу після Жовтня свято вірило кожному начальнику, бо вбачало в них не звичайних людей, а цвіт революції. Але згодом начальників з потребами, як у газетах пишуть, зросту і без таких потреб більшало та й більшало, і не все краще прибивалось до нашого берега та виприщувалось на різних посадах і в канцеляріях. Прибились і киселі — не заслугами, не роботою, а крученою спритністю та влізливістю своєю. Великого розуму їм, очевидно, ні рідна матір, ні баба-пупорізка не поклали куди треба, а самі вони, киселі, не дуже старались на нього ні за книжками, ні за роботою. А бути ж їм хотілось тільки на видноті, триматися тільки зверху. От, щоб довше втриматись, і почали вони не сходитись, а розходитись із людьми, страхати їх, розкидатись їхніми роками, їхньою долею. Це вийшло у киселів, це сподобалось їм, і вони вже не говорять з людьми, а вправляють їм мізки, сгужать з них стружку, пропісочують їх і все щось пришивають. Киселі навіть встигли увірувати, що не любов, а їхні погрози вирощують ідеї в голові і хліб у полях. А насправді виростили вони більше людських трагедій, ніж їх повинно бути на землі. За це киселів прилюдно треба, ну, хоча б з усіх посад знімати, як розкрадачів великої людської віри і скарбів революції.

— Не так їх легко спекатись, — задумано сказав Борисенко і повернув у поле до самотнього трактора.

В голубому туманному одсвіті фари погойдувалась свіжа рілля, і навіть тепер було видно, як жиром поблискували тлусті долинні скиби. Молодий веселогубий тракторист зупинив машину, скочив на землю і радісно поздоровкався з секретарем райкому та Безсмертним.

— Де ж ти, Ярославе, пального дістав? — з надією запитав Борисенко. — Невже підвезли увечері?

— Ні, Іване Артемовичу, не підвозили. — Пурхають угору зашерхлі кінчики уст, і рот молодого тракториста стає схожим на молодика ріжками вгору.

— Не підвезли? — хмурніє Борисенко. — А чим же ти ореш?

Тракторист вивчаюче дивиться на секретаря райкому, потім сміхотливо одводить од нього погляд:

— Поки що орю сумішшю свого рідного дядька.

— Дядька? Де ж він розстарався на таке добро?

— А він може розстаратися; дуже розДобутливий у мене дядечко. Коли німці тікали з нашого села, він, сам не знаючи для чого, поцупив собі кілька бочок пального і заховав свій трофей у темник.

— От спасибі твоєму догадливому дядькові. Молодчага він! Треба буде чимсь віддячити чоловікові за допомогу, хоч у газеті згадати.

— Та нащо, Іване Артемовичу, його ще й у газеті друкувати, обійдеться. — В тракториста занепокоєно осів півмісяць рота.

— Оце рідня! Ти щось маєш проти дядька? — Борисенко з цікавістю і подивом поглянув на тракториста.

— Та ні, я нічого не маю проти свого дядька, але, напевне, він щось має проти мене, — зам'явся Ярослав.

— Хитруєш, хлопче? Ану викладай, що в тебе. Ярослав ногою провів по ріллі дугу і вступив у неї очі.

— Кажи, кажи, не ори ногою, — підігнав його секретар райкому.

— Що ж тут говорити... Бачите, Іване Артемовичу, мій дядько й не знає, що я орю поле його добром.

— Як це так?

— Він, дядько, нівроку, загнибіда — скупенький у мене. Так я сам... теє, потихеньку його трофей перетрофеюю.

Марко, щоб не розсміятися, прикусив губу, а Борисенко далі строго допитує у тракториста:

— Гарну знайшов роботу. А що буде, як дядько дізнається?

Тракторист після цього запитання-підбадьорився:

— Він, я думаю, не дізнається, бо делікатно пораює біля його добра.

— Він ще й делікатність у крадіжці знайшов! — Повеселіло обличчя Борнсена. — Як же ти делікатничаєш?

— Та... ви ще всім розкажете, а цим досвідом не варто ділитися.

— Кажи вже, кажи.

— То я роблю так: вибираю пальне не до самого дна — залишаю трохи, а бочку наливаю водою. І все стає в акурат. Кинеться дядько до свого добра і подумає, що його отак з водою й залишили німці. А я навіть поспівчуваю йому, щоб не дуже печалився чоловік.

— Ну й розжився твій рідний дядько на співчутливого небожа, не всюди такого знайдеш, — розсміявся Марко, за ним Борисенко і, нарешті, тракторист. — Дайте мені, Іване Артемовичу, цю жалісливу душу хоч на пару днів.

— Запорозьку Січ починаєте збирати?

— Такі січовики згодяться, щоб нестатки підсікти.

— Ярослав, поїдете з пальним свого дядька до Марка Трохимовича Безсмертного?

— До Безсмертного?.. Того самого? — Пожвавішало обличчя Ярослава, і він з цікавістю поглянув на Марка. — До якого самого? — запитав Борисенко.

— Ну, до того, що Безбородька у ставку купав?

— До того ж.

— Тоді поїду! Де вже моє не пропадало! — радісно погодився тракторист.

XXII

Цього ж вечора Марко подибав до пасічника Зіновія Гордієнка. Старий бджоляр колись доглядав не тільки за бджолами, але й за гречкою, то треба було прикинути з ним, як і де найкраще взятися за гречкосійство.

На подвір'ї Гордієнка стояло кілька свіжих вуликів, а над ними з перекладини 'нависав старий, потемнілий дзвін. Марко зупинився біля нього.

Далекі роки, далеку молодість нагадав цей трофей котовця Гордієнка. Нагадав і ту молодюсеньку вчительку, яку все дивувало в його селі. Гай-гай, усе те давно відшуміло-відгуло і стало тільки то тривожним, то дивовижним спомином.

Марко поторгав рукою дзвін, злегенька гойднув било, і мідь, яка ще недавно мучилась, у землі, обізвалася низьким співучим голосом.

Ще в сорок першому році, коли фронт наблизився до села, Зіновій Петрович закопав свого дзвона посеред подвір'я, закопуючи, наказав сусідам:

— Отож має чоловік лишню роботу. Ну, та дзвона можна закопати і відкопати, а фашизм треба тільки закопати. Ще гудітиме над його могилою мій дзвін. Аякже, будуть мати свято і люди, і дзвін.

— Люди закопують добро, а мій що вигадав! — лохнула тоді тітка Христя. — Старе як мале...

В землянці Гордієнка стояв гомін, на невеликих шибках ворушились людські тіні. Коли Марко відчинив двері, він побачив за столом господарів, діда Євмена, Василя Тримайводу і його тітку Марію, бригадира Дем'яна Самойленка, Софію і Галину Кушніренків, Омеляна Коржа, Петра Гайшука і веселооку красуню Ольгу Бойчук з тим ніжним березневим туманцем на щоках, на якому пізніше

проростуть веснянки. Тітка Христя першою кинулась до Безсмертного, несучи на обличчі посмішку, а на віях сльози.

— Добрий вечір, Марку. Сідай, дитино, до столу. От спасибі, що зайшов на радість нашу.

— На яку радість?

— А ти ніби не чув? — тітка Христя здивовано і навіть трохи ображено розвела руками, а в розгалужених, мов корінці, зморшках її обличчя заясніла добра посмішка.

— Вона, Марку, думає, як її син став генералом, то про це одразу має знати увесь світ, — насмішувато обізвався Зіновій Петрович.

— А може, його і знатиме увесь світ! Бачиш, сину ще й тридцяти годочків нема, а вже генерал по артилерії! Не те, що ти! — зневажливо поглянула на старого.

— Аби я так зарані не оженився на тобі, може, досі й маршалом був би.

— Правда, Зіновію, правда: жінки—головне преп'ятствіє нашому брату, — обізвався Євмен Дибенко.

Марко обняв тітку Христю і поцілував її. Але тепер жінка не заточилась, не потягнулась долонею до очен, а щасливо й вдячно дивилася кудись далеко-далеко, де її син доламував карк фашизму.

— Сідай уже, генеральшо, бо картопля задубне, — так само насмішувато сказав Зіновій Петрович і звернувся до людей: —Що воно тепер за генеральші пішли? От подивіться на мою: на ногах з камери броненосці, руки потріскані, мов сама земля. Чом не портрет?

Тітка Христя подивилась на свій незугарний одяг, на своє взуття і засміялась. І засміялись усі, крім Зіновія Петровича. Хоч він і говорив з насмішкою про генеральство своєї старої, та його щедра душа була сповнена гордоців. Тільки не варт показувати їх. Він підвівся з-за столу, підійшов до Марка, поздоровкався і задумано сказав:

— От і маю новий клопіт — свого ж генерала.

— Та який же це клопіт? — посміхнувся Марко.

— Великий, — переконано сказав старий. — Хіба ж це справжній генерал у двадцять вісім років? Ні тобі сивих вусів, ні шовкової бороди, ні навіть живота. Он про нього вже й французи написали, що не по правилах бив німців. А французи — це ж нація!

За столом знову засміялись, а Гордієнко похитав головою, щось подумав і вийшов із землянки. В оселі всі урочисто притихли, немов очікуючи чогось. Незабаром на подвір'ї великодньо бемкнув дзвін, раз, вдруге і втретє.

— За сина? — запитав Марко.

— За тебе, — відповіла тітка Христя. — За твоє головування. Ми вже знаєм, що в райкомі сказали. Є правда на світі!

— Не зійшовся на безбородьках світ клином. Але чепкі вони, як бур'ян, — обізвався високочолий і впертогубий, з різко окресленим обличчям Дем'ян Самойленко, і в погляді його спалахнув недобрий огонь.

Зіновій Петрович вніс у землянку саморобну, недоплетену рафу і вручив Маркові:

— На нове господарювання. Не забув, для чого вона?

— Для гречки?

— Атож!

— Розкажіть, що воно і як воно, — попросила високогруда, з мальованими бровами Ольга Бойчук.

— Це Марко Трохимович розкаже. Хай отак і починається нове головування.

— Яке ще там головування, — відмахнувся Марко.

— А ти не дуже задавайся! — grimнув дід Євмен. — Розкажи! Дехто навіть не знає, скільки стебло гречки має цвіту.

— Про це найкраще розповість Зіновій Петрович: він улітку не вилазить з гречок.

Старий пасічник подивився на дівчат:

— Запам'ятайте, цокотухи: кожна звичайна стеблина гречки має приблизно триста квіточок, а на розкішній рослині їх буває і шістсот. Це ми колись з Марком Трохимовичем полічили. Таке стебло виростає з великої порідної зернини — її материнське харчування дає рослині і ріст, і силу, і врожай. От я й змайстрував цю рафу для відбору дорідного насіння. Жаль, що не привчають вас до гречкосійства.

— Як, дівчата, працюють ваші ланки?

— Погано, Марку Трохимовичу, нема кому людське слово сказати! нам, тільки лаяти є кому, — обізвалася Ольга Бойчук. — Навіть землю не за всіма ланками закріпили. Мою, краще доглянуту, віддали Шавуліній рідні.

— Ти буряки вирощуєш?
— Буряки, як вони вже надокучили мені.
— Чому?
— Бо половина їх іде на такий коньяк "три гички", що від нього й сльози стають каламутними.
— У нас діла більш-менш ідуть лише в городній бригаді, — Дем'ян Самойленко повернув голову в бік Марії Тримайводи. — У неї і насіння вдосталь, і парники вже зеленіють, і найраніше помідори та огірки родять. Знає жінка якесь ворожіння до городини.
— Тільки ніякого толку нема з цього: уся праця йде наче в прірву, — зажурено сказала вдова.
— На вас, Марку Трохимовичу, надія.
— Аби городина була, а надія знайдеться, — посміхнувся Марко. — Зіновію Петровичу, гречки багато у вас?
— У війну тільки горя багато. Кривдить війна бджолу, кривдить і гречку — нема її у колгоспній коморі. Ну, я й наклав контрибуцію на сусідів, які сіяли гречку по городах. Не дуже, люди, лаєте мене за це?
— Що лаємо, то лаємо, бо ж останнє від рота відірвали, — обізвався дід Євмен.
— Таки останнє, — похитав головою Гордієнко. — Бо з війною велика бідність упала на нас. Упала і відходити не хоче. То треба якось громадою ломити її, наводити по_рядок на землі. Жінко, в тебе є ще генеральські огірки?
— Тепер він і сироватку буде називати генеральською. їжте, люди добрі, що є, та вибачайте. Мій трутень навіть у такий день на млинці не дав своєї гречки...
Вже місяць опустився на край землі і потемніло село, коли Марко, попрощавшись із людьми, крадькома пошкунтильгав до колгоспних парників. У голові чоловіка роїлися різні господарські плани, треба було думати і про скоростиглий карбованець, а його могла дати тільки рання городина.
В долині тьмяно блиснули перші рами парників. Марко обережно опустився біля однієї, трохи підважив її і вдихнув тепло-вологі пахощі молоденьких стеблин помідорів. Скло другої рами було зовсім темним. Марко вийняв трофейний ліхтар, присвітив ним і вражено застиг: сотні людей дивились на нього із темного скла негативів. Серед них він пізнавав своїх друзів, сусідів, пізнавав живих і мертвих, які й після смерті збирали тепло сонця для людей... А ти ж, чоловіче, живий, то й думай, і роби, як живий...

XXIII

Мертві очі лінів тупо дивились на Безбородька, і ця ж тупість була в погляді Мирона Шавули.
— На кого ж ти нас, Антоне, покидаєш, на кого покидаєш? — охмеліло варнякав комірник, охопивши голову масними грабелястими руками. П'яний сум розтікався по його задичавлених заростях і болюче ворухив дрібним, як лісова грушка, носом. — На кого ти нас покидаєш?
— Цить, заголосив, неначе на похоронах, — витріщився на нього Тодох Мамура. По його ятаганистих щелепах вививається презирство. — Ти краще помізкуй, поворожи, як утримати нашого дорогого Антона Івановича на посту, бо діло йде — контора пише. Треба, помисливши, всю рідню, всіх друзяк блоком сколотити, всюди масову роботу підняти на рівень, а на зборах своїх людей порозтикати по закутках, щоб демократія була в голосах. Як ти думаєш, Антоне?
— Тепер, люди, добрі, з цього шуму не буде пива: час непідходящий. Треба риально думати. За ваше здоров'я. — Нахмурений Безбородько з гідністю підняв чарку, з'єднав її з двома, перехилив і крєкнув:
— Огонь!
— Та цей вогонь не залле душевного вогню... Невже, Антоне, все твоє з воза упало, неевже отак і здасишся? — Б'є Шавула виделкою в око рибини. — Невже отак і здасишся?
— Мушу, братці, не хочу, але мушу, — трагедійне підіймає розчепірені руки. — Але справа не в тому, що Марко підійметься на мій пост, а в тім, як його найскорше сколупнути з поста. Ще не вродився той голова, що проголоує без помилок, чи недоліків, чи перекручень, чи недокручень. Нам, практично, треба вже сьогодні вхопитись за них...
— За що ж ухопитись, коли він ще не голова? — здивувався недалекий Шавула.
— За ті хвости, які лишаються на господарстві. За них чіпляйся і в'яжи на мертвий вузол, — повчально сказав Мамура. — Подумай лишень: чим і як тепер обсіється Марко? От і хапайся одразу ж за зрив посівної. Труби і пиши в усі інстанції, борись за правду!
Останні слова трохи розвеселили Шавулу, бо вже дуже не пасувало слово "правда" до Тодоха Мамури. Але, дивись, вимовляє його і писка не кривить. Зовсім запесиголовився чоловік. Комірник хотів чимось в'істи Мамуру, та саме заговорив Безбородько:
— Ви, братці, не дуже, практично, печальтесь, але порох тримайте сухим — знадобиться! Мені, практично, тепер навіть краще скинути з плечей головування. Хай увесь цьогорічний клопіт впаде на

Марка, хай його перешерстять за відсталість і в інстанціях, і в газетах, хай запариться він, а тоді й ми, тут як тут, вигулькнемо і знадобимось на щось.

— Міністерська у вас голова, міністерська, — похвалив Мамура і засміявся.

— Яка не є, а плечей тримається, — не перебільшує своїх талантів Безбородько. — Значить, нам зараз треба, практично, відступити крок назад, тільки з толком відступити, щоб не зав'язати шляху наперед. Документи різні підготуйте, щоб і комар носа не підточив. Коли щось не так, то робіть, щоб було так, в ажурі, як учені голови кажуть, бо хтозна, які ревізії наїдуть чи наскочать на нас. Головне звести кінці з кінцями, без хвостів. Ну, а корови, які ми взяли з колгоспу, маємо сьогодні ж повернути. Так і рідні усій скажіть. Тут треба без дурних жалощів і лібералізму!

— Тепер, виходить, і на фермі буде молоко, — скривився Шавула, відірвав руки від голови. — Невже без цього ніяк не можна обійтись?

— Не можна! — твердо сказав Безбородько.

— Он, падку мій, смутку мій! Як же ці корови заводити на ферму? Сорому на весь район не оберешся, — заволав Шавула і знову охопив голову руками.

Безбородько заспокоїв комірника.

— Який там сором? Не туди дивишся, не те бачиш і не те мислиш. Ми просто рятували корів од голоду, врятували їх — і знову честь-честю здаємо в колгосп. Ми колгоспу добро робили.

— Ай справді! — здивувався, потім посміхнувся, а ще через хвилину спохмурнів Шавула. — Таку корову повертати. У неї ж вим'я, наче цебер! Може, її, Антоне, своєю замінити?

— Не роби цього, Мироне. На все є свій час. — Строго поглянув Безбородько. — Лисицю власний хвіст погубив, а тебе може погубити коров'ячий. Думай не тим місцем, на якому зараз сидиш, і готуйся до ревізії. Ну, а щоб тобі легше було здавати свою корову, спочатку, для практики, одведи мою.

— Коли?

— Зараз.

Вони всі троє підвелися з-за столу, вийшли на подвір'я. Безбородько рішуче пішов до великої, бляхою критої шопи, відв'язав породисту корову, що пахла молоком і лугом, злегка вдарив її чоботом і повів до воріт.

— Оце, Мироне, практично, робиться так, — повернув голову до завгоспа і комірника. — Відчиняються ворота — і гайда, коровице, з двору. Віддирай, Мироне, пережитки від серця і веди, щоб не повело кудись в недобре місце, — навіть посміхнувся Безбородько.

Шавула сплюнув, лайнувся в бороду і, згинаючись, пішов за коровою.

— Невже, Антоне, не жаль вам рекордистки? — зажурено похитав головою Мамура.

— Чому не жаль? Але мізки мої ще не притрусило кам'яною лускою. Нам не положено бути дурнями. Роби, Тодоше, як я сказав, не хапайся за різні викрутаси, то вплинеш, як норець. Ну, йди до своїх документів, а дорогою пришли до мене Галю з машиною.

— Кудись у похід?

— До сусідів по пісні... Є різні діла. З головування ж сходжу. — Він попрощався з Мамурою і весь у невеселих думках увійшов у дім. Мертві очі линів тупо Дивились на чоловіка, і йому тяжко зітхнулось.

— З головування сходжу, — ще раз сказав сам собі.

Коли на вулиці забурчала машина, Безбородько погасив світло, вийшов з дому і ще завагався: чи їхати йому до Саврадіма Капустянського, чи облишити свою затію. Але як облишиш її, коли припекло до самого краю? Він мовчки сідає в кабінку, косує на дівчисько: чи не насочилось воно насмішкою до голови, й наказує їхати в Зелену Брамуну... Чим тобі погане село? І назва гарна, і стоїть у садках, наче у вінку, і люди там спокійніші. Нема, коли помислити, ні Євмена Дибенка, ні Дем'яна Самойленка. Цей думає, як горів у танку, то йому все можна, бодай тобі язика заклінило.

Перед очима Безбородька проходять і проходять його недруги, які будуть патрати й шматувати чоловіка на звітно-виборних зборах. В цей день когось із них треба послати аж в область. Ну, а чийогось рота можна хитро-мудро замазати. Все треба з підходом робити.

В таких роздумах Антон Іванович під'їжджає до хрещатих воріт Саврадіма Капустянського, перед порогом непомітно тричі спльовує через ліве плече й, невесело посміхаючись, заходить до хати.

— А, сват приїхав! — глумливо вітається Саврадім Григорович. Навіть в оселі він сидить у кожушку, і все одно холод порядкує в тілі чоловіка. — Може, вмовив Безсмертного до нас?

— Не зміг, — з жалем відповідає Безбородько. — Ви як у воду дивились: йому не хочеться йти на мале господарство.

— Ну, це діло його, — з жалем сказав Саврадім Григорович. — Коли вже я собі зміни дочекаюсь? Не витримує моя основа такої нагрузки, розповзається. Ех, літа, літа... А колись же найноровистіші огирі танцювали піді мною, шабля вилискувала і виспівувала в руках мов на-віжена,

плуга виймав з борозни, як лялечку, воза з деревом одним плечем перекидав. Де ті лікарі в світі, що дають людині силу, а не могилу?

— Нема таких та й не скоро знайдуться, — впевнено відповів Безбородько. — Вся їхня ученість ще може щось підрізати, щось вкоротити в чоловіка, а наточити йому здоров'я не годна. Нема таких жбанів у неї.

— Як ти славно про жбани сказав, — зажурено погодився старий. — А колись і вони будуть, вип'єш з них здоров'я — і ходи по землі, як сонце по небі... То яка нужда тебе погнала до мене? Пособити хочеш мені?

— Може, й пособити, як захочете, — ще з опаскою говорить Безбородько.

— Чому б допомогти не захотіти? — пожвавішав старий. — Говори, що в тебе.

— І незручно про себе, та скажу: .хочу до вас у прийми! — одразу випалив Безбородько.

— Як!? — вражено поглянув на нього Саврадим Григорович. — Ти до нас хочеш головою? Так я розумію?

— Атож. Треба ж вам відпочинок дати. Я потоварисмед...

— То це я за твоєю спиною відпочиватиму? — старий викруглив очі, подався з доброго дива плечима до стіни і розреготався. І від цього реготу затанцювали його чуприна і борода.

Наглий сміх пересмикнув Безбородька, тепер у цій хаті і йому стало холодно.

— Невже це так смішно? — злостиво скривив товсті губи.

— Для мене смішщо, для тебе сумно, — хапався за живіт Капустянський. — Ой, не можу далі... Безбородько подбав про мій відпочинок... Та не кривись, не злобствуй, чоловіче. Ти вибачай'старому, але я тебе і свинопасом не поставив би в своєму колгоспі.

— Чого ви так запишалися своїм господарством? Сріблом-злотом ошчасливили його? — обурився Безбородько.

— І скажу, послухай, коли маєш час. — Капустянський нарешті пересміявся і з погордою поглянув на Безбородька. — Слухай та мотай на вус. Таке рідко в очі кажуть. Я думаю, людина, яка ходить біля живого діла, тільки з радістю повинна робити його. А пригадай, чи вмів ти щось робити з радістю? Анічоґісінько. Ти навіть хліб не вирощуєш, а вичавлюєш з землі. Ти й їсиш його без радості, бо крадений він у тебе. І хоч я хворий дід, хоч я не маю твоїх років попереду, та я й досі маю радість од людей, од землі, од похилої травиці в лузі і від зірки в небі. Навіть умираючи, я не дам тобі волі, бо ти недобрий, злий чоловік! Ти не любиш навіть тих, хто працює на тебе, ти боїшся їхнього погляду, їхнього слова і сміху. Ще Шевченко писав: "І немає злomu на всій землі безконечній веселого дому". Запам'ятай цю велику правду. Ти і в своєму домі не маєш радості, бо і він, і все в ньому хапане. То як я тебе можу допустити до громадського добра? Ти ж зразу почнеш думати не як його приумножити, а як розтягти, чесних тружеників заміниш хитрими пройдисвітами, підлабузниками і почнеш рубати під корінь людські надії і людську радість!.. Не шипи, не кривись, чоловіче, слухай старого, а ухвалу сам собі пиши, бо рано чи пізно пропишуть її люди... Жінко, постав нам щось на стіл, хай повечеряє Антон Безбородько. Ми ще погомонимо по-сусідськи про виправлення душі. Може, пособить.

— Нічого не треба мені — ні ваших доповідей, ні вечері їжте самі! — люто підвівся злобою натоптаний Безбородько.

Але дружина Капустянського вже несла назустріч полумисок, знову ж таки з рибкою. Мертві очі щупаків тупо витріщились на Безбородька.

XXIV

Антон Безбородько не раз бував і на коні, і під конем і на це з роками почав дивитися, як на певну закономірність фортуни. Коли його обирали на голову, то він з гідністю тримав власну голову, коли ж переобирали, теж з гідністю ніс на поблідлім обличчі почуття незаслуженої образи і на щирі чи вдавані співчуття відповідав одне:

— Хіба нашим людям хтось догодить?

Найбільше йому подобались ті звітно-виборні збори, які не пахли переобранням. Щось тоді тепле, сімейне ворушилося на душі, хоча навколо бушувала пристрасть різних виступів. На таких зборах він охоче визнавав критику, обіцяв щось витягнути, десь виправитись, всюди поліпшити, добитись і перемогти. А далі знову йшла та сама карусель: його накачували, критикували, він по-бойовому сприймав критику, самокритикувався, на чомусь виїжджав, щось придумував і в роботі, і в рапортах, розправлявся з деякими критиканами, деяким хитро замазував рот і знову готував нові обіцянки: добре, що їх не треба купувати.

Коли ж його переобирали, тривожився, але не впадав у розпач, бо в тумані майбутнього бачив падіння новообраного голови і своє переобрання. Але в такі невеселі години Антон Безбородько мав одну найтяжчу хвилину — розлуку з печаткою. Недарма якийсь дурноязыкий пустив колись дотеп, що печатка стала Безбородькові другим серцем. Тільки той, хто не розуміє, що таке печатка, може без

шаноби говорити про неї.

Сьогодні ж особливо трудно було її класти на стіл. Може, того, що збори відбувались у церкві і на ганебне падіння голови дивились і люди, і боги, і нечиста сила. Залишки забобонного остраху інколи тривожили Антона Івановича, коли він стрічався поглядом з бісівськими очима, на яких мерехтів гарячий полиск пекла, дарма що біля нього ворушилась громіздка постать отця Хрисантія в підряснику ієромонаха. Чого ще попові треба на звітно-виборних зборах? Ага, то він за утвар потерпає... Безбородько не може угнатися за всіма думками і говорить сьогодні значно гірше, ніж уміє. Позаду хтось смачно позіхає і голосно мовить:

— Говорила-балакала до самої смерті. Хватить гандаляпати!

— Не збивайте чоловіка! Він же в такий час трудився! — одразу обізвались по кутках прихильники Безбородька.

— Так трудився та хапав, що ні світу, ні людей не бачив.

— А ти бачив? Бодай тобі повилазило!

— Та вже виліз палац у Антона і дурень біля Антона.

— Га-га-га!

— Клади, Антоне, клейдони на стіл! Досить колгоспом гендлювати!

В Безбородька тіпнулися плечі, він змовк, всвердлов очі в пекло і, оволодівши собою, сяк-так закінчив виступ, поліз у кишеню за печаткою і, перегинаючись, поклав її на стіл. Але ж не Марко потягнувся до неї — першим узяв печатку дід Євмен, націлився недовірливим оком, безцеремонне покрутив її в руці, підніс до носа й понюхав.

— Чим пахне? — запитав збоку Василь Тримайвода.

— Буряківкою і шампанським, — серйозно відповів старий, і навколо розлігся регіт.

Безбородька знову пересмикнуло, але, зрештою, і це не так погано: краще хай сміються, аніж сердяться. Може, за сміхом ніхто не згадає про другу ревізію? Коли б ця хмара оминула його. Він тоскно вдивляється в обличчя людей і святих, найбільше побоюючись додаткової ревізії, бо вже й сам не знає, що може виявити вона.

Але якось обійшлося без неї. Про другу ревізію не згадав ні Борисенко, ні сам Безсмертний, і це зменшило болі Безбородька: йому не доведеться продавати з торгів свій палац. І нащо він його передчасно вигилив таким? Це можна було зробити і через рік-два.

Марко говорив коротко і в своєму виступі навіть не згадав прізвища свого попередника, чим здивував і людей, і самого Безбородька.

"Таки чогось побоюється мене", — по-своєму зрозумів це Безбородько.

— Яким би не був голова колгоспу, без вас, люди, без ваших рук, душевності і великодушності він погоди не зробить. Тільки в згоді з вами він буде господарем, без вас — прикажчиком. А земля прикажчиків не любить, хоч їм і перепадає більше її дарів, аніж справжнім хліборобам. Та гіркий і хліб, і мед такого прикажчика.

— Безбородька не кривила ця гіркість, — обізвався хтось позаду, і сміх загойдав людськими головами.

Але й після цього Марко не напався на свого попередника.

— Я не хочу їсти хліба і меду, відірваного від вашого рота, бо тоді й мед стане отрутою. Коли буде ваша велика підтримка, я надіюсь, обіцяю, що вже в цьому році у кожній вдови і сироти буде хліб на столі.

— Ми, Трохимовичу, не пожаліємо ні пучок, ні ручок, аби тільки нас не забували після жнив, бо пам'ятають нас тільки до жнив, — прожаліснів голос вдови Софії Кушніренчихи.

— Не забудемо, тітко Софіє. Зараз нам дуже тяжко, — продовжував Марко. — Тяжко і державі. Але ми всі радіємо, що вже наш воїн однією ногою стоїть на порозі перемоги. Цю перемогу кував і ваш святий хліб. Держави, народи ніколи не забудуть вашого трудного хліба. Нелегким він буде і в цьому році: у нас навіть насіння не вистачає, нема чим зорати землю. Не один день лопати, горіли б вони ясным вогнем, будуть витискати мозолі на жіночих і дівочих руках. Але за всяку ціну ми маємо обробити землю до останнього клаптя. Отак і почнемо рости, трудно, але міцно. І коли ми будемо однією сім'єю, то в цьому році до нас прийде хліб, а через два-три роки — справжній достаток. Через два-три роки справжньої, як я думаю, праці будемо тільки згадувати і дивуватися: невже ми були ще в тисяча дев'ятсот сорок п'ятому році такими голодними та бідними. Так хай із нашою великою перемогою над фашизмом, над кривдою скоріше приходить перемога над злиднями!

Останні слова Марка потонули в дружних оплесках.

Він відчував, що люди вірять йому, але й відчував, що Борисенкові щось не сподобалось у його виступі: це видно було по його темнів з блакитнавшими білками очак. Але що саме не подобалось йому?

Після засідання новообраного правління Борисенко з Безсмертним останніми вийшли надвір.

Над землею АЄГКОВІЙНО тремтіло імлисте срібло місячної ночі, а на землі тіні хмарин чіплялися за тіні осокорів. Прямо на дальні поля Чумацький Шлях з обох рукавів висівав своє зерно і курівся зоряним туманом. Бездонність фіалкового неба підкреслювала досконалу завершеність і ночі, і тиші, в якій то схлипував, то причмокував, наче немовля на грудях матері, то гнівався на когось, то вуркотів невидимий бурчак. Щось ласкаве і первозданно чисте було в його нерівному голосі, у відтінках дівочої м'якості і хлоп'ячого заповзяття.

— Краса яка! — підвів до неба голову Борисенко. — Тільки б любоватися нею чи пісні наспівувати, аби війна не так зобидила землю і людей. Сідайте, Марку Трохимовичу, підвезу до вашої землянки.

— Що землянка! Везіть краще в поле, хоч подивлюсь, як дихає воно.

— Поглянемо, як дихає воно! — схвально посміхнувся. — Уже щось приміряєте?

— Та прикидати — прикидаю, тільки толку мало, — аж зітхнулось Маркові.

— Що тривожить?

— Найбільше — сівба. Чим тільки землю зорати? Доки під перелогами лежати їй?

— Скількох людей мучить зараз оце питання! Тільки подумати: на Україні знову з'явилися перелогі і ті трави, що ке ростуть на орній землі... І нічим я зараз не можу втішити вас. Викручуйтесь, як умієте. Поки що й держава не в силі допомогти вам. Тяжко їй.

— Ох, і тяжко, — зітхнув Марко, сідаючи в машину. — А пройде ж не так багато часу — і все минеться, наче сон. Життя візьме всюди гору, і тоді люди почнуть дивуватися, як ми в огні горіли і не згоріли, як у землі Жили і не пліснявою, а соками її взяли, як випросталися, як після всіх руїн і пожарищ цвітою зацвіли.

— Вам, Марку Трохимовичу, в цю ніч треба було б вірші писати. — Борисенко, виїжджаючи на дорогу, обережно запетляв поміж осокорами.

— Я їх таки писав минулої ночі.

— Справді? Яка тема?

— Насущна: що нам зможе дати гектар баклажанів, огірків і цибулі. Як вам такі вірші?

— На даному етапі задовольняють. Чого зразу до баклажанів та цибулі взяли?

— Городина — це гроші зверху, а глибинних ми поки що не можемо черпнути, є тільки нашійні — борги. І скидати їх будуть городиною жіночі руки.

— Лопатою і сапкою? — аж губу прикусив Іван Артемович.

— Так, лопатою, сапкою, мозолями і навіть новими зморшками. Цей рік нелегким буде для нас усіх, а найбільше — для жіноцтва. Дуже зобижаєм його.

— Це ще добре, коли є кого зобижати, — на мить болоче примружив очі Борисенко.

— Ви про що? — не зрозумів Марко.

— Не догадався?.. Про свою і твою жінку, — різко перейшов на "ти" Борисенко.

— У вас теж?.. — широко поглянув на хмуре, мов із чорного каменя висічене обличчя.

— У мене теж, — вирвався хрипкий клекіт із грудей. Ні одна зморшка не ворухнулась на виду Борисенка, та біль кригою охопив його обличчя і кригою заіскрився в очах.

Обабіч шляху в прозорому місячному тумані, наче видіння, відходили темні постарілі липи, і в їхніх німотних обрисах, в покляклому з россою гіллі вчувалась печаль скорботних матерів. Ох, ці "катеринівські" липи, цей широкий шлях! Скільки лихого проходило біля вас. Борисенко напівобернувся до Безсмертного:

— Я знаю, як загинула твоя дружина... З нею розстріляли і її пісню. А мою жінку спалили з ненародженим дитям. На сьомому місяці ходила, сподівалася подарувати мені сина, не такого цигана, як я.. Хату облили якоюсь сумішшю, піднесли до стріхи смолоскипи, а по вікнах ударили з автоматів... Моя дружина була такою Красивою, що її, по правилу, і вогонь не повинен би взяти... Ось така, Марку, ми з тобою рідня.

В долині біля ставу, що закинув у темну глибіню неспокійний місяць, Борисенко зупинив машину. Вони мовчки зішли з неї, мовчки підійшли до берега, що вже щетинився боязкою травичкою, їм нічим було втішати один одного — слова ще більше розтривожили б їх. А зараз тільки тривожили думки, спогади, видіння, і то вони тіснилися між невідкладними турботами про найбуденніше: про оранку, сівбу, городину, пальне.

"У нас пального нема землю зорати, хліб посіяти, а вони, фашисти, ним людей палили". Перед Марком з'являлися хиткі лапища страшного багаття і обрис невідомої красуні, яку, по правилу, і вогонь не повинен би взяти. Але взяв, не пожалів ні краси, ні материнства. А люди, не знаючи цього, й досі дивуються, чого в Борисенка таке похмуре обличчя і строгий погляд.

— Отак, чоловіче, і залишилися ми з тобою підстаркуватими вдівцями. — Борисенко поклав руку на плече Маркові, і це багато чого сказало йому. — А життя йде, і тримається воно не на болях, а надіях. І в тебе їх більше.

— Хіба? — здивувався Марко.

— Ти надієшся зустріти доньку, а мені нема кого. Коли б скоріше війна закінчилась.

Вони по тінях верб, між якими туманцем ледь-ледь ворушилось місячне марево, підійшли до греблі з разочком кленів-покленів. Пара чирят чорними грудочками зірвалася з плеса, з їхніх крил закапала вода. На глибу сплеснулася риба, і сполохані кола, доганяючи одне одного, почали набігати на берег.

— Що, Марку, будеш сіяти в долині? — Борисенко махнув рукою за плесо.

— Коноплі, мудрішого нічого не вигадаєш.

— Насіння вистачить?

— Де там. Роз'їла його Безбородькова шатія, а кінці так кинула у воду, що й ревізія не змогла вчепитись за них. Завтра правління піде по людях. Отак і почнемо стягатися по нитці на сорочку.

— Чистосортного льону підкинемо вам. Не льон — одна радість.

— За це спасибі. От і матиму в цьому році трьох китів: городину, коноплі і льон.

— Борги скинеш ними? — хитрувато примружився Борисенко.

— Надіюсь.

— Говориш про це, а думаєш про більше?

— Є такий гріх, якщо вродить.

— Чую селюхівську обережність. — Борисенко пильно подивився Маркові у вічі. — Ну, а сьогодні на зборах новий голова часом не забрехався?

— Він таке діло не дуже полюбляє, — сказав, наче й не про себе. — І не було потреби йому брехати.

— Гаразд. Але ти дійсно віриш, що через два-три роки доб'єшся тієї картини, яку намалював на зборах? Чи це тільки сказано для так годиться, з нагоди коронації, щоб людям у перший день головування бляхмана пустити?

Безсмертний одразу похмурнів, одвів погляд од Борисенка, поглянув на тихе плесо, що ворушило в своїй глибині і хмари, і місяць, і зорі.

— Мовчитк новий голова?

— Мовчу, Іване Артемовичу.

— Зови Іваном, так міцніше буде. А чирку на побратимство ми вип'ємо з тобою, коли ти хоч із боргів своїх вискочиш.

— Уже й своїх? Не пам'ятаю, коли я їх придбав?

— З сьогоднішнього вечора. Виходить, сам не віриш, що через два-три роки люди твого села забудуть, в яких вони злиднях жили?

— Вірю і не вірю.

— Оце відповідь! Дипломатична! — невдоволено вигукнув Борисенко. — І ти вже хитрувати починаєш? На зборах — одно, зі мною — друге, а на серці — щось третє. Як воно все це вміщається і крутиться в твоїй розумній голові?

— Навіщо ви так, з плеча, про хитрування? Тепер, будем одверті, я десь не обійдусь без нього, десь і ви крізь пальці подивитесь на це, бо таке хитрування буде не для себе: я злидні повинен зірвати з плечей.

— Ох, Марку, Марку, хоч би ти помовчав про ці відкриття. Чи ти мене зарання в спільники по хитрощах береш? Так доказуй, як ти віриш і не віриш, що село через два-три роки виб'ється з нестатків?

— Говорити про це — тільки роз'ятрувати і себе, і когось.

— Ятри, не делікатничай. Нас тепер уже нічим не здивуєш, навіть страшним судом.

— І скажу! Намалюю картини! — позлішав Безсмертний. — Ось перша: в енному колгоспі повне безладдя, розвал. Голова із своєю теплою компанією пропиває все, що можна пропити. Люди на роботу не виходять, на трудодні одержують грами, не цікавляться соцзмаганням і навіть преси не передплачують. Та ось, нарешті, молодому, красивому і енергійному секретареві райкому стає ясною вся картина. Вія якогось вечора привозить у село не менш молодого і красивого голову, гаряче рекомендує його, люди підтримують, і все починається, наче в казковому царстві-государстві... Новий голова не п'є і за роботою навіть не їсть, люди на роботу йдуть з ентузіазмом, на трудодні одержують кілограми, всі змагаються поміж собою і всі передплачують пресу, колгосп стає найкращим у районі, і про нього пишуть у тій же пресі, яку він передплачує. Правда, як усе гладенько і гарно в цій картині?

Борисенко спочатку здивовано слухав Марка, а потім розреготався:

— Де ти видряпав таку типову картину?

— З типових романів. А чи в багатьох романах писалось про таке: здаючи, наприклад, картоплю, колгосп одержує за неї менше, ніж витрачає на пальне, щоб довести її на заготпункт? Або скільки писалось про золотий урожай, золоте зерно і як воно веселить щасливе хліборобське серце. А читали ви де-небудь, як це золоте зерно після натуроплати і розрахунку з МТС під мітлу йде на різні додаткові та зустрічні плани і хліборобське серце спливає кров'ю?

— Е-е, чого тобі заманулося! Чи не хочеш письменника підвести під таку критику, за якою починається інфаркт? Письменників теж треба жаліти, і їм нелегко виростити своє золоте зерно. Ну, а полова буває у всякому ділі — і в сільському господарстві, і в літературі... Так що ж ти своєю картиною хотів намалювати?

— Те саме, що ви подумали, те саме, що думають люди: погано ще, дуже погано господарюємо ми на землі. Я розумію, що не на чужому золоті, а на робочих мозолях підіймалась наша держава, я розумію, для чого нам треба було і не доісти, і не доспати, я розумію, що таке боротьба за хліб. Але я проти тієї боротьби, коли економимо на грамах, а губимо пуди і віддаляємо хлібороба від соціалізму.

— А не загнув ти, Марку? — насторожився Борисенко.

В Безсмертного болісно заворушилися зморшки біля очей і рота:

— Може, і загнув, про таке не часто нам випадає радитись. Сам хочу розібратися в цьому. Я схожий на людину, в якій болить кореневий зуб, а їй здається — всі болять, і вже не розбереш, де зубне, а де сердечне. Вірно, що перша заповідь — є першою, але коли ми, як і про першу, заговоримо й про другу — про хліб насущний на столі хлібороба? Про це ми якось соромливо мовчимо, бо декому спадає на думку, що це власницькі тенденції, пережитки. А хліб—ще ніколи не був пережитком!.. Кожний голова колгоспу, керівництво перед першою заповіддю чують істинно страх божий, а перед другою — декому й за вухом не свербить: за це строгача не вліплять, на суд не покличуть, постраху не наженуть... Що ж залишається робити хліборобу, коли після жнив він усі свої трудовні виносить з комори в одному мішечку чи торбі? Або пухнути з голоду, або якось викручуватись і лукавити, гублячи свою гідність і серце. От і починає він викручуватися, як може, як уміє: один, що бачить, те й цупить ночами з колгоспного поля і навіть не вважає це крадіжкою; другий, зігнувшись у три погібелі, пре на базар городину і стає поруч з перекупкою чи сідухою не гордим хліборобом, а зіщупленим мішко носом; а третій кидає землю і шукає деінде певнішого шматка хліба, хоч із сторожування, будь воно неладне... Отак і черствіє і оздоблюється хліборобське серце, і черствіє без його ласки земля. Про це ми стараємся менше говорити і ще менше писати, але від усього цього ми, зрештою, губимо більше хліба, чим його треба на споживання, губимо людську віру в силу колективу, відриваємо хлібороба від великої спільної радості, і він вихоплюється на дрібнюсеньку стежину, що веде його з широкого поля на свою латку городу. Арифметика — це наука для всіх, але з арифметикою колгоспного трудодня ми не звели кінців.

— Ну й чого ти хочеш?

— Господаря землі Господаря, а не уповноваженого, не заготувача, який зернину тягне в комору, а губить колосок на полі. Чи придивлялись ви, наприклад, як у нас іде косовиця? Такі господарі, як Броварник, дають людям частину косового, і далі картина виходить такою: зелене, мов барвінок, сіно має і держава, і колгосп, і колгоспник. А там, де косовиця нічого не обіцяє хліборобу, — трава перестоює, стає дротом, сіно гниє в покосах або затікає в скиртах, бо й скиртують його не любов'ю, а злом. Кому ж потрібна ця економія: державі, колгоспу чи колгоспнику? Свої дірки в сільському господарстві ми часто хапаємось латати уповноваженими по картоплі, по молоку, по шерсті, по яйцях, по пуху-перу і по інших "по", наче й не знаємо найпростішої істини, що справа не в уповноважених, а в тому, хто засіває землю. От ще перед війною почалось у нас добре діло з додатковою оплатою. Але дехто одразу й злякався, що селянин салом обросте, і заволав не своїм голосом. Не перевелись ще крикуни, які все згадають: і жито, і пшеницю, і корови, і свині, і кролі, і кури, але й слова не скажуть про хлібороба. А прийде господар землі, ми й плани всі виконаємо, і хліб, і до хліба матимемо, і радості побільшає в очах, і щастя в грудях. Та й не будем писати отих віршиків, що навкруг без меж та без краю ходить урожай, а хтось ножицями стриже колоски. Та який би дідько стриг ці колоски, якби порядок був на полі!

— Гарні, Марку, твої думки, тільки поший на деякі з них торбинку і тримай при собі, — похмуро сказав Борисенко.

— Це й біда, що ми їх часто тримаємо в торбинці, все спасаємось, щоб чогось не трапилось. А розібратись би в усьому, висипати всі свої недоліки, перешеретувати їх, одверто сказати людям, підняти їх на трудовий подвиг, то через якийсь час і дядько був би не кумом королю, а вище короля, як і треба йому бути в соціалізмі. Та все одно розберемося в цих ділах, хоч комусь і не хочеться клопотати собі голову мужицькими справами.

— Розберемося, Марку, тільки не все робиться одразу. З тебе, як буду секретарювати, не дуже будемо тягти додаткові плани. Зміцнуйся.

— Спасибі. Хліб, хліб за всяку ціну маємо в цьому році дати хліборобу.

— Це зараз головне, а попереду — найголовніше, — з доброю задумою сказав Борисенко. — У мене теж мужицьке серце, жене воно кров із землею. Не раз я думаю, не раз караюсь і мучусь нерозв'язаними вузлами, але не сумніваюсь, що розв'яжемо їх. І так розв'яжемо, що кожний селянин відчує себе господарем землі, кожний! Ти знаєш, як не любить наша людина говорити про нестатки, як їй приємно сказати, що в неї є те, і друге, і третє. Для цього вона й на свят-вечір ставила усі страви на стіл. І от я думаю не про один свят-вечір на рік, а про такі часи, коли відпадуть розмови й печалі про хліб насущний: усе буде в нас! І віряться, не за горами ці часи.

— Скоріше б дожити до них.

— Доживемо. А як ти зараз будеш обсіватися?

— Ще й сам до ладу не знаю. Мушу якось викручуватись.

В цей час на дорозі забурчав трактор. Марко з Іваном Артемовичем пішли назустріч йому, і яке ж було їхнє здивування і радість, коли на машині побачили веселогубого Ярослава.

— О, це ви так пізно? — і собі здивувався тракторист, зіскакуючи на землю. — А я до вас, Марку Трохимовичу. Приймете на якусь пару днів?

— Ну й молодчина ти, Ярославе, — розчулено обняв його Марко. — Ти й не знаєш, як я вдячний тобі.

— І я радий, що до вас приїхав, — добрим півмісяцем заокруглились парубочі вуста. — То де мені починати?

— А є чим? — посміхнувся Борисенко.

— Є, і знаєм, де взяти, — безжурно відповів Ярослав. — Хай тільки дядечко більше спить.

— Ти ж не голодний? — запитав Марко.

— Хто тепер ситим буває? Тільки дармоїди та комірки.

— Може, поїдемо до мене, підвечеряємо трохи?

— Боюсь уночі їсти, бо як звикну до такої розкоші, то що буду робити у воєнний час? Вранці щось передасте мені. Де починати оранку?

— Онде, Ярославе, від тих вербичок, що гнуться до нас. Тільки веди скибу не поздовжню, а поперечну.

— Це ж для чого?

— Щоб чорнозем і вода не стікали у став.

— Єсть, порядок у військах! — козирнув Ярослав, вибрався на трактор і поїхав до вербичок. Незабаром рівні скиби почали здіблюватись за усіма плугами.

— На щастя! — Марко скинув картуза і пошкандибав борозною, мов підбитий птах.

XXVI

Марко пізно повернувся додому, але мати ще не спала — очікувала його.

— Ну, покажися, сину, чи дуже радієш новій посаді? — докірливо й насмішкувато подивилась на нього.

— Дивіться, мамо! — кинув костури і рівно став посеред землянки. — Як воно вам показує?

— А хіба тебе розбереш? Ти всередині можеш плакати, а зверху сміятися.

— Оце сказали про свого сина, дали йому характеристику, — махнув рукою Марко.

— Так що маєш новий клопіт на свою голову. — Мати зажурено схрестила руки на грудях. — Тепер тягатимуть тебе і по районах, і по прокуратурах, і по бюрох, і по судах: їсти хочеш?

— Дуже!

— Підігріти борщ?

— Аякже!

— Пісний тільки він, замість м'яса — самі опеньки плавають.

— Голодному і опеньки — м'ясо.

— Він ще й сміється. Зараз принесу дровцят.

— Не треба, мамо.

— А чим же тобі борщ підігріти?

— Є чим! — нагнувшись, Марко дістав під лавою сокиру і вдаряв нею по костуру.

— Навіжений, що ти робиш!? — скрикнула мати.

— На дрова стараюсь вам, — засміявся Марко, рубаючи костури. — Отак, Мамо, й почнем головувати на своїх ногах — досить чужих.

— Чи не зарання, сину? — журливо і радісно дивилась, як розліталися костури на цурпалки. Потім позбирала їх, кинула в кабицю й підпалила. Сухе деревляччя одразу зайнялося й загутіло. —

Горять? — пригинаючись, подивився Марко.

— Горять! Нехай усе лихе горить... А до тебе вже двічі гості приходили.

— Які там іще гості?

— І не здогадаєшся, — ставить на стіл полумисок борщу з грибами. — Почекай, чи не вони ж, неприкаяні, знову йдуть? — повернула голову до порога. — Таки вони, і ночі нема на них!

Хтось знадвору зашарудів руками по дверях, клямцнула клямка, і здивований Марко побачив зігнуті постаті Безбородька і Шавули.

— Господарю-хазяїне великий, до тебе можна? — випростуючись, з награною бадьорістю запитав Безбородько. — Чи тепер і до хати не пустиш?

— До хати, коли вона буде, може, й не пушу а в землянку — заходьте, — не дуже привітно поглянув на пізніх і непроханих гостей, які вже, тісно притершись плечем до плеча, підходили до столу.

— Самі опеньки плавають! — по-дурному вирвалось у Шавули, коли він заглянув у миску.

— Бідненько, Марку, вечеряєш, бідненько, — похитав головою Безбородько.

— Що маю, те й споживаю.

— Ну, це діло, практично, завтра поправиться, — прозоро натякнув Безбородько і зразу ж перевів мову на жарт. — Але, може, сьогодні вже варто повечеряти яко голові?

— Невже ти здогадався щось принести мені як голові? — насмішувато спитав Марко.

Безбородько насторожився, мов чапля над водою, не знаючи, що й відповісти на насмішку, але махнув рукою й пустився вблід: — Таки приніс! Не погребуєш?

— Ні, не погребую, Антоне, якщо воно своє, а непозичене.

— Та що ти, Марку! Хіба ж ми посміли б з таким до нового голови прийти? Закон треба знати.

— А Шавула, напевне, посмів би! Це він якось говорив мені біля райкому.

— Не добивай мене, Марку, до решти, — винувато скривив заволохачене обличчя Шавула. — І, коли можеш, забудь і пробач тодішні дурноколінні слова. Я, сам розумієш, напівп'яним був і мов щось, наче з гарячки, о! — Він розкрив поли піджака, шанобливо згинаючись, поклав на стіл кільце ковбаси і четвертину сала, а Беабородько витяг з кишені пляшку горілки, вдарив долонею в денце — і корок полетів аж до печі.

— Пройшов ти, Антоне, практику, — не витримала мати, дивуючись і обурюючись, чого це її синові заманулося сидіти з такою кумпанією. Ну, та йому видніше, як треба зробити; поміж людьми і шавули живуть — не перевелася різна погань на світі...

— За твоє здоров'я, Марку, — навіть із якоюсь урочистістю підняв чарку Безбородько, теж у душі дивуючись, що так легко почалася ця незвична вечеря. — Бажаю, щоб тобі гарно жилося і господарювалося.

— А насправді, Антоне, чого ти мені бажаєш? — безжалісним поглядом обпик Безбородька. — Щоб я скоріше собі в язи скрутив чи ще чогось у такому плані?

Безбородько задихався од цього погляду, але якось витримав його, у нього тільки ледь-ледь здригнулись і скособочились Повіки, що порожніми завісами опадали над глибоко втисненими очима.

— Ні, Марку, не бажаю тобі цього. — Знову статечно почав розливати горілку. — Не буду критися, що після нинішніх зборів, практично, дуже невесело мені на серці. Та й ти на моєму місці навряд чи мав би велику радість. Але критику треба терпіти і виправлятися. Сам сьогодні ясніше побачив помилки і таке інше. Ну, і жалкую, що зарання погнався за власним будинком, він, гидотний, найбільше одірвав мене од людей і колгоспу. Клята власність, як болотяник, засмоктала мене в болото.

— Скажи на милість божу! — здивовано вирвалось у матері: каяття Безбородька вразило її. — Виходить, ще не зовсім пропащий ти чоловік.

— Де є такі граблі, щоб від себе гребли? Та й рука якось у чоловіка все до себе горне, — глибокодумно ввернув Шавула своє слівце і прикрив очі скойкоподібними повіками. — Знову ж, пробач мені, Марку, те дурне посталакання перед пленумом. Нащо нам довіку ворогувати? Ще, побачиш, і Шавула тобі знадобиться! О!

На мить у погляді Марка майнуло бісівське лукавство, але він одразу ж пригасив його перебільшеною серйозністю і навіть рота прикрив рукою, щоб не тіпались біля нього зрадливий складки.

— Посталакання твоє, Мироне, куди не пішло, постараюсь забути, хоч і впік ти мене до самих печінок. Але за граблі, що до тебе колгоспне гребли, ніхто не забуде — ні я, ні люди. Тут тільки суд, коли він буде милосердним, простить тобі. Ти ще не мав з ним дружби?

Шавула завовтузився, засовався на стільці, і обличчя в нього болісно пожалісніло: зовсім відкрутитися не міг, бо сам говорив Маркові, що потроху бере з колгоспу, але й терпіти цюкання у вічі про свої крадіжки теж було несила.

— Чого люди не наговорять: з билинки зроблять копицю. Хіба ж ти не знаєш наших людей?

— Та знаю наших людей, але знаю й тебе: розкрився ти. Мироне, перед пленумом, як пишний будяк. Та й про це різні заяви говорять.

— Які заяви? — ще більше занепокоївся Шавула, в якого слово "заява" завжди пов'язувалося тільки з неприємністю.

— А ти не знаєш які? — здивовано знизав плечима Марко і цим ще більше приголомшив учорашнього комірника.

Чогось занепокоївся і Безбородько.

— Не знаю. — Шавула кінчиками пальців прикрив м'ясисті й глибокі, мов гаманці, вуха.

— Ну, то скоро знатимеш. Он бачиш оту сіреньку, з німецькими літерами папочку? — показав рукою на ріжок папки з актами, що виглядала з-за образу Георгія Побідоносця. — Ось там і лежить твій суд, там же списані усі чи більшість гріхів і твоїх, і Мамури, і ще декого.

— Оце попав чоловік у папочку, наче в розщеп, — розгублено косує Шавула. На кінчику його носа, що ніяк не може йибитись із хащів волосся, заблищали найдрібніші краплини поту. — І що ж ти, Марку, думаєш робити?

— Навіщо питати про це? Ти ж. Мироне, чоловік з головою, при начальстві ходив, надивився на всяку всячину, сам знаєш, що я не буду квасити заяви, мов огірки. Люди вимагають одного: судити тебе по закону.

— А може, Марку, ти своєю владою, своїм геройством так зробиш, щоб воно без судів обійшлося? — уже благало і очима, і скошеним ротом, і жалісною волохатістю все обличчя Шавули.

— Як же я можу це зробити? Ти ж Василю Тримайводі комору в порядку передав?

— Та трохи не зійшлися кінці з кінцями. Нестачу я завтра ж донесу.

— А як ти донесеш ті кінці, що кинув у воду? Від людей і вода гріхи не втаїть... Що ж я можу зробити, коли на тебе вже вісім заяв подано?

— Боженьку мій, аж вісім, — жахнувся Шавула. — А на Мамуру скільки?

— А на Мамуру менше — тільки шість.

— То після цього є правда в світі? — знову шукає співчуття у Маркових очах. — Мамура ж проти мене, як удав проти кроля, а параграф йому випаде менший.

— В цих параграфах я не розбираюсь, ви вже самі порозумійтесь на суді. — Марко поглянув на годинника. — Ну, погомоніли, пора вже й відпочивати.

Шавула в благанні простягнув руки:

— Добре тобі, Марку, говорити про відпочинок, а як мені бути?

— Теж спи, як можеш! Відсипайся за недослане. Хіба не догадувався, що колись за твої справи може безсоння напасти?

— Дітьми і богом прошу тебе, Марку, зарятуй! Повік цього не забуду! Що хочеш, зроблю для тебе. — Благання і острах охопили всю кабанисту постать Шавули, а великі з жовтизною білки взялися вологістю. Було схоже, що він от-от не витримає і заплаче.

Марко задумався, у Шавули прокинулась надія, а Безбородько, якого теж тривожила окаянна папка, хотів і спасався заступитись за Шавулу, та нарешті подав голос:

— Може, й справді, яюсь замнеш це діло? Хто не знає, що в комірника, чи спіймався він, чи ні, різні комбінації бувають? Нащо тобі починати головування з судів?

— Так і я про це щойно подумав, — признався Марко. — І не тому, що мені шкода Шавулу, а просто не буде часу роз'їжджати по судах і слідствах. Ти ж. Мироне, після районного суду подасиш апел'яцію і закрутиш мені веремію по всіх інстанціях аж до Верховного суду? Хіба не так?

— А звісно ж, веремії буде, — трохи пожвавівшав Шавула. — То пособи, Марку.

— Що ж, може, й взяти гріх на душу, якщо свідок, — Марко в задумі кивнув головою на Безбородька, — не обмовиться навіть словом.

— Над цим голову не суши, бо й моя вина є у ділі Мирона, — одверто сказав Безбородько. Марко змовницьки понизив голос:

— Тоді зробимо так: зараз же, Мироне, иди додому, тихцем коли та смали свого кабана і до ранку, як не хочеш, щоб про це все село знало, завозь свіжину у комору. Це саме шепни й Мамурі. А вранці на пару з ним беріться за колгоспну роботу.

— Аж усього кабана здати? — поліз рукою до потилиці Шавула.

— Щетину і кишки можеш залишити собі, ну й печінки та селезінки теж, — великодушно дозволив Марко. — Чи, може, це не підходить, не подобається тобі?

— Ет, що там говорити: подобається чи не подобається, — безнадійно махнув рукою Шавула. — Залишаєш на великдень без шкварки мене.

— Та. ковбаса ж буде! — утішив його Марко. — А на роботу виходь щодня. У тебе залишилось дві корови?

— Одна.

— А ту, що в лісництві, продав?

Шавула зітхнув.

— То ж ялівка, не доїться.

— Байдуже, мені молока з неї не пити. І в Мамури теж?

— І в нього дві.

— От завтра зранку й готуйте їх до ярма.

— До ярма? І без ложки молока залишиш нас?

Марко зобидився:

— Ну, як хоч, Мироне, я тебе не силую. Бачу, все тобі не подобається...

— Та ні, вже подобається. — важко зітхнув Шавула. — А де ж ярма взяти на корів?

— Як не дістанеш готових, то знайдеться ж десь у березі суха верба.

— Чорт їй тільки радий, — знову зітхнув Шавула. — І тоді заявам не дасиш ходу?

— Якщо покажеш себе в роботі, то після посівної — сам порву заяви. А тепер іди на заклання.

Шавула спересердя одним духом перехилив чарку, скривився від якоїсь думки, потім рішуче підвівся і з шапкою в руках пішов до дверей.

— То й бувайте здорові. Був у Шавули кабанчик пудів на вісім та й загув, — хряпнув дверима й важко загував чобітьми по східцях.

— Здається, легше брати, аніж віддавати? — Марко допитливо поглянув на Безбородька, а той одвів од нього погляд.

— Це ти вірно зробив, що не почав судитись: тепер і Шавула, і Мамура так будуть старатися, аж гай шумітиме. — Безбородько знову долив Маркові чарку. — Чогось не п'ється тобі? Осколки, чував, ще допікають?

— Та допікають.

— Багато їх залишилось?

— Два.

— І їсиш погано, а треба, щоб осколки обросли жиром. Так ненадовго вистачить тебе на каторжному головуванні.

— Пожалів бог рака, — чмихнув Марко. — А тебе яка гризота пригнала до мене?

— Теж каяття, Марку.

— Ти б з цим ділом до отця Хрисантія пішов. В тіло Безбородька огидно вв'юнюється дрож:

— Глузуєш, коли твоє зверху?

— Не глузую — не вірю тобі. Це гірше.

— Таки гірше, — понуро згодився Безбородько. — Та все'дно прийшов до тебе і з каяттям, і з проханням.

— О, це вже інша річ, таке в тебе, Антоне, може бути. Кажі — послухаю.

— Не наслідуйся. Марку, це не твій характер. — Образа і біль стрепенулись і на устах, і на тонкуватих, з дрібними прорізами ніздрях Безбородька, а в глибоких дрімливих очах. майнула темінь. — Забудемо те прокляте купання в ставку, забудемо й мою злобу. Від тієї купелі я все валив і валив на твою голову, бо дуже лихий був.

— Тепер подобришав на півкопійки?

— Тепер прохолов і, вже збоку, дрібним побачив себе.

— Невже, Антоне, це правда?

— Повір, Марку. Сам караю себе на самоті, а особливо за те, що в'їв тебе тридцять сьомим роком, що в рану твою поліз. — Безбородько зараз і насправді каявся, що згадав Маркові про той час, і з острахом думав про свою давню заяву, вогнем би ясним чи темним згоріла вона! А певно, й згоріла в війну. — Коли можеш, скости все те, що було. Ми ж з тобою, пригадуєш, за однією партою сиділи, разом у школу ходили... Багатьох уже наших годків і на світі нема.

— Багатьох... І першим Устим покинув нас. — Аж у дитячі і молоді роки повернувся Марко, згадав і побратима, і ту молодюсеньку вчительку, що мала бути його судьбою. Де вона тепер і як вона? Повів далекої юності розчулив його, через її відіння приятніше подивився і на Безбородька: хоча хитрий та кручений він, але, зрештою, не ворог, і працювати доведеться разом. Тільки як ти, Антоне, візьмешся за чепіги? Чи вистачить глузду без образи і нарікань піти по землі звичайним трудівником? Тільки це може виправити твої скособочені мізки.

А Безбородько, теж полинувши в молодість, вже без хитрощів видобуває навколо рота посмішку:

— Пам'ятаєш, як ти на Великдень, коли саме сади цвіли, за бандою гнався?

— Аякже!.. А пам'ятаєш, як ти на кооперативній підводі од грабіжників утікав?

— Чом не пам'ятаю! — аж помолодшав Безбородько. — Тоді в мене коні були з вогнем. Як ударив по них, неначе змії, понесли. Всю дорогу піною услали.

— І пропав тоді кореневик!

— Пропав, але виніс і мене, і товар. Тоді, Марку, ми трохи дружнішими з тобою були.

— Здається, так, але й тоді вже зайва копійка тобі викривлювала дорогу і душу.

— І це було, — погодився і зітхнув Безбородько. — І знаєш, що змушувало мене полювати на ту копійку?

— Усушка, утруска?

— Ні, Марку, усушка, утруска це законне діло. Бідність наша спокусила мене. Пам'ятаєш, ми ні в будень, ні в свято не вилазили з полотна?

— Пам'ятаю і нашу велику бідність, але не забуваю і нашого ще більшого багатства — душевного, правдивого, сердечного. А ти, Антоне, забував його, і це, тільки це знівечило і може згубити тебе.

— Може, й так, — знову погодився Безбородько. — Надокучило, надоїло в злиднях жити, ну, та не буду про це, почну з іншого кінця. Хочу, Марку, якщо погодишся, попрацювати під твоєю орудою... Колись і виправляється треба. Що скажеш на це?

— Ким же ти думаєш працювати?

— Твоїм заступником.

— Нащо тобі це заступництво? Безбородько насупив брови, але рішуче глянув на Марка і зовсім одверто, з тугою в голосі, сказав:

— Бо рядовим, простим я, Марку, вже не можу працювати: і розучився, і соромно. Я вже звик бути на ській-такій видноті: на трибунах, у президіях, у преніях... Сьогодні після зборів, коли ти сказав, щоб до тебе підійшли члени правління, підвівся і я та й пішов до тебе. Аж напівдорозі опам'ятався, бо вже інакше не можу. Вважай, вік між керуючими прокрутився і сам номенклатурою став... Як же з цієї практично, орбіти сходити?

І душевна теплінь, і видіння далекої молодості були нагло зруйновані цими словами. У Марка затремтіли уста. Він уже бачив перед собою не людину, а гірші звички п, те шумовиння, щоросло на мізках і закидало на них. Але він стримав своє обурення і спокійно, зосереджено запитав:

— Невже, Антоне, тобі так тяжко без президій, без постів?

— Дуже тяжко. — Безбородько відчув, що з Марком сьогодні можна буде зварити кашу.

— Що ж, може, я зроблю тебе своїм заступником, навіть головою згодом.

— Тебе на вищу посаду візьмуть? — зрадів Безбородько. — І це правильно: чого такому чоловікові. Герою, сидіти в селі? Спасибі, Марку, чим же віддячити тобі?

— Не мені, а людям.

— Так чого ти хочеш? — одразу насторожився Безбородько і насамперед подумав, чи не забажається Маркові забрати його будинок під правління або ясла; узяв же данину з Шавули та Мамури і навіть бровою тобі не повів.

— Хочу я не так уже й багато. По-перше, щоб ти навчився гарно й привітно дивитись на людей, щоб здалеку перед ними скидав шапку, як тепер скидаєш перед начальством, щоб вітався з ними найкращими словами, а не лайкою, і щоб ніколи не матюкався.

— Так тоді ж дисципліни ніякої не буде! — жахнувся Безбородько. — А коли всі побачать, що я не голова, а кваша, то й розкрадуть усе.

— А хто ж першим почав розкрадати колгосп? Не ти, не такі, як ти? Зло почалося од вас.

— Звідки воно б не почалося, а людей треба тримати в їжакових рукавицях, не попускати віжки. Якщо голова чи його заступник щось візьме собі — це ще півбіди, а коли кожний потягне собі, то що тоді буде?

— Отже, ти не віриш народу?

— Народу вірю, а людям — ні! Ти ще не знаєш, як війна змінила їх. І ти не дуже, практично, високо залітай із своєю довірою! До гуртового добра не так треба м'яких слів, як цупких сторожів.

— Добра твоя рада, тільки не для мене. А ти думав коли-небудь, що через кілька років у нас не буде жодного сторожа?

— Дурний я думати над таким? А ти ж віриш у це? — широко подивився на Безсмертного, як на дивака.

— Вірю і зроблю так у нашому ж колгоспі.

— Причинний ти чоловік! — обурився Безбородько. — Це ти, може, для газети чи для журналу готуєш матеріали про високу свідомість?

— Ох, і темний ти, Антоне, як осіння ніч... Хіба ти не пригадуєш, як у нас після революції, коли покращало життя на селі, не замикались хати? Було таке?

— Було,— погодився Безбородько, а тоскне запустіння не сходило з його ечей.

— А потім що почало замикати їх: достаток чи недостаток?.. Через кілька літ, коли все піде гаразд, у нас буде такий достаток, що і хати, і комори будуть без заціпок та замків.

— Фантазія! Риалізму, практично, нема в тебе ні на копійку. Я ще доживу, як за цю фантазію когось будуть м'яти, наче сирицю, або знімати з головування. Значить, не хочеш працювати зі мною?

— Не можу. Нема в тебе, Антоне, кебети керівника.

Безбородько спочатку оторопів від образи, а потім злоба скосила йому очі:

— А ти міряв мої здібності? Їх у мене і на район вистачило б, та нема поки що такої руки, яка на район посадила б. Що ж накажеш робити мені?

— Завтра орачем виходь у поле.

— От цього вже не дочекаєшся! Гнув ти, Марку, мене, як хотів, але не перегинай, бо випрямлюсь — і по тобі ж першому вдарю.

— Що ж, збирай силу, коли не маєш розуму.

— І збиратиму, не буду ж сидіти, мов святе причастя! — Безбородько, лихий і червоний, підвівся з-за столу й, не попрощавшись, вийшов з землянки.

— Славних, сину, мав ти гостей, — озвалася з печі мати, коли за Безбородьком зачинилися двері. — І чого ти сів з ними за один стіл?

— Просто цікаво було, — покосився на стіл Марко і посміхнувся. — Та й користь якась є — їхня закуска таки пригодиться мені: занесемо її вранці трактористові на сніданок.

— Ну, а це правда, що на Мамуру і Шавулу стільки заяв подали?

— Ні, мамо, я перебільшив для страху, — щиро розсміявся Марко, — та це не пошкодить. Орав же дядько поле чортом, а я спробую злодіяками. Хай хоч трохи відроблять. Спіть, мамо.

— Лягай і ти. Чи вже почалось твоє безсоння?

— Почалось.

— І не печалишся?

— А чого ж печалитись, коли роботи багато? Он уже й зерно на станцію прийшло...

Коли Безбородько пройшов місток, його осліпив широкий іскристий куц багаття, на тлі якого ворушились дві темні постаті. Він городом попрямував до них і незабаром побачив, як Шавула зі своєю в'їдливою жіночкою смалили кабана.

— Швиденько ти, Мироне, почав старатися на Марка, — вкусив смішком учорашнього комірника.

Насмішка пересмикнула і обурила Шавулу.

— Я ж не зумів так викрутитися, як ти: в тебе кабан стоїть і не журиться, а мій комусь язика висолопив, — вдарив ногою в ошкірену пащеку.

— Еге ж, еге ж, — підтримала чоловіка вдвоє перегнута Настя. — Хтось тільки одного чину позбувся, а хтось і чину, і кабана, з нього ще й насміхаються.

— Та цур вам, люди добрі, які там насмішки! Я хотів би не вашого кабана, а Марка підсмалювати за вашу кривду.

Це одразу припало до душі і Мирону, і Насті; вони, мов по команді, випростались, обтерли сажу з облич, зітхнули.

— Годувала ж, викохувала свого Аристократа, як дитину, щодня підривалася над баняками, молочком забілювала харч, а хтось і пожере мою працю, — залементувала Настя на весь город.

— Цить, бо люди почують, — гримнув на неї Мирон.

— Чи так, чи сяк — все одно почують. Ех, Антоне, Антоне, не пофортунило нам з тобою.

— Ще пофортунить. Марко — птах перелітний: як не полетить угору, то самі скинемо вниз з гнізда. Відгодовується! Тільки ока не треба спускати з нього. Десь щось — і хай папірець летить і в район, і в область, і ще вище.

— Летіли ж твої папірці про те купання, а що пособило? — відрізала Настя.

— Не панікуй, — заспокоїв її Мирон. — Ти ще не знаєш, яку силу має папір. Він усе терпить, але все й може.

— Оце вірно, — погодився Безбородько і обома руками помацав кабана. — Гарний! Ви ж хоч здір заберіть собі...

XXVII

Він прокинувся, коли ніч біля віконця ще не зустрічалася з досвітніми барвами. У сні до нього виразно приходили якісь господарські плани, турботи, щось таке потрібно було, але що — тепер ніяк не міг згадати. Чи не досада? Тихенько мугикаючи "Ой не знав козак, та й не знав Супрун, а як славоньки зажити...", він умивається і спочатку не може здогадатись, чому при всіх клопотах йому радісно на душі. Ага, це, певно, тому, що в районі дають наряд на шістсот кубометрів лісу. А може,

того, що сьогодні почнуть сіяти ячмінь? Таки нема в світі кращого діла, як сіяти — чи зерно, чи добро.

На постелі, скидаючи пасманисте рядно, заворушився Хведько, ось він підводиться на лікоть і здивовано та радісно питає:

— Ви вже співаєте?

— Мугикаю, Хведю. А ти чом не спиш?

— Бо радію.

— Чого ж ти радієш? Що вчора трійку схопив?

— Та ні, — відкопирив хлопчак губенята. — Це ж трійка не по правилу...

— Як не по правилу? Викручуєшся? — несхвальне поглянув на хлопчака.

— Я, Марку Трохимовичу, чи не першим розв'язав задачку, ну, й дав її списати. Та за це треба знижувати один, а не два бали. Адже так по правилу?

— Я, Хведю, в таких правилах не розбираюсь, їй краще порадься з Григорієм Стратоновичем.

— Для чого? — знову відкопирив губи Хведько. — І так переживу, де моє не пропадало.

— А чого ти радієш?

— Що ви стали головою. Тепер заживем! — упевнено сказав хлопчак, а Марко розсміявся.

— Як же ми заживем?

— А це ви краще знаєте, — розсудливо відповів і почав одягатись.

— Поспи ще, Хведю.

— За спання не купиш коня. Я хочу трохи пройтися з вами.

— Ну, спасибі за підтримку, — серйозно відповів Марко, а хлопчак недовіркою подивився, чи не глузують із нього, потім заспокоївся.

— Якщо треба, я завжди пособлю вам, у мене ж ноги знаєте які...

— От і гостри їх до Ольги Бойчук, щоб вона збирала на розмову всіх буряководів та кукурудзоводів. І до Галини Кушніренко збігай — нехай змотається на маслозавод за перегонем для поросят.

— А ніби дадуть? — здивувався Хведько.

— Дадуть.

— Навряд. У Безбородька з цим ділом нічого не вкипіло.

— І звідки, Хведю, ти все знаєш?

— Аякже, в селі жити — і нічого про все не знати! Світанок уже вирвався з обіймів ночі, коли Марко підходив до корівника. На сході одразу якимсь чародійним помахом розгонисте вималювалась сонячна корона, і кілька хмаринок стали оздобою в її промінцях. Марко злегка натиснув плечем на браму, увійшов у корівник. Призвичаюючись до темені, він зупинився і неждано почув тихий болісний стогін; на нього муканням обізвалась невидима корова, а стогін повторився і перейшов у схлипування.

Вражений Марко мерщій пошкандибав до перегородки для доярок. Коли він відчинив легенькі шальовчані двері, з-за крихітного столика, здригнувшись, злякано підвелась Софія Кушніренко, вона зігнутою в лікті рукою тернула по очах і вже намагалася посміхнутись.

— Що з вами, тітко Софіє? — пильно подивився на передчасно постаріле обличчя з по-дитячи ясними очима.

— Нічого, нічого, Марку Трохимовичу... — застигає на устах жалісна посмішка.

— Як же нічого? Не крийтеся, кажіть.

— Нащо воно тобі? — запечалилась вдова. — То — бабське, негоже тобі й слухати.

— Я тепер навіть бабське маю знати — ви для чогось учора піднімали за мене руку. Нещастя якесь у вас?

— Авжеж, бо щастя мені дісталось таке, як тому вбогому чоловіку, якому тільки приснився добрий обід. Він і посміхнувся уві сні, а в цей час ішло щастя, побачило, що косар сміється, — і обминуло його.

— Так може, ми ще завернемо те щастя, — в задумі сказав Марко. — Що ж мучить вас? Ви так стогнали...

— Мусила, Марку Трохимовичу, мусила, — не тільки ясні білки, навіть зціплені зуби вдови відбили тяжкий біль. Вона поправила хустину и тихо заговорила: — Таке ж лихо прибилося до нас, доярок, — худоба захарчована, от і напав на неї стригучий лишай. Так шкода мені стало дівчаток наших, молодюсенькі вони, нащо їм це лихо. От я й позабирала в них хворих корів та й сама заразилась поганню, авилікуватись не можу: ніякі мазі не пособляють...

— Оце й усе лихо? — посміхнувся Марко, а вдова зобидилась.

— Такі самі слова я і від Безбородька чула, — сказала з докором.

— А я трохи інакше скажу, — знову посміхнувся Марко. — Поворожу, пошепчу — і пройдуть ваші лишаї, як рукою зніме.

— Невже знаєш таке ворожіння? — недовіжливо поглянула на нього вдова.

— Знаю, тітко Софіє: на віку, як на довгій ниві.

— А чого ж ні ветлікар, ні медицина нічим не допомогли мені?

— Бо медицина, певне, ще не вивчила всього, що знають люди. Я зроблю для вас вивар з дубової кори і солодкої яблуні, то й сліду не залишиться від цієї напасті.

— Справді?

— Авжеж. Ну, покажіть своє господарство. Побільшало молока?

— Аякже. Повернулись тепер з чужих рук найкращі корови, — і понизила голос. — Вам треба молока?

— Дуже, тітко Софіє. Складіть списочок дітей-сиріт, і з сьогоднішнього дня будемо давати їм хоч по склянці, по півтори молока. Бракованих, недійних корів багато маєте?

— Вісім.

— Треба їх буде продати.

— Як продати? — переполошилася вдова. — У нас же кожен хвіст на обліку. І в районі, і в області про це знають.

— А що оці вісім корів не дають ні краплини молока, теж знають?

Жінка задумалась.

— Навряд. У нас головне поки що, щоб цифра справна була, хоч і користі з неї мало.

— Хай ми за цих вісім корів купимо чотири, п'ять, та дійних, чи не краще так буде?

— Краще то краще, але за зменшення цифри і ви, і я вскочимо в халепу. Нащо вам з цього починати головування?

— Хто як уміє, так і починає. Увечері приходьте до мене — разом приготуємо ліки. От і стану по сумісництву ворожбитом.

— Спасибі. Обнадіяв мене, бо вже на свої руки дивитись не могла, — підвела угору руки й застигла, мов біль...

Перед брамою етапні Марко почув не стогін, а радісний сміх. Конюхи стиснулись кружка і, щось розглядаючи, аж за боки бралися од реготу. Дід Євмен першим побачив голову, сховав задоволену посмішку під вуса, штовхнув Полатайка під бік і гримнув для годиться.

— Досить вам зуби продавати. Найшли ярмарок. Конюхи випростались, озирнулись, і Марко побачив на землі кумедного глиняного коника з печаткою в зубах. Одне вухо в коня пнулось угору, друге кособочило вниз, грива настовбурчилась, і увесь його обрис говорив, що він без бою не віддасть печатки. І раптом Марко в рисах тварини побачив риси Безбородька. Це було так несподівано, що він теж розсміявся, а до його сміху приєднались конюхи.

— Як, Марку Трохимовичу, вам кінь з печаткою? — витираючи сльози, запитав Петро Гайшук.

— ДІДУ, ви ж талант! — вигукнув у щиросердід захваті.

— Кінський талант, — одразу нахмурився Дибенко.

— Справжній таланті Подаруйте мені свого коня.

— Бери, коли хочеш, — байдуже відповів старий. — Не шкода глини для доброї людини. Може, ще одну цяцьку візьмеш? — Поволі пішов у маштарку і виніс завзятого козацького коника, що, розігнавшись, здавалось, ладен був перескочити хтозна-яку перепону. Тільки в казці чи в пісні стрічався Марко з таким конем і зачудувався, любуючись ним. А старий тепер дивився на Марка і тамував у собі тривогу і радість.

— Діду, Що ви думали, коли ліпили його? — запитав Марко.

В старого затремтіли повіки, він з подивом хмикнув, а в його колючих очах засвітилися іскринки вдячності.

— Тільки ти й запитав, що думалось мені. Це було, чуєш, перед Новим роком. Я тоді ліпив і курникав пісню про коня, що виносив од погоні козака. Пам'ятаєш:

А за нами татари,

Як із неба хмари,

А я скочив —

Дунай перескочив...

— На такому коні, віриться, і Дунай можна перескочити. Ну, спасибі вам, діду, зробили мене іменинником! — узяв подарунки, а старий лагідно посміхнувся.

— Я тобі ще їх принесу, коли вподобав. Ех, якби-то наші коні були такими, як ці, глиняні.

В цей час біля стайні загурчала машина і почувся веселий голос Хведька:

— Дядько Марко тут?

Марко вийшов із стайні. Спочатку він побачив на машині Хведька, який зручно вмостився на мішках з пашнею. На ходу з кабіни виплигнув Данило Броварник і, мружачись, пішов до Марка.

— Вітаю-вітаю, Марку. Оце ж, як обіцяв, привіз тобі горох, чистий, горошина в горошину. От і сій зерно і щастя навпіл, бо досить уже насіяно горя на землі. Ну, давай почоломкаємось, поки не полаялись, — я одразу щось виколупаю з недоліків!

XXVIII

Вздовж дороги вервечкою розтягнулось шістнадцять плугів, латаних-перелатаних, з стерними п'ятами, на дерев'яних і залізних передплужниках.

Не такими колись були в нього плуги, але й ця старизна не запечалила Марка, більше печалили виснажені коні. Проте й вони сьогодні здавалися кращими, може, тому, що гриви їхні були заплетені дівочими стрічками. І ця начеб дрібничка зворушила Марка, як і те, що погоничами були тільки дівчата, а орачами — діди й підлітки.

— Оце й для кінохроніки, напевне, згодилось би! Хай би потім, через роки, подивилися люди, з чого ми починали, — кинув Григорієві Стратоновичу, який сьогодні ішов у поле орачем.

— Згодилось би. А на дівчатах, хоч як убого зодягнені вони, — найкращі хустинки. Це теж добра прикмета, — сказав Григорій Стратонович.

Коли орачі й погоничі півколом обступили Безсмертного, він пильно подивився на кожного і всюди бачив правдиву довіру; в одних вона намічалась посміхом, у других — зосередженістю, в третіх проглядала крізь сум, крізь біль за давнений чи зовсім свіжий, від якого ще не опам'ятались поширені очі.

— Люди добрі, — тихо заговорив до них Марко. — Споконвіку велося, що плугатар у селі — це все. І хліб, і достаток орач тримає у своїх руках. І хоч як нам зараз тяжко, але тільки ми самі можемо допомогти собі, щоб на полях вродив і щедрий колос, і наша доля... Тут серед вас нема недужих чи тих, хто виходить у поле не по своїй волі чи без охоти?

— Нема таких, Марку Трохимовичу. Усі вийшли по охоті, — обізвалося кілька голосів.

— То й добре. Я не хочу, щоб орали набурмосені чи криводушні люди, яких приваблює лише ярмарковий хліб.

— А буде ж він, Марку Трохимовичу, у цьому році свій, а не ярмарковий хліб? — прикладаючи руку до вуха, прошамкав дід Козачківський, у роті якого самотився єдиний зуб.

— На один зуб вистачить, — пожартував хтось збоку, і сміх сколихнув орачів і погоничів.

— Буде і для беззубих, і навіть для дуже зубатих, коли всі трудитимемось, як хлібороби, а не поденщики... Не позаганяйте коней, хай частіше перепочивають. Та й у добру путь!

Марко махнув рукою, дівчата замаяли косами, бігцем кинулись до худоби, забряжчала упряж, і вся вервечка потягнулась на шлях, над яким лукаво світило і мружилось прихмарене сонце.

І здавалося б, що, хвилюючого в цій буденній картині, коли в поле вирушають напівголодні орачі з вихудлими кінями, з поганеньким реманентом? Але Марко схвилювано дивився услід плугатарям, і жаль було, що сам не може піти за плугом, бо найбільше любив орати й косити.

Григорій Стратонович значущо подивився на Безсмертного:

— Бачу, завидусте плугатарям?

— Завидую. Не забулись за плугом ходити?

— Це не забувається. Та й піду здоганяти свого чорнобрового погонича.

— Спасибі.

— За що? — здивувався учитель.

— Що не пошкодували вихідного.

— Про що говорити, — посміхнувся учитель і подався наздоганяти орачів.

На виїзних конях дорогою проїхав Євмен Дибенко, але вія не повернув до голови, а взяв ліворуч у завулок, над яким вилискували ще не обсохли листячком молоді верби. Марко махнув рукою, і старий неохоче повернув до нього.

— Куди ж ви намірились? І плужок справний у вас, — оглянув без жодної латки шестеричка.

— Оце намірився тобі виорати город.

— Мені? — почервонів Марко.

— А хіба що? Хтось же чи сьогодні, чи завтра має тобі зорати. То чому не я, щоб не одривати з поля орача?

— Спасибі, Євмене Даниловичу, що добровільно взялися за обслуговування голови. Ви так і про Безбородька дбали?

— Бий свій свого, щоб чужий боявся, — і собі розсердився старий. — Коли моє невлад, то я з своїм назад. Хотів трохи пособити, та сам дідько тобі не вгодить.

— Спочатку, діду, ми вдовам і сиротам пособимо, а далі буде видно.

— У кожного начальства свій норів, — забубонів під ніс Дибенко, повертаючи на стайню.

— Ні, коні я візьму — в роз'їзд т'реба.

— Тоді я перший день пофурманую в тебе, може, ще щось зароблю.

— Гаразд, плуга тільки десь залишить і заскочте до Василя Тримайводи — візьмете свіжину трактористові.

— З Шавулиного кабана? — похвалівав старий.

— А ви вже знаєте?

— Все село знає.

— І що?

— Хто сміється, хто регоче, а хто й дивується, як ти цю братію навколо пальця обвів і на свіжину розжився. Шавула вже й сумніватись почав, чи насправді стільки заяв подано на нього.

— Хай посумнівається. Ну, а не привчає він з Мамурою своїх корів до ярма?

— Не бачив, але з лісництва привели своїх прихованих. О, щось Василь Тримайвода горлає.

Чого йому?

Марко пішов назустріч новому комірникові, який дибав, подзвонюючи орденами і медалями.

— Марку Трохимовичу, скоріше хваліть мене, бо сам почну себе вихвалити! — радісно зупинився і поправив рукою веселий хміль кучерів. — Видряпав дві бочки пального.

— Талант зразу видно! Через півгодинки повезем їх на поле. Де дістав?

— У людей. Уже й розплатився натурою.

— Салом?

— Дав по шматку за бочку.

— Скупенько ти платив. Як же тобі вдалося так виторгувати?

— А люди нічого й не правили. Погмоніли ми про внутрішнє, міжнародне і сердечне становище та й дійшли згоди.

— Багато в тебе сала?

— Повна сипанка й боденька. Ще не встиг переважити.

— Встигай, щоб хтось з потерпілих доноса не написав. Ну, я пішов на хазяйство Марії Тримайводи.

Біля парників уже галакало жіноцтво, озброєне лопатами і граблями.

— Що я, Марку Трохимовичу, з такими зборами робитиму? — тихцем запитала його смагляволиця Марія Тримайвода.

— А що?

— Ніколи ж їх стільки не приходило, ніколи!

— І ви цим журитесь?

— Та ні, радію, — засміялась жінка, — але як усім дати раду?

— Може, пошлемо їх у сад?

— Дерева обкопувати?

— Чому тільки обкопувати? Усю землю копати. Сад молодий, посіємо в нього кавуни, хай плетуться, в'яжуться та вив'язують якусь копійку. Як ви на це дивитесь?

— Земля там добра і ці роки під цілиною лежала, — погодилась Марія.

Коли жінки, побрязкуючи лопатами, пішли в сад, Марко почав оглядати парники. Тепер, либонь, тільки цей куток господарства не був занехаяним, бо Марія Тримайвода любила і вболівала над своїми рамами, грядками і ділянками. Та й Безбородько захоплював її, розсада давала такий-сякий прибуток, а ранні овочі веселили його і потрібних йому людей.

Ворсиста, підкучерявлена зелень помідорів і ніжна срібляста синявість капусти тішили Марка. Він зупинявся перед кожною рамою, прикидаючи, що вона дасть і на полі, і в касу.

— Як вам розсада? — запитала Марія, хоча й бачила, що парники порадували Марка.

— Славна, тільки малувато.

— Та що ви, Марку Трохимовичу, жартуєте? — широко відкритими очима глянула Марія, і цей погляд воскресив ту давнину, коли він з Устимом вручав босоногій наймиці куркульські чоботи.

— Ні, не сміюся, Марієчко, — назвав її так, як колись називав Устим. І в жінки злякано тіпнулись куточки повних, і досі не прив'ялих уст.

Невблаганні літа, напевне, найбільш немилосердні до наших сільських жінок: їхню красу швидко висушують сонце і вітер, змивають дощі і сніг, темнять поле й город, лопата і сапа.

Роки, праця, горе забрали й Марієну красу, але якимось так, наче не назовсім. І це особливо впадало в очі, коли жінка починала хвилюватись. Тоді її дивовижно м'яка, з материнською задумою врода зсередини пробивалася на обличчя, як у передосінній день з-за хмар проглядало сонце. Отак і зараз пробилася вона й здивувала Марка.

— Ви згадали давні літа? — майже пошепки запитала жінка.

— Згадав... Що вам син пише?

— Він, Марку Трохимовичу, уже третій орден одержав, — посвітлішало обличчя Марії, — дійсно, що в серці вариться, на лиці не таїться.

— Вітаю вас... Невже це дитя старшим лейтенантом стало? — аж зачудувався Марко.

— Таки став, — крізь радість і смуток посміхнулася жінка. — З самих "катюш" блискавки випускає. І так побивається за мною, неначе донька. Коли б хоч живим повернувся... А на Устимовій могилі й досі жито росте.

— Справді?

— Не переводиться. Доспіє колос, осиплеться зерно і знову сходить. Отак рік у рік, і в мирний час, і в теперішній.

— Життє... Вам чимсь треба пособити?

— Ні, Марку Трохимовичу. Я ще не бідую, атестат синів маю. А чого ви сказали, що розсади малувато? Половину її ми сусідам продаємо.

— Тепер усю посадимо.

— Так багато?

— Не багато. Маю надію, що ви городиною покриєте всі наші борги.

— Аж двісті сорок тисяч — і городиною!? — жажнулася жінка.

— Тільки городиною. Ще й на якийсь прибуток сподіваюсь. Отак і господарюйте.

Жінка, щось прикидаючи, задумалась, похитала головою:

— Навряд чи витягнем ці борги.

— Витягнете, якщо тільки крепко захочете. Ось давайте грубо, на живу нитку, прикинемо, що нам дасть гектар баклажанів? Справжні городники збирають по триста і більше центнерів. Так?

— Це коли біля них ходить один, а не десять господарів.

— Господар тепер буде один — ви. То візьметесь за триста центнерів?

— Ні, на триста в нас ґрунт непідготовлений. Двісті, надіюсь, витягнемо.

Марко махнув рукою.

— Де моє не пропадало — запишемо двісті! Знайте добрість нового голови. Хай у середньому заготівельні і риночні ціни дадуть нам по карбованцю за кілограм. Овочі в нас мають бути якнайкращі, а ціни — найдешевші. Отже. Гектар дасть двадцять тисяч. Виходить, дванадцять гектарів зможуть покрити наш борг?

— Хіба ми зможемо стільки виростити городини?

— А чому не зможемо?

— Це діло халеписте. Тоді треба в мою бригаду мало не півсела жінок.

— Жінок, надіюсь, буде рівно стільки, скільки вам треба, а може, трохи й більше.

Марія похитала головою.

— Чи не дуже весело ви дивитесь на життя? А воно в нас не таким стало, як було: на роботу людей не допросишся.

— Сьогоднішній день щось вам говорить?

— А що завтрашній скаже? Повірю вам, але в мене всієї розсади помідор навряд чи набереться на дванадцять гектарів.

— А ви нашкребіть, подумайте, як це зробити. Увечері поміркуюємо разом, скільки посадимо огірків, капусти, редиски, цибулі. Після редиски в цей же ґрунт можна буде висадити зимову капусту?

— Можна.

— От і сідайте зараз же з олівцем за всі розрахунки, крутіть мізками. На вашу бригаду зараз покладаю найбільшу надію. За капусту, цибулю й огірки ми маємо купити з вами і корів, і свиней.

— А чим зараз будемо гній підвозити?

— Коровами. Отак і ухвалили, Марієчко!

— Що воно тільки вийде з тих великих цифр? — задумалась жінка.

— Усе вийде, коли бригадир буде на рівні, а бригада — в бригадира. Ну, а щоб діло вірніше було — сьогодні ж поговоримо про додаткову оплату. Кожній ланці, яка виростить понад двісті центнерів городини, будем виплачувати за надпланове до п'ятдесяти процентів прибутку.

— Ого! — мимоволі вирвалось у жінки, а потім вона посміхнулася. — Ви хочете, щоб мої дівчата мали справжнє придане?

— Я хочу, щоб вони ставали творцями, — задумано відповів Марко. — Дівчина з сапкою в руках мене не дивує — це я бачив мало не з коліски. Треба, щоб ця дівчина сьогодні не тільки слухала бригадиріві повчання, а сама бралась за книгу, за науку і на полі ставала дослідником, а не тільки робочою силою. Такий другий кінець має тепер додаткова оплата. От з цим і виходьте в знання, в мільйонери і в Герої!

— Хоч раз такі слова почую від голови. — Марія примружила карі з вологістю очі, і крізь них

чисто проглянула її колишня врода.

XXIX

Ось і хата Олени Мироненко. Біленька, з червоною призьбою і посизілою стріхою, вона, мов на давньому малюнку, підбігла до імистої підкови лісу і, прислухаючись до його таємничого шепоту, плаче і плаче весняними сльозами. Чи не за своїм господарем тужить вона?

Поцілуйко всім тілом ловить перестук важких краплин. що аж ямки повибивали в землі, і замирає біля скрипливих воріт, мов перед порогом своєї судьби: відчиняти чи скоріше повернути від них? Що його жде за цими ворітьми, де біліють і непокояться гуси? Новий удар, нові муки чи. може, отой хисткий, що й подиху боїться, місточок, по якому, пригинаючись, можна буде перескочити провалля своїх воєнних років?

Не одну безсонну ніч він химерував над цим містком. з нетривкого матеріалу — з хитрості й облудства, — витісував палі для цього містка, щільно приганяв одну до другої дошки і скріплював і скроплював їх подобою правди. По краплині він збирав відомості про загін Івана Мироненка. виважував партизанську правду на звивинах мозку, щоб якомось і собі притертись до неї. Отак будувався і виростав у голові цей химерний місток. Тепер його треба було вииняти з виношеного місця і поставити ось тут на ґрунт вчорашньої легенди. Пройде по ньому Олена Мироненко. то й інші пройдуть, і тоді він теж прогляне з тіні вчорашньої легенди, хоч на мить освітіться спалахом її, а більше йому нічого й не треба.

Щедра уява розстилає перед ним солодке видово прийдешнього і змиває бруд минулого. На якусь хвилю Поцілуйко ожив, з надією поглянув на ліс, де без нього та. може, і для нього творилася трагедійна легенда, але зразу ж і похмурнів, бо сполохала інша думка: з блискавкою, з її сяйвом починаєш бавитись, чоловіче... Ну, і хай. Не всіх і блискавка вбиває, не всіх. Іншого так несподівано освітіть, що й на життя вистачить цього світла... Але іншого...

Притираючись боком до змокрілого коня, він відчиняє ворота і, розганяючи білих гусей, поволі йде до хати. Ох, і тяжко йому зараз віддирати ноги від цього весняного ґрунту, на якому треба ставити свій місток. Він чує, як гаряче, плямами, ворухиться кров на його щоках і добирається до очей. Із стріхи на обличчя падає пара краплин. Поцілуйко здригається і похапцем обтирає їх.

У хаті біля столу в кирзових чоботях стоїть висока миловида жінка середніх років. Її обличчя можна було б назвати молодим, аби на очі не наспілились горе, смуток і тіні страждань, вони притемнили синій погляд і в сполосі тримали повіки й вії. Навіть у Поцілуйка прокидається жаль до вдови, але його приглушує острах — щось невловиме в обрисі цієї жінки з ВасиАиною Вакуленко. Чи не рідня вона їй часом?

Він скидає картуза, шанобливо нахилиється, чуючи, як під самим серцем ворухнулася підківка холоду.

— Низький партизанський уклін вам, Олено Григорівно. — Поцілуйко бережно бере жіночу руку і цілує її.

Це одразу ж розчулило вдову, хоч їй і не сподобався водянисто-сірий погляд гостя.

— Ой, що ви, людино добра, — стрепенулася жінка, висмикнула руку, застигла посеред хати. — Сідайте, будь ласка... Ви, може, мого Івана знали чи партизанили з ним?

— Як вам сказати, Олено Григорівно? Не буду перебільшувати своїх заслуг. Партизанів — це забагато для мене, бо я був скромним зв'язківцем Івана Олексійовича. Про це, звісно, й тоді мало хто знав, а тепер — тим паче, бо все тече, все забувається, — зовсім природно зітхнув.

— Ще й як забувається! — з сумом і співчуттям сказала вдова. — В інших місцях люди мають довшу пам'ять, а в нас чогось навіть райгазета мовчить про загін Івана, місця там, кажуть, мало.

"Оце й добре", — зрадів у душі Поцілуйко, а сам як-найщиріше відповів:

— У нас, де не копни, там героя чи героїчне знайдеш, і люди звикли до цього, наче до буденщини. Правда, є й такі типи, яким невігідно показувати чиясь геройство, бо це декого може залишити в затінку. Життя є життям... От мені й хотілося б розповісти про весь шлях Івана Олексійовича, освітити це в пресі, згадати бойові діла його друзів, мертвих і живих.

— Мало хто з них залишився живим, — зажурилася жінка, на затіненій сині її очей з'явилися сльози, вони теж здавалися синіми.

— Таки мало, троє чи четверо, — з співчуттям підтвердив Поцілуйко.

— З вами — четверо, — довірливо приєднала його до партизанів, і Поцілуйко поглядом подякував їй.

— І нащо тільки було брати їх на фронт? — пряде и далі нитку правдоподібності.

— Самі захотіли йти.

— Треба було берегти таких людей. Це ж історія жива!.. Одного убили вже.

— Убили. А Віталія Корнієнка нещодавно тяжко поранили під Бреслау, чи й виживе.

Поцілуйко мало не виказав свою радість, але вчасно прикусив її.

— Війна і героїв не милує, валить їх, мов дубів. Віталій Корнієнко — це брат лісника?

— Брат, і сам до війни був лісником.

"Як помре, залишиться тільки двоє свідків", — хижим птахом вилупилась думка. Він прогнав її і вирішив, що йому варто заїхати до лісника, довідатись, як воно...

— Дозвольте, Олено Григорівно, коли ваша ласка, завести на подвір'я коня.

Поцілуйко проворно вискакує з хати, чуючи, як радість розпирає йому груди. Острівець гусей, підіймаючи білі крила, неквапливо пливе од нього, а він, і не помітивши цього, широко відчиняє ворота. Кінь з роздертими губами вбирає в очі подвір'я вдови і маяння білих крил. Поцілуйко стягує з воза мішок з мукою, завдає собі на плечі й, пригинаючись, несе свій подарунок.

Рештки цього дня і вечір пролетіли для Поцілуйка, мов одна хвилина. Він жадібно всотував кожне слово Олени Григорівни, перед ним розкривалося строге, майже легендарне життя простої людини, яка голими руками — з одним гаечним ключем — почала крушити фашистські поїзди. Якимсь чудом захопивши танк, Мироненко зі своїми друзями виїхав на шосе і доти місив і троцив на ньому машини, поки не вийшло пальне. Але найбільше Поцілуйка вразило, порадувало і занепокоїло те, що документи партизанського загону були закопані в клуні Олени Григорівни.

— І ви знаєте, де лежить цей скарб? — аж пальцями вчепірівся в серце, найбільше тривожачись, чи не написано там щось про нього.

— У правому застройку, а в якому саме кутку — мені не сказали.

— І ніхто не розкопував їх?

— Ні. А в самої не підіймались руки. Як згадаю все — і сиплються сльози, наче роса. — Вдова мовчки заплакала, а Поцілуйко нетерпляче ждав, коли вона заспокоїться.

Не довечерявши, він пішов з Оленою Григорівною в клуню, щоб, мовляв, навіть у темені відчути подих героїчного минулого. Коли Поцілуйко, згинаючись, став на тік, у клуні щось забіліло, заворушилось, це налякало його, він поточився до хвіртки, але в цей час заспокоїливо обізвалась вдова:

— То гуси тут ночують.

Вранці наступного дня він узявся до роботи. Ніколи в житті не копалось із таким завзяттям і надіями. Нарешті аж після полудня лопата вдарилась об щось тверде. Поцілуйко злодійкувато підійшов до воріт, видивився, чи нема на подвір'ї вдови, і аж тоді почав обережно обкопувати свій скарб. Незабаром він витяг невелику дерев'яну скриньку, а з неї добув обгорнені пергаментом папери.

Радість і страх зійшлися під серцем Поцілуйка. Він, тремтячи, мов у лихоманці, розсовав папери по кишенях, потім наспіх викопав глибоку яму і навечно поховав у ній порожню скриньку. Цього ж дня, прикинувшись недужим, він попросився з Оленою Григорівною, пообіцявши, що незабаром іще загляне до неї, і шодуху погнав коня додому. В лісі він кілька разів намірявся розгорнути папери, але навіть дерева лякали його, і він, полохливо озираючись, знову щосили гнав воронця.

Вночі, наглухо позатулявши вікна, Поцілуйко скоцюрбленим кліщем припав до залишків партизанської легенди. Спочатку, гортаючи сторінки, він тільки вилловлював прізвища. В одному зошиті було кілька страшних рядків про нього. Там хтось пов'язував арешт Василя Вакуленка з його ім'ям.

Одразу спітнілою рукою він вирвав цей листок, пожмакав і підпалив сірником. Вогкий папір неохоче зайнявся, і на нього страшними очима дивився Поцілуйко. В руці горів його присуд і, навіть попеліючи і розпадаючись, вселяв страх і холод у мізок.

Волею безглузлого випадку Поцілуйко став тепер найбільше знати про діяльність партизанського загону Івана Мироненка. Він вивчив усі матеріали, неначе вірш, а потім, про всяк випадок, знову закопав їх у землю і почав працювати над великою, на кілька газетних підвалів статтею. Тепер на це пішла мода, а на ній можна заробити не тільки частку чистієї слави, але й гонорар... Та навіщо про нього думати... Він відганяв чорт зна які думки і знов припадав до паперу, малюючи і перекреслюючи його.

В своїй писанині Поцілуйко не возвеличував себе — тут потрібно триматися так у тіні, щоб усі оцінили твою об'єктивність і скромність. І в думках, забігаючи наперед, не раз бачив, як у пресі з'явиться прізвище маловідомого зв'язківця, який з веління легендарного Івана Мироненка змушений був не партизанити, а виконувати на хуторі невдячну й непомітну роботу і навіть частково постраждати за неї...

Усе було б добре в цій історії, якби не існувало на світі Григорія Задніпровського. Він, тільки він зараз головний ворог... А ще той огидний випадок у церкві... Коли б не він, то при цих документах і Задніпровського можна було б обдурити... Як же тебе сколупнути з дороги?... знову, наче у сітці, б'ється мізок Поцілуйка і сам виплітає сітку на когось.

Марко підвечіркував з Ярославом і його напарником Кузьмою Завороженим, пройдохуватим чоловіком, який за війну встиг побувати і шинкарем у районному містечку, і торговцем у Румунії, і штрафником на Третньому Українському фронті, і підбити два танки мушкетеном Петра Першого — так він величав протитанкову р.ушницю, і знов опинитись у Румунії вже бувалим воякою. На одній з фронтних доріг він перепинив королівський ридван і, мліючи од щастя, почав випрягати коні.

— Що ви робите? — заволав машталір. — Це коні короля Міхая! Сам король їздить на них!

— А тепер король не буде їздити, бо мій старшина пішки ходить, — спокійно відповів Кузьма й на чистокрівцях гайнув у свою частину.

Горіхові, з масною сльозинкою очі Завороженого і тепер без зайвої гризуби й суму примірялись до життя, що можна було увірвати з нього, — він уривав, не дуже турбуючись таким пережитком, як совість. І на себе він якось міг дивитися, ніби збоку, дивуючись, куди тільки не тягне його "айдіотський" характер.

От і зараз він розповів кілька своїх майже неймовірних пригод, сам посміявся над ними і, не криючись, дійшов до висновку, що йому треба було родитись або в капіталізмі, або в комунізмі: там би він жив, як нирка в салі, а в соціалізмі рідко фортунить йому. Навіть достобіса ледачий райзавскладом на одному міндобриві більше заробляє, ніж він на тракторі. То є правда на світі?

— Що ж він там може заробити? — здивувався Ярослав.

— Капітал! Не Карла Маркса, а той, що в скрині лягає. Деякі голови колгоспів поки що без міндобрив спокійніше себе почувають. А щоб начальство не ганяло їх, мов солоних зайців, — шапочку скидають перед завскладом, ще й замогоричують його. От він і слинить у свої книги, що міндобриво такі-то діячі вивезли, а сам його вивозить наліво. І всі, виходить, задоволені: і начальство, і голови, і завскладом.

— Чого ж ти при такій ідейності пішов у трактористи, а не в комору? — запитав Марко.

— Жінка повернула мою біографію ближче до людської, жінка в мене працює на соціалізм, — відповів Кузьма з насмішкою, але в його горіхових очах потеплішала олійна вогкість. — Хіба ж це робота на цьому натику? — махнув рукою на трактор. — Одні сльози: день працюєш — тиждень гуляєш. А став би я директором МТС — усі трактори гурчали б день і ніч і вихідних не знали б.

— Де ж ти дістав би пального? — Марко з подивом і надією подивився на рішуче обличчя Завороженого.

— Викомбінував би, — коротко відповів той.

— А за такі комбінації не перейшов би на казенні харчі?

— І це могло б трапитись, але все клубком крутилося б, — безжурно відповів Кузьма. — І вам би дешицю вигдавав, аби тільки було за що. Я люблю такі діла... О, здається, наш директор на своїй чортопхайці жме сюди? — поглянув на дорогу.

Справді, на трофейному БМВ до них під'їжджав директор МТС, невисокий з піваршинними вусищами чоловіка. Він легко вискочив з машини, привітно поздоровкався з усіма і кивнув головою на Завороженого:

— Цей підлеглий не підбивав під мене клинці, не говорив, що в нього все гурчало б дні й ночі, аби він став директором МТС?

Марко і Ярослав засміялись, а Кузьма здивувався:

— І як ви могли на такій відстані та ще на чортопхайці почути?

— Цю чортопхайку ти, галабурднику, цілувати повинен!

— За які заслуги? — Кузьма зневажливо копнув п ногою.

— На ній я твою Олену завіз до лікарні. Кузьма одразу побілів, у погляді його затремтіла жалість, а тонкуваті губи нерівно засіпались.

— Як вона?..

— Не журися, усе гаразд, — пустив по вусищах посмішку. — Вітаю тебе з донькою, а скільки кілограмів вона важить — дорогою забув.

— З донькою? — жалісно зітхнув Кузьма Заворожений, міцно обняв директора МТС, головою притулившись до його широких грудей. — Спасибі вам. Так ждано і так несподівано... — Він випростався, охнув, невидючими, але глибоко вдячними до когось очима поглянув на світ, махнув рукою і засміявся.

— І чого всі батьки в ці хвилини ось такими розумними стають? — глибокодумно запитав директор МТС. — Сідай, бісова покруч, підвезу.

— І знову ж таки спасибі. — Кузьма щупаком вскочив у машину і слухняно вмовився на задньому сидінні.

Директор кивнув на нього головою, і запитав Марка:

— Встигли хоч трохи розкусити цього пройду? А дивіться, як любов із нього в'є мотузки. І все одно з цього харцизяки ми зробимо людину. З головою болотяник, тільки в ній мізки позлипалися з

комерційною грязюкою. Вичавити її — і посвітліє розум у голові. Ви пального не розжилися?

Марко безнадійно махнув рукою.

— Хіба ж його тепер дістанеш? Де тільки можемо, навіть по пляшці збираємо.

— Розживетесь пального — усі трактори пошлю на ваше поле. Шкода мені, Марку Трохимовичу, вас, та пособити не могу. Сам караюсь, що запівдарма зарплату одержую. А може, й пофортунить ще — чогось не доказуючи, знову посміхнувся у вуса, попрощався і вліз у машину.

На поля тихо спускався сизувато-синій шовк надвечір'я. У видолинку матово темніла вода, і верби над нею здавалися табуном птахів, що вийшли на берег. М'яка відтінкова синява і веленкувата голубавість поміж незгас-лими островами хмарин присипляли, заколисували землю і стирали з неї сліда лихоліття. Вона теж куталася в мрійливу голубинь і, здається, радісно тремтіла, що над нею заіскрилися перші зорі, а на ній стрепенулись дівочі голоси. То з далеких полів поверталися старі плугатарі і дівчата-погоничі. Цілий день навихались вони біля коней, понатирали поводами потріскані ручата, понабивали ноги, а все одно пустили пісню про любов, хоча й не мали її... В такий вечір скрадатися б їм до милих, прислухатися б, як у тиші синього надвечір'я б'ється наполохане серце, і вбирати в нього найкращі в світі слова, і вбирати у радісні очі і зорі, і місячне сяйво, і всю землю, оповиту вечірньою імлюю чи, може, туманом кохання.

Батьківський жаль охоплює Марка, він зараз так хоче щастя цим натомленим дівчатам, наче вони були його дітьми. Та не всі вони матимуть своє звичайне дівоче щастя, якого більше було в часи Маркової молодості. От-от уже закінчиться війна, смерть не буде гасити цвіт людських очей, та скільки ще й після війни проллється невітшних дівочих сліз.

.І знову згадалось його безталання — його єдина донька. Карайся, мучся, батьку, на самоті, а до людей неси і посмішку, і сміх, і розраду, і пораду, добувай і ліс, і гроші, і насіння, і фураж, і хоч по двісті грамів хліба для плугатарів, і ложку молока для дітей-сиріт.

Отак і несе чоловік у душі красу цього весняного вечора, і батьківську тугу, і копійчані розрахунки, і прокляте питання — де взяти ' пального, як виорати поля, бо така твоя судьба.

Увечері в його землянці довго засідає правління, підводить підсумки дня, обмірковує, що треба робити найближчим часом, кого послати в Кам'янець-Подільську область добувати вапно, щоб на ньому заробити сяку-таку копійчину. Небагато, лише п'ятнадцять тонн, дозволили їм добути в кар'єрі вапна, але по теперішніх цінах це дасть п'ятнадцять тисяч карбованців на самі необхідні потреби. І знову усі сушать голови над пальним.

Після правління він ще якийсь час розмовляє з рибалками: треба щось вловити, хоч на юшку, знову ж таки орачам, копальникам і дітям-сиротам, а потім сидить з Марією Тримайводою, яка радить посадити на супіску півгектара ранніх помідорів у самий ранній строк. Правда, вони можуть вимерзнути. Та коли все буде гаразд — дадуть найбільший прибуток.

— Ризикнемо: Садіть гектар... Що, є лист од сина.

— Звідки ви знаєте?

— По вашому обличчю.

— Хіба? — дивується, червоніє жінка і знову обличчя її береться чудесною осінньою красою.

Марко дивиться на Марію, непомітно любить нею і мало не зітхає. Коли вона пішла додому, мати, дивуючись, запитала:

— Чого це вона сьогодні так вирядилась? Свято якесь у вас?

— А я й не помітив, — посміхнувся син.

Нарешті він лягає біля Хведька. Утома одразу сплющує повіки, одразу з тіла відлітає частина турбот, воно легшає, перед очима хитнулось, коліскою перекинулось небо, і він, солодко опускаючись у теплу глибочинь, бачить, як мерехтять великі зорі і золотим череслом поблискує місяць. Ось він опускається все нижче й нижче і фарою сідає на трактор веселогубого Ярослава. Чого ж так сміється хлопець, під'їжджаючи до ставу? Ага, він дістав пальне. Маркові теж стає радісно на душі... Але все це одразу руйнується, зникає — і більш нічого нема, тільки якісь плями перед очима.

— Вставай, сину, вставай, хтось прийшов до тебе, — над ним, зітхаючи, схиляється мати.

Він зовсім виринає із хвиль сну, відчуває вагу натомленого тіла й похапцем одягається. В землянці вже світиться сліпачок, на столі стоїть пляшка вина іноземного походження, а біля столу хитрувато косує на нього Кузьма Заворожений.

— Звідки ти взявся? — дивується Марко.

— Прямо з лікарні.

— І тебе, оглашенного, пустили вночі?

— Де там пустили, сам уліз, — нітрохи не бентежиться чоловік.

— Як?

— Через вікно. Потихеньку, щоб і не шелеснуло, вийняв шибку — і вліз, — ніжна і задоволена

посмішка грає на тонкуватих устах Кузьми, в його горіхових очах, що при світлі каганця здаються зовсім темними.

— Бачив доньку?

— Аякже! Для чого було через вікно лазити?

— Ну, і як?

— Олена каже, що вона дуже гарна, а я трохи сумніваюсь, — щиросерде говорить Кузьма і хмуриє чоло. — Бо що то за дівчина, коли в неї брів нема.

— Безтолоч ти, будуть у неї брови! — гримає мати ни Кузьму і починає сміятися.

— Справді будуть? — довірливо і зворушливо дивиться на матір шибайголова.

— Хіба тобі жінка не говорила цього?

— Я, Марку Трохимовичу, посовістився питати її. То будуть?

— Неодмінно будуть і брови, і краса, і муж буде... У внучки моєї тільки через два тижні з'явилися брови.

— То моя ще має час, — заспокоївся Кузьма, крутнув головою і засміявся: — І навіть муж буде? Феноменально! Вип'ємо за її здоров'я.

— Чого ж ти до мене прийшов пити? — здивовано запитав Марко. — Рідні в тебе нема?

— Таки нема... Байстрик я, Марку Трохимовичу, — хмара набігла на чоло Завороженого. — Усього життя наворожило мені. Тільки тепер, після поранення, розжився на рідню—на жінку та доньку. А ви мені здались душевним, чоловіком, хочу, щоб хрещеним батьком були. Не погребете, в мене ж така біографія?

— Не погребую.

— І справді, Герой буде хрещеним батьком моєї безбрової?

— Сказав же тобі.

— Це я вас на щастя згадав, бо я чоловік з пережитками і різними забобонами. — Кузьма випиває чарку, морщиться і змовницьки нахилиє голову до Безсмертного. — Сьогодні ж, Марку Трохимовичу, як з пушки, можна дістати пального.

— Де? — стрепенувся чоловік.

— Є недалеко таке славне містечко. Там саме перекантовується один воєнний склад. Тепер на ньому залишилось тільки два вартових, і то вони зараз гуляють у своїх любок. Майнемо, Марку Трохимовичу? Візьмемо по совісті — кілька бочок, і ніхто не помітить.

Радісні думки як завихрились, так і розвіялись у голові Безсмертного.

— Це ж пряме злодійство.

— Яке там злодійство! — повів плечима Заворожений. — Не для себе ж — для колгоспу, значить, теж для держави стараємось. Ну, а війна все спише!

— Ні, Кузьмо, на таке діло я не піду.

— І нащо вам стільки совісті? Ну, як знаєте, а я хотів пособити. — Кузьма спритно перехилиє другу чарку і вже з сумом говорить: — Виходить, не гоюсь я для соціалізму. І чому? Бо в соціалізмі треба мати крила, хоч манюсенські, хоч горобині, коли нема орлиних. А я навчився не літати, а крізь щілини лазити.

— Уже пора і відучатись від різних щілин.

— І жінка це саме довбе мені щодня і щоночі. Почав старатися, а що вийде — аллах його знає. Марко пильно змряв чоловіка поглядом.

— Аллах нехай собі залишається аллахом, а ти з сьогоднішнього дня вже батько, а не якийсь злодюжка. Не ганьби імені батька, як хтось твоє зганьбив.

Кузьма здригнувся, допитливо поглянув на Марка і стис йому руку.

— Бувайте здорові. Піду Ярослава зміняти. Оратиму ж сьогоднії — підняв угору кулака. — В честь доньки!

Вранці першим з'явився до Марка заклопотаний Василь Тримайвода.

— Хвалить мене, бо я сам почну хвалити себе, — жартом зустрів його Безсмертний, але не розвеселив чоловіка.

— Оказія трапляється, Марку Трохимовичу, — стишив голос. — Тільки навряд чи будуть за неї хвалити нас.

— Яка ж оказія?

— Вночі притарабанилось до мене одне гидомирство і почало справжній торг. Воно, це гидомирство, звідкись пронюхало про наш сутуж і хоче підлататись на ньому: за каністру самогону обіцяє давати бочку пального.

— І де тільки береться така погань? — запитав Марко з обуренням.

— Спливде з каламуті війни. Так що нам робити? Самогонщиками ставати?

— Задача!.. А це надійна справа? — ще не знає на що зважитись.

— Якщо придивитись до носа цього гидомирника, то надійна — за чарку він і батька продасть.
Для проби привіз мені дві бочки пального.

— Де воно в нього лежить?

— Дурний він сказати! Засекретив свій склад.

— Цілий склад?

— Схоже на це. Каже, що ми його пальним зоремо во свої поля.

— Тоді домовляйся, Василю! — махнув рукою Марко. — Заставить біда і самогонщиком стати.

— З чого тільки варити будемо?

— Зараз же поїду на цукрозавод. Там є меляса... От і переплуталось грішне й святе.

* * *

...Обличчя директора Укрозпвоу не можна було назвати оптимістичним. Його поймакований рот роголиком прогнувся донизу, у вузькуватих розрізах нудились очі, а перчина носа принохувалась до вусів, мов до закуски.

"В такого нудника навряд чи поживишся чимсь", — подумав Марко, прикидаючи, якими словами можна розжалобити директора заводу. Він вдарився в злигодні спаленого села, а тюхтіюватий господарник, нудьгуючи, слухав його і раз по раз принохувався до вусів, ніби вони випаровували найкращі пахощі. Коли Марко закінчив говорити, очі директора одразу ожили, і він коротко виклав свої думки:

— Лірика теперішнього села, особливо спаленого, сама по собі дуже інтерна, але ми книг не пишемо, — ми практики, а тому одразу перейдемо до діла. Меляса в мене є, добряча, хоч на хліб масти. Скільки хочете, стільки відпустимо, коли взамін дістанете міді. Підходить така комбінація?

Марко розгубився:

— Міді? Якої?

— Якої хочете, з чого хочете і де хочете, аби це була мідь. Німці обдерли нас, мов липку.

— Де ж я вам дістану її?

— А це вже ваша печаль. Я вам — мелясу, ви мені — мідь. Кілограм за кілограм.

— Ви б, може, для практики, почали свою мелясу міняти на золото: кілограм за кілограмі — з'ехидничав Марко.

— Золото мені поки що не потрібне, — спокійно відповів директор і знову почав принохуватись до вусів. Його, видно, ніщо не могло зворушити.

Розлючений на директора, на себе і на всю цю історію, Марко в препаскудному настрої повертався додому. Наважився чоловік стати" самогонщиком — і то не повезло, захотів чесно заробити догану — і то не вийшло... Дивна ця істота, що зветься людиною. З самого ранку його мучили сумніви і роздуми, що він погодився за самогон купляти пальне, а тепер він лютував, що не може цього зробити. Прямо хоч повертай коні до Кузьми Завороженого і їдь з ним промишляти на склад.

В діброві імлісті долоні вечора прохолодою пройшлися по його обличчі, трохи остудили гнів, але всі думки і тепер, як бджоли навколо матки, крутилися навколо оранки. І все одно він десь мусить добути мідь тому перчастому дідькові.

Дома Марко розповів про свою пригоду Тримаиводи і Задніпровському. Ця розповідь обурила навіть врівноваженого Василя, а Григорій Стратонович засміявся.

— Ви чого? — нерозуміюче поглянув на нього Марко. — Типаж сподобався?

— Перчину носа і вуса, як ви намалювали їх, бачу перед собою, — і далі сміявся Григорій Стратонович. — Напали ж на практика! Але здається, ми вже маємо мідь.

— Які? — в один голос скрикнули Безсмертний і Тримаивода.

— В горбовецьких лісах, може знаєте, висаджено артсклад. Що мало піти в повітря — пішло, а гільзи до торішнього року валялись навкруг вирви...

— Тоді зразу ж треба їхати! — вирішив Марко. — Може, й нам пофортунить.

Цього ж вечора він, Григорій Стратонович і Василь Тримаивода поїхали в горбовецькі ліси. При місяці вони довго петляли лісовими дорогами, поки знайшли глибоченну вирву і, мов над самородками золота, нахилились над першими, позеленілими від негоди гільзами снарядів... Через тиждень шість тракторів, радуючи серця хліборобів, прийшли піднімати рахманну, напоєну дощами, росою і туманом землю. І через тиждень десяток заяв пішло блукати по всіх інстанціях. В них писалось, що новий голова колгоспу Марко Безсмертний морально розкладена людина — він примушує колгоспників варити для нього самогон і безпробудно пиячить...

XXXI

Земля пахла свіжістю трави, ніжно-п'янким цвітом кульбаби, соком дерев і розсади. Дівчата, познімавши рами парників, дбайливо ворожили, згинались і розгинались над нею, а їхня пісня слалася

над тендітними стебельцями, і в ній була печаль далеких віків, що зійшлася з теперішньою дівочою тугою. Невідомим судженим вихлюпували вони свою пісню і напіврозкрити, мов пуп'янок, любов, але не суджені, не веселоокі хлопці, а тільки тепла земля прислуха'лась до дівочого смутку й любові.

І знову Марка стривожив цей спів, знову подумалось про дівочу долю, підкошену війною, і про ту любов, яка може зів'янути в грудях без відповіді, без материнства. І хіба він не розуміє, чого тепер навіть сміх дівочий чаїть у собі печаль. І нічим, нічим ти, чоловіче, не годен допомогти, хіба що привітним словом і пошаною до тих, у кого доля окривдила дівочі літа.

Ці роздуми і сум непомітно перенесли його до тих вечорів, коли й він стрічав своє перше кохання... Було я: воно чи не було? І чи було у світі оте ніжне тернооке дівчатко, яке довірливо й недовірливо тягнулось до нього? Він їй колись навесні приніс вітром відчахнуту вишневу гілочку, не знаючи, що цієї ж весни відчахнеться од нього його любов...

Гай-гай, коли це минулось! Вже й дочка в тебе така, як ота дівчина була, та все одно прокидається сум і боляче смокче все тіло. Віддирай його, чоловіче, від серця, виточуй, мов гіркий сік минулих років, глуши роботою і господарчим клопотом, щоб менше боліло все. І він віддирав його, та з далеких закутків пам'яті раз по раз виринали спогади про перше і друге кохання.

Враз у пісні про журавку йому вчувся голос Олени, і він аж оглянувся, приглядаючись до дівчат. Справді, щось було у їхньому співі таке, що бриніло в голосі його дружини. Певне, перехопили вони це в Олени і заспівали йому, щоб і підстрелений журавель затужив за своєю журавкою. Якою дивовижною і красивою була вона в золоті кіс і чарах своєї пісні. От і нема золотої вербички у його сім'ї, є тільки блискавкою припалена верба, що з хреста виросла на могилі його батька.

— Марку Трохимовичу, що мені робити з Маврою? — підійшла до нього Марія Тримайвода, і буденщина зруйнувала усі видіння, та не могла зруйнувати смутку.

— Що таке?

— Те саме — ніяк на роботу не виходить.

— Говорили із нею?

— Кілька разів і говорила, і вмовляла, і гудила, але нічого не пособило. Обіцяє прийти, та обіцянка — цяцянка. Доведеться штрафувати Мавру, чи як?

— Війна так штрафувала наших жінок, що грі буде нам братись за таке діло, — невесело відповів Марко.

— То що ж робити? За Маврою й інші жінки не квапляться до роботи.

— Іще треба поговорити, душевно, сердечно. Вона ж, здається, не з ледачого роду.

— Це правда. А чому ви не питаєтесь, як у нас іде робота?

— Бачу її усю перед очима. А для чого ви в цих парниках залишаєте окремі стебельця розсади?

— З неї отут у теплі виростуть перші овочі для голови та начальства, — засміялася жінка.

— Спасибі, в'їли, не надіявся, що ви такі.

— Так завжди було при Безбородькові. Чи не за вама їде підвода?

— За мною, — чогось на бюро райкому викликають.

— Напевне, хвалити будуть, бо ж ореться і сіється, аж гай шумить.

Марко промовчав: не про похвалу думалось йому; все непокоїла історія з пальним.

На підводі біля візника сидів незнайомий чоловік з кучмою бруднуватого попелястого волосся. Ось він скочив на землю, з шанобливою посмішкою приклав два пальці до жилявої скроні.

— Марку Трохимовичу, моє — вам. Чи не підвезете часом до міста?

— Чого ж, можна, — з неприязню поглянув на неохайного начасничененого кучмія з випнутими, схожими на гузир губами і крупним щупачим носом.

— От і гаразд, могорич з мене. — Кучмію запобігливо посміхнувся, метушливо потупцював на місці, наче земля підсмалювала йому ноги, і тихіше запитав: — Певне, ви й не знаєте, хто я такий?

— Не мав щастя познайомитись із вами, — байдуже зміряв його поглядом Марко.

— І не догадуєтесь? — в прехитренних очах непроханого пасажира димчасте ворухиться п'янкувата сивина. Щось неприємне, нахабне, насторожене і загадкове є у ній.

— Не мав часу думати над цим важливим питанням, — насмішувато кидає Марко.

Але хортуватий кучмію не помічає цього. Він з таємничим виразом оглядається, а потім влізливий смішок прориває його гузирісті вуста.

— Це тому, що мені довелося мати діло не з вами, а з комірником. Я Федот Красіи, отой самий що вам пальне постачав. Надіюсь, ми в усяких ділах зрозуміємо один одного. Я, вже зараз можна сказати, ваш орач!

— Ви горе наше, а не орачі — гнів одразу рум'янцями прорвався на обличчі Марка, а в золотистих обідках очей ворухнулася тінявість. — Невже не соромно чи хоча б не страшно вам так

жити на світі?

— Лекція з політграмоти? — вцюкнув, не ображаючись, Красій. — Я в політгуртках уже не просвіщаюся — не такі мої літа. А про совість і страх можу, коли інтересуєтесь, дати фактичну справочку, тільки спершу треба знайти точку опори. — Він вибрався на полудрабок, зручніше вмовистися, а з його очей 'струсилась п'янкувата посмішечка, — вони одразу потвердішали і причаїли в кутках іронічну озлобленість. — Так з чого ж починати? Хіба що так: навіть у вік соціалізму кожен має свої фінансово-комерційні ланцюги і б'ється в них, як риба в сітці. Ви, наприклад, хочете зараз вискочити з громадських боргів. Це вам вигідно і потрібно для слави. І я, на вашому місці, робив би так само. Але житейські невдачі злизали мою славу і навіть містки до неї. То треба ж мені, коли є голова на плечах, трохи краще жити, аніж ті, що вміють думати тільки руками? От я й бажаю приплисти до свого тихого берега, щось збудувати на ньому про чорний день для себе, бо колективне — це тепер не найкраща мрія мого життя. Ви маєте свою кумерцію, я — свою, а в кумерції головне — шукати, знаходити, брати і вигідно збути... Ну, страх — це вже інша категорія, від нього рукою не відмахнешся. Та не всі попадаються, не всі ловляться, а коли й ловляться, не всі потрапляють на грізні очі правосуддя, бо й тут можна сяк-так знайти прокладочки. Хто б, наприклад, і по якій статті міг судити мене за мою кумерцію? Тільки фашисти, бо я крав у них. А от вашу купівлю у мене можна під якийсь параграф підвести, бо ви чоловік державний. Так хто кого, питається у задачі, повинен питати про совість? — замаснів переможною усмішкою прив'ялий вид Красія.

— Геть мені, балабоне, з воза! — обурився Марко, ступив крок наперед і вирвав у візника батіг. — Як розбризкався!

— То я собі піду, обійдемося без нервів, — злякано скочив з полудрабка Красій. — Виходить, комусь правда коле очі.

— Не чіпай цього слова, негіднику, бо забрудниш його! — Марко узяв віжки у візника, вискочив на полудрабок, вйокнув на коні, і віз м'яко покотився ще не в'їждженою дорогою.

Згодом ця пригода з Красієм почала Маркові здаватися навіть смішною. "Яка погань, а в своїх правах розбирається, наче юрист-крюкотвор. А коли ти не про права, а про свої обов'язки згадаєш?" І поки думалася всяка всячина, коненята минали діброви й луки, а перед очима з блакиті неба, ще блакитнішої води і зелені землі творилася, розстигалася молода весняна казка, і посеред неї стояли верби в зелених віночках, як наречені.

Ось з неба голубою грудочкою злетів трепетний грицик і сів на розщеплене жерло німецького танка. Пташина зневажливо вдарила хвостом покорчене страхіття, опустила на, землю й обережно, приглядаючись то одним, то другим оком до дороги, почала пити з калюжки блакитну воду. І що було пташині до танка, до обрубка його тіні. яка захопила шматок лискучої луговини і пару кущиків куросліпу.

Почувши стукіт копит, вона занепокоїлась, пришикнула, а потім безтурботно вискочила на купину, щоб краще бачити світ і своє відображення у воді. Незабаром до грицика прилетіла його подруга, й вони почали залицятись одне до одного, то наближаючись, то віддаляючись од танка.

І Марко в цю хвилину подумав, що смерть може вбити людину, птаха, але вона не в силі убити любов.

З вузького зазілленого путівця він з'їхав на шлях, на його узбіччях весна всюди посвдвила золоті печаті кульбаби, на них темними кульчиками ворушилися старі, ще торішні бджоли. Казка весняного напівприхмареного дня розкривала нові й нові картини, а на душі у Марка була тепер так, як у тій далині, де грали то сонячні озера, то тьмарились тіні. В пам'яті спливали і спогади, і різні турботи, і розрахунки, але й не забувалось, що, нарешті, в землю падає й падає зерно. Цим при теперішніх труднощах навіть можна було похвалитись, коли б не муляла душі історія з пальним.

В райкомі Марка зустріли настороженими поглядами. Ще не встиг він сісти недалеко від Броварника, як Борисенко розкрив папку з якимись прим'ятими папірцями й насмішковано подивився на нього:

— Орете, сієте, господарюєте?

— Як говорить зведення, орю, сію і господарюю. — Марко придивляється до папки, до прим'ятих папірців і вже все розуміє. — Чималенько "донесень" зібралось на мене?

— Вистачить на чиюсь голову.

— Виходить, міністерство зв'язку мало роботу? — невесело посміхнувся Марко.

— Іще дехто матиме її, — насупився Борисенко. — Значить, самогоном поле орете?

— У фейлетоні так можна сказати, — погодився Марко.

— А як це в романі можна сказати?

— Там довелось би написати, що ми орали поле горем своїм. Не від доброго життя сіли ми на цього коника.

Борисенко співчутливо подивився на Безсмертного. Тільки різні заяви і настирливі нагадування

Киселя примусили Борисенка взятись за Безсмертного, бо інакше йому ще більше могло перепастися березової каші. Химерно вийшло в нього з оранкою, тільки війна може так склубити добро і зло.

— Провину свою розумієш?

— Розумію, — тихо сказав Марко, а в душі все одно не руйнувався спокій; хоч і не гаразд вийшло, але поля в нього не лежать перелогами.

— Добре, що товариш Безсмертний хоч тепер зрозумів свою помилку, — в'їдливо чмихнув інструктор райкому Геннадій Головченко, який завжди міг природно, в залежності від обставин, показати свою зверхність над кимсь, чи свою увагу й пошану до когось, або і повний демократизм, особливо за чаркою. — Де ж раніше була ваша голова?

— Вона журилася, що з вашою не зустрілась. Ось тоді в нас був би порядок, — навідліг ударив Марко і викликав не одну посмішку, бо прилизованого Головченка недолюблювали за його своєрідну артистичність і говорили про нього, що він з трьох можливих варіантів — МХАТу, музкомедії та райкому — вибрав найменш вдалий.

Головченко обізлився, блискавичні рум'янци роздули його досконало викруглені щоки:

— Подивіться на цього праведника! Нашкодив сам, а сердиться на когось! Яка залізна логіка! — грізно поглянув на Безсмертного і почав теоретично розкривати суть даної помилки. З колгоспного поля він пірнув аж у древній Рим, далі в історію середніх віків, здмухнув із них пил, і вихопив якийсь приклад і ним з єднав сиву давнину з двадцятими роками двадцятого століття, коли по селах куркульня переганяла хліб на самогон.

— Яка вченість: уже Рим, і Крим, і самогонні апарати є, а толку ніякого, — скривився Броварник. — Запишемо Безсмертному догану без цього посталакання. Заслужив!

Височенька постать Головченка затремтіла від обурення, але він стримав себе й спокійніше заговорив до Безсмертного:

— Чи розумієте, скільки ви програли в битві за врожай, скільки ви програли в очах людей і керівництва?

— Я розумію свій програш, але розумію і виграш, — гнівно підвівся Марко.

— Це ганьба! Він абсолютно нічого не зрозумів! — обурено заволав Головченко. — Похваліться, що виграли ви?

— Я виграв роки жіночої краси, — гордо сказав Марко, і всі погляди здивовано схрестились на ньому.

— Про що він говорить? — у Головченка з доброго дива аж підборіддя одвисло.

— Те, що чуєте, — одрізав Марко. — В мене серце не шумовинням, а кров'ю обкипало, коли я послав на поле з лопатами дівчат і жінок. Скільки ця непосильна робота вичавила б з них здоров'я, скільки нових зморщок дочасної покарбували б милі обличчя? А тепер, при своєму програші, я виграв роки жіночої краси. Це теж чогось варто!

Борисенко посміхнувся, потім засміявся, махнув рукою і весело звернувся до всіх:

— Чули, товариші?

— Чули, Іване Артемовичу, — радісно відповіли йому всі, окрім Головченка, який відчув свою поразку.

— То я мислю так, — вів далі Борисенко. — За сердечну пошану до жіночої статі й краси навіть не таке прощалося людям! Напевне, доведеться простити й товаришу Безсмертному. Як ви думаєте?

— А таки доведеться! — залунало звідусіль.

— Вперше таке рішення приймаємо, — задоволено сказав Броварник і вдарив Безсмертного по плечу.

Після засідання бюро Борисенко сам на сам залишився з Безсмертним і, сміючись, заговорив до нього:

— Догана висіла над тобою, але й тут викрутився. Сердився б на мене, якби схопив її?

— Ні, не сердився б, я вже підготувався був до неї, — посміхнувся Марко.

— Бадьоришся? — невдоволено покосився Борисенко.

— Правду кажу. Цей гріх з пальним і в сні залазив мої. Так що навіть догана тільки утішила б мене — зняла б гріх.

— Інтересний ти чоловік, — не то з огудою, не то схвально сказав Борисенко. — Знаєш, і в мене раз отаке після догани було... Але тобі треба менше пиячити.

— Пиячити? — остовпів, а потім розреготався Марко. — Це вже щось нове. І Хотілось би іноді з досади потягнути добру чарку, так не можу: наперстками п'ю...

— А скільки про це в анонімках написали. — Борисенко поклав руку на папку. — Знаєш, хто це так старається?

— Хто чесно робити не хоче: экс-голова і його оточення. Ми з фашизмом скоріше покінчимо,

аніж з наклепниками і дармоїдами, які навчилися хитро й мудро пожирати плоди соціалізму... Що думаєте робити з цим папір'ям?

— Колекціонуватиму для інтересу: заведу рахунок, скільки їх прийде за рік на одного завзятого голову, прикину, скільки вони забрали часу і грошей у держави, а потім прилюдно судитимемо запеклих донощиків.

— Такої ж статті в законі нема.

— А ми постараємося здерти з них хоч витрачені командировочні на роз'їзди і комісії. Карбованцем вдаримо донощиків... Ставок зарибнив?

— Зарибнив.

— Багато ловив риби до війни?

— По шість центнерів з гектара. Але ми тоді підготовували її, а тепер нема чим.

— Підеш до голови райспоживспілки, він трохи випише макухи для вашої риби. За це хоч на рибалку покличеш?

— Побачимо, скільки дасте макухи.

Борисенко засміявся:

— Знаємо, який ти скупердяга. А з пальним уже викручуємось — прибуло на станцію...

І після цих слів Безсмертний і Борисенко одночасно потлянули на вікно, до якого наближалась вечорова далина. Зараз вони обоє подумали вже не про пальне, а про перемогу, що піднімала крила над усією землею.

XXXII

Марко повертався з дальніх полів, коли м'які вечорові долини почали проростати й заростати сизими кущами туману. Між небом і землею пролетіли темні грудочки чирят, а в тумані озвався деркач, здавалось, він запрошував у свої володіння гостей, раз по раз відчиняючи їм скрипучу хвіртку. Що й казати, немудра пісня деркача, але й вона вечорами, а особливо світанками веселить хліборобське серце. Ідеш, бувало, на зорі, прислухаєшся до цього "дир-дир" і відчуваєш, як трудиться у темряві птах — віддирає і віддирає ніч од землі.

На леваді вже темніли й зростались дерева, під ногами перехитувались роса й туман, а над усім світом стояла така тиша, що було чути, як плакала надламана гілка.

Марко зупинився, прислухаючись до цього плачу, потім підійшов до кладки, до того місця, де він колись, у молодості, вперше підняв на руки дівчину і переніс її на другий берег. Як не зійшлись береги з берегами, так не зійшлась і його доля з долею учительки. А під кладкою так само, як і колись, закохано воркує вода і так само плачуть над нею надламані гілки.

"Старію, — подумав Марко, — бо частіш потрібного згадую те, що звалось коханням, і частіш потрібного з сумом чи подивом зупиняю зір на жіночій вроді, і вже по-іншому хвилює вона тебе — як витвір мистецтва, як диво природи, і частіше в книзі дівочий образ розкриває підтуманену синь далеких вечорів... Старієш, чоловіче".

Від цієї думки Марко нагло став біля кладки й озирнувся: чи не стоїть за його плечима старість? Верба хитнула над ним дівочим рукавом і струсила кілька росин, а здалеку знову обізвався деркач.

Марко перейшов на той берег і примхливою стежкою подався на другий край села — треба було зайти до Маври Покритченко.

Коли він переступив поріг землянки. Мавра саме поралась біля невеличкої печі, в якій на пелені полум'я чорніло єдине, з кулак завбільшки, горнятко'. На скрип дверей вдова рвучко повернула голову, здивовання і острах майнули на її обличчі. Ось на самі очниці налягли брови, під ними трепетно звузились дикуваті очі, а вії погасили в них огонь. Ще не вірячи сама собі, жінка випросталась, чомусь торкнулася руками живота і зразу ж злякано відсмикнула їх, опустила донизу.

— Чого так наполохалась? — здивувався Марко. Йому здалося, що Мавра останнім часом поповніла. З яких би достатків? — Добрий вечір тобі!

— Доброго здоров'я, — насторожено кивнула головою Мавра, і тепер на її красиво округленому обличчі заворушилися упертість і болюча озлобленість. Вона поправила хустину кольору качинової лапи, потягнулась до кочерги, стиснула її в руках і глухо запитала: — Ви прийшли мене гнати на роботу?

Біля Маркових вусів ворухнулась задиркувата сміхотинка:

— А ти боїшся її, що одразу ж за кочергу вхопилась?

— Не боюсь, — глянула на чоловіка і знову убрала в очі відблиски полум'я.

— І я так думав.

— Що хочете, те й думайте собі, а я робити в колгосп не піду. І не агітуйте мене, агітували вже різні — жінка рішуче й норовисто одвернулась од Марка, знову сунула в піч кочергу і так почала нею орудувати, що жар полетів на припічок і долівку.

— Добре ж ти, коли подивлюсь, навчилася зустрічати людей, — посміхнувся Марко.

— Так, як вони мене, — відповіла од печі Мавра. Зараз усе її обличчя й збільшене погруддя були охоплені рухливим багрянцем. — Нікому, нікому я тепер не вірю.

— І це може бути, — погодився Марко, а Мавра здивувалась.

— Що може бути?

— Те, про що говориш ти. Окривдить людину хтось раз, окривдить вдруге, от і захитається в неї віра... Тебе хтось зобидив?

— Хто ж нашу сестру не зобижає! — з стогоном вирвалось у Маври, але й тепер вона говорила до вогню, а не до Марка. — Доброго чогось не допросишся, від лихого не відіб'єшся, та ще тоді, коли вдова має обличчя, а не піку.

— Чисту правду кажеш: ще дуже свинуваті ми, чоловіки, — погодився Марко.

Ці слова боляче вразили жінку, вона вихопила з печі кочергу, що вже курілася димом, обернулась до гостя, хотіла щось відповісти на його мову, але одразу передумала і заговорила про інше:

— Наговорили, набалакали вам три мішки усячини про м'єне?

— Сама розумієш, не маленька.

— Не маленька, — похлоливо повторила жінка, притулила руку до грудей і на мить з мукою на обличчі полинула в ті літа, коли була маленькою, а потім знову озлобилась. — І хай плещуть, коли язика не защегнуло. Не важко обмовити людину, а хто їй порадить, як цей час прожити? От і ви стали головою, почали порядок наводити, вже комусь лісом пособили, людям городи орете, а хто мені його зоре? Оці пальці? — простягла гарні, але потріскані руки до Марка, у відблиску вогню вони тремтіли, мов осіннє кленове листя.

Щось у її рухах, у погляді й похлоливості стурбувало Марка.

"Ей, жінко добра, видать, не оранка, щось більше поїдом їсть твою душу, тремтить вона в тобі, як рибина у сітці.

— Завтра тобі оратимем город.

— Завтра? — недовірливо перепитала і гостро, всією дикуватістю очей, зміряла Марка. Якась недобра згадка мстиво виморщила її чоло, але Мавра відкинула її, нервово приклала руку до красивих, з подихом гніву уст. — За яку ж таку ласку будете орати мені?

— Не за ласку, не за твою роботу, а за твою судьбу, — тихо відповів Марко.

— За мою судьбу? — здригнулася Мавра. — А ви знаєте, яка вона?

— Чому ж не знаю — вдовина...

І це підкосило жінку, вона заточилась назад, з мукою подивилась на Марка; у погляді її сірим туманом ворухнувся біль, а куточки уст жалісно засіпались двома складками. Враз Мавра зойкнула й невтішно заголосила, сльози, здоганяючи одна одну, покотились по щоках і високих грудях з різко окресленими сосками. Вона долонями закрила обличчя, але незабаром сльози пробились і крізь пальці.

— Ти чого, жінко добра?.. — розгубився Марко. — Що з тобою? — Він підвів Мавру до столу, посадив на стілець, і вона, поклавши голову на руки, наплакалась і нахлипалась, мов окривджене дитя. А Марко сів з другого кінця столу, підпер обличчя рукою і скорботно поглядав на жінку, не вміючи втішити її. Нарешті вона трохи заспокоїлась, рукавами обтерла сльози і не очима, а їхнім туманом поглянула на гостя:

— Тепер ви все знаєте про мою долю.

— Нічого я не знаю.

— Так будете знати. І всі будуть знати... Я з дитям ходжу. Ой господи, господи, що мені з ним робити у цьому світі? — В голосі її озвалася така мука, така скорбота, що Марко мимоволі здригнувся і підвівся з-за столу. — Того й на роботу не виходжу, відтягую од себе людський поговор, та не можу відтягти своє безталання... Дитя незаконне у мене.

Марко зіщулився, жіноча скорбота всотувалась у кожну клітину його тіла. Хіба ж не знає він, скільки ось такій матері доведеться випити гіркоти? Він підійшов до вдови, поклав їй руку на міжпліччя, і воно напружено прищулилось, і зіщулилась жінка, чекаючи не вдару, а хоч крихітки співчуття, хоча й знала — не буде його до неї...

— І не говори, і не думай, Мавро, такого. Чуєш?

— Ч... — тільки один звук зірвався з уст удови.

— Чого не буває в житті? Усяке трапляється, усяке... Тільки знай: любов може бути незаконною, а діти всі законні. І ми вже не судді їхні, а батьки, вихователі. Розумієш?

— Справді? Ви так думаєте, що всі діти законні? — стрепенулася жінка і теж підвелась, похнюпилась перед ним. — А я його вбити хотіла.

— І як ти могла таку погань у толову впхнути? — обурився Марко. — Ти ж мати, чуєш — мати!

— На яку всі пальцями будуть тикати, — застогнала Мавра.
— Зовсім не втішу тебе — всякі є ще люди, і дурень може пальцем чи словом розітнути душу, як ножем, але від цього розуму в нього не побільшає...
— Коли б так батько говорив, — знову сльози забриніли на віях удови.
— Хто він?
— Хіба ще не чули, не догадуєтесь? У селі ж нічого не втаїш... Антон Безбородько,
— І що він?
— І просить, і погрожує, і гроші дає, щоб не робити йому сорому. До однієї баби посилає, від якої половина жінок переходить на цвинтар.
Марко зціпив кулаки.
— Плюнь у вічі йому... А він же дітей не має. Чого б і не порадуватися цим?
— Порадуватись? — і вперше в очах Маври ворухнулась краділінка далекої надії. — Не знаю, не знаю, Марку Трохимовичу, що мені робити... Вже з монастиря приходили, кликали до себе. Може, й справді податись туди?
— І не здумай! — гнівно поглянув поверх жінки, туди, звідки приходили посланці схими. "Іч, почули круки, що горе в жінки, й одразу закружляли навколо її душі... Як ще мало ми вміємо вчасно допомогти людині в тяжкий час..." — Це ж народиться дитина, і зовсім інше життя почнеться в тебе. От і доглядай свою кровинку, а вона тобі спочатку посміхнеться, далі забуркоче, потім щось залепече і говорити почне, — і сам посміхатися став, згадуючи ті часи, коли його донька лежала в колисці.
— Наговорите такого, — похитала головою Мавра. В цей час тихо, по-злодійськи, відчинилися двері, і в землянку навшпиньках увійшов Безбородько. Побачивши Марка, він злякано кліпнув повіками, опустився на обчаси, зірвав картуза з голови і зразу ж рукою почав обтирати спітніле чоло.
— Хоч тут зустрілися, коли не можемо на полі побачитись, — крізь вії поглянув на нього .Марко.
— А-а-а... чого, практично, ти тут? Наче сюди й не по дорозі... — розгублено пробелькотів Безбородько, сторожко впиваючись очима в обличчя Марка і Маври: чи говорили вони щось про нього? Цій дурепі, практично, тепер вистачить совісті розказати про те, чого він найбільше спасався.
— Чого я тут? Прийшов сказати Маврі, щоб виходила на роботу.
Безбородько полегшено зітхнув, тихенько хукнув, роблено посміхнувся:
— От воно що! Роботу, роботу підганяєш, за все хапаєшся, щоб не прогавити? Стараєшся знову заробити якусь медаль чи орденок? З нашими людьми не заробиш. А я, грішним ділом, подумав собі: чи не сподобалась, практично, тобі Мавра? Чом не красуня вона?
Це блюзнірство пересмикнуло Марка, але він стримав себе, а в Маври болісно затіпались повіки.
— Та чого ти журишся? — хотів поплескати її по плечі Безбородько. — Став на стіл якусь паленуху і частуй нового голову, коли не хочеш старого. З новим головою, та ще з удівцем, гарна вдова ніколи не пропаде, — пасучи поглядом то Марка, то Мавру, пустив масний смішок, думаючи ним хоч трохи розвеселити жінку, але не розвеселив, а ще більше запечалив.
У Марка ж біля очей виразніше окреслились пучки зморщок.
— Розумну ж ти, Антоне, маєш голову на плечах, розумну.
— Спасибі й за це. Від тебе, чоловіче, не так легко дочекатися похвали, — пожвавішав Безбородько. — Може, й справді нам хильнути по чарчині?
— А чого ж, можна, — пронизливо подивився на Безбородька. — І знаєш, за що я хотів би випити?
— За якісь нові ідеї чи за те, щоб рослозеленіло? Вгадав? — безтурботно питається Безбородько.
— Ні, не вгадав. Ми вип'ємо за твого сина чи доньку, що народить Мавра.
Безбородько від несподіванки, задихаючись, похапцем ковтнув повітря, поблід, обм'як, наче з нього вийняли серцевину. В очах спочатку майнув переляк, а потім його змінило страшне запустіння.
— Ти... ти все, практично, знаєш? — на скривлених устах, мов прив'язані до них, жалюгідно тремтіли слова.
— Знаю.
Безбородько долонею провів по чолу, з безнадійним докором поглянув на Мавру.
— Сказала? Нащо ти?..
Вдова забила у куток, схлипнула, а він важко запитав Марка:
— І як ти? Радієш?..
— Радію, Антоне. Але не так, як подумалось тобі. Хіба ж це не радість, що в тебе нарешті буде дитина, що ти теж стаєш батьком, а не безплідним деревом?
— А може, краще без неї?.. Ех, Мавро, Мавро, довела ти мене до біди і сорому, — сказав

невесело, а з оЧей не сходило запустіння. — Іще, гляди, й не пізно щось зробити, а ти до людей з наветами, наговорами...

Мавра мовчки заплакала, Безбородько трагічно махнув рукою, розщепнув піджак і витяг з однієї кишені пляшку, а з другої шматок залежаного сала.

— Ну от, вип'ємо, чи що? — звернувся до Марка. — Бо більше нема чого робити... Ситуація...

, — Неодмінно вип'ємо, Антоне. — Марко на миснику знайшов глиняні кварточки, поставив їх на хиткому столі, сам налив горілку. — За твоє дитя, за продовження твого роду!

— Ет, — безнадійно зморщилось усе обличчя Безбородька. Думаючи свою думу, він підіймав чарку, мов камінне жорно. — Ти ж поки нікому нічого не говори, бо, може, дитя й неживим буде, а поговор зарання піде по всьому району.

Марко гостро зміряв Безбородька:

— Що це в тебе за дурні розмови?

— Мавра ж хотіла позбутись дитини — в льох падала. А це діло таке... делікатне... Помовч поки що, братику...

Марка аж затіпало, він підійшов до Маври, якось умовив її сісти за стіл...

Важкою була ця ніч для Марка. Перед ним сиділо двоє людей, які мали сяку-таку любов, а тепер обоє проклинали її і кожне вважало себе зобиженим. Маркові негадано довелося бути і суддею, і захисником, і порадником, і набиватись у хресні батьки. Він навіть піддобрювався до Безбородька, щоб викресати з нього скупку іскру батьківського почуття. А той хмурився, журився, викручувався, останніми словами кляв у душі і Марка, і Мавру і сидів біля ненародженої дитини, мов на похороні. З горем навпіл якось примиривши Антона й Мавру, Марко першим вийшов з землянки.

Оksamитна святкова тиша сповивала весняну землю, в цій тиші роїлось глибоке бездонне небо, поміж його роями до самого надзем'я гнувся Чумацький Шлях, просіваючи в луки срібну пергу. Небесна пасіка нагадала Маркові про їхню теперішню, убогу, всього на двадцять один вулик, і він городами, а потім полями пішов до діброви, де в передпіллі загубилася невеличка пасіка.

В лісі стало ще тихіше, тут пахло прілим листом і гіркуватим соком леверди. Уся діброва зараз так була обсіпана зорями, що здавалось — небо вловило її у свою золоту сіль і задумалось: що йому робити з цим уловом.

Марко вийшов на пасіку, окинув її пильним поглядом. Поміж рамочними вуликами, наче скам'янілі рицарі, стояли високі дуплянки. Вони, мов шеломами, були накриті великими полумисками. Марко притулився до одного вулика, і він обізвався мелодійним гудінням. Зараз у прохолодну годину тисячі бджіл ставали дбайливими матерями — ogrівали собою соти з ненародженою дітворою. І це знову перенесло його до землянки вдови, паче він звідти прихопив частку її журби. Нелегко, ох і нелегко тобі буде, жінко добра, не одні очі, не один язик окривдять твоє нещасне материнство, але ти не маєш права скривдити дитя. І, може, в тебе ніколи нічого кращого в світі не буде, аніж воно.

XXXIII

Сьогодні діду Євмену будівельна бригада заклала хату, і сьогодні ж на ній вирости віконні варцаби.

— Марку, а чи не завеликі намудрував ти мені вікна? — турбувався старий. — Такі вигилювали тільки в нашого пана, який утік до капіталізму.

— А тепер нехай красуються в колишнього наймита. Хай сонце побільше гостює у вас, тоді й коники будете веселіш ліпити, — посміхався Марко.

— Воно-то так, для коників це добре, а як буде для старого взимку? Не доведеться самому конем від холоднечі застрибати?

— Не опасайтесь: коли поставимо віконну раму від рами на шість сантиметрів — все тепло збережемо.

— Наука, — похитав головою старий. Він поглянув на зруб, що ніжно-ніжно пахнув прив'ядаючим соком, зітхнув і з вдячністю сказав: — Як будуть отак скрізь господарювати, то я за соціалізм.

Марко з подивом зирнув на старого, згадав колишні слова Киселя і засміявся:

— А до цього ви були не за соціалізм, а за капіталізм?

Дід Євмен одразу розгнівався, войовниче підняв угору бурячок борідки і кулак:

— Партийний, а верзеш, як елемент з пережитками. Навіть ти своєю вченою макітрою не розкусив старого. А хтось же й мене повинен розуміти, окрім жінки.

— Та ви таке, діду, зморозили про соціалізм, — весело розвів руками Марко.

— Зморозив, зморозив, — перекиривив старий. — Батько гримає на своє дитя не того, що не любить, а тому, що кращим хоче бачити його. А ти мені одразу ж капіталізм, неначе дулю, тицьнув під носа, ще й регочеш: мовляв, прищипнув діда на слові. То ти хоч смієшся, а інший за якесь тобі слово,

не розібравшись у ділі, може на саму душу наступити ще й вихвалитиметься, який він передовий та ідейний. А я думаю, що я теж по-своєму ідейний, а не елемент, і про мене, для інтересу, десь написати можна. Бо про яких дідів пишуть у нас? Про дуже розумних і політичних або про чудакуватих, а про середніх, яким не все відомо, нічого не знайдеш. От візьми нашого Зіновія Гордієнка — він як ударив у революцію у свій дзвін, то й досі стоїть гордим дзвонарем, на інше не нагнеш і не схитнеш чоловіка. Скажи йому, що десь у якомусь нашому законі є хоч один кривуватий параграф, він тобі горло перегризе. І це, з одного боку, дуже добре, а з другого — і не дуже, бо при Гордієнкові, при його довірі до всього гарного неважко присмоктатись до нашого святого і кривого якомусь хитрому поганцю. А я дід з критикою, з недовірою, але з любов'ю до своїх людей і до влади. А як же я можу бути без любові до неї? Заглянь у мої літа, і ти побачиш таку анкету: тільки зіп'явся я на ноги, так і пішов свій хліб заробляти. В сім років збивав я вже босоніж і ранішню, і вечірню росу, топтав весняні приморозки і осінні заморозки. Потріскаються, порепаються, бувало, ноженята мало не до самої кості, а матір тихенько вмовляє мене: "Піди, синку, за клуню, помочи їх, то й полегшає, бо де ж я візьму того лікарства?" А через якусь пару літ у найми пішов. Тоді вже репалась шкура не тільки на ногах, а й на плечах, бо рука в хазяїна знала милосердіє лише в ту хвилину, коли несла свічку до церкви, тоді, Марку, хочеш вір, а хочеш не вір, стільки діла робив, що й заплакати не було часу. Після такої куркульської каторги навіть економія здалася розкішшю: тут і на товариство вірне розжився, і свою любов зустрів, щоб не переводився старець у світі, — з доброю насмішкою згадав свою молодість. — Далі війна, революція, голодовка і, нарешті, свій клопоть землі. Уже й почалось потроху вилазити з нестатків, хліб за хліб зайшов, хоч і тяжко зароблявся він. А тут і колективізація підспіла, зробили її суцільною аж за два місяці, а по ній пішли і запаморочення від успіхів, і від неуспіхів, і перекручення, і недокручення. Хіба ж ти сам не бачив, як деякі представники підлітали на бричках до сільради і, не скинувши картуза перед святим ділом, навіть без "добридень" гукали з порога:

— Чого відстаєте?

— З чим відстаємо?

— З процентом! Нема суцільної! Жміть на всю железку! — і знов у бричку — на друге село наганяти проценти. Ну, а дядько ж не дурний і вже тоді журився під таким чисто процентним керівництвом. Хтось, Марку, і тоді не зрозумів нашого дядька до оновлення, хтось не зрозумів його і потім. І не раз я прикидаю так собі в голові: може, хтось і там, на високому версі-міністерстві кривдить нас. Приміром, сидить якийсь великий пройдисвіт, розкошує, наче отой черв'як у яблуку, і все вигризає такі ходи, щоб я у безсоння сушив собі голову і ходив з різною критикою, коли мені легше ходити з одною любов'ю! Ну, чи так воно, чи не так, а маємо накручене розкручувати і господарювати краще, як досі. Я теж хочу бачити соціалізм і в полі, і в домі, а не тільки читати про нього, в газеті. Що, ніде не напишуть про такого діда?

— Хто його знає? — задумався Марко.

— Не напишуть, — упевнено сказав старий, — бо не входжу я в картинки, де всі посміхаються, не зрозуміють спроста мене і мою гірку любов — не зверху лежить вона. Ну, а за хату і за великі вікна спасибі, Марку. Ти збираєшся кудись?

— На пасіку.

— А я знаю чого, — пожвавішав старий.

— Чого?

— Слухати перших солов'їв. Правду кажу?

— Чисту правду: там найкраще співають солов'ї.

— Таки найкраще. А чого? Бо мають у видолку свою волю і красу: і ставок з чистоводом, і калину з солодкою росю, і хижі птаство не водиться там.

Пізнім вечором добрався Марко до гаю, де стояла пасіка. Солов'ї вже розбудили м'яку вологу тишу, і здавалось, що синя темінь аж перехитувалась і хлюпала їхнім співом.

Марко став під трепестливим явором, з насолодою вбираючи в душу і спів, і чари вечора, і несміливий рух туману, що не знав, куди йому податись з уловини.

"Шах-шах", — пролетіли качки, торкнулись крилами зірки, і вона, розсипаючись, упала на землю.

В посмішці, чомусь радіючи, Марко пройшовся між вуликами, прислухаючись до невиразного бджолиного гудіння. Недалеко від куреня він побачив простенький ручний станок, яким нарізають стружку. Біля станка валялись обкоровані осикові полінця і лежало кілька пачок зв'язаної стружки, що напрочуд пахла свіжою рибою.

— Розглядаєш мою саморобку? — обізвався позаду Зіновій Петрович. — А я думаю, хто це забрався на пасіку? Доброго здоров'я, Марку Трохимовичу.

Марко однією рукою поручкався з пасічником, а другою простягнув до нього стружку.

— Що робитимете з нею?

Зіновій Петрович затягнувся цигаркою, і на його сивині заворушилась гаряча цятка.

— Що робитиму зі стружкою? Піде, як миленька, на покрівлю хати. Соломи ж тепер нема, а бляхи або черепиці не докупишся.

— І як вона показує?

— Вистоїть п'ятнадцять-двадцять років, коли добре вкрити.

— П'ятнадцять-двадцять років? Це діло! І скільки її треба на хату?

— Купиш за сімдесят карбованців два кубометри осикового гілля — і вистачить з нього стружки на добру покрівлю.

— Справді? — зрадів Марко. — То це ж добре, Зіновію Петровичу! Це вже якийсь вихід для нашого села. Чого ж ви досі мовчали про стружку?

— А ти відаєш — знаю чого? — здивовано сказав чоловік. — Якось за різними ділами і не подумалось про це. Марко з докором поглянув на старого:

— Коли маєш добро, віддавай його, не думаючи, бо це добро! В лісництві є зараз осикове гілля?

— Повинно бути.

— Тоді пішов до лісника, щоб притримав цю розкіш.

— Для себе?

— Для колгоспу і людей.

— І вночі підеш колошкати Корнієнка?

— Лісник уночі має не спати. Вулики ще робите?

— Аякже. Роїння вже не за горами. Люблю, Марку, часи роїння і медогону.

— А що ви з доброго не любите? — засміявся Марко. — Насіння медоносів маєте?

— Маю. З ним і в окупацію не розлучався. От липи дуже поменшало за війну. На личаки безбожно дерли її.

— Сюди залітають чужі рої?

— Залітають.

— Про це теж треба подумати. І побалакати з людьми, які мають вулики, щоб частина роїв дісталась нам. Та й будьте здорові, — і Марко швидко подався стежиною у глибину діброви.

На просторому подвір'ї лісника, що викруглилось між садом і лісом, стояли два вози, біля одного дзвенів уздечкою кінь і копитащем бив м'яку землю: його теж непокоїла весна. Біля катраги, зачувши людину, люто загавкав, заgrimів залізом собака, і незабаром з хати, смачно позіхаючи, вийшов кряжистий лісник.

— Гей, обережно там, бо дід моєї собаки вовком був!

— І чого б ото я, Остапе, лякав добрих людей?

— Це ти, Марку? — здивувався лісник, підходячи до хрещатих воріт. І хоч дивується чоловік, а обличчя його сміється. Відколи Марко пам'ятає лісника, тон завжди, навіть у годину великої злості, не розлучається з посмішкою. Напевне, таким робили його обличчя химерно заломлені вуса, що підважували вгору заглибини біля рота. В громадянську війну, подекували люди, від котовця Остапа, коли той з шаблею мчав на ворогів, з жахом сторонилося все живе. В двадцятому році його малював навіть столичний художник, але Остап подивився на свій портрет і тюкнув:

— То цим сміхом когось проти ночі можна й перелякати.

— Ви ж і лякали ним ворогів..

— Але ж малювали ви не для ворогів, зробіть мене, товаришу, душевним, яким я є серед людей, а не серед погані..

— Не розбудив тебе, Остапе? — ручкається Марко з лісником.

— Та ні. Оце мав сьогодні цілий вечір мороку з Поцілунком. Чув про такого перевертня?

— Чув. Це з тих, що на людей дивиться не очима, а зашморгом. Чого йому треба від тебе?

— А нечистий второпає такого крутія. Він же прямо й не говорить і в очі не дивиться, а все вивертом випитує. То тінь на нашого вчителя. Задніпровського, кине, то все допитується про партизанів Мироненка, то про мого брата Віталія. І аж наче радіє, коли скажеш, що такий-то вбитий чи закатований. Або в цього Поцілуйка розум догори ногами перекинувся, або він збирає для чогось мертві душі. Новий Чичиков, та й годі.

— А де він, дідько слизькоязыкий? — розгнівався Марко. — Я йому покажу і мертвих, і живих!

— Нагнав його. Повіявся кудись отруту збирати. Гадюка за рік, чував, дає півграма сухої отрути, а з Поцілуйка кілограми, напевне, можна вичавити. Що тебе сюди принесло?

— Діла, Остапе. В тебе гроші є?

— І сам не знаю, — потис плечима лісник.

— Як не знаєш? — оторопів Марко. — Щось такого не чував, щоб людина не знала, чи є в неї гроші, чи нема.

— А я й жінка не знаємо, — така трапилась халепа. Послухай тільки. Як ми жили й живемо — усім видно. На великі маєтки не зібралися, ощадних книг не позаводили, в землі грошви не гноїли, а яка була копійка — посилали дітям, щоб краще учились і по інститутах, і по технікумах, і по курсах та вченими і совісними людьми ставали. І скажу, всіх дітей ми хвалили, крім Олександра.

— Чого ж ви на нього? Такий гарний хлопець.

— Що гарний, то гарний, але не по тій лінії пішов. Сам подумай; чого і нащо йому заманулося стати артистом? Це ж діло таке: чоловік один, а живе в десяти чи й більше шкурах, і сам собі ніколи не господар. Йому, наприклад, хочеться веселитись, а він мусить плакати і добувати хоч печіночну, а сльозу. Словом, це життя не серйозне, а навиворіт. І от раптом, якийсь місяць тому, присилає він мені аж дванадцять тисяч карбованців. В район ходив з жінкою за ними, покрутили ми той переказ в руках, пожурилися, відправили гроші назад, а Олександрю написали:

"Сину, в нашому роді ніхто не ставав на ледачу стежку. Просимо, не ставай і ти, не зобижай людей — де взяв гроші, туди й поклади, чи з каяттям, чи хоч тихцем. І щоб ніколи цього' не було, бо ми Не витримаєм такого сорому..." І що ти думаєш? Пару днів тому знову приходять ці гроші і лист. Клянеться дитя, що заробило їх на ролі в кіно, і просить їх витратити, як ми захочемо. То ми й не знаємо, Марку, чи є у нас гроші, чи нема, — сумує і сміється одночасно лісник.

— Це, Остапе, чесні гроші, і можеш гордитися своїм сином: видать, талант він.

— Ти так думаєш? — пожвавішав лісник.

— Тут і думати нема над чим. Позичиш мені трохи грошей?

— Скільки ж тобі?

— Рівно стільки, щоб закупити всі осикові гілляки. Багато їх у тебе?

— Та кубометрів шістдесят-сімдесят нашкрябаєм.

— От і гаразд. Заплати за них завтра у лісництві.

— На стружку береш осичину?

— На стружку.

— Хай буде по-твоєму, — по-баришницьки вдарив долонею в Маркову долоню.

— Ну, спасибі, Остапе, що уважив. Сину привіт передай. Та й будем розходитись...

Над поріділими лісами підіймалась і темно-синіми клаптями розповзалась підворушена ніч. В її розщелини затікав ніжний трепетний світанок, він уже відокремлював дерево від дерева, народжував нові кольори і зворушливо перехитував защепнуті голівки .ніжних невісток, яких навіть росинка прихилила до землі. В тихій і святковій задумі стояли діброви, в них весільним одягом пишались черешні і темно рожевіли напухлими устами дикі яблуні.

З лісу Марко вийшов на яровий клин, де над землею крихітними корабликами підіймався світло-зелений горох. На кожному своєму парусі-листочку він теж тримав ще натемнену за ніч росину. Схід якось одразу наповнився перлисто-рожевим сяйвом, і по ньому розгонисте шугонули промінці. Вони своїми теплими пальцями підворушували й зігрівали білосніжну в'язь хмарин. Жайворонки першими привітали сонце і почали натягувати між небом і землею свою срібну основу, і під їхній спів кульбаба розкривала свої вологі золотисті повіки.

Щось затемніло на дальній дорозі, і незабаром Марко побачив, що то між полями од самого сонця, переганяючи тіні, мчав вершник. А ось і на другій, і на третій дорогах з'явилися вершники. Щось незвичне було у їхньому легендарному леті, у їхніх поставках і рухах. В Марка шалено, в передчутті чогось великого, забилося серце. З стежини він подався до перехрестя доріг. Перший вершник з яскравою червоною смугою на ішці, підлітаючи до нього, високо підняв руку вгору:

— Перемога! Перемога! Перемога! — тричі вигукнув він, вихором промчав, улетів у синю далечинь і розтанув між небом і землею.

А вже другий вершник мчав на перехрестя і, забачивши Марка, теж переможно підняв руку догори:

— Перемога! Німеччина капітулювала!.. Під копитами гуділа весняна земля, а на всіх шляхах врівень з сонцем летіли вершники, по всіх шляхах поспішала слава до тих, хто все віддав для неї, найменше думаючи про себе.

Марко, мов заморожений, ще довго придивлявся до доріг, до вісників перемоги, не помічаючи, як сльози обривалися з його вій і падали на крихітні кораблики гороху. Потім, притримуючи серце, він хутко пішов до села, до людей. І першою на царині ітобачив Мавру. З сапкою за плечима вдова самотньо йшла на роботу. Марко підійшов до жінки, пригорнув її до себе, поцілував:

— З перемогою, Мавро! З великим святом! Дочекались...

Мавра спочатку злякано зіщулилась, потім зойкнула, жалісно посміхнулась:

— Спасибі, Марку Трохимовичу, спасибі.

— Іди в село, порадай людей.

Але молодиця наче прикипіла до місця і страдницьки запитала Марка:

— А як же мені тепер бути?

— Ти про своє? — незрозуміле поглянув на вдову.

— Про своє. Передумав Безбородько. Вночі сьогодні прийшов і сказав, що не запише дитя на своє прізвище.

— То на Степана записуй.

В Маври зморщилось обличчя.

— Хіба можна на вбитого?

— Тоді пиши на моє ім'я! Головне ж не ім'я, а життя! — Він швидко пішов у село, а вдова в оціпенінні ще довго дивилася йому вслід.

На майдан уже сходились і збігалися люди, обнімалися й цілувалися одне з одним. І радість, і сльози світилися у їхніх очах. А отець Хрисантій без ряс і підрясника — у людському вбранні — виліз на дзвіницю і вдарив у всі дзвони. З дзвіниці злетіли голуби і закружляли над селом, підіймаючи вище й вище його радість і нові надії.

XXXIV

Співала вечірня година, виспівували і сумували вогні землянки. За одним столом у них сходились велике щастя і велика печаль, одна й та сама пісня з одних очей кресала іскри радості, а з інших — вибивала сльози, і вони рососою скорботи падали в святкові чарки.

Не одна мати, не одна вдова в цей великий день заламувала руки й підбитою птицею підіймалась із землянки прямо в круговерть радісних вигуків, гомону, пісень, надійних розмов і сміху і застигала наче камінь, і вдивлялась у примерклі дороги: а може, повернеться, а може, прийде убитий муж чи спалений син.

Вулицями, як сама молодість, проходили дівчата, їхні вимиті коси пахли цвітом, лугом і солодкою рососою, а над тихим світом тремтіли весняні нерозстріляні зорі. І хоча багато ще було суму і горя на землі, але вона вже пливла і творила під зорями новий літопис, виколихувала в сповитку іовий колос для миру і зачинала, можливо, не для воєн нове життя.

Сьогодні, як ніколи за ці роки страждань, восковіли серця переможців. Люди сходились із людьми, разом ділили останній шматок хліба, разом переживали велику радість і разом утішали тих, у кого ця радість була затьмарена смертю. І нині в самоті залийтеся тільки отець Хрисантій. Навіть макухуватий церковний староста і пронозувата проскурниця не захотіли трапезувати з ним, а пішли до рідні, дарма що цього дня отець Хрисантій отримав телеграму від сина на radoщах нахвалявся пропити відро горілки і навіть ризи.

Коли за' титарем і проскурницею зачинилися двері землянки, панотець одразу відчув себе нікому не потрібним, і глибокий сум почав заповзати в його немолоде тіло.

От і міркуй, чоловіче, на старості літ, що воно й до чого. Ще в годину смутку й смерті ти потрібний вірянам, а в часи великої радості їм не до тебе і не до твоїх молитов... Побільшає в людей добра, щастя, і ти залишишся, мов самотнє опудало, на зеленому житейському полі.

Отець Хрисантій поглянув на мармурове розп'яття вкляклого Христа і, шкар'югаючи кованими німецькими черевиками, тихенько заспівав предначинательний псалом:

"Благослови душа моя господа", потім з докором покивав головою На товстобоку, іноземного походження пляшенцію, наче вона була винна, що біля неї не розкошує беседа. В такий день він радісно повечеряв би навіть з келійником єпископа, від якого має тільки гірку турбацію: все младоумне чадо нашіптує і нашіптує владиці, що отець Хрисантій безбожно обдурює єпархіяльне управління. А хіба він обітницю давав нічого не заробляти на свічечному ящику? І який дурень не гендлює на свічках?

— Ну, що ж, "повечеряю сама, коли милого нема", — розмірковуючи, говорить отець Хрисантій словами пісні. Він здоровенною заволохаченою рукою охоплює горло пляшенції і підіймає її вгору. Вино сказало "говть" і пахучим оксамитом полилось у срібну чарку, з якою панотець завжди ходив і на хрестини, і на вмерлини. Отець Хрисантій поставив пляшку на стіл, понюхав вино і вже намірився випити, але знадвору долинули чийсь скрадливі кроки. Вони спочатку обізвались попідвіконню, а потім зашаруділи на східцях.

— От і гостя послав мені бог. — Задоволене поставив чарку біля пляшки, надав обличчю заклопотаного виразу і взявся перечитувати телеграму від сина.

Таки вижило в цій смертоносній завірюсі його чадо, ще й майором стало, навіть у газетах кілька разів писалось про нього. Чи думав батько дожити до такого свята? І отець Хрисантій гордо підіймає очі на велике фото, з якого мало не виходить молодий веселоокий майор, обвішаний урядовими

нагородами. Правда, батькове звання спочатку не давало йому ходу, а це, дивись, як пішов угору. Талант, їй-богу, талант, і за нього треба зараз підняти добру чарку. Сум до решти височується з грудей панотця, і туди затікає тільки батьківська гордість.

З скрипом відскочили двері землянки, і хтось довготелесий, зігнувшись у три погібелі, переступив поріг. Коли невідомий випростався, в. отця Хрисантія од подиву на лоювите чоло полізли волохаті павуки брів: перед ним стояв і злодійкувато нишпорив очима по землянці Гнат Поцілуйко. Чого йому треба в його оселі та ще в такий день? Оце послав спаситель гостя, здимівся б він у преісподню.

— Добрий вечір, панотче, добрий вечір вам, — полегшено, з усмішечкою привітався Поцілуйко, пересвідчившись, що тут більше нікого нема.

— Добрий вечір і вам, — глухо, відчужено говорить отець Хрисантій, він ніяк не може збагнути, яким це вітром занесло до нього богомерзкого Поцілуйка, і одразу відає, його: — Ви прийшли привітати мене із днем перемоги?

— Ні... але й так, — спочатку розгублюється Поцілуйко і починає сердитись: "Бач, попище, опіум для народу, а на язиці тримає не молитви, а насмішки". В Поцілуйка злішають очі і прив'ялі повіки.

Отець Хрисантій помічає це, бере в руки чарку і звертається не до гостя, а до віконця, біля якого голубами б'ються клапті якоїсь пісні.

— То за день перемоги! За воїнство христолубиве! — Він, ледве стримуючи посмішку, випив, поставив чарку на стіл, а гостеві й не думає наливати. І в того по сірому обличчю розповзається мстивість, видушує на ньому печаті недоброго рум'янцю. Він рукою хоче їх стерти і через силу починає посміхатись:

— Може, й мого винця покуштуєте? — виймає з кишені пляшку з такою етикеткою, що до неї одразу прикипають очі богослужителя.

— Що воно таке?

— Французька дивина.

— Французька? — прицмокнув панотець.

— Налити вам? — заходився Поцілуйко біля пляшки.

— Ні, такого не п'ю, — відказав отець Хрисантій, переборюючи спокусу.

— Це ж чого? — ошелешено запитав Поцілуйко.

— І сам не знаю чого, — насмішкувато дивиться поверх гостя.

— Щось занадто веселі ви, панотче, сьогодні, — заклекотіла у голосі погроза. — Глядіть, щоб після такої радості не засумували, мов у судний день.

— І не подумаю, можете не страхати. Та, власне кажучи, чого вам треба у моїй келії? — втуплює презирливий погляд у непроханого гостя.

— Мені треба од вас тільки одну фактичну довідочку. — Поцілуйко знижує голос до зловісного шепоту, а потім, як ножем, б'є під серце панотця: — Скажіть, чи в анкеті вашого чада було чорним по білому написано, що він син попа?

Від цього питання похитнулася огрядна листать отця Хрисантія. Він побілів, поточився од Поцілуйка. Страх хижим птахом вчепився в його душу: над його дитиною в перший день перемоги уже збиралися хмари.

— Навіщо це вам... і в такий день? — не сказав, а прохрипів богослужитель.

— Навіщо? Тільки для порядку! — солодкістю ошкірилось обличчя Поцілуйка. — Я не думаю, щоб Василь Хрисантійович, майор Радянської Армії, похвалявся своїм соцпоходженням і писав у різних анкетах чисту правду. А як ви думаєте?

— Про це я не питався у сина... Він рядовим пішов на фронт.

— Рядовим, думаю, і повернувся б, якби не підчистив свою анкету. — Поцілуйко підійшов до фото і з удаваним здивованням вигукнув: — Та й орденів нахапав! Чи довго доведеться носити їх?.. Не будете настільки ласкаві сказати адресу вашого чада? Чи, може, доведеться в когось іншого дізнаватися/

Кордубата постать отця Хрисантія здригнулась м'якла.

— Що вам треба од мене? — запитав, зітхнувши, і сів на лаву.

— Що мені треба? — обернувся до нього Поцілуйко. — По-перше, щоб ви запросили мене сісти у вашій келії.

— Сідайте, — зітхаючи, втомлено махнув обважнілою рукою отець Хрисантій.

— От і гаразд, у нас так завжди запрошують гостей. — Поцілуйко опустився на стілець, ліктями вперся об стіл, заставлений різними закусками, і підпер долонями свою богомерзку пику. — Ви таки нічогенько підготувалися до свята.

— Може, вип'єте вина? — принижено запитав отець Хрисантій.

— Вашого чи свого? — безневинно запитав Поцілуйко.

— Якого хочете.

— Коли частують добрі люди, то варто й випити за їхнє здоров'я, — великодушно погодився Поцілуйко. — Можна и вашого скуштувати.

Отець Хрисантій підвівся, дістав з полиці Другу чарку, налив у неї вина й тремтячою рукою подав Поцілуйкові.

— Прошу, не погребуйте.

— А ви ж, отче?

— І я теж. — Він випив трунок, неначе отруту, і вже затуманеним поглядом подивився на страшного гостя, чекаючи від нього нового удару.

Поцілуйко довго і ретельно закушував, примовляв якісь блазнівські примовки про страви, а сам з приємністю відчував, як перед ним міниться господар оселі. "Тепер із нього можна й свічки сукати, а то, бач, як спочатку дер носа. Піп, і той свій гонор має. Ну, здається, прикоротив його тобі". Після другої чарки він уже навіть з співчуттям запитав отця Хрисантія:

— Чого так посмутніли, панотче? Я не думаю кривдити вас...

— Що ж ви хочете від мене?

— Зовсім трохи, дріб'язок, і тоді хай ваше чадо навіть у генерали вискакує — не буду заважати. Мені треба, щоб ви документально посвідчили, що вчитель Григорій Задніпровський водить з вами дружбу... Ну, випиває по чарці, веде розмови про спасіння душі, ремствує на труднощі чи владу або щось таке подібне...

— Але ж це чиста неправда! — вражено скрикнув отець Хрисантій.

— А ваш син правдою доскочив орденів і чину?

— Він кров'ю їх заробляв.

— Але він у анкетах не писав, що має попівську кров!

— Я не знаю, що він писав у анкетах.

— Не вдавайте, отче, з себе святу наївність. Все ви добре знаєте, не я, а ви навчали своє дитя, як йому жити в класовому суспільстві. От і живе воно тепер, як люди, і хай здравствує комусь і вам на втіху. А щоб не підмивався корінь вашої дитини, за це ви дасте мені своє авторитетне свідчення про Григорія Задніпровського, бо він мене ріже під корінь. Хіба ж це дорога ціна?

Отець Хрисантій аж руки приклав до серця, щоб віддерти від нього хижу птицю остраху, але вона глибше и глибше впивалася в нутроші й аж перевертала їх.

— Як же я можу таку кривду валити на людину?

— Потім відмолите її. Вам тільки треба черкнути кілька слів на білому папері, — майже весело сказав Поцілуйко. — По руках, панотче?

— Бійтесь бога, в такий великий день вимагати доноса.

— Як ви сказали? — насурмойився Поцілуйко. — Ви не хочете щастя своїй дитині?

Але обличчя отця Хрисантія потверділо:

— Ідіть од мене... Сьогодні нічого не скажу вам...

— А 'завтра? — не відступав Поцілуйко.

— Я не знаю, чи доживу до завтра.

— Доживете! — пообіцяв Поцілуйко і багатозначно поглянув на попа. — Тоді, якщо ви такі делікатні, прощаюся з вами до завтрашнього дня. На добраніч. — Він знову зігнувся у три погібелі й вийшов із оселі.

Коли за ним зачинилися двері, отець Хрисантій з невимовним сумом пошепки сказав те, що співалось тільки в страсний четвер: "Нечестивий же Іуда не восхоті розуміти", — і знову почав руками віддирати від серця хижу птицю остраху.

XXXV

На одній половині небосхилу важчали і розросталися прекрасні по розмаху, величі й формі фіалкові хмари. Ось вони перегнулися через зеніт, відслоїлись од неба, розкривши частину його глибини і прихопивши з нього мармурово-білий вінець. Тепер і хмари, і небо над ними, і земля під ними, і останній жовто-імлистий просвіток з одного краю обрію, і перша блискавка з другого — все це скидалося на незавершені полотна геніїв про створення світу.

Григорій Стратонович захоплено вбирає в очі, в душу ці полотна і посміхається від насолоди. Посміхається і Марко Безсмертний, бо просторо, велично й гарно навколо. І, до того ж, травневий дощ провисає прямо над його полями — на радість, на хліб.

— Ідуть два напівголодні чудаки і чогось радіють, — покосився Григорій Стратонович на Марка і засміявся.

— А чому б і не радіти? — кидає веселе лукавство у зморшках під очима і підківку вусів. —

Оранку закінчуєм, усе сходить і росте, як Дунай, дощі йдуть, наче по замовленню, у людей побільшало радості, і, знову ж, лісу дістали. А от чого тобі радіти — не знаю.

— Чого? — Григорій Стратонович підвів голову догори. — Небо ж яке! Божественне!

— Божественне.

— Гримить на зелене дерево?

— На зелене, на врожай.

— І щкола росте, і записка потроху пишуться, і до всього цього я сьогодні вже дав пояснення кореспондентові обласної газети.

— Про що? — одразу скривився Марко. — Те саме крутиться?

— Той самий відьомський клубок. Нова анонімка пришила мені картярство в партизанському загоні.

— Ну, а підстави були для доносу?

— Були. Поцілуйки завжди так роблять, щоб до зернини правди докинути жменю болота... В загоні, дійсно, зимовими вечорами хлопці грали і в дурня, і в очко — грошей було досить і радянських, і німецьких. Ми з комісаром почали боротися проти очка. Дехто покинув грати, а найзавзятіші картярі стали критися від нас. Раз увечері я наскочив на їхню теплу компанію. Вони саме банк метали і так захопилися, що й не помітили, коли я сів біля самого банку. Переполошилися, посхоплювалися хлопці з місць, а я до них:

— Сідайте!

Сіли вони, одводять очі і від мене, і від банку, де лежить ціла купа грошей.

— Хто метає банк? — питаюся.

— Та... Ми більше не будемо... От побачите, товаришу командир.

— А чого зарікатися? — змовницьки подивився на них. — Дайте і мені карти.

— Товаришу командир, побачите, не будемо... — крутяться хлопці, мов на гаряче посідали.

Насилу я умовив їх зіграти зі мною і зразу ж зірвав банк.

— От цього не чекав од вас, — здивувався Марко.

— Та я й сам не сподівався, — безжурно відповів Григорій Стратонович. — Словом, за цей вечір я обіграв усіх своїх картограїв, напакував мішок грошей і заніс комісару. А коли до нас прибув літак з Великої землі, ми гроші передали в Державний банк. Добре, що в мене розписочка збереглася, а то тягали б тепер, іцо присвоїв собі отой бісів банк.

— Коли вже ми позбудемося цього терміття, що отруєє життя? — обурився Марко.

— Цього, напевне, ніхто не скаже. Пливуть різні доноси, анонімки в усякі місця, і кожен дає їм хід, думаючи, що стає на захист правди. Отак і сходяться правда і кривда. Людина терпить, мучиться, а донощиків що? Не вигоріло в одному місці — строчить у друге. За доноси у нас не карають, донощик почуває себе майже недоторканною особою — персоною грата.

Саме вдарив грім.

— І на їхні голови прийде грім! — сказав Марко. — Це страшна, але тимчасова короста.

— І я так думаю.

З гінної дороги до них охляп під'їхав Дем'ян Самойленко, бригадир першої бригади, грізноокий чолов'яга з такими темними рум'янцями, що восени бувають на листі груш. Списаний по чистій танкіст, який палив, прасував і таранив ворога і сам горів, мов смолоскип, він уже до віку пронесе грозу в своїх великих артистичних очах. І навіть тепер, коли у них відображалася людина, над нею теж палахкотіли відблиски далеких боїв і пожеж.

Дем'ян зскакує з коня і строго віддає честь цурпалком руки.

— Марку Трохимовичу, уже й просо в землі! Тепер, можна сказати, вискочили на сухе: оранку під яріві закінчили!

— Спасибі, Дем'яне, — поклав обидві руки на плече бригадирові.

— Аж не віриться, — радісно зітхнув бригадир. — Що далі робити?

— Тракторами підіймати пар, глибина оранки, — двадцять сім — двадцять вісім сантиметрів.

— Для чого так глибоко?

— Сам подумай: минулий і цей рік щедрі на дощі, то треба чекати, що наступний принесе посуху. У нас воно майже завжди крутиться так: на два вологі роки третій припадає сухий. Отже, зарання треба готуватись до битви з ним, не прогадаємо.

— Будуть трактористи бунтуватись.

— А ми з ними по-доброму повинні поговорити й домовитись. Коні ж сьогодні пустити на пашу, а завтра — орати людям городи.

— Оце діло! — Самойленко схвально кивнув головою. — Скільки за оранку брати? Сусіди платять по чотири карбованці за сотку.

— Впустимо карбованця. Старим і сиротам орати безкоштовно.

— А коли хто не виконує норми?

— Тим поки що не орати.

— А Безбородькові?

— Безбородькові? Хай він спробує доносами орати. Ще раз заgrimіло, все довкола притихло, і враз травневий дощ широко пустив над землею сизувато-синю сітку.

Самойленко вискочив на коня і поїхав до своєї бригади, а Безсмертний і Задніпровський спустились до ставу, над яким завзято витанцьовував дощ.

— Скільки за ці дні прибуло води, — здивувався Григорій Стратонович.

Вони перейшли греблю, притулились до розложистої, з вибитим серцем верби. Оглядаючись довкола, Марко побачив, як над самою водою пролетіли два кулички-травники, в дзьобах вони тримали сухі стеблини трави. Ось пташенята припали до води і через хвилику з жалібним попискуванням відлетіли вбік.

Чи не цих пташенят він зустрів на снігу, коли повертався додому? Травники, які вже були у весняному одязі, поблискуючи білими дзеркальцями на крилах, знову з стеблинами опустились до води і знов у тривозі подались на луг. Чому так непокоїлись вони?

Марко, скрадаючись, обережно пішов понад берегом. І те, що він побачив, схвилювало і вразило його. Прямо на траві лежало вимощене з сіна невисоке гніздечко, а в ньому хрестиком тулились чотири світло-охристих крашанки. Вода вже добиралась до них, і дрібні пташата марно старались стеблинами сіна підняти вгору, захистити од хвилі своє нетривке кубелечко, своїх майбутніх дітей. Ще хлюпне вода раз-вдруге і забере з собою і гніздо, і крашанки.

Ось травнички побачили нового ворога — людину, випустили з дзьобів стеблини і затужили безпомічно пташиною тугою. Марко для чогось кишнув на них, витягнув ніж, не торкаючись гнізда, вирізав навколо нього землю, вийняв її і переніс на вище місце, куди не дійде вода. Тут, між купинами осоки, він і примостив гніздо, не знаючи, повернутися до нього пташата чи ні.

Мокрий, оброшений, він занепокоєно пішов до верби, з якої грім вибивав останнє борошно зітлілої серцевини.

Біля неї посміхався до нього, вчитель, який бачив усю пригоду з птахами і їхнім гніздечком.

— Добре, Марку Трохимовичу, що ви є на світі, — міцно стиснув у обіймах чоловіка.

— Диваки ми з вами обоє, — ніяково сказав Марко. — Найшли чим турбуватись! А все-таки приємно було б, якби пташата не покинули гнізда.

Вони навпочіпки сіли під вербою, придивляючись до того місця, куди Марко переніс кубелечко. І ось над ним, попискуючи, з'явилися пташата, покружляли, помаяли білими дзеркальцями і впали донизу, знову злетіли і знову опустились.

А над усім широким світом, над заштрихованими лісами, над першою прозеленню полів, над повеселілими луговинами, над пригнутими вербами, над принишклим птаством, над вінчиками цвіту і над двома простими і добрими людьми димів надійний дощ.

XXXVI

Край прогнutoго вечорового неба, врзаючись у зорову імлу, і досі трудиться старий нагорблений вітряк; в обрисах його є упертість заповзятої роботящої людини, і життя його теж схоже на життя людини. І дарма, що вітряк має камінну душу, але яким вона береться теплом, коли меле тобі, чоловіче, на хліб. А якщо холоне людська кров од безхліб'я, то крижаніє і душа вітряка. І стоїть він тоді на белебні, мов хрест, поставлений на упокій усього села.

Марко тихо йде принишклими полями, придивляючись до праці тепер єдиного, не скошеного війною вітряка: між його розгонистими пораненими крилами раз по раз виростають пухнасті, місяцем вибілені хмарини і, здається, перемелюються на муку. Еге, коли б це стільки борошна витрусив мучник, то Марко не сушив би голови, чим пособити людям. А то за мішок якогось зерна, що продимилось війною, то старцем оббиваєш пороги усіх установ, то хитруєш і викручуєшся, немов циган на ярмарку. Але війна і цього навчить. Хоча, яка ж війна, будь ти тричі й навіки проклята! Скрутили ж, звернули голову їй, костомасі, а вона ще скрізь дає про себе знати: не відходить од життя, як ворон од крові. Вже не можучи вбити чи попелом розвіяти людину, коли вона трудиться, вривається з вбивствами у її сни. Тепер і добрих снів стало обмаль, як і хліба.

Марко в задумі погладив житні колоски, і вони осипали на його руку свій тихий трепет і оту добру наважнілу росу, з якої буде в'язатись зерно. І саме в цю хвилику від далекого, невидимого за вербами містксі сумовитим зітханням прибилася дівоча пісня. Чи вона вся, чи її основа була зіткана з невидимих сліз, бо осипались вони на душу, як роса на землю. Здавалося, це була навіть не пісня, а сама жіноча скорбота, яка всюди шукала і ніде не могла знайти своєї долі.

Шкода, мамцю, шкода Вишневого цвіту,

Що розвіяв вітер
По всім білим світу.

Про який же вишневий, цвіт співають дівчата: чи про той, що в свою пору опадає з білих дерев, чи про тих хлопців, яких без пори, без часу по всіх світах розвіяла війна і неволя?

Від приторку цієї пісні біля Маркового серця ворухнувся болючий хододок, отой, на якому набухають нелегкі спомини. Сьогодні після пересварки з Киселем ці спомини вже вдруге збивали чоловіка на далекі, затуманені часом стежини. Відчуваючи це, Марко чомусь глянув на долоню: на ній поблискували цятки вологи і зворушливо лежали дві перші крихітки житнього цвіту, дві крихітки отієї надії і таємниці, що тримає на ногах чи валить з ніг селянський рід.

І одразу ж по житньому текучому мареві, де переливались тіні колосків, справжня і місячна роса, до нього крізь дівочу пісню і далекі роки долинув напівзабутий спів його дружини, коли вона ще не була його дружиною і він навіть гадки не мав залицятись до неї. Не вродою, не розкішшю брів і не станом, а піснею заворожила й приворожила його. На її голос він, уже немолодий парубок, поспішав з прокуреної сільради і підходив до того тину, з-за якого жовточубі соняшники, немов парубота, перехилилися прямо на вулицю, не боячись, що чиясь злодійкувата рука скрутить їм голови. І хоч як нечутно він скрадався до дівочої пісні, Олена відразу ж відчувала його ходу і насторожено замовкала, наче очеретянка у плавнях.

Тоді він уже звичним кроком підходив до неї, здоровкався й починав прохати:

— Ну, заспівай, Оленко.

А вона, тереблячи дрібними потрісканими пальцями краї дешевенької, самими серпами замальованої хустини, відповідала одно:

— Не хо...

— І чого ж ти не хочеш?

— Чого? Бо при людях не можна.

— А при худобі можна?

— А при худобі можна.

— Дурне говориш.

— Зате розумне слухаю.

— Може б, ти, дівко, не соромилась мене?

— А чого б мені соромитися, хоча ви й начальство. — І її химерні, ледь-ледь припухлі уста або зітхали, або лише одними серединками сходилися до купи, і тоді обличчя дівчини дивовижно осявала не одна, а дві посмішки, які так веселили його, що він починав радісно гикати:

— І звідки у тебе взялися аж дві посмішки?

Олена, не сердячись, тільки поводячи одним плечем, розважливо говорила йому:

— Треба щось і мені мати до пари. Ану, ще трохи погигикайте. От мій хазяїн каже, що ви дуже сурйозні, і в сільраді, і на людях. І хто б міг подумати? — І знов поводила плечем, на якому ворухився вишитий хміль.

Отак він і зустрічався вечорами з Оленкою, йдучи на її голос, як на принадний вогник, отак і стояв під соняшниками, які нахилилися над ними свої золоті пахучі решета. А якоїсь зоряної вечорини дівчина, не дивлячись на нього, а в землю, тихо сказала:

— Марку, що ви думаєте про мене?

— Що я думаю про тебе? — скося глянув на тендітну постать наймички, дивуючись, як у цьому пташиному, легкокрилому тілі міг оселитися такий незвичайний голос: стрепенеться він у селі, а його чують і косар у лузі, і орач у полі, і лісоруб у лісі. Навіть ехидний і скупий, мов дідько, Мелантій Горобець не раз говорив хазяїнам-господарям, що він своїй наймичці власноручно дає олії, щоб голос не засох, бо голос, конешно, — це делікатна штука і дається навіть не всякому попу. — Думаю, Оленко, що ти соловей, та й більш нічого.

— Справді? — збентежено підвела очі, над якими сполохано билися вії.

— Справді. Славне принесеш милому придане: такого приданого на ярмарку не купиш.

— А більш у мене нічого й нема, — з вдячністю поглянула на нього. — І вам, Марку, добре, коли ви слухаєте мене?

— Як у раю, хоча його теперечки нема ні на землі, ні на небі. Восени я тебе безпремінно аж у саму Вінницю на якісь курси пошлю. І ти станеш співачкою, в жакетці шерстяній будеш ходити, а потім зі мною й здоровкатись перестанеш.

— Отаке вигадаєте, — доторкнулась рукою до соняшника, і він струсонув на неї пару перестиглих пелюсток. — Нікуди я не поїду з села.

— То чому, дівко?

— Не поїду, та й годі.

— Гадасці, там гірше буде, ніж у Горобця?

— Гірше навряд чи де знайдеться.

— Тоді чому їхати не хочеш?

— Чому? — запнуласть вона і приклала долоню до серця, немов боячись, щоб воно не випурхнуло з грудей. — А хіба ви, Марку, ніяк не бачите, що я... люблю вас? — зненацька випалила, густо зашарілась і одразу ж поблідла, немов русалка.

Він здивовано і вражено глянув на оце похилене молодюсеньке дівча, над головою якого похитувався розпатланий соняшник, посміхнувся, крутнув головою:

— Ой брешеш, малечо. Кепкуєш з мене.

— Їй-бо. Хіба ж цим жартують? — правдиво, з острахом і мукою глянула на нього, і її голос забринів, мов трепет болючої пісні.

Він тоді ще більше здивувався, не знаючи, що й подумати про це дівча, яке ще й дівування не знало і ніколи не виходило вечорами на гулі.

— І коли ж це на тебе найшло?

— Одразу, Марку. Як грім серед неба, — і подивилась на небо, наче звідти й зараз із зоряним пилом сіялось в її серце кохання.

"Чи це насмішка, чи й справді оця малеча вже щось у любові петрає? То коли ж вона встигла? І де ця любов взялася: чи не в лузі за чужою худобою, чи не в полі за важкими снопами? Сам дідько цих дівчат розбере". Він кркнув і багатозначно поліз рукою до потилиці.

— М"да... Буває... І коли ж цей грім обізвався?

Олена стрепенулася, випро.сталась і так подивилась своїми очищами на нього, що він одразу побачив її розкрити, як свіжа рана, підкошену коханням душу.

— Пам'ятаєте, як вперше з вами в сільраді зустрілась? Тоді так віяло-хугувало, що й світу не було видно.

— Ну, пам'ятаю, — сказав, ніяк не можучи пригадати, коли ж вона його бачила в сільраді: хіба ж там мало різних людей товклося і в погожі дні, й у завірюхи?

— Я тоді принесла на люди свої сльози: хазяїн ні за що ні про що побив. А подивилась на вас, — одразу про все забула: і про свої сльози, і про того махомета: такі тоді у вас очі були!.. Ну, в саме серце дивилися.

— Справді? — подобришав і лише тепер помітив, що її коси так блищали проти місяця, немов були виплетені з щирого сонячного проміння.

— Справді, Марку, — зітхнула дівчина.

— А чого ж ти про свого махомета нічого тоді не сказала? Я дав би йому такого духу... —одразу розсердився на Горобця і махнув кулаком.

Оленка боляче примружила повіки.

— Тоді я забулась, що й на світі живу.

— Буває... А ти ж знаєш, малечо, наскільки я старший за тебе? —запитав, розуміючи, що дівчині не до жартів.

— Ну то й що? —просто відповіла вона. — Старший, то й розумніший.

— І що мені тепер з тобою робити? — вголос, як іноді в сільраді, подумав, насправді не знаючи, як йому бути: чи вистоювати біля цього милогубого, з двома посмішками дівчиська, чи скоріше чкурнути додому, бо в голови сільради немало різного-всякого клопоту. Попрощаєшся одразу — так, гляди, розколихають її сльози, мов роса билинку. Ну, а стояти біля неї — теж нечесно виходить.

Косуючи на вулицю, він одійшов з дівчиною в затінок, сів на призьбі, вона теж вмостила на самий краєчок призьби, збентежена й тиха, ладна от-от струсити з вій свої перші сльози кохання.

Вона чекала його слова, немов присуду, і каралася, що виказала свою таємницю, бо ж хіба можна дівчині першій таке сказати?! Хіба ж не знає вона, що в селі так заведено: сиди, грибе, поки хтось здибе. А от вона не змогла стримати свого серця і за це може каятися усе життя.

— Які у тебе гарні коси. І важкі, — не знаючи, що сказати, зважив на руці її коси, що мінилися на місяці, мов пшеничний колос, і пахли невивітраним духом перестиглого поля та цвітом лаванди. Він знав, що і очі в неї були сині, мов цвіт лаванди. — Дуже гарні в тебе коси.

Вона нічого не відказала, ховаючи від нього обличчя. Тоді, охоплений жалістю до дівчини, поклав руку їй на плече, другу витер об рукав своєї святешної сорочки і бережно пальцями провів по її очах. Дівочі сльози облекли його пучки, але принесли й повів бентежного зворушення: бач, як вона любить його! Воно, звісно, й не гаразд, коли дівчина сама признається в таких ділах, але, може, в п душі й любов така ж широка, як і пісня? Теж на люди проситься!..

Що ж, Марку, те дороге, сподіване, за яким ти гнався, — полетіло невідомо в які краї, а оце, може, й твоя тиха доля сидить? Хм, і невже вона буде щаслива з ним?. В його душі заворушилися і

хвилі великодушності, і хвилі остраху за свою парубоцьку волю. Оленка таки й насправді славна, дарма що трохи кирпатенька. А ще прибери її по-людськи! Та за якого дідька бідна дівчина справить той одяг? Бач, тільки й має приданого один голос і таку довірливу душу, що одразу вихлюпнулася з тіла. Добре, що вихлюпнулася до нього, а коли б до якогось чубатого мурла, гляди, й звів би малечу з розуму.

І тоді йому стало страшно за долю Оленки, неначе справді чиясь хтива пика тягнулася до неї, і тоді він взагалі розгнівався на весь дівочий рід. Іч, бісової вдачі сороки: скільки не вчить їх життя, а вони ніяк не втямлять, що нашому братові можна звернутися в усьому лише після весілля і ніяк не раніше.

З приспаних подвір'їв і з закутків села на нього раптово налетіли весільні пісні Дружок і свашок, і серед них він побачив оце милогубе дівчисько у весільному вінку. Таки гарна була б з неї княгинька!

Під його рукою шулилось трепетне дівоче плече, оте саме, яке вона любила підіймати вгору, і навіть у плечі, у всіх його вигинах він відчував, як ' билосся і завмирало наполохане серце. І чим би утішити його, щоб і дівчині стало хоч трохи легше, і себе не зв'язати назовсім? Але нічого путнього він не міг розшукати у своїй розумній голові й, поглянувши на босі ноги наймички, запитав: — У тебе, Оленко, чоботи є?

Вона здригнулася, напевне, здивована таким дурним запитанням, і похитала головою:

— Нема.

— А тобі треба чоботи.

— Влітку?

— Навіть улітку, щоб, коли нахолоне земля чи на росі, голос не простудила, бо він у тебе такий, що людям потрібний. Це розуміти маєш!

— На покрову мама справлять чоботи.

— Чого ж мама?

— Бо я їм віддаю увесь зарібок.

— Значить, дома велика сім'я?

— Восьмеро дітей і мама.

— Аж восьмеро! Батька нема?

— Нема. Врангелівці розстріляли.

Дівчина зітхнула.

— І мене денікінці розстрілювали.

— Знаю.

— Де ж твоя сім'я живе?

— Далеко, у степу.

— Бідує?

— Тепер нічого. А що було у двадцять першому?.. Як ми тільки вижили — й досі не збагну, — пробігла Дрож по всьому дівочому тілі.

— Розкажи, Оленко.

— Що ж тут розказувати? — запитала, перемагаючи сльози.

— Усе-усе, що на душі лежить.

— Мало там доброго покладено, — невидющими очима, в які вже входили страхіття минулого, поглянула на нього, помовчала і зажебоніла, немов срібний струмок: — Залишились ми без батька, наче малюк на сухому березі: хіба ж мати своїми пучками вигодує таку сім'ю? Що можна було спродати — спродали, дожили до весни й почали з голоду помирати. Я тоді всі навколишні села обходила — може, найме хтось. Та де там було, хоч за харчі, якусь роботу знайти! Прибилась одного надвечір'я на багатий хутір. На мене спочатку накинулися вовкодави, а потім вийшов господар. Зміряв мене з голови до ніг і не прогнав, а повів до кати, і тут так запахло стравою, що я мало не зомліла. В хаті й господиня була, червоняста, мов з печі витягнена. Подивився якось чудно господар на неї, підвів угору кошлаті брови, а жінка кивнула головою й почала розпитувати, звідки я, що і до чого. Вони довго і ніби зичливо придивлялись до мене, потім господиня, горблячись, полізла до печі, дала пообідати і навіть коси похвалила: певне, не побачила, що я аж дві скибочки хліба кинула за пазуху для братиків і сестричок своїх...

На другий день, дивлюся, до наших воріт під'їжджають коні, не коні, а змії, запряжені у високий новий шарабан, а на ньому сидять у святешному одязі вчорашні хуторяни. Я спочатку аж вклякла серед подвір'я — перелякалася за ті дві скибочки хліба. Та бачу, хуторяни приязно закивали головами: він у брилі, мов соняшник, а вона в темних хустках, ніби качан вчорнілої капусти. Поволеньки позлазили з шарабана, ще переглянулися поміж собою й заходять у двір. Тут вони почали пильно придивлятися до нас, дітей, і до пухлих, і до висхлих. Потім викликали матір, теж обміряли її, мов

кравці, й на самоті заговорили, що вони заможні, але бездітні люди. Вчора їм до вподоби припала Оленка, то хай мати віддасть її, каятись не буде, а вони зарятують сім'ю: привезли за мене цілий мішок зерна. Тільки ще одна умова, щоб ніхто до мене не приходив, бо маю бути їхньою донькою.

— І навіть у велике свято не можна буде її провідати? — зажурилася мати.

— Навіть на святий Великдень, — строго відповів господар. — Ми хочемо, щоб душа дитини не розривалася між вами і нами. Всюди має бути порядок.

— Хіба ж це по-людськи? Я ж матір їй.

— А оцим не матір? — хуторянин обвів очима всю малечу. — Думайте про них, а ми про Оленку краще за вас подумаємо. То будемо сватами? — і простягає матері руку, велику й чорну, наче лопата.

Поглянула мати на нас, заплакала, витерла очі подолком і каже до хуторянина:

— Зносьте зерно, будемо темними сватами.

— Чого ж темними? — дивується і хмуриться господар.

— Бо я не бачитиму ні вас, ні своєї доньки, а ви нас і зараз не хочете бачити.

— Ми не силуєм і не неволимо тебе, жінко добра, — обізвалася молодиця, ще більше запиноючи темними хустками гарячі краї повних рум'янів.

— Так мене горе силує, — застогнала мати і рукою сорочку і серце згрібає. — Де ваше зерно?

— За цим діло не стане...

Зніс господар мішок, скинув з плеча, поставив рівно посеред хати, ми всі обліпили його, мов рідного тата. А мати кинулась до скрині, знайшла свої дівочі коралі, витерла їх об груди.

— Оце тобі, донечко, і пам'ятка, і придане, — чіпляє мені на шию, а по щоках н сльози котяться, завбільшки як оці коралі.

— І в них я поїду?

— Їдь, їдь, донечко, уа не проклинай свою маму, що не вона тебе, а ти її од смерті зарятувала.

І похапцем, певне, щоб я не збагнула всього при ній, випроводжає до воріт. Господар висадив мене на шарабан, вмовив між собою і жінкою і злегка торкнув віжки. Коні форкнули, вигнули піїї й рушили з місця. Глянула мати на мене, зойкнула, вибігла за ворота, руками за колеса чіпляється:

— Віддайте мою доньку, віддайте, люди. І зерна вашого не хочу... — Навіть не помічає, як руки на спицях перекручуються.

Хуторянин зупинив коні, зліпив до купи волохаті брови і з-за плеча понуро кинув матері:

— Виходить, не будемо сватами?

— Ой не будемо, повік не будемо. Яка вже з нас рідня... Хай вам ваше багатство, а мені мої діти. Хуторянин понуро глянув на матір.

— Ну, що ж, вольному воля, а спасенному рай. Коли маєш таку охоту носити їх на цвинтар, хай буде по-твоєму.

Зліз він з шарабана, зсадив мене на землю і поволеньки, щось бурмочучи, пішов до хати, вхопив мішок за гичку, кинув позад господині і так вдарив по конях, що аж здимілись і вони, і хуторяни. А мати притулила мене до себе, обцілює, наче вік не бачила, і коралі не знімає.

Знову пішла я другого дня по селах, от на шляху й зустріла дівчинку років дев'яти. Аж з-за Волги прибилась вона сюди із своєю ріднею. Чужі люди поховали і матір, і батька, а сама Василянка вже від голоду не може ходити. Доплентались ми якось додому, показала дівчинку матері й благаю:

— Мамочко, хай Василянка буде з нами, вона ж кругла сирота. Де ж їй у світі прожити?

Одвернулася мати од нас, а я наперед забігла, до її висохлих ніг чіпляюся:

— Вона ж кругла сирітка, та ще й з далекого краю. Чуєте, мамо, хай у нас живе!

Мати безнадійно похитала головою:

— Хай живе, коли виживе.

Отак у нашої матері і стало восьмеро дітей. Ще не встигла вона нажуритися моєю знахідкою, аж у двір з картузиками в руках поспішають наші хлопчики: Сергійко, Іванко й Петрусь. Раді такі, що й не сказати:

— Мамо, чуєте, ми тепер не помремо! — гукають і очима прядуть на свої картузики.

— Що ж у вас там, шибеники? — перелякалася мати, чи не вкralи чого, бо за це в нас тоді й дітей убивали.

— Воронячі крашанки. От скільки надерли! Сирих напилися досхочу, а тепер будемо пекти. Вони добрі. Ми ще принесемо! Або й гав наловимо! — і починають хвалитися своїм добром.

А через кілька днів комнезам зарятював нас пудом муки. Якось і вижили, ніхто не помер. А мати й досі кажуть, що у мене такий голос од воронячих крашанок узявся.

І ця тиха, до краю довірлива розповідь перевернула чоловікові душу і видобула з неї не тільки співчуття, але й першу хвилю кохання.

— Ох ти, горенько моє співуче, — пригорнув до себе дівчину і міцно поцілував.

— Ой не треба так, Марку, — злякано відсунулась Оленка від нього.

— А чого не треба? — він знову потягнувся до дівчини.

— Бо так не годиться.

— Годиться, — впевнено відповів. — То любиш мене, Оленко?

— Ще й питаєте. Люблю, як душу.

— І я тебе... трюхи.

— І?

— Насправді.

— Дурите голову.

— Не навчився цього, Оленко, й досі.

— І справді трошки любите? — і в своїй надії навіть поглянути боїться на нього.

— Справді трошки люблю, а любитиму ще більше. Це теж не зразу приходить. — Свято повірив, що тільки так мусить бути.

— Ой, — зітхнула і вдячно, з невимовною радістю подивилась на нього. — Чи це сниться?

Вони незчулися, як розчинилися хатні двері й на порозі з'явилася мішкувата, в полотняних штанях і довгій полотняній сорочці постать розпатланого Мелентія Горобця.

— Хо-хо-хо, — не засміявся, а хрипко закудкудавав дукач. — Сплю я собі спокійненько й не того, що до моєї наймички сам товариш голова підсипаються! Так вона ж після державної любові не захоче в гною бабратись або и засне на хазяйській загінци. Уводите ви мене, товаришу голова, в розореніє податками, то не розоряйте любов'ю.

— Чи не пішли б ви, Мелентію, під три чорти і четвертого сатану? скипів тоді він, підводячись із призьби.

— Ай-я-я-й, товаришу голова, — ехидничав Мелентій. — итак говорити-балакати біля моєї наймички і хати? Що ж тоді село і доверіє мас подумає про свого голову? Не візьме воно його за гичку? Ану, марш, недотепо, у свій закапелокі Бач. їй тільки із начальством заманулось вістоювати, і пересудів не боїться! — визвірився на Оленку.

— Не квакайте, Мелентію, як ропуха в болоті. Олена до вас більше не піде, — обома руками пригорнув дівчину, а вона, золотокоса, притулилась до нього, мов осіння вербичка. — Вона до мене піде.

— Аж на цілу ніч? — вкусив дукач.

— На цілий вік...

...З того часу, здається, справді пройшов цілий вік. От уже и нема його Оленки: чужий горбатий автомат кількома грудочками свинцю обірвав її життя, мов і не було його.

— Хоча б не стріляли, іроди, в очі, — сказала вона перед смертю.

І їй іроди не стріляли в очі, а вдарили в самі груди, де материнство і її прекрасна пісня...

Марко зіпвив зуби, похитнувся, болісно повернув голову набік, наче міг її одвести від ударів споминів. Мороз шорсткими лишайниками вбивався йому в коріння чуприни очевидячки, лишав на ній свої сиві сліди. Марко запустив руку в чуба, щоб прогнати звідти холод, і примружено поглянув удаль.

Під обрієм так само уперто трудився самотній нагорблений вітряк, а поміж його крилами золотим кошем тремтіло небо, неначе ладналося осипати своє зерно всередину вітряка. І дарма що на цьому ж полі війна до самих хрестовин скосила його вітряковий рід, покалічила йому руки, він і не думав кинути праці, він утішався і вітром і роботою і утішав нею людей, хоча вони й зробили йому камінну душу.

Подумавши про це, Марко насупився: знову згадав пересварку з Киселем, якого він у думці називав "лукавою душею". І хоч липкий Кисіль, а пост має високий. Бач, заліз на трибуну, наче в дот, прикрився окулярами й папірцями і почав стріляти по ньому, по Маркові:

— Це анархіст, а не голова! На цьому посту його рятує тільки Золота Зірка.

— А як же інакше, товаришу Кисіль?! — не витримав з місця. — Зірка не тільки мене рятує.

— От бачите, — зрадив Кисіль і обвів очима всіх присутніх. — Безсмертний навіть узагальнює...

— Узагальнюю про зірку! — підвівся з місця лихий і норовистий. — Сотні років тому вона рятувала бідних не-вольників з татарщини, Туреччини й з африканських берегів. Бідні невольники не мали тоді ні карти, ні трибуни, ні окулярів, ні папірців, а мали свою зірку і під нею бачили за тисячі верст рідну землю. І я бачив її за тисячу верст, бо в мене була зірка не тільки на грудях, а ще вище. А вам від області до землі нашого колгоспу рівно п'ятдесят два кілометри, і не веде вас до неї зірка, а веде анонімка. Хотів би я, щоб з неї, проклятої, хоч раз закувікали ті поросята, за допомогою яких Безбородько знову хоче стати головою колгоспу.

Тоді в залі піднявся такий регіт, що Киселю було вже не до анонімки, і навіть його погрози ніяк

не могли втихомирити сміх.

— Тепер з'їсть, чоловіче, тебе Кисіль, — підходили під час перерви голови сусідніх колгоспів. — Він злопам ятний. Але поголив ти його добре: навіть рум'янці виголив на щоках.

"І звідки беруться такі дріб'язкові душі? І вищу ж освіту має, і в ще вище крісло пнеться, і витьохує з трибуни, мов соловей, та своє гніздо він в'є не на землі, а в усяких паперах, де й анонімка стає будівельним матеріалом".

Край самої дороги запідпадьомкав перепел, потім чогось злякався і, втікаючи, зашелестів житами. Марко посміхнувся невидимій пташині, відганяючи від себе надокучливу буденщину. Над житами, які зараз похитував не стільки вітерець, скільки роса, сумовито стелилися дівочі пісні, і прозора темінь тиховійно перехлюпувала їх з поля на поле, як погожа година переносить пилок хлібів. Скільки ж, чоловіче, тобі треба жити-працювати з людьми, щоб і хлібом, і оселями не журились вони і щоб на вечірніх мостах не тужили пісні, а стрічалось кохання? А буде ж це все! І мости щастя підведуться по всій землі.

Марко з лагідною приязню, як у молоді роки, подумав про тихі, сільські мости, бо й досі любив їх, і верби над ними, і калину під ними, м'яту і білозір над водою, і зорі у воді, які розколихує навіть дрібна верховодка. Він лише в дитинстві трохи опасався мостів у пізній час, бо під ними, казали старі люди, водилися чорти і всіляко збиткувалися над селом. Ну, то було ще до революції. А після вже не стело ні чортів, ні вояйків, ні упирів, ні відьомського роду, і взагалі всяка погань сипонула своєю останньою покрученою доріжкою аж в бюрократію. Бідного чорта і дядько міг обдурити, а бортів бюрократ усіх обдурює, б'є під серце усе святе і сухим з болота вилазить. Навіть війна не втягла його з проклятутого кубла. Коли що до чого, я іватія навіть прикривається нею:

— Нічого не поробиш, війна пройшла.

Марко знову зупинився перед житами в долинці. Тут вони були кращими, ніж на горбках, і цвіт на них був густіший. Нічого в цьому році озимина, а ярі стоять зеленою рікою. І дощі майові пройшли, як золото. Наче все показує на врожай. Ой, як він зараз потрібний людям: хай за всі роки злигоднів у них на столі тепло ляже добрий хліб. Аби ж авову не вочалися додаткові податки: різні дустрічні і різні добровільні, від яких серце умліває. Про них і в газеті можуть он як написати, а хлібороб знову буде сидіти на картоплі і в йоле не виходитиме.

Ех і розплодилося ж господарів біля дядьківського хліба, а одного, справжнього, нема. Коли робити біля землі — ти хазяїн до самої молотьби, а коли ділити хліб — ти вже стаєш поденщиком. Але кому про це скажеш? На самоті поспівчують тобі, всі труднощі згадаються, а заїкнешся десь на нараді — ворожу вилазку пришиють. От-і мовчи, глуха, щоб менше гріха. Тільки й надії, що якимось усе переміниться, знайдеться-таки хтось, що не тільки буде плани спускати і говорити "канай", а розбереться в цій плутанині, пособить селянину і сердечним словом, і святим хлібом. Як у нас деякі навчилися копійками притискати дядька, а на цих копійках губляться добрі мільйони і людська віра.

За житами фіалкове світився і дихав легеньким туманцем ранній пар. Марко зупинився перед його розливом, зірвав кілька стеблин суріпки і задумався. А що, коли тут зараз посіяти скороспілий горох? Нащо має дармувати земля? А так вродить щось людям і сама збагатиться.

"І чого раніше таке не спало на Думку? — аж розгнівався на себе. — Завтра ж хай Василь Тримайвода розшукує насіння. Добре, що за редиску і цибулю завелась копійчина в касі".

З цими думками Марко підходив до прогнутого мосту. над яким коцюрбилися старі, з підмитим корінням верби. І дарма, що вітри і вода, як у прощанні, роз'єднували чи кидали їх у скорбні обійми, і дарма, що час і війна уже вибрали, випалили їхні душі, вони ще з любов'ю до світу підіймали вгору зелені руки і давали притулок птахам чи в дуплах, чи в підрубцьованих ранах. Під вербами, як сама юність, віночком стояли дівчата й вели свої сумні пісні:

Жалі мої, жалі,
Великі, хе малі,
Як майова роса
По зеленій траві. Я вітер повіє,
То росоньку аює,
А моє серденько
В тяжкій тузі мліє.

Майова роса без вітру накрапала з похилених верб на дівчат, які співали не пісню, а своє життя, бо ж хіба було тут хоч одне серце, що не мліло в тяжкій тузі? І ніхто, ніхто, хіба тільки час розвів цю тугу.

Марко сумовитим поглядом вбирив легкі дівочі постаті, милі, довірливі і так окривджені війною обличчя; вони зворушливо мінилися тією прозорістю і таємничістю, яку уміє нагойдувати місячне марево.

Чоловік відчув, як біля нього по-голубиному бриніли юні душі, бриніли сподівання і любов... І світ змінився в Маркових очах. Може, він підходить не до звичайного натруженого і місяцем завороженого мосту, а до порога своєї далекої юності, коли так само дівчата після війни співали журливі пісні, а місяць так само, наче люблячий батько, вродюю огортав навіть тих безталанниць, які й на Великдень не виходили з полотна. І жаль стало Маркові і своїх далеких років, що зникли за місячним туманом, і оцих дівчаток, на утлих плечах яких і досі лежав непосильний тягар війни. За добрих чоловіків і за себе трудяться вони від зорі й до зорі, і не одна з них заплаче на чужому весіллі, не дочекавшись свого. А ти, чоловіче, нічим не зможеш допомогти оцій юності, до якої з-під мосту білими рукавами тягнеться калиновий цвіт. Найбільше, що ти можеш зробити, — це знайти для них найлюдяніше слово і так господарювати, щоб вигнати безхліб'я та злидні з людських осель і щоб з сорока жіночих років не визирали тіні старості.

Але й для цього варто віддати все, що маєш. Тепер це не так уже й мало, бо коли десь за морями чиясь спесива доля на тушонці тлустими пальцями лічила грошву, то наша голодна, змучена, але волелюбна доля ломила залізний карк війни. І зломилася, панове, хоча й не дуже ви цього бажали. Тепер ви трохи дивуєтесь, а більше хапаєтесь за наші деякі невміння чи недосконалість і грішними язиками наводите тінь на саме сонце. Якої б ви заспівали, коли б самі хоч місяць посиділи у війну на нашій воді та біді?

Пристрасна душа Марка вже обрушилась на служителів злоби і кривди, які не в чорнило, а в наші рани почали вмочати свої отруйні пера. Аж кулак сам по собі стиснувся, та до нього прихилився ніжний, з росю віночок калинового цвіту і відразу повернув думки до того, що було ближчим і дорожчим чоловікові.

Саме завмерла пісня, хоча відгомін її ще бринів над півсонним полем. Дівчата, побачивши голову, тісніше збилися кружка, а печаль проспіваного і дум лежала на їхніх, мов з далекого сну вихоплених, обличчях.

— Добрий вечір вам, дівчатка. Як славно співали ви, тільки дуже сумної. Трохи веселішої не могли?

Дівчата мовчки зирнулися, хтось тихо зітхнув, і неждано уперто і з болем заговорила Ольга Бойчук.

— Не могли, Марку Трохимовичу, ніяк не могли, і не вам про це питати.

— Чому ж не могли? — Марка здивувала не так сама відповідь, як якась відчайдушна рішучість у голосі вдовівни. — Нещодавно ж ти якої співала В районі на сцені?

— Так то на сцені, Марку Трохимовичу, — з докором відповіла дівчина, мовляв, як цього не розуміє їхній голова. Гнучка й насторожена, стояла вона під темними вербами і місячною імлою, наче на сцені. Таки недарма Ольгу називають артисткою. — А ми співаємо зараз для себе, тільки те, що в душі щемить.

— Невже там сама печаль?

— А де ж тій радості взятись? — аж затремтіла Ольга. — І вам живеться не на солодкому меду — на голому пожарищі вибиваєтесь із кривди. Але ви терпите все. Терпимо і ми своє горе. Вашому — пособити можна, а нашому ніхто не зарадить.

— Да, в одному — ніхто не зможе. — І дівчата аж стрепенулись, що він збагнув усе надоказане, болюче і, видно, не байдужий до їхнього гіркого талану.

— А нам же, дядьку, любити хочеться, в глибокій довірі забринів низькуватий голос Галини Кушніренко. Такий світ навколо гарний, наче малярі малювали його. І сонечко, і цей місяць такі, що тільки б дивитись та і дивитись на них, іти з кимсь під ними, так хлопців зовсім нема... Як нам не хочеться без весілля на все життя залишитись удовами.

В глибині Галининих очей він побачив гірке сподівання любові і материнства і острах, що їх уже не діждатись. Велика трагедія жінки-страдниці стояла перед ним в образі звичайної чистої дівчини, до якої білими руками тягнувся калиновий цвіт.

"Діти мої дорогі", — хотілося пригорнути до себе ці милі, довірливі голівки, прошепотіти якісь добрі, заспокійливі слова. Але що дасть така утіха? Хіба за отим селянським розсудом, що вміщався в словах "якось то воно буде", не крилася б фальш?

Перед ним ще, наче в напівсні, пропливли дівочі постаті, і міст, і в скорботно-прощальних обіймах дві верби, і шматок ясноводої річечки, просвітленої згори і знизу місяцем. І все здавалося б таки напівсном, коли б і досі не бринів у душі голос Галини: "А нам же, дядьку, любити хочеться..."

"Будьте ж прокляті навіки, вбивці дітей і материнства, вбивці роду людського і земної краси!" В болючому пориві, уже бачачи перед собою й далекі світи, Марко нахилився до Галини, мовчки приголубив її, обернувся і, як дозволяла нога, швидко пошкандибав дорогою до колгоспної стайні.

Ніхто з дівчат не обізвався позад нього, лише почулось чиясь тихеньке "ой". А попереду жита

так само пересівали тіні, росу й місячне сяйво, і тільки на дорозі воно лежало чистим, як літнє золотисте марево.

— Не спиться, чоловіче добрий? — допитливим поглядом зустрів біля стайні Марка дід Євмен і скося поглянув на місяць.

— Не спиться, діду.

Старий погладив куций бурячок борідки.

— Чи то вже начальство тобі сну не дає, чи такі літа підходять?

— Літа, діду.

— Літа, Марку, — аж зітхнулось. — І які не є вони: добрі чи лихі, а так летять, що ніяким способом не зупиниш і ніякими кінями не здоженеш. Ось уже, чую, і смерть крутиться недалеко від мого порога, а я, коли подумати, і не нажився. Усе життя кращого сподіваюсь. І так хочеться хоч збоку, але недалеко від щастя сісти, ну так, як сідають на чийомусь весіллі.

— І таки ще сядемо не збоку, а поруч із ним! — підвів угору кулака.

— Утишаєш старого?

— Вірю в це!

— І я ще вірю, — признався старий. — їй-бо, вірю... Тобі коня запрягти?

— Запрягайте.

— Ох, і непосидючий ти. Марку, — похитав головою дід Євмен. — Спав би собі зараз без задніх ніг, так де там.

— За спання не купиш коня.

— І це вірно, — аж посміхнувся, що згадалось про коня. — Далеко ж зібрався ?

— В тюрму, діду.

— В тюрму?! — здригнувся і стривожився старий. — Невже, Марку, знову якась комісія хоче окривдити тебе? Тоді ми всім селом... Доки ж можна так в'їдатись?

— Спасибі, діду, поки що сам одбиваюсь од усякої нечисті, як Марко Проклятий од чортів.

— Одбивайся, Марку, одбивайся, сину, і сам переходь у наступленіє, бо дуже ти нам потрібний чоловік! — потис його обома руками. — Чого ж до тюрми чешеш?

— Там у мене один знайомий сидить.

— А-а-а, передачу завезеш? — прояснилось обличчя старого. — Ну, вези, та довго не затримуйся, буду виглядати, хоча тобі й байдуже до старого: що він? Гвинтиком назвали. мене, а я й досі не хочу бути безчуттєвим залізом: ні гвинтиком, ні шурупом, ні гайкою, навіть цілою шестірнею, бо в мене є хоч і стара, а своя душа. Хай не все в ній до ладу деякі оратори підігнали, сконтрогаїли, але ж це таки душа. Я і з президії подався, коли мене якось один представник почав гвинтиком величати, де тільки й гвинтило його? Надокучив я тобі контрреволюцією?

— Хтось збоку й справді подумав би, що ви елемент, — засміявся Марко, заходячи в стайню.

Погомонівши з дідом Євменом, Марко поїхав до Василя Тримайводи, віддав йому печатку й наказав завтра ж розшукати скоростиглий горох, а потім подався додому.

Тут він бережно почав упаковувати глиняні коники діда Євмена.

— Ти, Марку, на якийсь торг збираєшся з ними? — здивувалася мати.

— На великий торг, — серйозно відповів Марко.

— Та що ти вигадуєш?

— Хочу їх, мамо, показати в місті тямущим людям. Здається мені, що дід Євмен — талант.

— Коли послухати, сину, тебе, то багато є талантів по наших селах, — недовірливо похитала головою мати.

— Більше, ніж нам здається, — впевнено відповів Марко, любуючись коником, який, коли "скочить — Дунай перескочить".

— Хіба ж не красень?

— Глина та полива — оце й уся краса, — з недовірою поглянула на виріб старого.

XXXVII

В передмісті, недалеко від битого шляху, за муром і колючим дротом стоїть оця сіра, двоповерхова будова, будова людського падіння і підлості, нерозв'язаних пристрастей і неописаних трагедій, страждань і каяття.

Марко стоїть біля кованих однооких дверей, немов перед потойбічним світом. І тільки самотній недорозвинутий соняшник, який невідомо як виріс біля в'язниці, нагадує, що не лише тіні покалічених душ скупчились біля камінного муру.

"Ні, я не згадуватиму про вас, а триматиму в пам'яті вчорашній вечір, дівочі пісні і дівочу скорботу, бо тільки через неї я приїхав сюди", — наказує Марко собі. Одні видіння відходять од нього, а натомість наближаються тіні тридцять сьомого року, він морщиться од самої згадки про одну з

найтяжчих, як він у глибині душі вважав, людських трагедій: це коли невідомо ким виплоджена гадюка підозри проповзла між людьми і вчорашнього друга назвали ворогом, бійця — шпигуном, творця — запроданцем, а хлібороба — хлібогнітолем. Але й тоді, коли лиходійство щоначі пакувало у тюрми ні в чому не повинних синів, а скрізь по оселях стояла печаль, коли злобний донощик вимізернів до самого краю підлості, а вірна душа приймала муки, свято вірячи своїй Батьківщині, коли губили голови й найрозумніші люди і коли на плаху піднімались орли революції, в найнесподіваніших місцях і умовах можна було зустріти по-своєму незабутніх людей. Отаким був і начальник тюрми, потомок донського козака Степан Петрович Дончак.

Чистою совістю, розумом, правдивістю і навіть хитрістю він врятував не одну людину в той по-біблейськи трагедійний час. Допоміг він тоді й Безсмертному. Уже з волі Марко прийшов з подякою на квартиру Степана Петровича, а той відмахнув здоровенною косарською рукою і подяку, і клуби тютюнового диму, а потім невесело сказав:

— За правду, чоловіче, не дякують, — це закон нашого життя; ха неї і я пербив шаблю від Дону аж до Варшави. І не приписуй мені зайвини. А коли, може, і я стану арештантом, випий чарку за моє здоров'я чи, може, й душу.

— Невже і вас хочуть з'їсти? — аж затремтів.

— Хочуть, Марку, — відповів з довірою. — У мене, виявляється, в тюрмі менше ворогів, аніж хочеться одному чоловічку. Він зі свого кабінету рознарядки спускає: кров з носа, а вияви стільки-то ворогів...

— Невже це правда? — жажнувся Марко.

— Навіть це правда, і тому кривда нависла над моєю головою. От і не знаю, куди, в який бік завтра хитнуться мої терези. Ну, будь здоров. Сій, Марку. Наше діло сіяти: і зерно, і правду, а головне — людей любити і вірити їм. — Високий, трохи сутулуватий, з першою сивиною в підкучерявленому чубі, він підвівся з-за столу в поношеній сорочці котовця, на якій тьмяно поблискував орден Бойового Червоного Прапора...

От уже вісім років пролетіло з того дня. Скільки води і скільки крові збігло у ріки і землю! Чи ж дуже змінився за ці літа старий котовець Степан Дончак?

Біля брами скрипнули одноокі двері, і перед Марком з'явилася висока постать начальника тюрми. Він трохи роздався у плечах і стані, сизуватим рум'янцем виповнилися щоки, зовсім посивів підкучерявлений чуб, а в карих колючих очах і в зморшках навколо них залягла неспокійна втома.

— Здоров, Марку, — простягнув руку, пильно придивляючись до чоловіка.

— Доброго здоров'я, Степане Петровичу. Наче сумніваєтесь: я чи не я?

Дончак посміхнувся:

— В тобі, Марку, я ніколи не сумнівався. А просто ж придивляюсь до твого іконостаса. Багато заробив ти благородного металу.

— Було на чому, було й за що, Степане Петровичу.

— Молодець, Марку, молодець, хоча й досі, як дехто подейкує, ламаєш дрова.

— З дровами тепліше.

— Гляди, не доламайся до дрючування. Ну, ходімо до мене, — махнув рукою на тюрму. — Яка нужда пригнала тебе сюди? Тільки не кажи, що приїхав мене побачити, все одно не повірю. Мене стараються поменше бачити.

— Справи пригнали, Степане Петровичу.

— Да, тепер у кожного по зав'язку справ. А може, згадав тюремні харчі?

— Хай їх дідько згадує.

В невеликому прокуреному кабінеті вони сіли за стіл, на якому ще поблискував ранковою росою жасминовий цвіт.

— Закуриш, Марку? — присовує цигарки й дістає запальничку тюремної роботи.

— Спасибі, і досі не навчився.

— А я й досі відвикнути не можу, — пильно придивляється до Марка. — Значить, знову головуєш, ореш, сієш, навіть чужі рої переманюєш до себе.

— І це знаєте? — щиросерде здивувався Марко.

— І навіть те, що встиг з Киселем заїстися. Не обезпечуєш своїх тилів.

— А чим, поросятами їх обезпечувати? Степан Петрович засміявся:

— Можна й медом. Але ти чоловік затятий, і я радий за тебе. Якою волею чи неволею прибув до мене?

— Любов принесла, Степане Петровичу.

— Говори-балакай! — здивовано зиркнув і тріпнув сивою чуприною. — Чи, може, твоя любка, якщо обзавівся такою, ненароком потрапила в мої покої?

— По жіночій лінії я не мастак, — прихмарилось Маркове чоло. — Тут складніше діло, не знаю, чи хто й приїжджав сюди за тим, що може стати любов'ю.

— Щось ти загадками заговорив.

— Почну простіше. Скажіть, Степане Петровичу, як ви розумієте любов?

— Облиш, Марку, свої жарти! — весело наморщився чоловік. — Ти ще через двадцять років задай мені таке актуальне питання, коли я вже з печі не буду злазити. Ну, що вихитруєш? Про твої деякі фокуси я більше чував, аніж ти думаєш. Ще не всипали тобі добре по одному місці?

— Кому з нас не перепадає по тому місці? Так не хочете, сказати, що таке любов?

— Краще тебе послухаю, ти ж молодший.

— Хай буде по-вашому, де мое не пропадало. Любов, я собі мислю, — велике діло!

— Чи ти ба, яке відкриття! — засміявся начальник тюрми. — Ти це з якоїсь трибуни скажи, ощаслив людей.

— І скажу! — загарячився Марко, рум'янці на його щоках почали доповзати до нерівної підківки вусів. — Що сталося б з людиною, якби у неї якийсь недобрий ворожбит забрав любов? Стала б вона двоногою твариною, а може, навіть і тварюкою. І не дарма вже при капіталізмі були Ромео і Джульєтта.

— Ще раніше — при феодалізмі, — поправив Дончак, — уже з цікавістю слухаючи Марка.

— От бачите, навіть ще до капіталізму так любилися люди, — наче зрадів Марко, хоча й навмисно переплутав формації, щоб краще втягнути в розмову Дончака. — Але тоді все було простіше: не було таких страшних воєн, як тепер, і тому було більше і Джульєтт, і Ромео. А хто тепер напише про таку любов, коли є Джульєтта, але нема кому їх любити? Це не тільки дівоче горе, а, коли подумати, й державне лихо, бо ж меншає в ній любові. Чи не так мислю?

Степан Петрович знизав плечима і розвів руками:

— Думаєш ти, Марку, так, але до чого все це ведеш — ніяк не второпаю.

— До чого я веду? До самого найпростішого: що до дівчини і тепер неодмінно має ходити хлопець, вуркотити щось їй, мов голуб, шептати в одне вухо правду, а в друге, може, й приборювати...

— Чого ж приборювати? — насторожився Дончак.

— А хіба ж ви колись не приборювали своїй, що вона найкраща у світі?

— Ох, і хитрий ти дідько! — розреготався Дончак. — Навіть я за таке перебільшення. Добре прядеш свою нитку, що тільки вшиєш нею?

— Це вже залежить од вас. Треба, щоб життя кружляло, як життя: щоб вечорами молодята любувались і зорями, і вербами, і дорогами, треба, щоб хлопець дівчину тулив до себе та й руку їй клав на груди і щоб потім до цих грудей тяглося дитя і засинало біля них, як і ми колись засинали. Тоді наші діти ростимуть спокійними, лагідними і добрими, а не істеричними найдами, яких гірка любов чи баловство підкидали під чужі двері. Це я говорив у широкому масштабі, а тепер хочу про дівчат свого села. Чахнуть вони без кохання. То відпусти мені, Степане Петровичу, тих хлопців, які мають невелику і не дуже погану статтю.

— Оце так вивів кінці! — оторопів Дончак. — Чи ти при своєму розумі, чоловіче, чи ти з похмілля приїхав до мене!?

— Я при своєму розумі, а в роті й росинки не було, — анітрохи не збентежився Марко. — То не дійшло до вас моє слізне прохання?

— Ні, це неможливо! Це нечувано по своїй сміливості і, пробач, нахабству! — Дончак підвівся а стільця, пройшовся по кабінету і зупинився перед Марком, докірливо похитуючи головою.

— Справді, це нечувано, — погодився Марко, — але, коли подумати, можливо.

— Як ти все швидко і з плеча вирішуєш, — поморщився Дончак. — Скис уже?

— Від цих слів і молоко скисне.

— Ну, припустімо, я пошлю в твої колгосп кількох арештантів...

— Не арештантів, Степане Петровичу, а вже звільнених і рівноправних громадян, які мають чесною працею відробити свої сякі-такі грішки, — делікатно поправив Марко.

— Хай буде так: вільних і рівноправних, — забриніла насмішка. — І ти скажеш їм, що вони з тюрми одразу ж потраплять у женихи? Чи не принизиш ти цим свій чудернацький намір і чи не забагато даєш честі новоспеченим женишкам?

—Що ви, Степане Петровичу! Про наш намір ніхто, крім нас, довіку не знатиме. Це ж така делікатна річ. Просто я беру хлопців працювати в колгосп рівно на такий час, який вони не досиділи тут.

— А потім половина їх розбредеться по своїх домівках.

— В добрий час. Але хтось залишиться і в нашому селі. І радість пізнає від чесної праці, і під зорями своє кохання знайде, і весілля справить.

— Ні, ні, Марку, це зовсім не типово, як деякі критики пишуть.

— Не типово, але діти типовими будуть. От побачите на чиїхось хрестинах.

— Агітаторі І де ти взявся на мою голову? Хіба в такий спосіб ти вирішиш це питання?

— Звичайно, ні. Але коли навіть одній людині ми зробимо добро, то це буде добро!

— Ні, ні, Марку, я не можу цього зробити.

— Чому ж не можете? — запитав з проханням і болем. — Добро ж, а не зло у ваших руках.

— Це добро зветься перевищенням влади. Думаєш ти про це своєю запальною головою?

— Поки що думаю. І хоч яким я був невеликим начальством, де міг — перевищував свою владу. І, головне, майже ніхто не гудив мене за це.

— Ти можеш! Ти й не таке можеш, сьогодні вже довів, — пожвавішав Степан Петрович. — І як це виходило в тебе?

— Коли я був головою колгоспу, то перевищував свою владу і по пшениці, і по житу, і по цукровому буряку, а проса зібрав найбільше на весь район — про це перевищення і в газеті писалось. То і ти, Степане Петровичу, перевись свою владу.

— Ох, і хитрун ти, Марку, яких мало й на світі в! Куди загнув!?

— Але ж на добро чи на зло я загнув?

— Хто його відає, — задумався Дончак. — Не знаю, якщо послухатись цієї ради, як воно вийде у тебе, а в мене — погано. Підведеш ти мене під монастир.

— І вам буде добре, — переконливо сказав Марко. — Це ж стільки людей потім з вдячністю згадуватимуть старого котовця Дончака.

— Ох і лисиця ж ти! — похитав головою начальник тюрми. — В тебе що не слово, то нова хитрість. Послухати тебе, то мені після смерті ще й пам'ятника поставлять за це діло.

— Навряд чи якийсь начальник по вашій професії заслужить такої честі, бо професія ваша, пробачайте, не має перспективи росту.

— Убив, убив ти мене, Марку! — посміхнувся Дончак, а в зморшках під очима, в очах і куцуватих бровах ворухнувся біль. — Ти, може, думаєш, я вистрибом біг на цю посаду, щоб не мати перспективи росту?.. Я, повіриш, плакав у секретаря окружкому, наче дитина. А мені сказали одне: так потрібно... Ще які маєш, свате, претензії до мене? — І словом "свате" він сам собі полегшив біль і вже з деякою насмішкою подивився на цього дивного, з нерівною підківкою вусів чоловіка.

— Претензій нема, — душевно відповів Марко. — Хіба я не знаю, що ваша робота радості не кладе на серце? І дуже порядною треба бути людиною, щоб не отупіти від щоденної людської підлості і страждань. Я й досі не можу забути слідчого, який вів мою справу в тридцять сьомому році.

— Чорноволенка? — в хмурій задумі прикрив тонкими повіками очі.

— Чорноволенка. Ох, і завзято ж допитував він мене, з вогником. Неодмінно хотів причепити мені ярлика ворога народу. Після перших допитів він уже не говорив зі мною, а верещав, гарчав, погрожував, матюкався, ревів. Усе на переляк брав. І таки перелякав одного разу.

— Кулаками?

— Ні, мізерією, тупістю душі і розуму. А кулаками чи танками сам біс, десь, не злякає мене, — стріляний я вже горобець.

— Ану розкажи, Марку, й про це.

— Для чого?

— Якось чував краєм вуха, що Чорноволенко з евакуації знову приїжджає сюди. Від фронту відкрився. Розкажуй.

— Та невесела це історія.

— А мені мало доводиться веселе слухати.

— Вночі викликають якось до нього. Іду — хитаюся. На столі у Чорноволенка бачу торбинку із свого дому, дві хлібини, щось завинене у білу пілочку, масло, напевне, кілька потрощених головок маку — саме макової був, і малесенький, з волоський горіх, вузлик. Догадуюсь — передачу принесли. Мати навіть про маківки не забула, знає, як я люблю їх. Згадав я домівку і відчув, що сльози покотилися не по щоках, а всередину. Жаль мені стало і себе, і матері, і дружини, і доньки, і навіть оцих маківок з нашого городу, яким Чорноволенко попровалював голівки, шукаючи в них записки чи якогось біса. От він підійшов до мене, холодний, немов цвинтарний камінь, з круглими проржавленими рум'янцями на щоках, показує маленький вузлик:

— Підсудний, що це таке?

— Не знаю, крізь матерію ще не навчився бачити.

— Навчимо, — багатозначно пообіцяв мені. — А поки що так подивися. — Розв'язав вузлик, і в ньому я бачу, спасибі домашнім, грудочку рідної землі.

— Ну, що це? — питає мене, надіючись на чомусь зловити.

— Земля, — відповідаю і нахиляюся до неї, щоб поцілувати. Але Чорноволенко блискавично

відсмикує руку і ще з більшою підозрою промацує мене поглядом: чи не подумав дурною головою, що я хочу проковтнути якийсь умовний знак чи документ.

— Земля? — недовірливо перепитує.

— Еге ж, з села, де я народився.

— І де ти не помреш, — одрізав Чорноволенко. — Для чого тобі передали й?

— Понюхайте, відчуєте, — кажу, надіючись, що згадав він звичай наших дідів і батьків і що земля і йому хоч трохи пом'якшить душу.

Зняв Чорноволенко окуляри, обережно підніс вузлик до носа, наче він міг вистрілити.

— Чим пахне земля? — питаю його.

— Чим? — увірчує в мене очі. — Черв'яками пахне. Мені зробилось моторошно: невже так може вимізерніти людина, що їй і земля, на якій вона родилася, з якої їсть хліб, пахне червою. І тоді я вперше сам став слідчим над Чорноволенком:

— Сам ти нещасний тюремний хробак. І за яким законом та беззаконням ти, недолюде, маєш право судити людей, які люблять землю?.. Ну, а що далі було — ви знаєте. До крайнього свого дня не забуду, як відтягай ви мене від ще не виритої моєї могили. Тоді ви більшим ризикували... То відпустіть мені, Степане Петровичу, хлопців з невеликими й пристойними статтями.

— Боюсь, свате, що після цього, як говорять у нас, комусь буде весілля, а курці — смерть.

— Не бійтеся, Степане Петровичу. І ми з вами на чіємусь весіллі погуляємо.

— То на хрестини запрошував, а це на весілля, а куди далі запросиш?

— Над цим ще подумаємо... Будемо сватами?

— Гарзд, Марку, — рішуче сказав Дончак. — Дай помислити на самоті, бо ти зовсім забив мені баки. А вранці приходь сюди.

— От і спасибі, Степане Петровичу, — вклонився Марко, наче все вже було домовлено. — І від себе, і від наших красунь спасибі. Тільки ж вибирайте мені хлопців, як перемитих, без різних штучок...

— Викурюйся скоріще, агітаторе, — напівжартома grimнув на нього Дончак...

* * *

Майже у усіх наших містах спільність краєзнавчих музеїв починається з мамонтових бивнів і скіфських баб. Ця традиція не минула й музей, у який зараз входив Марко Безсмертний: одразу ж з усіх кутків першої зали в нього втупились темні недосконалі фігури, що не мали нічого спільного з жіночою родою, а над ними в кількох місцях красувались багатопудові мамонтові ікла.

— Добрий день, ви оглядати наш музей чи експонати принесли? — з-поміж камінних пам'ятників, як блискуче завершення давніх епох, вийшла молода веселопиця жінка, в якій усе підкреслювало материнство і щирість. І навіть ганчірка, якою вона стирала пил з каміння історії, не здавалася зайвою в її красиво округлій руці.

Марко мимоволі посміхнувся і вклонився жінці:

— Приніс експонати.

— Давночасні чи теперішні?

— Теперішні.

— Самі знайшли?

— Сам знайшов.

— Покажіть, коли ваша ласка.

— Можна й показати. А ви хто будете?

— Я?.. Прибиральниця, — зніяковіла жінка, — але страх як люблю все розглядати, що приносять до нас. Чи вам конче треба до директора? Так його зараз нема, і феодаліста, і сучасника теж нема: поїхали по районах.

— Коли нема начальства, то погляньте ви. — Марко з усмішкою покосився на жінку й почав ставити свої коники прямо на камінні плити.

— Ой, як гарно і смішно! — одразу скрикнула й засміялась молодиця, коли побачила коника з печаткою. — І це ви самі робили?

— Ні, один дід із села.

— Дід? А фантазія молода! — вже захоплено оглядала другого коника. — Як звати-величати вас?

— Марком Трохимовичем.

— А я Валентина Олександрівна. Дуже славні ваші експонати, але, на жаль, не за нашим профілем. Я зараз же збігаю в Будинок народної творчості — приведу товариша Мельника або Киселя. — Жінка прожогом вибігла з музею, а Марко насторожився: якого це Киселя приведе вона. Через кілька хвилин Валентина Олександрівна повернулася з білочубим молодиком, на грудях якого красувалися орден Вітчизняної війни і срібна партизанська медаль.

— Кисіль Юрій Андронович, — просто і привітно відрекомендував себе молодик і зразу ж навпочіпки присів біля експонатів. Він мовчки довго оглядає коників, і сяк і так приміряється до них, потім виморщує чоло, і, нарешті, посмішка округляє його уста.

— Здорово! Справжній художник робив їх. Ці коненята далеко пострибають.

— Справді? — теж радіє Марко.

— Я їх зразу ж беру на республіканську виставку. Не заперечуєте? — Аж на республіканську?

— Надіюсь, вони й далі пострибають, — добряче мружиться Юрій Андронович.

— Що ви? — ще більше дивується Марко.

— Повірте, на такі речі у мене є нюх. Спасибі, що принесли. Зайдіть до нас завтра вранці — оформимо всг документально. І гроші вашому майстру перекажемо...

Марко бездумно почав тинятися напівзруйнованим містом, чорні обгорілі будинки якого вже бралися свіжим риштуванням і дзвеніли жіночими голосами. І раптом, як ножем у спину, хтось одразу вдарив його здивованим напівзабутим голосом:

— Марко Проклятий!

В шаленому гніві затремтів Марко й різко обернувся. Напроти нього, розчепірівши ноги, стояв невисокий чоловіча, в якому все було округлим: і голова, і щоки, і рум'янці, і галіфе, і живіт.

— Я не знаю, хто з нас проклятий, громадянине Чорноволенко, — з ненавистю кинув йому межі окуляри.

Чорноволенко побачив на грудях Марка Золоту Зірку і од несподіванки оторопів, зірвав з перенісся окуляри, а потім збентежено і розгублено посміхнувся. Його прицінювальні очі, які щойно хотіли щось виколупати з чоловіка, зробити його меншим, одразу, наче сіткою, огородили перший вираз і осіли в глибину.

— Пробачте, пробачте, Марку, як вас.. по батькові. Я недоречно згадав...

— Свої провини перед людьми? — безжалісно сікнув чоловік.

— Провини?. Що ви маєте на увазі? — наче здивувався Чорноволенко, на його обличчі побільшали іржаві кола рум'янцю. — Ну, з вами, виходить, трапилась колись неув'язка. Але це тільки помилка.

— Це ви найстрашніша наша помилка! Надіюсь, уже більше вам не доведеться допитувати людей?

— Але чому? — здивувався і образився Чорноволенко.

— Хоча б тому, що'ви ніколи не страждали з людьми — ні до війни, ні у війну. Перейшли на іншу роботу?

— Я іншого фаху не маю, — по-дурному вирвалось у Чорноволенка.

— Он як!.. Тоді їдьте до мене в колгосп. Я, поки не пізно, навчу вас ходити біля землі.

Чорноволенко спочатку обурено запихатився, а потім засміявся:

— А ви й досі не розтрусили селянського гумору. Ач, куди занесло вас! І це того, що всі думки ваші крутяться лише навколо землі, а комусь і інші треба вирішувати проблеми. Ви прямо розсмішили мене: уявляю картину — слідчий працює у колишніх підсудних...

— Це не страшно, страшніше буде, якщо колишні підсудні почнуть судити слідчого за його... неув'язки, — з огидою одвернувся од Чорноволенка й попрямував до готелю.

Увечері подзвонив Дончак.

— Які ще, Марку, розумні плани вимішуєш у своїй голові? — запитав з доброзичливою насмішкою. — Ніяких? Диво дивне буває на світі. І не готуєш нальоти на інші установи?... А твій прожект, хоч і дуже, щоб не сказати гірше, химерний, таки вигорів. Начальство підтримало його, хоч і довго реготало, коли я детально розповів, що таке любов у твоєму розумінні. І вийшло по-твоєму: любов перемагає все!.. Ти сльозу пускаєш? Справжню чи телефонну? Ну, будь здоров, причинний!

XXXVIII

Щось альковне, любострасне є в густосолодких і владних пахощах жасмину. Буйно розквітлий куц його, немов коханка, заглядає у вікно молодого Киселя і струшує на підвіконня пахучу росу.

Недалеко від куца в затишному куточку заворкотіли, розбризкали сміх закохані молодята, і Юрій Андронович, сумовито похитавши головою, прочиняє вікно. На чоловіка з світлої темені білими очима дивиться куц жасмину, а на підвіконні лежить обтрушена роса і крихітки жовтого пилку...

Ще так недавно і так давно і він біля цього куца говорив найкращі слова свої сумнокої Мар'яні, а вона сором'язливо ховала голову на його грудях, ближче до серця. То були найщасливіші хвилини в його житті, коли здавалося, що вія усе зможе зробити, коли ввижалося, що навіть шовковиста, прозора темінь ночі, і зоряний пил небесних шляхів, і місячне снування, і казкові силуети древнього міста творилися для них.

— Поглянь, Мар'яно, яка чарівна ніч... Але слово "ніч" завжди кидало дівчину в трепетний дрож.

— Чого ти боїшся? — підймав її голову до неба, щоб і вона бачила всю первозданну красу ночі, щоб і в її очах пересівався зоряний пил.

Але дівчина в'янула від того, що радувало його, і знову ховала голову на його грудях, ближче до серця. А якось уночі Мар'яна випросталась перед ним і стала в сльозах, неначе кущ жасмину в росі. Такою вродливою і такою зажуреною він ніколи не бачив її.

— Що з тобою, серденья? — пригорнув дівчину і гнівно поглянув довкола: чи не ховалась десь поблизу кривда. Ні, здається, ніде нікого, тільки вітер озвався за садом, тільки зорі стрепенулись, мов квіти од вітру.

— Юрію, милий, забери мене, — застогнав її голос, і недівоча скорбота прорвалася з очей.

— Куди тебе забрати?.. — розгубився, цілючи її. Присмак сльози і жасмину він теж запам'ятав на все життя. — Куди, кохання моє?

— Куди хочеш, на край світу, аби подалі від свого батька, від... Чорноволенка, — знову хвилию в березі стогне дівочий голос.

— Чого ж, Мар'яно? — незрозуміле дивиться на неї і на небо, яке вже не може вмістити всіх розгойданих зірок і росю обтрушує їх на прочахлу землю. — Чого?

— І не питай... Я не можу дивитись на нього. Забери, коли любиш... Бо й від тебе піду.

— Що ти говориш? — обхопив її обома'руками, наче дівчина вже йшла від нього. Він і не здогадувався, яка драма стояла між батьком і донькою, але з книжок добре знав, що протиріччя між поколіннями є певною закономірністю, і одразу ж не злюбив Чорноволенка.

Тісно обнявшись, вони всю цю ніч пробродили і простояли, мов сновиди, на березі річки, на хвилях якої дрімало й розкришувалось місячне проміння. А вранці молодята розписались у невеличкому прибузькому селі, де народилась Мар'яна. В цьому селі вони справили скромне весілля, на якому ображений слідчий Чорноволенко до смерку сидів, ніби чорна хмара. А ввечері невідкладні справи відірвали його од весілля, і на ньому відразу стало просторіше і веселіш...

З цього ж села вони обоє пішли в партизанські ліси, а повернувся з них тільки він. І от уже біля куща жасмину інша пара впивається щастям, а комусь од нього залишились тільки крихітки споминів.

Юрій Андронович знову присідав до столу, де лежить розгорнений рукопис Григорія Задніпровського. Тут сердечно і шанобливо згадується про партизанку Мар'яну, дарма що вона була в іншому загані. Чоловіка знову вражають і події партизанського життя, і їхній опис.

Як у цій книзі водно зіткнулись і драматизм, і велич людської душі, і терпкий гумор, і золота нитка народної творчості. Хіба не рекіємом звучать ось ці слова про Мар'яну: "Мертва трава скоро стає сіном, мертва людина не скоро стає травою... В нашій пам'яті Мар'яна залишилась лебідкою, і в зелених прибузьких плавнях вона знайшла свою смерть, як поранена лебідка..."

"Щедрий, Григорію, ти чоловік", — задумався Юрій Андронович над рукописом, пригадуючи, що партизани Лебедем назвали самого Задніпровського. Можливо, що хтось і пожалів би віддати іншому своє чудесне прізвисько...

А в цей час за тоненькою стінкою в другій, більшій кімнаті дзенькають чарки і голосніше випліскуються слова підпилих сватів. Дарма що вже поночіє, вони саме зараз почнуть згадувати свою буремну молодість, бурчати мало не на все сьогоднішнє і глухо обурюватися, як вони при своїх заслугах і талантах зупинилися на проміжних станціях. І хоч боляче так думати про свою рідню, але він розуміє, що і його батько, і тесть — дрібні, омертвілі світила, світила без жаркого вогню у грудях, без високих поривань у голові. Очевидно, колись у них теж було щось свіже, талановите, поки вони, досягши якогось службового рівня, не вчепилися зубами й руками в крісла, поки вони не почали боятися, коли гриміло, за свою шкуру, не відсмикнули свої плечі від ноші, яку порівну мали нести наші, люди, поки не забрехались у чомусь, коли страшнувато було говорити правду, та не стали потроху жати не сіяне ними. А тепер з подивом і обуренням помічають неповагу до себе і не розуміють, чому стає хистким ґрунт під їхніми ногами. І марно сподіваються, що їхнє ще візьме. Ні, з холодної душі не вродиться гаряче діло.

— За твоє здоров'я, свате, за твою службу після евакуації, — глухо, мов осінній дощ, бубонить батько.

— Спасибі, Андроне. Вже, можна сказати, якось і влаштувався, хоча й підбивали деякі під мене клинці. Ех і важку маю фортуна... Живу, як нічна птиця.

— А в кого тепер легка фортуна?

— Е, не говори, не балакай. Ти все-таки роз'їжджаєш між хлібами, дихаєш нектарами, любиєшся, як ореться, сіється, росте, квітує та наливається. А я мушу з нутрощів виривати інші наливки.

— Коли треба, то треба.

— Про це ж і кажу. Я, коли треба, і рідного батька не пожалію, фах у мене з гуманізмами не чоломкається. За твоє здоров'я. А знаєш, що про мене в характеристиці написано? — в Чорноволенка

прорвалося п'яне самозадоволення.

"Значить, уже до чортків допиваються", — поморщився Юрій Андронович. Він хоче зосередити увагу на рукописі, але самозадоволення Чорноволенка густо натікає й сюди.

— Там, дорогий свате, написано, що я майстер групових викривань. О!.. Були колись у мене різні справи. І ще будуть!

— Та невже й тепер?.. — навіть з острахом перепитує батько.

— Аякже. Війна чимало наплутала, а розбиратися в усьому треба ось таким чорноволенкам, як я. От нещодавно один чоловік приніс мені різні матеріали, що не снилися і тим письменникам, які про шпигунів вигадують всячину. Розумієш, не матеріали, а золотий берег.

— Інтересно. І хто ж сидить на цьому березі?

— Ніколи б ти при своєму житі-пшениці і різній пашниці не придумав! Вчорашній командир партизанського загону! Нагородами тебе засліпити може, а сам — замаскований шпигун.

— Та що ти, свате!?

— Ще в Туреччині його завербували. От які можуть бути історії.

— А партизанів цей... у нас?

— У наших лісах. Твій Юрко повинен знати ного як облупленого.

— Хто ж він?

— Григорій Задніпровський, — стишив голос Чорноволенко.

— Задніпровський? І я його знаю! — вражено вирвалось у Андрона Потаповича.

— Якщо знаєш, то тримай язик за зубами, пригодиться... — і не доказав, бо в кімнату увійшов блідий од хвилювання й гніву Юрій Андронович.

— О, зятьок прийшли! — з удаваною радістю потягнувся до нього з чаркою Чорноволенко. — Посидь, нарешті, з нами, хай наука трохи почекає без твого двіженія вперед.

— Який вам негідник подав матеріали на Задніпровського? — тремтячи, Юрій Андронович їсть очима Чорноволенка.

— А ти підслухував? — на мить розгубився той.

— Чув усю мерзоту, яку в нашій хаті виливали на кришталеву чисту людину.

— Гляди, щоб за цей кришталь і сам не попав туди, де козам роги правлять, — засичав Чорноволенко. — Ти, може, з ним і панібратство вів?

— За честь вважав би дружити з Задніпровським. Головою присягаюся: Задніпровський чистий, мов лебідь. А лебедів тільки злочинці поїдають. Ви копніться в душі того, хто писав доноса.

— Не вчи ученого! — спогорда відповів Чорноволенко. — Самі під чубом лій маємо. Тобі відомо, що загін Задніпровського був самочинним?

— І що з того?

— А ти знаєш, що такими загонами, як правило, керували чужоземні розвідки?

Страшна і дика підозра одразу чорною плямою лягла на сотні вірних синів Батьківщини. Задихаючись од люті, Юрій Андронович обрушився на Чорноволенка:

— Звідки це вам знати, хіба ви з своєї схованки бачили, як боровся народ? Яка падлюка, який кретин виплодив цю кривду?

Чорноволенко скочив з стільця, наче його швайкою штрикнули, і стис кулаки. Обличчя і кола поржавлених рум'янців на ньому перекошилися од люті, і очі, здавалось, навіть на окуляри насочили злоби.

— Хлопчисько! Вертигуз! Недоумок! Дуринда! Що ти тямиш у житті і його перипетіях? Потинявся трохи в лісах і думаєш уже когось учити, а на когось тільки кидати. Губи раніше обітри! Це сказав не хто-небудь, а та голова, що не перший день по нашій лиш керує!

І після цих слів насторожена тиша залягла у кімнаті її першим розірвав Юрій Андронович:

— Так сказала ваша висока голова?

— Так сказала наша голова. От і почнемо пересівати вашого брата на сито, відділяти чистих від нечистих.

— Тоді й вона підлістю і гноєм набита! — гнівно відкусив Юрій Андронович. — Тепер і на мене напишете доноса?

Мертва тиша була йому відповіддю. Навіть Чорноволенко поблід, і під круглими окулярами в нього округлилися очі... Чого він тільки прийшов у цей дім? І що тепер робити? Він поглядом шукає свій портфель і картуз, а страшні слова зята холодними лапищами стиснули йому серце й мозок. До цих слів ще по-дурному чіпляються й інші: "Лебедів тільки злочинці поїдають". Що наробив цей хлопчисько? Мовчати чи не мовчати? Скажи, то й тебе... А не скажи?.. "Лебедів тільки злочинці поїдають..." Після цього й тобі можуть скрутити голову, як гусаку... Аж небо гойднулося за вікном. Давно не було такої нічки...

Находили жнива.

Находила пора гарячого марева і гарячої праці. Про це на сторінках поля свідчив посивілий житній колос і крихкий позублений вус ячменю, ковані золоті мішечки на пшениці і молодий спів перепелиних виводків, а найбільше — сторінки різних рішень, розпоряджень, циркулярів, відстуканих на цигарковому папері, несамовиті телефонні дзвінки, накачування райуповноважених, наскоки заїжджих та проїжджих інспекторів і невсипуще радіо. Воно без почуття гумору повчає та й повчає, хліборобів: "Збиральна кампанія, — як учить товариш Сталін, — діло сезонне".

Ось уже великими літерами на першій сторінці газети набрано телеграму спеціального кореспондента, що на півдні почалась косовиця хліба. І очі господарів поля поверталися на південь, наче звідти з-за хлібів от-от мав вийти сам казковий Урожай у солом'яному брилі, з пишними колосками замість вусів.

У різних установах теж починається лихоманка пора: не один керівний товариш і сяк і так лимірує, як би наблизити південь до його місцевості, як би поперед сусідів вискочити у газету й зведення. Але сусіди також не сьогодні народились на світ божий, та й горбаки в них вищі. І вже ранкове радіо до глибини душі обурює Киселя: бач, який лукавий Клименко! Ще позавчора казав. Що почне косовицю лише через тиждень, сьогодні вже говорить про вибіркові жнива на згарищах і пагорбах. І Кисіль одразу ж з головним агрономом вилітає у шв-денні райони, робить нищівний рознос усім, хто має "зелені настрої", і, нарешті, косовндя починається і в їхній області.

Ці дні Кисіль теж гасав по районах не за страх, а за совість, до полудня зриває голос — і вже не говорить, а хрипить або шкварчить. Одного він страхає судом, другому вправляє мізки, третьому натякає, що до скошеного сьогодні можна доплюсувати завтрашнє, на четвертого стукотить — "давай, давай, Пушкін за тебе працювати не буде", на когось складає акта, але нікого не хвалить, бо це розмагнічує народ. Після його наскоків меншає радості й людей, зникає святковий настрій у косарів та женців.

Нарешті Кисіль добирається до полів колгоспу, в якому головує Марко Безсмертний. І вже це викликає невдоволення і в душі, і на обличчі, і навіть у животі починає так бурчати, ніби туди кинули старого рябка. Давні слова Марка ще й досі печуть і пересмикують його. Чекай, голубчику, і я тебе впечу. Ще не народився той голова колгоспу, якого на чомусь не можна було б схопити за зябра.

— Може, заїдемо до Безсмертного на безплатний борщ, — обертає до Киселя запарошений вид кучерявий, мов баранець, шофер з по-дівочі гарним рисунком рота і рухливими комами біля нього.

Киселя одразу насторожують і мова, і коми шофера — і для чого вони здались йому?

— Ти що мелеш? На який це такий безплатний борщ?

— А ви хіба не чули? — дивуються дівочі, з яскравою вогуватістю уста шофера. І він уже з пошаною додає: — Марко Трохимович організував таку їдальню, що дай бог кожному. Всім, хто працює у полі, безкоштовно відпускається борщ, правда, поки що без хліба. Інший голова не догадається підвезти в поле води, а цей...

— Говорила-балакала, та все чорті-що, — відрізав Кисіль. — Ану, повертай — вези на дармовизну до того казана.

Машина ще проїхала кілометрів зо два і з шляху вихопилась на польову, в голубоцвітті Петрового батого дорогу, що одразу ж закурилася, мов хто підпалив її. Обабіч неї в золотих полумисках соняшників бенкетували бджоли, на синюватих стеблах сизіли дзвіночки вівса, прив ядали сердечка листя рясного стручкуватого гороху. Його кучері чимсь нагадували розкішний чуб на голові шофера.

— Ого, який тут горох уродив! — вирвалося у зовні флегматичного головного агронома. — Прямо — цар-горох!

— Президент-горох, — зневажливо кинув Кисіль. Але головний агроном пропустив його слова повз вуха й захоплювався далі:

— Такий горох, дивись, центнерів по тридцять п'ять видасть!

— По п'ятдесят! — у Киселя поміж двома "п" бризнула повна зневага. На цих полях навіть найбільший урожай не порадував би його, бо тут господарював непоштивий і в'їдливий Марко Безсмертний.

— По п'ятдесят не вийде, а на сорок, може, й потягне, — в захопленні чоловік не вловив жовчі в голосі Киселя. — Пофортунило Маркові.

— І це, Іване Гнатовичу, напевне, тому, що в господаря поля теж є щось горохувате: що не кажи, що не роби, як не довби йому, — відскакує від нього, неначе горох од стінки. Хохлацький норів.

— Хм, — скосив очі Іван Гнатович. В душі він не погодився з Киселем, але заперечувати не став йому: не допоможе це, та й ліньки було в таку спеку розмовляти. Незабаром він знову зрадів. —

Дивіться, Безсмертний і на парах посіяв горох. Не молодець?

— Дивлячись із якого боку. Чи не пахне це комбінаторством? — буркнув Кисіль.

— Коли б усі комбінували отак.

— Хваліть, хваліть його, та озирайтеся на всі боки. — Кисіль несхвальне подивився на пари і задумався над своїм.

На польовому отані біля соняшникового товариства вони застали саму куховарку, розжарену сонцем, вогнем і цибулею. Соняшниковий пилок лежав на її білій хустинці й вивіреному обличчі. Молодиця одразу пізнала Киселя, витерла фартухом чоло і приязно посміхнулась веселою зеленкуватістю очей, на яких розсипалось кілька темних цяток — в одному більше, аніж у Другому. Ця непропорційність здивувала Киселя — і тут у Безсмертного не так, як у людей. Але жінка славна — від неї і пісний борщ будеш залюбки споживати. Чи не дружина це Задніпровського? Здається, вона. А чи знає Задніпровський, які хмари нависли над ним?

— Варите? Добрий день вам, — ласкавіше звичного пробурмотів до молодиці.

— Аякже, варю, бо таке моє діло, — весело відповіла Катерина Павлівна. — От добре, що нагодилися на борщ. Саме умліває.

— Умліває? — для чогось перепитав Кисіль, з опаскою заглядаючи в чорний казан, ніби там принаймні варились вибухові речовини. — І ви його зовсім безплатно даєте-розливаєте?

— Атож, — з гордістю сказала жінка. — Сьогодні і перші квашені огірочки даватимем. Вродило їх стільки, що дівчата не встигають виносити.

— Куди виносити? — знову насторожився Кисіль.

— І на заготівлю, і на продаж.

— Значить, безплатно? — щось роздумуючи, сказав сам до себе Кисіль. — Іване Гнатовичу, про це треба написати. Виймайте своє причандалля.

— Еге ж, таки не завадить написати, — довірливо подивилася на Киселя Катерина Павлівна і схрестила руки на грудях. — А знаєте, почім у нас огірки й помідори відпускатимуться своїм людям?

— Не знаю.

— Такої дешевої ціни ще не чули в області — по собівартості, значить. Напишіть і про це. Хай у інших селах теж так роблять.

— Так не робитимуть! — гримнув Кисіль, крадькома пасучись очима на повних грудях молодиці. — Розбазарюєте колгоспне добро ще й радієте?

— Ми розбазарюємо? — жахнулася Катерина Павлівна, і в її очах поширилась весняна зеленкуватість. — Чим? Ось цим борщем?

— І борщем, і такими дурними цінами. Ми ще присмалимо за них вашого Безсмертного. Він замість карбованця кладе копійку в колгоспну касу. Думати треба над цим!

— А над тим, як жити людям, не треба думати? — спалахнула Катерина Павлівна. — Чи вам нашого бурячка і капусти шкода? Не добра ви, не душевна, хоча й чиновна, людина. — Молодиця ображено відійшла від машини і стала під захист золоточубих соняшників. Гнів і невидимі сльози пощипували її повіки.

— Складайте акта! — наказав Кисіль головному агрономові.

— І навіщо нам папір переводити, хоч він і все стерпить? — флегматично запитав Іван Гнатович. — Невже вам шкода для людей їхнього ж борщу?

— І ви заодно з розкрадачами колгоспної власності? — обурився Кисіль.

— З такими розкрадачами і я заодно, — так само флегматично відповів Іван Гнатович, кинув бровами на куховарку, але в останній мент завагався попросити в неї борщу.

В Киселя сталевими замочками замкнулися очі, тіпнулися уста.

— Доброго маю в себе помічника під боком.

— І я не зобижаюсь на себе.

— Від сьогодні почнете зобижатися. Досить у демократію бавитись...

— У вас побачиш цю демократію, — насурмонився Іван Гнатович.

Саме на цю суперечку й нагодився Марко Безсмертний.

— Ось він, діячі Поперед батька в комунізм скачеш? — одразу ж в'їв його Кисіль. — Безплатним борщиком авторитет роздуваєш? Лопне цей пухир!

— Ви ніби щось сказали? — Марко демонстративно поглянув на сонце, скинув перед ним картуза. Це в нього вийшло так природно і кумедно, ідо Катерина Павлівна приснула зо сміху, гигикнув шофер, повеселішав Іван Гнатович, аг Кисіль почервонів, і вся його постать стала загрозливо-бундючною.

— Не чув, про що питаю?

— Таки не чув, — безневинно відповів Марко, бо і поля, і робота, і погода радували його. А що

йому, зрештою, зробить Кисіль? Покричить, постраха, ну, зварганить акта і повіється далі, бо навіть вникнути у помилки в нього не знайдеться часу: недаремно ж люди так прозвали його: Приїхав-Поїхав.

Кисіль ткнув пальцем на казана:

— Щоб сьогодні, зараз же, закрит цю самодіяльну комедію з борщем.

— Нам не сумно від неї, хоч вона й самодіяльна, — анітрошечки не розсердився Марко.

— Ой гляди, як засумуєш, коли сюди загляне слідчий, — знищив поглядом Безсмертного.

— Хай заглядає, — і далі посміхається Марко. — Може, він веселіший має норів?

— Норів слідчих відомий! Це ж додуматись: борги на шиї, а він добро з димом пускає.

— І боргів уже нема на шиї, — поправив Марко.

— Як нема? — насторожено, з недовірям спитав Кисіль. — Де ж ти їх устиг подіти? У воду кинув?

— Еге ж, у бистру воду, щоб не повертались.

— А чим ти їх ліквідував? — підозріливе обмацує поглядом Марка, чи нема тут якої каверзи. —

Чим?

— Цибулею, редискою і самими ранніми огірками. Може, поїдем у село — поглянете на квитанції? — шанобливо сказав Марко, ще не знаючи, що йому далі робити: чи розсердитись, чи розреготатись.

— Он як! — вже спокійніше говорить Кисіль. — На цибулячому хвості далеко не заїдеш.

— Теж так маракуем. Я радий, що ми думаємо у різних місцях, але сходимося на одному, — ще більше підкреслив свою пошану до Киселя.

— І на чому збираєтеся виїжджати?

— На коров'ячому хвості. Але спершу треба чимось ухопитися за нього.

— Зубами, — буркнув Кисіль.

Але Марко до кінця вирішив не зчіплюватися з ним і коротко відповів:

— Спробуєм.

— Що спробуєм?

— Виконати вашу пораду.

— Який ти сьогодні добрий, хоч до рани приклади. З чого б то воно?.. — вголос прикидає Кисіль, не дивлячись на Марка. — Ну, веди—покажуй своє царство-государство. Щось дуже деякі розхвалюють його.

— Що ж вам показувати? Те, що зараз під косу має лягти?

— Як ти угадав?

— Характер ваш знаю.

— Занадто багато знаєш ти. Жати, звісно, й не думав? — і в слова, і в погляд Кисіль умістив усю отруту, яку мав.

— Думати — думав, але не починав.

— А Іванишин уже косить, аж гай шумить, бо він не так мудрує, як деякі мудрагелі.

— Йому легше, то й косить, — похмурніло обличчя і голос Марка.

— Чого ж йому легше?

— Бо він для зведення переводить зелену озимину, а ми у зведення не поспішаєм.

— Знаємо ці "зелені настрої", — поморщився Кисіль, — а потім зерно починає осипатись на пні.

В долині жита справді були зеленими, і Кисіль, наскрізь промацуючи їх підозріливим поглядом, нічого не сказав. Але на пагорбі він пожвавішав. Хлібами просунувся на маківку горбка, вирвав колосок, двома пальцями вилуцтив з нього зернину і, не куштуючи її, сказав:

— Ось тут зараз же мені, чоловіче, й починай вибіркову косовицю.

Марко уперто похитав головою:

— І не подумаю.

— Бо не буде чим — голову за це зірвем! — Кисіль обома руками показав, як хтось буде зривати голову Безсмертному.

— Тоді багато залишиться безголових. — Уже лихі іскри затрепетали в Маркових очах, але Кисіль не помітив їх.

— Ти що, з державою жартуєш? Зараз же починай косовицю! В зеленій голові завжди зелені мізки, та вони швидко можуть пожовтіти.

І Марко не витримав. Він пригнувся, немов перед стрибком, і, відкушуючи кожне слово, сліпим гнівом подивився на недобре, пихате обличчя Киселя:

— Забирайся зараз же з поля! Чого прийшов сюди толочити хліб і людей? Ще не натолочився?

— Він рукою поліз до кишені, і Кисіль з жахом згадав, як Безсмертний пістолетом учив Безбородька. Рій думок увірвався йому у мізки і жалив їх по всій площі. Бо що цьому анархісту й тепер підняти зброю?

Пиха одразу ж здмухнулася з його виду. Кисіль, незважаючи на свою опасистість, вискочив із хлібів, крутнувся на дорозі і тут відчув себе безпечніше.

— Ти з глузду з'їхав? Ти знаєш, чим це пахне? — заговорив майже пошепки, прислухаючись до гудіння в голові. — Ти знаєш, кого женеш із поля?'

Але Марко вже закусив вудила.

— Знаю! Не робітника, а перекотиполе, погонича. Оранка настає — поганяєш на оранку, сівба прийде — поганяєш сіяти, жнива настають — поганяєш жати, бо це треба для папірця. Йому, папірцеві, а не людям служиш. Геть із нашого поля!

Кисіль оглянувся. До нього під'їжджала машина, і на ній анітрохи не печалився ні шофер, ні Іван Гнатович — напевне, й не побачили його поразки. Він похапцем виліз на сидіння і вже звідти кулаком посварився на Безсмертного.

— Анархіст! Сьогодні ж сядеш у тюрму. Хай там тебе годують безплатним борщем.

— Троцькіст! — кинув йому навздогін Марко ще й свиснув з доброго дива.

Кисіль задихався од гніву, навіть темні дужки синців під очима зсередини затіпались злістю.

— Ви чули? Він троцькістом обізвав мене! Дасте свої свідчення! Він відповість...

— Невже троцькістом? — флегма'тичне здивування пройшло по округлому виду Івана Гнатовича. — Невже він таке випалив?

— Хіба ви не чули?

— Ні, такого не чув.

— А ти, Володимире?

— Щось він крикнув, а що — не розібрав. Здається, на кінці було "іст", а що спереду — не розшолопав, — безневинними очима поглянув шофер, а на його дівочих устах залукавився прихований посміх.

— Чи ви оглухли разом?! — аж скригнув зубами Кисіль. — Та Марко такий правдивий дурень, що й сам підтвердить свого троцькіста. Жени до слідчого.

Віліс вилетів на шлях, перекотився через місток, і недалеко від трьох ставків Кисіль поперед себе побачив машину секретаря обкому, що йшла назустріч.

— Зупинись! — кинув шоферу, пригинаючись, вискочив на узбіччя й підняв догори обидві руки.

Чорний лискучий ЗІС, темно переганяючи на собі шматки неба і сліпучого сонця, з шипінням зупинився біля блакитних гнізд чебрецю. І не встиг з машини вилізти перший секретар обкому, як Кисіль, хвилюючись і не спускаючи з нього погляду, заговорив, замахав руками:

— Я більше не можу працювати! Я, Михайле Васильовичу... всьому є межа...

— Чому ви більше не можете працювати? — неждано запитав хтось збоку.

Кисіль оглянувся, отетерів і з несподіванки подався назад. Приходячи до тями, він побачив перед собою секретаря ЦК. Він був у сірому костюмі, у звичайному легенькому брилі, одверті веселі очі його одночасно тримали в собі розум, і сміх, і насмішку.

— Я... — до решти розгубився Кисіль, видобуваючи догідливу посмішку, але вона одразу не могла змести всі попередні вирази гніву й обурення і тому вийшла жалюгідним недоноском.

— Кажіть, не соромтесь, товаришу...

— Кисіль, начальник обласного управління сільського господарства, — підказав Михайло Васильович.

— Я, бачите, нічого не можу зробити з одним дуже норовистим головою колгоспу, — терпнучи до самих ніг невпевнено заговорив Кисіль. — Він нікого не слухається...

— Чим провинився цей голова? — погляд в секретаря ЦК стає строгішим.

— Анархіст у всьому: і в плануванні, і в роботі, і в побуті, — трохи почав одходити Кисіль. — Ось він щойно відмовився жати, мене троцькістом вилаяв і прогнав із свого поля, бо нема на нього управи.

— Прогнав? Із поля? Нічогенький норов має. Це, Михайле Васильовичу, вже непорядки.

— В нього кругом таке, — пожвавішав Кисіль. — Колгоспне добро розбазарює, відкрив на полі богадільню — видає безплатно борщ.

— Безплатно? — здивувався секретар ЦК. — І добрий чи поганий?

— Я не куштував.

— Даремно, а я на дурничку не посоромився б, — засміявся секретар ЦК, і в силувано-підлесливій усмішці скривився Кисіль — Поїдемо поглянемо на цього анархіста...

Безсмертний почув бурчання машин, коли звернув з озимини сусіднього колгоспу, але навіть не озирнувся бо лютився чоловік і з боєм поглядав на зелений пучок скошеного жита: доки ж так будуть нівечити хліборобську працю? І доки перед киселями будуть гнутися навгть розумні, але полохливі чи занадто обережні голови? Та ось машини повернули прямо до нього, зупинились, і Марко першим

побачив секретаря ЦК. Радість, здивовання і острах ворухнулись у душі чоловіка.

— Так це ви Марко Безсмертний? — пильно придивляючись, вітається з ним секретар ЦК. На мить на його чолі вигинаються зморшки, а погляд кудись шугає вдалину. — Здається, я наче зустрічався з вами?

— Зустрічалися, — жвавішає обличчя Марка, а на вид Киселя падає тінь.

— А де ми зустрічались?

— На фронті. Ви мені вручали орден Леніна.

— Приємно знову побачитись, — сердечно посміхнувся секретар ЦК, але зразу й похмурнів. —

Що ви тримаєте в руці?

— Пропаший хліб.

— Пропаший?

— Так. Це хліб для... зведення. З нього ще дух молочка не вивітрився.

— А яке горе заставило жати хліб... для зведення? Марко зам'явся, а Кисіль поблід.

— Кажіть, кажіть, не крийтеся.

— Це я сказав жати, — насилу вимовив Кисіль — йому перехопило подих і мову.

— Для чого? — обернувся до нього секретар ЦК, і очі його потемніли. Кисіль знітився:

— Воно, я думаю, повинно дійти в покосах.

— Коли не дійшло в голові, то де вже йому дійти в покосах?! — гнів блиснув у погляді секретаря ЦК. — Ви щось тямите у хліборобському ділі?

— Я сільськогосподарський інститут закінчив.

— Навіть? — здивувався секретар ЦК. Він узяв у Марка жмуток колосся, простягнув Киселеві. — І у вас не боліла совість, коли кидали під косу хліборобську надію?

— Пробачте... не додивився. . згубив його... Секретар ЦК похмуро, з глибоким докором поглянув на Киселя:

— Не тільки це жито — святість до праці, до людини згубили ви. Порожняком їдете в соціалізм! — І обернувся до секретаря обкому. — Я думаю, товариш Кисіль правильно сказав, що він більше не може працювати на своєму посту... Сідайте, товаришу Безсмертний, покажіть господарство.

Все це, немов удар грому, приголомшило Киселя. Він хотів щось сказати, але стримався, озаддям вперся у віліс і тоскно дивився, як зачинились дверцята ЗІСа. До нього, мов крізь окріп, донісся сміх з машини — невже в когось тепер і радість могла бути? Кисіль тремтячою рукою вийняв з кишені хустинку і почав обтирати піт, що вичавлювався не сонцем, а болісним смутком. Коли ЗІС рушив з місця, він потягнувся до нього тулубом і обома руками, але зразу ж і опустив їх, бо хіба бланманьям можна повернути втрачене? Для цього, очевидно, щось інше треба. І від цієї думки тоскно заворушилися інші, вповзаючи в його краєчки життєвих доріг. Але одразу ж нагнав їх, бо хіба ж він для себе старався, хіба йому особисто потрібне це жито, бодай би на пні улякло воно! Та знову до краєчків його доріг поповзли сумніви, і він мовчки викорчовував з себе двобій думок, визнавав — і визнати не хотів своєї провини, бо ж не сам він так старається... тобто старався на керівній роботі... Де там було думати про святість до роботи, коли більше думалось про те, як би не схопити "строгача" за це ж недосіяне чи незібране жито.

Тепер він уперше за довгі роки подивився на поле не як той керівний працівник, якому треба когось розносити за оранку, сівбу чи хлібозаготівлі, а як звичайний смертний... Та з цього нічого не вийшло... Чогось ниви здалися йому пожовклою сценою в театрі, де нагло обірвалася частина його біографії, і колос — не співав, не співчував йому, а шипів на нього...

— Так до слідчого їхати чи додому й до хати? — запитав із кабінки шофер. В руці його самотнів зелений, марно загублений колосок жита, і Кисіль чомусь здригнувся й безнадійно махнув рукою.

— Їдь, куди хочеш, тепер все одно...

— Може, до куховарки з весняними очима? — пожвавішав Іван Гнатович, якому знову заманулось побачити ту жінку, від погляду якої хотілося стати молодшим і кращим.

Кисіль стрепенувся, наче його вжалив шершень... І що було б послухатись куховарку — покуштувати її борщу? А в цей час машина з секретарем ЦК поїхала б ген-ген куди й не зачепилась би за його долю. Так хіба вгадає чоловік, на чому він має спіткнутись?

Кисіль підводить зів'ялу голову. На дорозі вже влягається пил, а за ним прозорими прожилками розщеплюється пропечене скляне повітря, і марево тремтить за житами, на які він якийсь час не приїде начальником. Ну, а потім якось перемелеться. Кисіль почав забігати думками наперед, але одна збоку вжалила його. "Приїхав-Поїхав", — з невимовною гіркотою згадав своє прізвисько і мало не застогнав. Ось і все, що залишилось од його діяльності...

Біля кожного поля, біля кожного клину зупинявся ЗІС, і секретар ЦК обома руками то пестить, то розгортає, то пригортає хліборобську працю. Вона тішить і радує його серце, а ось на клині

припаленої гречки засумувало воно.

Розгубленість уже відійшла од Марка, він зовні стає спокійним, хоча в голові зараз вирує коловорот думок.

— Для першого року господарювання зовсім непогано, навіть добре, а з городиною — прямо-таки чудово! І молодці, що не обдираєте покупця. Марію Тримайводу і її бригаду неодмінно треба відзначити! — Секретар ЦК одночасно говорить і до Михайла Васильовича, і до Марка.

— Не забудемо, — щось записав у блокнот Михайло Васильович. — А що з головою робити?

— З цим анархістом? — засміявся секретар ЦК. — Подивитесь восени, коли урожай буде в коморі. А чого ж ви, Марку Трохимовичу, обізвали Киселя троцькістом? Він в опозиції був?

— Ні, не був, — зам'явся Марко.

— Доказуйте, доказуйте.

— Ми його так прозвали за те, що не розуміє чи не любить він хлібороба, усе чекає од нього політичних помилок, вишукує в нього другу душу та аж трясеться, щоб той, бува, не мав зайвого шматка хліба чи яблука для дитини. Для нього селянин — це тільки виконання норм, хлібозаготівлі, позики, молока, м'яса, шерсті, яєць і слухач його виступів. На всьому, без потреби, економить Кисіль:

і на дитячому рум'янцеві, і на жіночій красі, і на хліборобській силі.

— Ще не перевелись такі знавці села, — задумано сказав секретар ЦК, погляд його потьмарився і полинув кудись далеко-далеко.

Мовчки проїхали якийсь час, придивляючись до полів і марева над ними.

— Борщем своїм, голово, почаствуете? — неждано почув Марко.

— Борщем?... З охотою, тільки, пробачайте, без м'яса, пісний він.

— Нам уже навіть корисніше споживати пісний, — з якоюсь насмішкою поглянув на себе і дебелистого секретаря обкому.

До польового стану вони підїхали саме в обідню пору, коли притомлені люди сідали на землю, а здивовані соняшники нридивлялись до вх і до мисок з намальованими соняшниками.

— Тут безплатний борщ видається? — підїшов секретар ЦК до Катерини Павлівни.

— Ой... боженьку мій... — клекотом вирвалось у тої, і вона, округляючи очі, для чогось тихо запитала: — Це ви?..

— Здається, я. Почаствуете своїм борщем?

— Та я зараз...

Катерина Павлівна побігла по миску, лаючи себе в думках, що навіть хліба не має почаствовати гостя. Вона йде разів зо два оглянулась, чи нема тут якогось обману, але обману не було.

Біля соняшників, поруч з усіма хліборобами, сів секретар ЦК, до нього потягнулись кілька рук із сухим чорним хлібом. Він узяв шматок хліба в діда Євмена, переділив його й, повертаючи половину, подякував старому.

— Звиняйте, що такий темний, з домішками, як наша доля, бо труднощі... — звичайно, з перцем сказав дід Євмен.

Секретар ЦК пильно поглянув на старого. — Це вірно, що доля наша іще з різними домішками: було кому натрушувати їх. Але тепер ми й за ці домішки візьмемось, — сказав переконано. — Домішки мають згинуті, а доля рости!

XL

П'ять днів і п'ять ночей гуділи в полях молотарки. Над ними, як безконечні жертви, злітали золоточубі снопи; шевські ножі барабанщиків били їм під саме серце, й обезсилене колосся сторч головою летіло в ікласті пащеки, в ненаситне гудіння і в скажену круговерть, де стогнало, дзвеніло, плакало і солодко падало на землю натомлене зерно. Пошерхлі, з степовим пилком жіночі руки ворожили над ним, неначе передавали йому родючість, вагарі не встигали зважувати, а водії та їздові вивозити його, і в степу з жита, пшениці та ячменю виростали золоті вулкани.

На старих дорогах і нових шляхах побільшало птаства. А великий хліб їхав і їхав і на елеватори, і в землянки, і в свіжі оселі. В селі запахло житнім духом, і тому обнадіяні хлібороби не відходили ні вдень ні вночі від молотарок.

А коли не вистачало снопів і коли зобижено почали стихати машини, люди самі снопами валилися біля них, падали на золоті вулкани зерна, на підсинені місяцем стерні і одразу ж з посмішкою чи зітханням входили в сон. І там над ними знову злітали чубаті снопи, біснувались молотарки, а білії них дитячою мовою жебоніло зерно.

Йде Марко степом, наче завороженим царством, і засинає на ходу, потім стрепенеться, здивовано подивиться, як навколо ворухиться сріблясто-синє місячне снування, як під ним розкішна, — голови у зерно, а ноги на стежку — щасливо спить чубата парубота, прислухається до росяного шепоту і сам промовить собі:

— Я люблю вас.

В ярині озвалася перепілка, і чоловік спросоння говорить до неї:

— Я люблю тебе, пташино, люблю твій спів. Перед ним у кружлянні проходить зоряна карта неба, і він теж говорить, що любить небо, і почуває, що вся любов не вміщається в його тілі.

У долині над ставом зафоркали коні. Марко зупинився, зовсім прокинувся і, дивуючись, засміявся і до коней, з темних грив яких осипалося місячне проміння, і до ставу з затонувим у ньому небом, і до клаптів туману, що навшпиньках скрадалися над очеретами.

Давно не було так відродно на душі в чоловіка, бо там добре вмістились і люди, і земля, і ніч, і оці коні з темно-срібними гривами, і зерно, і надійні розрахунки, які тримав у голові. Коли все буде гаразд, люди матимуть і хліб^ і до хліба. Це вже видно по озимині і ячменю. А льон і коноплі, ей-ей, повинні вивести його в якісь мільйонери. Правда, про те цього року більше, ніж він, дбала, спасибі їй, сама природа: прямо всі свої щедроти поприносила і на поля, і на луки, й на городину, і на сад. Поталанило йому, та й годі. Ну, а тепер, чоловіче, не роззявляй рота, думаючи про завтрашній день... .

От і йде полями новий мільйонер у поруділих кирзових чоботях, у вибіленій солдатській сорочці, похуділий і голодний, і посміхається до всього широкого світу, і до людей, що сплять на землі. І славно йому з ними, як зерну в одному колосі, що разом стрічає і грози, і сонце.

З однієї кишені Марко виймає засіяний цифрами блокнот, а з другої — томик поезій Шевченка. Та ні цифр, ні віршів при мерехтливому місячному світлі він не може читати й впівголоса звертається до темних з місячними гніздами верб: .

Один у другого питаєм:

Нащо нас мати привела?

Чи для добра? Чи то для зла? Нащо живем? Чого бажаєм?

І, не дізнавшись, умираєм,

А залишаємо діла.

Дерева здивовано слухають чоловіка, кивають йому своїми вінками й осипають на воду синю росу. Коло самого берега скинулась риба, знову заіржали коні, і далеко-далеко за самотнім вітряком обізвалася дівоча пісня. За ким вона журиться, кого шукає в цьому зачарованому світі?

Колись отак ночами його в полі з піснею шукала Олена. І він прямував на її голос, а потім на якійсь стежині бачив тонку постать з білим вузликом у руці. Уздрівши чоловіка, Олена обривала спів і починала докоряти, що він, Марко, і не обідавав, і не вечеряв, і забувся за жінку, і сам перепався на смик. А він поглядав на миле, з ображеним вузликом уст обличчя, посміхався, розгортав білу хустину і доти підхвалявав усе, що знаходив у ній, поки в жінки не розпогоджувались уста. Тоді вона обзивала чоловіка хитрючим лисом, притулялась головою до його плеча, журилася, що він отак якогось дня звалиться з ніг, і знову потихеньку починала щось співати. А він під її спів, бувало, й засинав. Невже це було?

Дивується він, і дивуються верби. За ними здригнулося небо і наче осіло за вінця землі... А то він знову засинає... Як солодко, струмочками, затікає сон у його тіло і так приплющує повіки, що вже нема сили їх розтулити. Ось тут, може, й лягти біля верби з вибитою серцевиною і вузлатим корінням? Марко, похитуючись, хоче опуститись на землю. Але що це?.. Пісня повертає до нього, наближається, і він ясно вчуває, що це Оленина пісня, це її голос! її!.. Що ж це робиться з ним?

Широко в подиві розплющивши очі, вірячи й не вірячи, він прислухається до голосу, що напливає на нього, топить його в спогадах і б'є під серце, як ніж снопа. Ні, не може бути такого. То мариться йому... Він піднімається на підсинений пагорб, де крізь сон зітхає кучерявий овес, і застигає на місці: од вітряка до нього, співаючи, йде його Олена, а в її руці біліє вузлик. Жах охоплює Марка. Небо й земля похитнулись в його очах і стали меншими. Він подається назад, розгублено оглядається по боках і в цей час чує надривний зойк:

— Тату!

На стежину падає білий вузлик, а по стежині, надломлюючись, розпливаючись, біжить, летить тонка постать і, сміючись і плачучи, падає батькові на груди.

— Тетяно, це ти? — ще не вірячи собі, вражено і тихо питає Марко, як питали тисячі батьків у цьому році. Він охоплює доньку обома руками і біля свого серця чує стукіт її серця. — Тетяно, це ти? — більше ніякі слова не приходять до нього.

— Я, тату, я, — цілючи його і плачучи, теж більш нічого не може сказати дочка. Вона, мов перепілка, здригається в його обіймах, і здригається її золота коса, така сама, яка була в Олени.

Марко піднімає до місяця доньчину голову, вдивляється в її обличчя, пальцями витирає її сльози і не радісно, а жалісно посміхається до неї.

— Яка ж ти гарна, доню, кровинко моя. — І на його очах Тетянка вперше бачить сльози, і вона теж обтирає їх пальцями.

Отак і стоять вони якийсь час, неначе вимурувані з каменю самої історії.

— Як ти на маму схожа, пташино моя!.. І коси такі самі.

— Не такі, тату, — з зажурою подивилась на нього, і в її очах і сльозинах одразу пройшли усі минулі страждання. Вона опустила на плечі хустину, і батько в золоті кіс побачив сиве пасмо.

— Хто ж тебе так зобидив, дитино моя? — аж застогнав, притуляючи до себе худенькі плечатка.

— Нелюди, тату... в концтаборі... Вони так били мене, що очима не сльози, а кров ішла... Вони змогли вибити кров із очей, але не змогли вирвати зізнання з душі, — ясно, крізь горе й печаль поглянула на батька, а в куточках и вуст ворухнулася уперта і горда посмішка. І він уперше пізнає свою силу і свою несхитність у цьому колоску.

Немов захищаючи доньку від тіней минулого, батько пригорнув до себе своє щастя, а сам подивився в самий край ночі, де ще таїлися нелюди, де ще на золоті й залізі горбилась недобита кривда... Будьте ви прокляті!..

— А як ви, тату? — вже зовсім посміхається Тетянка до нього.

— Нічого, доню, нічого... Як добре, що ти повернулася... Ходімо ж, маленька, до бабусі.

Вони обертаються і, притуляючись плечем до плеча, вузькою стежиною йдуть до села. Ось Тетянка піднімав білий вузлик із землі, щось згадує, розгортає і подає його так само, як раніше це робила Олена.

— Їжте, тату, ви ж і не обідали, і не вечеряли, — і в її голосі обзивається давній докір матері, і навіть губенята на мить збираються знайомим вузликом.

— Невже це ти? — вже радісно перепитує Марко і, пригнувшись, підіймає на руки своє дитя, і сміється, і росить сльози над ним.

XLI

Ранок веселими руками промінців викочує з-під землі пшеничний колобок сонця і ставить його на зелену, з туманцем скатертину озимини.

Вулицею до нової школи гупотить зграйка малюків. Хтось із них у щасливому захваті пізнання не говорить, а виспіває казку про колобка: "Я від баби утік, я від діда утік, я від вовка утік і від тебе втечу". І під цю немудру розповідь пшеничний колобок сонця одривається од вологої скатертини озимини і підводиться вгору, то лукаво, то радісно підморгуєчи добрим людям. А вони вже, наче дятли, повилазили на свіжі зруби і тук-тук сокирами, тук-тук! Сокири збудили луну, і вона забігає то в одну, то в другу недобудовану оселю і ахає від задоволення.

Вулицями заскрипіли підводи, і перші сліди коліс волого простяглися по прибитій росою землі. Це їздові розвозять людям другий урожай гороху, і Марко ось уже кілька днів має на душі свято. Прямотаки везло йому в цьому році. Люди спочатку й не повірили, що матимуть не кілограми, а мішки гороху. Перший бій з нестатками наче виграно, а тепер по-справжньому треба готуватись до другого і до різних примх природи. І люди це розуміють: і роблять на совість, і підказують, як найкраще ворожити біля майбутнього врожаю.

— Добрий день, Марку, — обізвалась із двору Мотря Дибенко. — На головування йдеш?

— На головування, — жартівливо запишався чоловік.

— А де ж ти мого діда подів?

— І досі його нема? — дивується Марко.

— Нема, не приїхав. Може, заблудився у тій столиці й невіть-куди заїхав?

— Щоб дід Євмен десь заблудився!? Та дайте йому добрі коні, він у всі столиці знайде дороги і мимохідь ще й на небі в святих побуває.

— А напевне, і розпутав би він усі дороги: раз проїде — і все пам'ятав, — не без гордоців говорить жінка і поринає в свої роздуми: — Невже, Марку, аж столичним людям могли сподобатись дідові коники?.. Отак живе, живе чоловік і не знає, що він талант. Гляди, ще загордиться і пиячити почне. Коли маєш час, прочитай, як його в газеті описують.

Марко, ховаючи у вусах посмішку, статечно заходить до нової хати, де вже розмістилися крупно боги, вожді і полководці, а дрібно — вся рідня. Баба Мотря з прискринка дістає газету, в якій уперше, але так гарно й багато написано про її старого. Вона, соромлячись, простягає газету Маркові:

— Вчитай мені ще раз те саме.

І він починає читати, що дідові коники вже перестрибнули Дунай і Ла-Манш і з Франції опинились на виставці аж в Англії.

— От пишуть душевно, прямо, як в євангелії. І хто б міг подумати? — дивується Євмениха. — Після такого моєму дідові уже повік не захочеться умирати. Тепер йому глину доведеться возами возити. І хто це, Марку, друкує про діда?

— Учений!

— Та невчений так не втне, — погоджується баба Мотря. — Вже тепер ніхто мого старого не називатиме елементом. Ну, а на тебе дехто починає ремствувати.

Марко насторожується:

— Не вгодив комусь чи помилився в чому?

— Ні, зобижаються, що ти все будуєш та будуєш, а про себе зовсім забувся. Люди кажуть: вибирали тебе головою, а не приймаком. Вони тобі за тиждень, як лялечку, з дорогою душею змайстрували б нову оселю.

— Я ж казав, що почну будуватися останнім. Закладемо, тітко Мотре, зруби усім вдовам, усім сиротам, а тоді й про себе почнем думати.

— А я гадаю: негоже так робити, як Безбородько та його кодро, але не треба й до себе ворогом бути. Може, і ввечері заглянеш до мене?

— Чого?

Стара ніяковіє:

— Коли не надокучило, то ще прочитаєш про старого. Якось дуже гарно в тебе виходить воно, — довірливо поглянула на Марка. — Читав же мені цю газету й Лихойваненко, але в нього і дід, і коники його стають гіршими.

Марко засміявся, махнув рукою і вийшов з хати. З порога він почув лемент на сусідському кутку. Чи й до бійки не доходило там? Чоловік чимскоріше городами подався до подвір'я Самойленків. Тут уже біля гарно виплетеної лиси й воріт зібрався цілий куток, весело прислухаючись, як завзята й досі вогниста Лисавета Самойленко чихвости-ла свого незворушного Порфирія і його брата — старого сукновала. В Самойленчихи зараз од гніву стрибали очі, прямокутником вибивалися губи, а кулаки ціпами молотили повітря.

— Ані клепки, люди добрі, нема в голові мого чоловіка, ні грудочки лою, ні краплиночки олії, а є в голові чоловіка одна полова, та й то не перевіяна, — перегинаючись, апелювала вона до своїх сусідів.

— Вам, бабо, видніше, що є в діда, — обізвався хтось із гурту, і всі довкола зайшлися реготом.

Підбадьорена Лисавета накинулася на Порфирія і його брата, які з сокирами мовчки, але войовничо стояли біля землянки, прислухаючись до бабиної лайки.

— Чи вона, оця безщасниця, у вас їсти просить, чи стоїть поперек дороги, чи вона, сердешна, вам боки муляє, що взялись за руйнацію? Ну скажи, старий ідоле, хоч слово, хоч півслова, щоб і люди чули.

— І скажу, — спокійнісінько обізвався Порфирій, якому і за вухом не свербіло від усіх лементацій жінки. — Знаєш, як в "Інтернаціоналі" пишеться?.. "Весь мир насилья мы разрушим!"

— Так то ж увесь мир, а не мою землянку!

— Вона теж мир насилля: насильно мене запроторили туди. І я руйную її, — махнув старий сокирою.

Лисавета була приголомшена і блиском сокири, і мовою чоловіка. Вона приклала сплетені руки до грудей і хотіла трагедійне заплющити очі, але саме в цей час побачила Марка і кинулась до нього:

— Марку, лебедикку мій, голубе сизий, скажи ж їм, басурманам, щоб моє зверху було, бо де я ставитиму глечики з молоком?

— Тьху, ще й серйозного чоловіка замакітриє бабським череп'ям! — сплюнув спересердя Порфирій, кивнув братові, і вони дружно гупнули сокирами.

Стара затулила обличчя долонями, а коли почула тріск, опустила руки і на місці, де була землянка, побачила хмару трухлявого пилу.

— Ну, і слава тобі господи, — зітхнула вона й рівно пішла до хати.

— Лейборист! — зневажливо кивнув на неї головою Порфирій і почав струшувати з одержі порох колишнього житла.

Цілий день Марко снує зеленими і чорними полями і має насолоду від бурчання тракторів, що орють на зяб, і від будівництва ферм, і від розмов на буряках, і навіть од цвіту скромних братків, які прихопили на свої тендітні пелюстки кольори осіннього сонця і весняного неба.

Біля ставу тремтить поріділе золото верб, а між ними дівочими стрічками ворухиться просинь, і по ній снується легеньке осіннє павутиння. Рибалки, перегукуючись, витягують першу тоню, і на березі одразу виростає пагорб живих злитків. І блакитне поле теж вродило в цьому році. Тепер треба прикупити добрих корів та братися за будівництво цегельні.

Біля зеленого, мов барвінок, рапсу його з білим вузликом в руках розшукує Тетянка і починає вчитувати так само і те саме, що вчитувала колись Олена. А він і це слухає з приємністю і добряче посміхається доньці, яка вже й висновок підбиває, що в неї зовсім неможливий батько.

— Так уже і неможливий? — скося поглядає і милується ображеним вузликом її вуст.

— Ви б подивилися, на що стали схожі...
— Перепався на смик... — підказує Марко доньці.
— Ет, хіба з вами серйозно поговориш? — гніваються уста, очі і брови доньки. — Відпочити вам треба, відпочити хоч кілька днів.
— Скоро і за цю кампанію візьмемося. Поїду, Тетяно, аж у ті місця, де танки підбивав.
— Це ви кілька разів говорили мені.
— А ти ще раз послухай: старі люди люблять повторювати.
— Які ж ви старі? — гнівається донька.
— Ну, не старий, так бувалий. От побачиш — незабаром поїду, бо чогось у грудях останнє залізо норовиться.
— На операцію треба лягати.
— Ну, це ще почекає...

З гінної дороги до них радісно поспішає Антон Безбородько. Його вигляд одразу ж занепокоїв Марка: коли Безбородько веселий, то щось недобре скоїлось.

— Здоров, здоров. Марку! — підходячи до Безсмертних, уже пригашує радість Безбородько. — Іду собі дорогою — бачу сімейство, ну, й завернув до вас.

— Із чим завернув? — Марко вловлює ту мізерію, що зараз проходила на вузькуватуому виду Безбородька, хоч він і намагався прикрити її латками жалоців і співчуття.

— Та як тобі сказати? — зиркав по боках Безбородько. — Перестарався ти, братику, перестарався. Хіба я не казав тобі: не дуже старайся, бо в нас тобі пам'ятника чи монумента, практично, не поставлять, хоч ти із шкіри вилузайсь. Бач, як ти мудрував із горохом, а зрештою, куди потрапив? Аж у фейлетон. От який маєш набуток! — Безбородько поволі, ніби неохоче, вийняв з кишені зім'яту газету.

Марко вихопив її, в очах йому темно застрибала комашня літер, у мізок болісно гупнула раз і вдруге та сама думка: за що?..

На четвертій сторінці його приголомшив самий заголовок фейлетону. "Цар-горох і комбінатор". Чи можна було вигадати щось дошкульніше? В цій писанині його зробили ошуканцем, який, спекулюючи на споживацьких настроях, роздуває свій авторитет і експлуатує багатство землі. Тут навіть словом не згадувалося, що з другого врожаю було здано півтори тисячі пудів гороху державі. Не це було потрібно авторові, який ховався за псевдонімом "Горошина".

Дочитавши фейлетон, посірілий Марко з відразою повертає газету Безбородькові й прикладає руку до грудей, де лежать останні осколки; здається, й вони заворушилися од незаслужено? образи.

— Бач, як, практично, буває в житті, — бережно ховає газету Безбородько. — І коли подивлюсь я, то не з твоїм здоров'ям тягти цей віз.

— Ідіть, Антоне Івановичу, — непримиренно поглянула на нього Тетяна й притулилась до батька. — Ідіть од нас.

— Ти вже командуєш замість тата? Багато командирів розвелось у нас, — образився Безбородько. — Ти краще скажи, хай він здоров'я береже, бо, знову ж, монумента не поставлять.

— Чули вже ваше розумне просторікування! — гнівні рум'янці спалахують на обличчі доньки. — Ідіть!

Безбородько обертається й статечно, з повагою до себе, прямує до гінної дороги.

У Тетяни болем наливаються очі:

— Хіба можна ось так бити в самісіньке серце?

— Це, доню, не в серце, — рукою засцокоює її Марко. — Це не смертельно. Але не легко йому, коли, не розібравшись, б'є свій свого. От тоді людина має найтяжчу кару, і все одно — це минуще...

— Що ви думаєте робити?

— Послухаюсь тебе: поїду зараз на кілька днів з села. Ну, хоча б у ті місця, де підбивав танки.

— А спростування писатимете?

— Для чого, доню? Не папірці, а робота, тільки вона спростує все, — засмучено поглянув удаль, де на притінену землю золотим колобком опускалося сонце.

"Я від діда утік, я від баби утік, я від смерті утік, а від обмовника не зміг. Але стискай, чоловіче, серце, стискай його і далі тягни свій плуг..."

XLII

Чого б, здавалося, журитись, коли правда на твоєму боці, та все одно грязь, кинута на тебе, тривожить і тривожить душу, і вже не таким ясним здається зоряний посів на небі, і вже не так хвилює стишена дівоча пісня.

Остеронь по-осінньому зітхає вітер, і ти зітханням відповідаєш йому. От уже й відчув ти важку втому, зібрану за нелегку весну і літо. Невже був кінь, та з'їздився? І в грудях вогнем ворущаться

клубки. Напевне, доведеться ще лягати під ніж.

Мала мати одну дочку

Та й купала у медочку.

Все ближче журяться дівочі голоси. Це ж улюблена пісня Катерини Задніпровської. В темряві йому засвітилися прекрасні материнські очі, заклекотів її голос, лягли руки на його плечі. Ще недавно вона зі своїм Григорієм утішали його, а він дивився на них, і все одно було ніяково на душі, наче й справді мав провину перед людьми. От і зараз навіть не так ідеш селом, як раніше, саме тіло якимось щупиться, неначе бажає стати меншим.

У медочку та й купала,

Щастя-долі не вгадала.

І тобі не так багато наворожили того щастя, але чому ж і його хтось хоче обікрасти, забруднити?.. Спокійніше, Марку, спокійніше, не таке переживав. День-два пройде — і минуться твої болі, а є такі, що й час відступає перед ними. Багатьом тепер рідна мати не вгадала щастя, і ти маєш думати про це... Спокійніше, чоловіче.

Він випростується, на мить простягає вгору натомлені руки й дивиться на далекі Стожари, що бавляться в небі, мов рибки в ріці. Біля тину гойднулась темна тінь. Марко хоче її обійти, але вона прямує до нього, і через хвилику він здогадується, що це Мавра Покритченко з дітям на руках. "Мала мати одну дочку та й купала у медочку", — озивається в пам'яті дівоча пісня.

Мавра, уся в темному, як черниця, стає навпроти нього, і він чує сонне плямкання немовляти, і вже од цього стає легше на душі.

— Спить? — пошепки питається в жінки і нахилиється до дитини.

— Воно спокійненьке у мене, — тихо відповідає мати. Жалість і краплини втіхи пробілися в її словах. Значить, жінко добра, найтяжче минуло в тебе. Але ось у її голосі обізвалася справжня туга:

— Марку Трохимовичу, це правда, що ви покидаєте нас?

— Як покидаю?

— Ну, з головування йдете... Розсердились на газету. Не робіть, Марку Трохимовичу, цього. З вами навіть мені легше було, — щиросердим сумом поглянула на нього, і вболівання жінки, і її гарне, з печаттю кривди обличчя вразили Марка.

Чого ж ми часто таких жінок зміряємо напівзневажливим поглядом і боїмось промовити добре слово, яке їм потрібне більше, аніж тим, що мають законних чоловіків і дітей? А що, коли взяти й сказати їй: "Ти, Мавро, записала дитя на моє ім'я, то нехай воно й назовсім буде моїм, а ти будь моєю дружиною!" Він здригається і одразу ж проганяє цю думку. І не тому, що для нього страшним було б таке одруження або чийсь поговір, а тільки тому, що за все життя він двічі любив і ще й досі інколи без надії сподівався того, що звалось любов'ю. Але навіть найглибшим співчуттям ти можеш знівечити життя і собі, і ось цій жінці, що стоїть перед тобою і тільки хоче одного, щоб ти не зневірився в людях і сам ніколи не втрачав людяності.

— Спасибі тобі, спасибі, — розчулено дивиться на жінку й дитя.

— За що? — дивується вона.

— За підтримку, за душевність. — Він розчулено пригортає Мавру, цілує її в щоку, ловить сполохане "ой" і швидко виходить на дорогу...

Наступного дня Марко добрався до тієї місцевості, де майже голіруч зчепився з самою смертю. Нелегкі думи навіяла на нього ветха, казенного стилю, з похиленим хрестом церквиця. Він пішов на цвинтар, де чимало його друзів знайшли свій останній притулок. Тут, над хрестами і дубовими обелісками, крислатились обтяжені плодами яблуні та груші і злітали увись стрункі черехи, на прив'ялих плодах яких гарячими серезками висіли оси. Марко, бережно зірвав одне червонобоке, з осінньою росинкою яблуко, біля корінця якого, шукаючи тепла, притулилося дрібненьке сонечко.

В глибині цвинтаря з дерев обзивались мелодійні голоси: то жінки обривали плоди. На білій дорозі спокійно попасалась пара коней, запряжених в наповнений яблуками віз, і підкучерявлене біленьке лоша солодко припадало до вим'я великоокої матері.

На паперті, з щілин якої буйно проросла трава, сидів старий засушений панотець, тіні смерті ворушилися в його очах, від нього пахло за давним воском і тлінню. Він довго-довго придивлявся до Марка, а потім на віджилых щоках ворухнулися зморшки:

— Я десь бачив тебе, чадо, живого чи мертвого... Але де?

— Не знаю, панотче.

— І я не знаю, — скорбно похитав головою, на якій пухом кульбаби тремтіло останнє волосся.

— Що в дитинстві було — пам'ятаю, а що пізніше — все повитрушувалося з голови. Бачиш, яблука доспіли, але я їх уже не їстиму, — і жовті, воскові сльози поволі покотилися по його висушених щоках.

А з обнизаних плодами дерев тихенько і доладно струшувалась пісня — не про небесне життя,

а про ясний місяць, ще яснішу зірку і вірне кохання.

За тихою річечкою, де він колись лежав у окопі, стояло кілька тяжких танків. Короста іржі розїдала їхні покорчені останки, і тупо дивилися в землю мертві жерла гармат. На одному скаліченому колесі він раптом побачив живу краплину крові. Марко з несподіванки аж здригнувся і ближче підійшов до танка. Ні, то не кров, то запізніла червона квітка гороху цвіла на тому, що колись несло смерть. Тільки це тепер і нагадувало страхіття війни.

Вечоріло, зелені поля бралися туманом, а діброви сизою синню. Над світом стояла така благословенна тиша, що було чути, як кущики жита ронили краплі роси. Минуле і теперішнє зійшлися разом і втихомирили Маркове серце; він поволі пішов до тих пагорбів, на яких, немов на малюнку, розкинулось невелике, річечкою підперезане село. Крайня хата-білянка з червоним підведенням була такою свіжою, що крізь білення попробувалися янтарні незасохлі грудочки живиці. Коло хати смілоока, в барвистій хустині Молодиця красиво, як у театрі, шеретувала пшеницю і поглядала на причеплену до шовковиці колиску, де агукало. і бавилось своїми ноженятами немовля.

Марко поздоровкався з молодницею, запитав, чи можна буде переночувати, і вона, не припиняючи роботи, озвалась артистичним оксамитним голосом:

— Коли добрий чоловік, то можна. Який же ви будете чоловік?

Марко одвів голову до плеча й посміхнувся:

— Наче добрий.

— Побачимо. — Жінка висипала пшеницю в мішок, грайливо накинула решето на голову, підхопила з колиски дитя й повела Марка до хати. Тут, у темряві, густо пахло чорнобривцями, васильками і влешаною антонівкою. Молодиця ввімкнула світло. Марко оглянув простору й охайну хату і з доброго дива аж поточився назад: ліворуч, біля божниці, на нього дивилося його ж фото — вусатий солдат у пілотці, при трьох орденах і гвардійському значку. Ця несподіванка приголомшила Марка. Він ще раз подивився на фото, знизав плечима, нічого не розуміючи, перевів погляд на жінку, яка вже щось наспівувала дитині і одночасно прибирала на лаві, підвів руку вгору й наче байдуже запитав:

— То хто у вас?

Жінка обірвала свої "люлі, налетіли гулі", зиркнула на стіну і сказала тільки одне слово:

— Спаситель.

— Ні, не в божниці, а ліворуч.

— Я ж і кажу: наш спаситель. Під час війни цей чоловік врятував наше село.

Марко відчув, що смага почала перепалювати йому губи. Хвилюючись і поглядаючи на стіну, тихо-почав допитуватись:

— Як же він врятував село?

Жінка зітхнула, поклала дитя на постелю, поправила хустку й повернулась до вікна:

— То, чоловіче добрий, страшне діялось тоді. Фашисти, як навіжені, танками і всією машинерією поперли на наше село. Вся земля тутечки була начинена свинцем. І досі вириваєм його з поля, наче дике м'ясо. І от у цьому бою найбільше показав себе один солдат, Марком Безсмертним, звали його. Повірите, він у ті пекельні часи повернув танки назад, а сам, бідолашний, помер десь у шпиталі. Наші люди в тому окопі, де він бився, найшли тільки його документи і фотографію. Ось тепер він і живе в кожній нашій хаті.

— Хіба? — вражений, мов спросоння, запитав Марко.

— Атож, — гордовито сказала жінка. — А хто не шанував би такого чоловіка? Тільки подумати: сам-самісінький вісім танків підбив!

— Не вісім, а тільки чотири, — поправив Марко. У жінки одразу від лихого подиву й гніву скосилися очі, вона з обуренням дапитала:

— Коли це ви встигли їх полічити?

— Був такий час, — невиразно відповів Марко.

— А де ви тоді обліковцем сиділи? — наливалось жаром обличчя молодиці. — Усе село, уся армія знає, що він підбив аж вісім танків.

— То перебільшення...

Але жінка не дала йому договорити. Вона люто вдарила кулаком у кулак, і вже не оксамит, а грім обізався у її голосі:

— Оце послав нечистий мені гостя проти ночі! Ти приїхав наводити тінь на героя!? А що ти будеш за одно!? І де ти був, коли цей чоловік спасав наше село!? Ану, вимітайся з моєї хати!

— Жінко добра, — хотів її утихомирити Марко, але вона не дала договорити, з кулаками посунула на нього.

— Ні, для тебе я не маю доброти! Геть, поки сусідів не покликала, а вони тобі швидко усі боки обіб'ють.

— Та послушайте...

— Вимітайся, вимітайся, поки не пізно.

Марко вискочив з хати, а навздогін йому з порога іще гримів розгніваний голос молодиці:

— І не подумай десь отут ночувати... Я зараз же розпущу славу про тебе на все село. Іч, приїхало, якого давно не бачили в наших краях.

— Кого ти, Зінько, так чихвостиш? — обізвався збоку чоловічий голос.

— Та одного зайду. Прибився оце до мене і, тільки подумайте, почав наводити тінь на Марка Безсмертного. Позавидував, що той стільки підбив танків.

— Де він, лобуряка!? — позлішав голос у чоловіка.

— Подався кудись у тумани. І де тільки беруться такі заздрісні та чорнороті?

А Марко в цей час, притулившись спиною до тремтливої дикої груші, беззвучно сміявся і витирав долонею радісні сльози.

"Дорогі мої, добрі люди", — звертався до тих, які й далі кобенили його. Знов у грудях чоловіка стрепенулась велика сила любові, а в руках — жага до праці, діяння; дріб'язкове ж зникало, наче полова за вітром.

XLIII

Пізнім зоряним вечором Марко повертався додому. Достиглі зорі випадали з небесного Яїття, не досягнувши земного, і, можливо, звичайний осінній листок був щасливіший за них: він золотим човником падав на п'янку землю, щоб стати землею і дати комусь життя. Тихо-тихо шелестить листя вгорі і під ногами, а ще тихше, тільки для своєї душі, Марко наспівує пісню:

Он не знав козак, та й не знав Супрун,

А як славоньки зажити.

— Це ти, сину? — з темряви назустріч йому виходить мати, і слова її шелестять сумом, як осіннє листя.

— А чого, мамо, ви такі? — недобре передчуття кігтями впирається в душу чоловіка.

— Та... іди ж додому. Скучили всі за тобою, — щось приховує мати.

Марко в тривозі охоплює матір обома руками, заглядає у вічі:

— Кажіть, не таїться...

— Скажу, скажу, сину, — тяжко зітхає, і зітхає дерево над нею. — Правда співається у цій пісні, що не знав козак, як славоньки зажити. Як міг, здобував славу твій товариш Григорій, і люди його любили, і жінку його поважали, і діток, а виходить, що він ворог.

— Що ви, мамо!? — аж зойкнув Марко.

— Що чуєш. Заарештували нашого вчителя. Ордени позривали з нього, начеб він їх не кров'ю заробляв, а так дурничкою десь виколупав. Виходить, аби не воював чоловік з фашистами, а зашився у закуток, як хробак під кору. то й жив би собі лихо-тихо і не було б що здирати з нього... Як, сину, тяжко окривдили чоловіка. Його Катерина оце вмирала в нашій землянці, кілька разів на долівку падала. вставала і знову падала, а попідвіконню голосили її дітки. Ніколи, Марку, не повірю, що такий чоловік міг ворогом стати. І чи не правду каже дід Євмен: є хтось такий, що черв'яком заліз у яблуко і вигризає різні ходи... Куди ж ти, Марку? Почекай!

— Я йду, мамо!

— Куди, сину?

— Ще й сам не знаю. Але треба кудись іти, щось робити...

І він іде сонним селом, і чує стукіт свого болючого серця, і бачить, як попереду випадають зорі з небесного життя, не досягнувши земного... Хто ж брудними руками вчепився в твою душу і в твою біографію, Григорію, хто під корінь б'є ножом нашу святість і найкращі поривання? Поцілуйки, тільки поцілуйки, будьте, ви прокляті навіки! Невже чиста людська кров проливалась для того, щоб ви іржею почали роз'їдати і любов, і вірність, і правду? Ні, ви брешете, змії підколотні, доберемось і до вас.

Марко підходить до подвір'я Задніпровського, від хвилювання довго не може відчинити хвіртку і мало не виважує її з петель. На нього напливає перша зустріч у церкві. потім він бачить Катерину, дітей і, відчуваючи обабіч їхні тіні, зупиняється перед омертвілою землянкою, де лежить забута, з розплющеними очима дитяча лялька. Марко піднімає її, і лялька, лякаючи його, безпомічно вимовляє: "Мамо". Він, як дитину, пригортає до себе нахололу, рососою зволожену ляльку, опускається по східцях і тихо стукає в двері.

В землянці щось зашаруділо, і згодом обізвався зляканий жіночий голос:

— Хто там?

І навіть тепер Марко здивувався: як змінився Катеринин голос, ну, нічогісінько не залишилось од його співучого клекоту. Здається, він навіть помолодшав. Але як він міг помолодшати в такий час?... Нісенітниця, та й годі.

— Це я, Катерино Павлівно.

— Хто ви? — знов озивається не Катеринин голос, і щось таке знайоме й далеке-далеке забриніло в ньому.

— Не пізнали? Марко Безсмертний.

— Ой! — зойкнуло в землянці. — Почекайте, я зараз. Через хвилину навстіж розчинилися двері, і не Катерину, а іншу жінку побачив Марко. Тонка й невисока, стояла вона посеред землянки, притуливши сплетені руки до грудей. Тепер уже Марко, хвилюючись, запитав її:

— Хто ви?

Жінка, не спускаючи з нього погляду, нічого не говорить, тільки дужче притискує вузол рук до грудей. Він підходить до неї і не вірить собі. Лихоманка б'є його тіло. Чи це омана, чи шматок сну, чи шматок його молодості?

— Степанидо, невже ти? — напівшепотом питає її і боїться, що від його голосу зникне це видіння. Але воно не зникає.

— Я, Марку Трохимовичу, — теж напівшепотом відповідає жінка.

Лялька випадає з його рук і жалібно витягує: "Мамо".

— Значить, жива? — вирвались зовсім не ті слова.

— Жива, — зітхаючи відповідає вона, ніби не рада, що залишилась живою.

Він бере в руки вузол її рук, напівроз'єднує його, притуляє до себе і чує дроз і тепло її тіла.

— Невже це ти? — знову з мукою перепитує. — Яким же чудом, яким дивом?

І Степанида, наче виходячи з туману, легенько звільнила свої руки і заговорила крізь сльози:

— Я зведена сестра Григорія... Телеграму Катерина прислала. Я сюди, а вона поїхала з дітьми виплакувати Григорієву долю... Розминулись ми...

— І ми розминулись, — тільки про своє сказав. — На два десятки років, на ціле життя розминулись... — Він знає, що зараз треба говорити, думати тільки про Григорія, але все минуле так напливає на нього, що він тягнеться руками до плечей Степаниди. Він відчуває на її полотняній сорочці вишиті квіти, може, такі самі, які лежали на її плечах двадцять років тому. — Як же ти живеш?

— Живу, — зітхнула вона. — Дітей учу.

— А своїх маєш?

— Мала доньку... В евакуацію, після смерті мужа, поховала. Я тільки приїхала на північ, нікого не знала... З одним дідом на санчатах повезли її на кладовище. Присипали землю з снігом навпіл, дід тут же, біля могилки, випив четвертушку — і все...

— Горенько ти мов. — Марко пригортає Степаниду і цілує її руку. Він не знає, що робиться з ним: їхня молодість, і любов, і розлука, і зустріч, і судьба Григорія — все сплелось водно, в шаленій круговерті закружляло перед ним. І не може чоловік передати навіть сотої долі своїх думок, почуттів.

Далеко в безодні ночі випадає зірка, але Григорій не може випасти з життя.

— Ти будеш тут, Степанидо? — вже випростується він, як випростуються всі перед далекою дорогою.

— Чекай Катерину... Ви далеко?

— Далекі. В ЦК.

— Викликають?

— Совість кличе.

— Спасибі вам, — розуміє все і проводить його до воріт, ледь-ледь торкаючись наполоханими руками його плечей. Зоряне доспіле небо крутиться в її очах. В душі вдови зовсім недоречно обізвалась давня веснянка, а на очі набігли сльози.

XLIV

"Якщо сідаєш у директорське крісло, поторгай, чи нема в тебе хвоста".

Ці слова зовсім недоречно спали на думку в хвилини пожадливої радості, коли Поцілуйко на самоті опинився в кабінеті директора маслозаводу, де встоялись пахощі вершків, масла і спиртного. Поцілуйко аж рукою нагнав дурний вислів, підвівся з крісла і самовпевнено, як подобає директору, підійшов до вікна, на якому чорною грудкою вигрівалась вгодована муха-червивка. Він махнув на неї, і вона, тяжко підіймаючи свою вагу, ображено задзижчала, полетіла в глибину кабінету і, сівши на щось, ще виявляла невдоволення.

За вікном у сині тихого осіннього дня, наче водомірки на воді, тремтіли, розщеплювались і гасли крихітки сонця, між ними пропливали ниті бабиного літа. Але і вони не порадували Поцілуйка: пам'ять вискіпала з якогось закапелка, що саме в такий день бабиного літа він колись прибився на хутір до вдови, в якої навколо рота майже завжди тремтіла прекрасна жіноча жалостинка.

Морщачись, Поцілуйко відмахнувся од неприємних споминів, але вони сьогодні, мов найнялись, шарпали і розкльовували його радість; нечиста совість, як могла, боролася з ними і

слимаком шулилась од них.

Що це? Передчуття?.. Ні, нерви. Не жаліючи, вимотував їх і себе, поки притьопав до свого директорського берега. Освоює трохи з роботою та й гайну на берег Чорного моря. Там нерви знову стануть мотузками і не рипітимуть, як погана снасть у вітряку. "Отак, дорогенькі!" — це вже сказав у думці своїм ворогам і, мов хлопчисько, мало не показав їм язика.

У двері постукали. Поцілуйко здригнувся.

— Заходьте!

До кабінету увійшов зашмарований вайлуватий шофер, руки його були заскорузлими, одяга лискучою, погляд похмурим, уста накоплені.

— Як воно, Сергію?

— А нех воно горить! — невдоволено вибубнює шофер. — Бачите, виліз, як чорт із попелу.

— Не полагодив?

— Полатав, підліпив якось.

— Так чого ти?

— Боюсь, щоб дорогою наша антилопа не відкинула копита. Пішодрала менше матимеш клопоту, ніж на цій машині.

— Почекай, Сергію, розживемось на щось краще, — заспокоїв шофера Поцілуйко і в уяві побачив персональну новеньку машину, якою можна буде хизуватися перед різними невдахами.

— Вчорашній директор цим самим утішав мене, поки не погорів, — безнадійно махнув рукою Сергій. — То поїдемо?

— Поїдемо. — Поцілуйко підійшов до вішалки, з його новенького, щойно принесеного від кравця плаща з гудінням зірвалася та сама вгодована муха-червивка і впала на опустіле директорське крісло.

Дарма, що стара, м'ята і латана машина скрипіла всіма своїми кісточками, все-таки вона приносила якесь вдовolenня. Коли Поцілуйко під'їжджав до спокійної кушируватої річечки і ліворуч на її рукаві побачив млин, мимоволі згадав своє дитинство і вислобок коненята, на яких він зі своїм батечком їздив молоти зерно. Як тоді його радувала тепла мука, що трусилася і трусилася з мучника на розчепірені пальці. А потім йому привіз муку нічний гість за ту довідочку, з якої ображеним оком дивилася печатка...

— Тьху!..

— Чого ви, Гнате Родіоновичу? — незрозуміле покосував на нього шофер.

— Нічого, то своє, — роздратовано і болісно примружився, не можучи відірвати од себе думок про те страшне борошно, що набилось йому в самі печінки. І чого напливає всяке неподобство в такий радісний для нього день?..

У місті Поцілуйко насамперед заїхав до Чорноволенка, який горою стояв за нього і, по суті, виніс його на директорський берег. Коли машина зупинилась перед будинком, де жив слідчий, Поцілуйко сам витягнув ящик свіжого масла і поніс його поперед себе. Аж захекався директор, поки виліз на п'ятий поверх. Посміхаючись і притримуючи масло коліном, натиснув на дзвінок.

Двері відчинила немолода, в присмаленій блузці домробітниця, яку всі за характером звали Морозихою. Жінка з такою насмішкою зміряла поглядом ящик з маслом і захеканого Поцілуйка, начеб вона була принаймні директором маслокомбінату, а він ледачим поденщиком. Цей погляд одразу ж розізлив Поцілуйка: теж мені знайшовся контроль!

— Господар дома? — сухо питає Морозиху.

— Нема їх дома. А ви з приношенієм? — уже пече його словами.

— Не з приношенієм, а з ділами! — грізно насупився Поцілуйко.

— Воно й видно, з якими ділами, — чмихнула й зневажливо взялася в боки жінка.

— Прищобніть хоч трохи свого язика, бо хтось прищобне його. Де ж господар? Морозиха вдавано зітхнула:

— Він, бідненький, аж свого персонального язика висолопив, усе нишпорить, усе вишукує чийогось лиха, поки свого не зустрине. Тоді й вам якось гикнеться, та ще як гикнеться! Буде каяття, та не буде вороття.

Поцілуйко нахмурився і відчув, що переляк заворушився аж десь біля живота, якого муляв ящик із маслом.

— Не подобається вищесказане? Ще й не таке почуєте. — з очей Морозихи щедро посипались лихі іскри, і Поцілуйко мимоволі подумав: чи не вони пропалили її блузку. — Ящик з маслом тут залишите чи назад попрете?

— Щоб і воно на ваш язик попало? Ось повернеться господар, то з вас олія потече.

Поцілуйко мовчки обернувся і почав спускатися вниз. Увечері він під'їхав до темного

директорського кабінету. Відчинив двері, увімкнув світло, і воно занепокоїло самотню муху-червивку...

— Куди масло занести? — запитав шофер.

— Куди? — невидючими очима поглянув на нього Поцілуйко. Забобон підказав йому, що в такий час треба не поскупитись на добре діло, щоб підмазати чи приспати лихо, — Забери його, Сергію, собі. В тебе ж діти...

— Ні, я такими ділами поки що не займався, хоча й маю виводок немалий, — похитав головою шофер.

"Що це — чесність чи туполобство?" — спаленів Поцілуйко і вже вирішив, що Сергій більше не буде шоферувати у нього. Але одразу й передумав: не треба з першого дня будити лихо, і якомога спокійніше сказав:

— Тоді завези мені на квартиру.

— Це інша річ.

Коли за вікнами забурчала машина, Поцілуйко по діагоналі почав міряти кабінет.

У двері хтось постукав. І знову здригнувся Поцілуйко. Чого йому так лячно, коли до нього стукають люди? Перемагаючи страх, він силувано бадьорим голосом говорить:

— Прошу, прошу!

До кабінету ввійшли лейтенант у формі артилериста і невисокий білочубий чоловік у блаженському піджачку. Дві пари очей гостро схрестились на Поцілуйкові, і в них він прочитав свій присуд.

— Хто ви?! Чого ви!? — підленька душа страхопуда затрясла його тілом.

Лейтенант, наче тїнь, в одну мить опинився позаду Поцілуйка, схопив його за руки і ввічливо сказав:

— Спокійно, громадянине Поцілуйко! Ви заарештовані... А білочубий обома руками почав вивертати кишені новоспеченого директора. Ось він щось витягнув, і Поцілуйко, нахилиючи голову, побачив, як на нього ненависним оком подивилась звичайна печатка...

На слідстві Поцілуйко заперечував усі обвинувачення. Почорнілий і жалюгідний, він тремтів і плакав перед слідчим Комітетом державної безпеки, знову паскудив доносами чесних людей і журився над судьбою Василюки Вакуленко, до якої він мав, як до кришталево чистої людини, велику повагу і навіть любив її. Хто тільки так тяжко міг окривдити його? Він просить очної ставки з обмовником...

І сьогодні знову почалось з цього ж.

— Значить, ви не видавали Василюки Вакуленко поліції? — спокійно допитувався слідчий, але навіть Поцілуйко бачив, що за цим спокоєм клекотіло обурення.

— Я щиросерде все говорив, повірте мені, тільки щиро-сердо. Образ Василюки Вакуленко — це моя святиня: вона ж врятувала мене... — почав довго просторікувати Поцілуйко, ще надіючись вискочити на сухе. — Аби вона тільки була жива, усі непорозуміння розвіялися б туманом.

— Ви так думаєте? — гостро запитав слідчий, підняв телефонну трубку, щось тихо сказав.

— Тут і думати нема над чим і врятувала вона мене раз, врятувала б і вдруге. У двері постукали.

— Заходьте! — гукнув слідчий.

Двері поволі прочинилися, Поцілуйко оглянувся і затремтів од жаху: наче в тумані, він побачив Василюку Вакуленко. Йому здалось, що від неї навіть повіяло пахощами осінньої калини. Але зараз не прекрасна жіноча жалостинка, а презирство й огида ворушилились навколо рота вдови.

— Ти!? — так само вирвалось у нього, як і тоді в осінній вечір, коли він побачив її розіп'яте плаття, яке зривав з металевих прищіпок холодний вітер.

Василюка одвела звужений погляд од Поцілуйка, гордовитою ходою підійшла до столу слідчого і коротко розповіла, як вона потрапила в лапища гестапо, а потім у концтабір.

— Вона обмовляє мене, товаришу слідчий! Хтось увів її в тяжку оману! — заволав не своїм голосом Поцілуйко. — Василюка, ви ж добра і справедлива людина. Нащо вам топити мене, безневинного? Хто вам такого наговорив, набрехав на мене?

— Сам Крижак! — як довбнею, б'є по голові Поцілуйка. Він здригається, але й тепер стоїть на своєму.

— Крижак? Він же провокатор. Він провокував вас. Че все кривда!..

— Ні, це правда, якою дехто ніколи не жив. То хай він пожилає своє, кривдою виплоджене жниво, — безжально Удивилась на нього вдова і гордо вийшла з кабінету слідчого.

Болючим вигаслим поглядом проводить її Поцілуйко, він знову чує пахощі осінньої калини і гарячкове прикидає, но йому далі говорити, бо знає, що один свідок — це ще не свідок, а другого ніде взяти. Ще на цьому ого-го як можна вискочити. Що ж зараз йому говорити про Василюку? Кинути припущення, що за ці роки її душа набралася чужого намулу?.. І враз, оброшуючись потом, він починає

надломлюватися, наче з нього хтось почав виймати хребет: поперед вартового в кабінет знічено входив сам Крижак. Мливо проклятої довідочки домелювалося до кінця...

XLV

Зразу ж за мурами тюрми Григорій Стратонович потрапляє Маркові в обійми. Вони міцно, поведмежи, стискають один одного, тричі навхрест чоломкаються і одночасно зітхають. На вії Григорія набігають дві сльозини, він чавить їх пальцями, а Марко, мружачись, говорить, що не треба переводити вологу — хай падає на землю. Григорій б'є його долонею по плечах і щасливо посміхається.

Біля них зупинилась чорнява цікаволиця жінка, для якої, напевне, будь-які видовища ставали святом душі. Вона поправила хустку, зі співчуттям поглянула на чоловіків, На її обличчі метеликами затремтіли подвійні ямки.

— Брати? — тихенько запитала, прикладаючи руки до грудей.

Марко і Григорій презирнулись:

— Брати!

— І як не схожі! Ні на крапельночку, ні на дрібне маленя, — приглядаючись, дивується жінка і дивуються Крильця її ямок. — Може, ви не одного батька?

— Зате однієї матері! — весело відповів Марко.

— І цього ніколи і ніяк не сказала б...

— Ми гібридні, тому й не зовсім схожі, — заспокоїв її Григорій, і всі троє починають сміятись.

— Громадяни, чи не можна для театру відійти трохи Подалі? — однотонно говорить біля тюремної брами вартовий, хоча й йому хочеться посміхнутись.

І громадяни, сміючись, ідуть далі — жінка в місто, а Марко і Григорій до машини.

На холоднувату лискучку віскозність голубого неба налягають вечорові тіні, надходить та пора, коли от-от мають проклянутись зорі, доброю таємничістю взятись дороги, поглибшати людські голоси і казково ожити вітряки.

На молоденьких тополях ще тримається лист, і Григорій Стратонович вітається з деревцями, неначе з діворою, а перед очима проходить Катерина й малеча. Як хочеться скоріше притулитись до них, пригорнути їх до себе, відчути пахощі Катерининих кіс і уст.

Недалеко від машини його уклоном вітає Галина Кушніренко. Широко розводяться трепетні береги дівочих вій, щастям і красою світяться її димчасто-сизі очі.

— Якою ти гарною стала! — мимоволі вирвалось у Григорія Стратоновича.

— Наречена! На тій неділі справляєм весілля, — обізвався Марко і подумав про Степаниду.

— Справді на тій неділі весілля? — дивується Григорій Стратонович.

— Справді. — Ще нижче уклонила дівчина, приклала руку до серця і співуче сказала: — Мама просили і я вас прошу на весілля.

— Спасибі, спасибі, голубко, — розчулено подивився на дівчину вчитель. — І гарний твій милий?

Молода опустила вії і крізь них добряче поглянула вдалину.

— Найкращий у світі.

— У нього теж вії неначе млинки! — засміявся Марко.

— Таке ви скажете, — посміхнулась молода і царівною пішла до машини.

Побратими вискакують на кузов, і грузовик мчить їх у чисті глибини вечора, в яких щойно народилась вечірня зоря.

— Ти любиш вечірню зорю? — питає Григорій Стратонович.

— І вечірню, і досвітню...

— Я часто її згадував у тюрмі... Там знайшов на стіні і твою свічку.

— Невже роки не стерли її?

— Ні. Очевидно, хтось ще глибше викарбував цей малюнок... Як це вірно: і згораючи, людина повинна світити людям! Спасибі тобі.

— Не мені, Григорію, треба дякувати, — задумано сказав Марко, — а тільки своїй рідній землі, своїм добрим людям. Для них і з ними живемо...

Крила осінньої діброви охопили друзів, обтрушуючи темряву й сумовитий шелест. Марко постукав у віконце, й машина зупинилась.

— Ти чого? — здивовано запитав Григорій.

— Пройдемося трохи лісом. Ти. любиш, як під ногами шелестить листя?

— Дуже.

— Я теж. І люблю, коли в таку пору пахне опеньками. Вродило їх у цьому році! Хочеш, зараз знайдемо?

— У темряві?

— У темряві. — Марко відходить од доррги, нагинається, шарудить руками в листі, що водночас пахне і хмелем, і димом.

— Ще гадюку схопиш...

— Час гадюк уже минає... Тепер надходить пора чистої краси і великих зірок. .

— Як ти добре сказав! — вражено зупинився Григорій. думаючи про своє. — Цей образ я використаю в своїй книзі: надходить пора чистої краси і великих зірок. Дозволяєш?

— Ні, не треба так, бо деякі рецензенти скажуть, що це красивість. А ти любиш час великих зірок?

— Люблю. І тебе теж.

— Дивина! — чмихнув Марко і радісно вигукнув: — От і знайшов! На трухлявому пні вирости! — Він простягає Григорієві зворушливе, щільно стулене сімейство опеньок, їхні ноженята були окутані мохом, на пришерхлих голівках відпочивала роса.

— Житте! — Григорій любується живою грудочкою природи і знову згадує дітей та Катерину.

З дуба, вистукуючи по гілках, опадає запізнілий жолудь, б'ється об кореневище і падає біля Маркових ніг. Він підймає це лискуче нахолопе тільце, ломачкою витискує дірочку і садовить у землю, що пахне молодим, у бродінні вином. На небі все більшає зірок, густішою стає діброва, а Галина вже здається не просто дівчиною, а чарівницею.

"Як чудесно жити на світі! — читає Григорій в очах Марка. — І це справді так, дорога людино..."

Пізнього вечора вони підїжджають до землянки Григорія Стратоновича. Машина йде на колгоспне подвір'я, а Марко проводить Григорія до самих дверей землянки. Тут побратими знов обіймаються.

— Може, зайдеш? — тихий питає Григорій Стратонович.

— Не буду колошкати дітей уночі, — теж пошепки відповідає Марко, на душі його стає тоскно: а що, коли Степанида й досі чекає брата, і... може, його?

— То завтра вранці приходь.

— Приплентаюсь... Будь здоров, брате. Хай у всьому, у всьому щастить тобі.

Григорій навхрест обіймає Марка і, задихаючись од хвилювання, од радості і солодкого щему, наче сновиди, навшпиньки входить у землянку. Біля столу, схиливши голову на руки, спить Степанида, на плечах її полотняної сорочки темніють вишиті квіти. Крізь сон зітхнула Катерина. Григорій береться рукою за серце, і по його обличчі розповзається добра й ніякова посмішка. Він обережно йде до постелі і раптом завмирає біля краєчка стола: Катерина заворушилась, застогнала і крізь сон грудним болючим голосом промовила тільки два слова:

— Григорію, любий...

І це була його найщасливіша хвилинка за останні роки. На голос Катерини схопилася Степанида, вона спочатку перелякалась, відступила назад, а далі надривно скрикнула:

— Григорію, брате!

— Що, сестро?..

— Повернувся? — водночас плаче і сміється її душа. ' — Повернувся.

— З Марком Трохимовичем?

— З Марком.

— А де ж він?

— Напевне, додому пішов.

— Чого ж ти не запросив?.. Їхні голоси розбудили Катерину.

— Григорію! — клекотом, болем і радістю обіззався її голос, темною хвилиною стрепенулись, зашаруділи коси, і вона падає в обійми чоловіка і руками, обличчям перевіряє, чи це він.

— Григорію... — більше нічого не може сказати, а він відчуває на її віях сльози.

"Дві коси, дві сльози", — повторює в думці, як вірш, пригортає дружину і навіть не чує, як із землянки вибігає напівроздягнена Степанида.

Спочатку тільки далечінь зоряного неба бачить вона, потім під ним окреслюється обрис самотнього вітряка, що й досі трудиться для людей. Вона підбігає до хвіртки, відчиняє її, стає під врізаним у темряву кленом і на другому краю вулиці бачить Марка і тільки тепер лячно помічає, що вона не зодягнена, їй стає соромно, і вона всією рукою прикриває розріз сорочій.

— Добрий вечір, Марку Трохимовичу... Марко посміхнувся, мовчки підійшов до Степаниди, він чує, як на його скронях молоточками вистукує кров.

— Чого ж ви не зайшли? — з докором підводяться її заокруглені брови.

— Його чекали. А мене?.. — він бережно кладе руки на її плечі.

Степанида здригається, одводить голову від його погляду, зітхає і боїться промовити, що і його

чекали.

Бездонне осіннє небо з пізнім місяцем, з усіма куцями, з усіма розсипами і голубою курявою зірок ворухнулось, наче наблизилось, і гаряче закружляло навколо неї... Так от яке воно, те крокове колесо, колесо птахів, надій, страждань і любові.

Краплина нахололої осінньої роси зволожила її обличчя, як давно колись зволожував теплий плач надламаної гілки. Далекі дівочі голоси прибились до Степаниди, далекі роси колихнулись перед нею, дарма що вона стояла не перед тим юнаком, який колись був приніс їй гілочку вишневого цвіту. Давно осипався той вишневий цвіт, і, може, слід його біліє на скронях Марка, якого всі-усі тепер зовуть Безсмертним...

ЕПІЛОГ

„Час пролітає над нами, то мов чорна птиця, то як білосніжний лебідь; нетривке і скороминуче він замітає снігами, пилом забуття, а нерозвійне підводить в новій красі, що не має ні виміру, ні кінця-краю.

Великі роки, роки неспокойного сонця і життя пролетіли над землею. На п'єдестали миру підвелися ті, що з свинцем у грудях покинули нас у війну, поруч з мадоннами стали в музеях наші милі дівчата, і в нових оселях на вечірніх і ранніх зорях матері народили синів, можливо, тих, які не знатимуть страхіть і завірюх війни, не знатимуть кривди. Хай тільки добрі завірюхи цвіту осипаються в їхні коліски і на їхні шляхи”.

Ось таке думалось учителю і письменнику Григорію Задніпровському, коли за ворітьми поліклініки Марко поклав йому на долоню дві грудочки свинцю, які ще недавно ворушилились біля серця людини.

Григорій Стратонович довго зважував їх на руці, довго придивлявся до вишень у цвіту, крізь які просівалися промені надвечірнього сонця, а потім ніяково запитав у Марка:

— Останні?

— Останні.

— Напилися ж вони, Марку, крові, аж дірчастими стали і втемніли од неї.

— Народжене злобою ніколи не буває світлим! Ну, як у селі?

— А ти, бідненький, наче й не знаєш? — примружився Григорій Стратонович.

— Та знаю п'яте через десяте, але хочу, щоб ти змалював картину, — посміхнувся Марко. — В тебе це здорово іноді виходить.

— Підсміюєшся над моїм писанням? — насторожився Григорій Стратонович.

— Горджуся твоєю останньою книгою! — обняв побратима Марко. — її братиму із собою в поле.

— Справді? — розчулено подивився в карі очі з тими золотистими обідочками, в глибинах яких то чаївся, то снувався легенький туманець. — Що ж у ній дішло до тебе?

— Насамперед, Григорію, правда! Хай вона часом і гіркою, і нелегкою, і напівголодною була, але це правда. Її дехто хотів би в літературі і скрізь бачити лише в підмальованих рум'янцях і паперових квітах, дехто хотів би витюрлюнькувати про медові ріки з киселевими берегами і не бачити, що не в кожній оселі є хліб на столі. Ну, але тепер усюди наводиться порядок, усюди! Багатшими стають наші серця, і щедріше починає родити земля. Зараз навіть чиновник, чиновник по чину і натурі, замислюється, як йому "на даному етапі" вхитритися, щоб і грім пересидіти, і сухим до комунізму хоч боком притертися: розуміє, що останні осколки виймаємо з нашого життя.

Побратими підійшли до відкритого, припалого пилом і пилком кленового цвіту газика, Григорій Стратонович сів за баранку і з перебільшеною шанобою вклонився Маркові:

— Прошу сідати того, хто вже в бронзі стоїть на майдані!

— А ти й радий позпословити! — зневажливо скривився Безсмертний. — Читав твою замітку про цю персональну бронзу і так лаяв тебе останніми словами, що навіть температура підскочила вгору.

— За що?! — щиросерде здивувався Григорій Стратонович.

— За те, що прилизав мене з усіх боків, і вийшов я в тебе прямо славним, сильним і лубочним Єрусланом Лазаревичем, який їде на чудо-юдо велике — на змія о трьох главах, а прекрасна царівна Анастасія Вахромєївна зустрічає його. Тьху!.. Словом, перевели деякі діячі державну бронзу ще й радіють з цього.

— Цить, не старуй, буркотуне, це вже не твого розуму діло. Не треба було знову вискакувати у Герої, — засміявся Григорій Стратонович.

— Він ще й регоче.

— Бо є чого... Позавчора увечері біля твого монумента застав Безбородька...

— А він повернувся в село після всіх служб? — пожвавішав Марко.

— Не знаю, чи повернувся, чи повернули, але розшукує нову роботу — не бий лежачого.

— Керівну?

— А яку ж інакше?..

Друзі виїхали на околицю міста. Навколо під білими хмарами буйно квітували сади, придорожні клени осипали останній пил, на узбіччях шляху по-дитячи зворушливо засинала кульбаба, і тільки без живого цвіту похмуро сіріла стара в'язниця. Раптом з її навстіж розчиненої брами вискочило кілька чоловік і побігло до шляху, де стояла невеличка горба з лопатами в руках.

Григорій Стратонович у подиві зупинив машину. В цей час, наче в німому кіно, незграбно заворушилась, скособочилась в'язниця; розпухаючи, вона зсередини заgrimіла громом і вмить забіснувалася. курною хмарою, вивертаючи з свого нутра цеглу й каміння.

— От і все! — схвильовано обізвався чийсь голос. Марко скочив з машини і швидко підійшов до людей, які весело придивлялись до того темного клубочіння, що до цієї миті звалось тюрмою. Кореспондент обласної газети впізнав Марка, заклопотано привітався і опустився на коліно дописувати нотатки про знищення того, що віджило.

— Що буде замість неї? — запитав його Марко.

— Міський сад, — відірвався кореспондент од свого писання, і раптом його обличчя стало мрійним. — І знаєте, яких найбільше посадимо тут дерев?

— Ні, не знаю.

— Черешень! Щоб люди і цвітом любувалися, і, відпочиваючи, могли собі ягоду зірвати. Біжу! — і він справді побіг до того місця, над яким осідав останній пил давніх часів...

Із-за садків, неначе з хмар, вплив повновидий місяць, у листві зашаруділа роса, неподалік обізвався соловей, кличучи до себе солов'їху: навіть вибух сотень кілограмів толу не приголомшив пташине щебетання і любов.

Побратими пізно вночі приїхали в село. Григорій Стратонович зупинив газик на майдані, неподалік од погруддя Безсмертному, і кивнув головою на нього:

— Подивимось, чоловіче, на цього вусатого дядька?

— Можна й . подивитись, — зовсім спвкійно сказав Марко.

— Ну й витримка в тебе! — похитав головою Григорій Стратонович.

Вони підійшли до монумента і зупинились біля низенької огорожі, за якою кущувалась яра пшениця. І тільки тут, коли Марко поглянув у вічі своєму образу, відчув і хвилювання, і глибіню прожитого, і неймовірність здійсненого навколо і всюди за останні роки. На якусь мить здалося, що і ця ніч, і просяне місячне проміння, що легко тремтіло над землею, і мовчазний бронзовий чоловігя напроти нього були тільки сном.

— Ну як, Марку? — не терпілося Григорієві Стратоновичу.

Але Марко заговорив не до побратима, а до свого образу:

— Красивим тебе тут зробили, більш показним, і спокійнішим, і молодшим. Видать, на зморшки матеріалу не вистачило...

— А щоб тебе!.. — обурився Григорій Стратонович, але, придивляючись до ніби скам'янілого Марка, затих, ступнув кілька кроків назад і тихенько пішов на другий край майдану.

Марко, здається, й не помітив цього і після довгої мовчанки знову тихо заговорив до свого бронзового образу:

— Отак воно й буває... Ну, коли вже тобі випало стояти і днями і ночами, то стій, дивись, щоб із темряви не виповзла кривда чи якась погань, а нам треба діло робити — орати, сіяти...

Він поправив свій сонцем перепечений картуз, поглянув на далекі, накупані ніжною місячною курявою ниви, на потемнілий од негод вітряк, на притьмарені напівпрозорим туманцем луки і неквапливо пішов у досвітні поля, що породили його.

Київ — Ірпінь — Дяківці. 1959 — 1961 рр.